

A MAGYARSÁG KORAI TÖRTÉNETÉNEK SAROKPONTJAI

Elméletek az újabb irodalom tükrében

Magyar Őstörténeti Könyvtár
28

A Szegedi Tudományegyetem
Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének
kiadványai

A sorozatot szerkeszti
Zimonyi István

Zimonyi István

A MAGYARSÁG KORAI TÖRTÉNETÉNEK SAROKPONTJAI

Elméletek az újabb irodalom tükrében

Balassi Kiadó
Budapest

A kötet megjelenését támogatta a

Nemzeti Kulturális Alap

A borítón
Hajfonatkorong honfoglalás kori sírból, Dormánd-Hanyi-pusztá
(Eger, Dobó István Vármúzeum)
Kozma Károly felvétele

A térképeket rajzolta
Szántó Richárd

© Zimonyi István, 2014

© Szántó Richárd, 2014

ISSN 1215-4024
ISBN 978-963-506-940-8

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő K. Bende Ildikó
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Mocsonoky Gábor

Tartalom

Bevezetés	7
I. A Volga–Káma-vidék szerepe a korai magyar történetben	23
A legkorábbi magyar „őshaza”-konceptiók	27
A Jugria-kérdés	34
Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék	43
Baskír–magyar kapcsolatok	49
Baskírok a Volgától keletre	50
A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra	51
Tudósítások a baskír népről mindkét területen	54
A mongol és latin adatok a baskírokról	58
Baskír–magyar törzsnévi és nyelvi egyezések	59
Volgai bulgárok és magyarok	61
II. Magyarok a steppén	73
A magyar nyelv török jövevényszavainak történeti vonatkozásai	73
A bizánci, latin és muszlim források az eurázsiai steppe 4–10. századi történetéről	92
Konstantin tudósítása a magyarokról	105
Magyar adatok	108
Nyelvhasználat	115
Források	118
Történeti értelmezés	120
38. A türkök népének eredetéről	120
39. és 40. fejezet	159
A Ğayhānī-hagyomány a magyarokról	162
III. Magyarok a Kárpát-medencében	179
Az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonya	179
A keresztény Nyugat és a 10. századi világ	200
Világvallások Közép- és Kelet-Európában a 10. században	213
Összegzés	221
Bibliográfia	231
A térképek forrása	247

Bevezetés

A korai magyar történet, azaz a magyar etnogenezis kutatásának áttekintésére, az újabb eredmények számbavételére és a lehetséges új irányok kijelölésére időnként szükség van. A honfoglalás 1996-os 1100. évfordulója kapcsán nagy lendületet kapó kutatások nyomán új szintézisek születtek az egyes tudományágakban, de ezeket nem ütköztették a 9. század előtti magyarság történetére vonatkozó hagyományos elképzelésekkel. Így az eredmények az adott tudományterületen belül maradtak. Ezek közül külön kiemelném a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatását összegző Róna-Tas András és Berta Árpád monográfiáját. A muszlim források kutatásában jelentős előrehaladás történt Kmoskó Mihály hagyatékának részbeni publikálásával, a Ğayhāni-hagyomány rekonstruálásával, illetve Ibn Ḥayyān magyarokra vonatkozó adatainak Elter István által történt feldolgozásával, Simon Róbert Ibn Faḍlān-fordításával. A magyarság 5–9. századi történetéhez kapcsolható nomád népekre és birodalmakra vonatkozó források új feldolgozásai jelentek meg: Szádeczky-Kardoss Samu és Olajos Terézia révén az avarokra vonatkozó teljes forrásanyag hozzáférhető, illetve Berta Árpád a türk rovásírásos emlékeket tette közzé. Kelet-Európa történeti kutatásában Font Márta munkásságára utalhatunk. A régészet területén is komoly előrelépés történt. Itt is csak néhány fontosabb eredményre hivatkozom. Bálint Csanád a nagyszentmiklósi kincs feldolgozásakor már az újabb módszereket használta fel, Révész László a Felső-Tisza-vidék leleteivel komoly fordulatot hozott a kutatásban. Kovács László a magyar kalandozások zsákmányáról írt átfogó tanulmányt, illetve Fodor István több munkában foglalta össze a korai magyarságra vonatkozó elképzeléseit.¹ Új eredmények összegzésére és azoknak a hagyományos történeti koncepciókkal való összevetésére vállalkoztam a történettudomány és bizonyos mértékig az orientalisztika területén.

Elsőként a kutatás rövid áttekintésére teszek kísérletet. A 19. század második felében a magyarság korai története az ugor–török háború nyomán került az érdeklődés középpontjába. A Kézai Simon által kidolgozott hun–magyar azonosság² a 15. szá-

¹ RÓNA-TAS, BERTA 2011; KMO SKÓ I/1–3; ZIMONYI 2005; ELTER 2009; SIMON 2007; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998; OLAJOS 2001; OLAJOS 2012; BERTA 2004; FONT 2009; BÁLINT 2004; RÉVÉSZ 1996; KOVÁCS 2011; FODOR 2009.

² SZŰCS 1984, 413–555.

zadra a magyar nemesség meghatározó ideológiájává vált, és ez alapvető jelentőségű volt a magyar nemzeti tudat szempontjából. A hunok nyelvéről nincsenek megbízható adatok, ennek ellenére a többségi álláspont szerint török nyelvűek lehettek, így a magyarság török eredete teljesen beilleszthető volt a hun származáselméletbe.

A magyarországi nyelvészeti kutatások a 19. század második felére érték el azt a szintet, ami lehetővé tette a finnugor összehasonlító nyelvtudomány alapjainak a megteremtését.³ Ennek következtében igazolni lehetett, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvághoz tartozik. A hagyományosnak tekinthető török és az új finnugor irányzat között vita bontakozott ki, az előbbi emblematikus képviselője Vámbéry Ármin, míg az utóbbié Budenz József volt. Vámbéry azonban nem csupán nyelvi sikon folytatta a polémiát, hanem a magyar nép törökös volta mellett szállt síkra. Ennek pontos értelmezése ma sem egyértelmű. A korai magyarságot a muszlim és bizánci szerzők a török népek közé sorolják.⁴ Feltehetően azért, mert a magyar törzsszövetség kialakulása olyan nomád népek között és birodalmak kereteiben ment végbe, amelyekben a nyelvileg meghatározó elemet a török nyelvű népek alkották, így a törökös jelző egyfajta politikai berendezkedésre és életmódra utalhatott, azaz a nomád szinonimája lehetett. Az ugor és török álláspontot képviselők nézetei között ebben a vonatkozásban az ellentét látszólagos volt, mivel a két rendszer, azaz a nyelv és életmód, valamint a politikai berendezkedés között közvetlen összefüggés nem mutatható ki.⁵

A vitának ideológiai felhangjai is voltak. A hun–török teória volt a magyar nemesség által elfogadott eredetelmélet, és ez a formálódó modern nemzettudat kultúrnemzet-koncepciójába illeszkedett. A finnugor eredet képviselői inkább a polgárosodás eszméjét képviselték, azonban a magyar polgárság zömében nem magyar gyökerekkel rendelkezett. Budenz köztudomásúan német származású volt. A vita időnként ma is fellángol, és a finnugor-elméletet az osztrák és szovjet politika eszközeként interpretálják. Ilyen szándékok létezéséről persze lehet vitatkozni, de az, hogy a finnugor nyelvtudósokat a kutatásban politikai érdekek vezérelték volna, nyilván abszurd és igazságtalan.

A 19. század végén a millenniumi rendezvénysorozat jelentős előrelépést hozott a korai magyar történet kutatásában. Az akkoriban megjelent publikációk közül máig kiemelkedik az egyetlen kétnyelvű forrásgyűjtemény, *A magyar honfoglalás kútfüi*, illetve Pauler Gyulának a korai magyar történetet tárgyaló monográfiája.⁶

A trianoni sokknak a nemzeti tudatra gyakorolt hatására gyakran túlzó, szélsőséges nézetek is jelentkeztek. A nyugat-európai államoknak az ország feldarabolásában játszott szerepe alapvetően meghatározta a magyar szellemi élet irányultságát és kiábrándulását a nyugati értékekből. A magyar közélet fokozatosan Kelet felé fordult,

³ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 13.

⁴ Máig nincs egyértelmű magyarázata annak, hogy a bizánci szerzők miért nevezik a magyarokat türköknek. A korábbi magyarázat meggyőző cáfolata: BALOGH 2005, 187–195; a muszlim szerzők névhasználata egyértelmű: ZIMONYI 2001, 201–212.

⁵ PUSZTAY 1977; SINKOVICS 2002, 89–97.

⁶ MHK; PAULER 1900.

s nemcsak a hagyományos jobboldal, hanem a népi mozgalom gondolatvilágában is ez az irány játszott központi szerepet.⁷ Ugyanakkor megélné a tudományos érdeklődés a korai magyar történet iránt, ami a két világháború között a kutatás jelentős fellendülését eredményezte.

A forráskiadások területén komoly áttörés történt: Szentpétery Imre a magyarországi latin elbeszélő források kritikai kiadását,⁸ míg Gombos Ferenc Albin a külföldi latin és más nyelvű forrásokat tette közzé három kötetben.⁹ A bizánci források összegyűjtése Moravcsik Gyula érdeme, munkája, *A magyar történet bizánci forrásai* alapvető, ennek kibővített és átdolgozott német kiadása, a *Byzantinoturcica* máig a bizantinológia egyik legfontosabb kézikönyve.¹⁰ 1920 és 1931 között Kmoskó Mihály a szír és muszlim források terén végzett fontos kutatásokat, amelynek az eredményei csak újabban kerültek publikálásra.¹¹

A forráskiadások mellett kiemelkedő jelentőségű a turkológus Németh Gyulának *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. korszakos munkája 1930-ból, amely az 1970-es évekig iránymutatóként szolgált a kutatásoknak.¹² Ugyancsak fontos munka a Ligeti Lajos által szerkesztett gyűjteményes kötet, amelyben a különböző tudományágak jeles képviselői foglalták össze a kutatás addig elért legfontosabb eredményeit.¹³

1945-től a 60-as évekig terjedő időszakban az ideológiai voluntarizmus az őstörténet-kutatásban is erősen érezte hatását, ami különösen Molnár Erik munkásságában érhető tetten. Elméletéről 1953-ban vitaülést rendeztek.¹⁴

Ezzel egy időben komoly szaktudományos eredmények is születtek: Moravcsik Gyula 1949-ben jelentette meg a magyar őstörténet egyik legfontosabb görög nyelvű forrásának, Bíborbanszületett Konstantin, *A birodalom kormányzásáról* c. munkájának bilingvis szövegkiadását.¹⁵ Györffy György a magyarországi latin nyelvű krónikák őstörténeti vonatkozásait dolgozta fel 1948-ban megjelent művében.¹⁶ Következő nagyhatású munkájában a magyar állam előzményeivel foglalkozott.¹⁷ Emellett az ő szerkesztésében készült el az 1900-ban megjelenő *A magyar honfoglalás kútfői* után a korai magyarokra vonatkozó forrásgyűjtemény 1958-ban, amelyet a későbbiekben többször bővítve újra kiadtak.¹⁸

⁷ A korszakot bemutató tanulmányok: KINCSES NAGY 1991.

⁸ *SRH* I–II. reprint: 1999. SZOVÁK K. és VESZPRÉMY L. utószavával és kiegészítéseivel.

⁹ *CFH*, 1937–1943.

¹⁰ MORAVCSIK 1934; MORAVCSIK, *BT*.

¹¹ A hagyaték részletes bemutatása: CZEGLÉDY 1954; A Kmoskó-hagyaték kiadása: Kmoskó *I/1*, *I/2*, *I/3*. Kmoskó, *Szír írók*.

¹² NÉMETH 1930. Németh élete végéig dolgozott a javított kiadáson, amelyet végül a hagyatékából BERTA Árpád tett közzé 1991-ben.

¹³ LIGETI 1943, reprint 1986.

¹⁴ *A magyar őstörténet kérdései*, Bp., 1955 (Nyelvtudományi Értekezések 5).

¹⁵ *DAI*. OLAJOS Teréz bevezető tanulmányával újra megjelent 2003-ban.

¹⁶ GYÖRFFY 1948, 1993-ban bővített, átdolgozott kiadása jelent meg.

¹⁷ GYÖRFFY 1959.

¹⁸ *MEH*, 1958, második, bővített kiadás 1975, 1986³, újabb bővített kiadás 2002.

A szakmailag megalapozott munka gyümölcsei az 1970-es évekre értek be, ekkor az uralkodó politikai ideológia a szaktudományos kérdésekbe már nem szólt bele, illetve a marxizmus formális elfogadása árán a kutatást alapvetően nem befolyásolta. A sort a régész Fodor István nyitotta, aki egy széles közönség számára érthetően, de magas tudományos szinten foglalta össze a korai magyar történet eredményeit.¹⁹ Szűcs Jenő a magyarság kialakulását meghatározó etnogenetikai teóriák korszakalkotó új elemzésével 1970-re készült el mint kandidátusi disszertációval, de kiadására csupán halála után, 1992-ben került sor.

A szegedi József Attila Tudományegyetemen az 1970-es évek elején Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András kezdeményezésére jött létre a Szegedi Östörténeti Munkaközösség, amely a magyarság korai története kézikönyvének összeállítására vállalkozott. Ez végül a *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba* címen öt kötetben látott napvilágot, amelyekben minden, a magyar őstörténettel foglalkozó tudományág (régészet, néprajz, nyelvészet, írott források, írásrendszerek, kronológia, természettudományok) képviseltette magát.²⁰ Az 1960-as és 70-es évek eredményeit ismertető, a magyar kutatást átfogóan bemutató reprezentatív gyűjteményes kötet 1977-ben jelent meg *Magyar őstörténeti tanulmányok* címen.²¹ Ezt a hagyományt folytatta a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett két ilyen jellegű konferencia anyagának közzététele.²² Az 1980-as évek történeti munkái közül elsőként Kristó Gyulát kell megemlíteni, aki az írott forrásokra támaszkodva dolgozta fel a magyarság 9–10. századi történetét.²³ 1900 óta az első bilingvis forrásgyűjteményt Moravcsik Gyula neve alatt jelentették meg tanítványai, Ritoók Zsigmond és Kapitánffy István, amelyben a korai magyar történet bizánci forrásai kritikai kiadásban váltak hozzáférhetővé.²⁴ A magyar történettudomány nagy vállalkozása volt egy új, tizkötetes magyar történet elkészítése. Az első kötet 1984-re készült el, amelynek főszerkesztője Székely György, szerkesztője pedig Bartha Antal volt, aki a magyar őstörténet fejezet szerzője is.²⁵

¹⁹ FODOR 1975; ennek van angol és német fordítása is. A munkának a teljesen átdolgozott kiadása *A magyarság születése* címen 1992-ben jelent meg az Adams kiadónál.

²⁰ SzÖM, I:1, I:2, II, III, IV.

²¹ MÓT.

²² A magyar őstörténet – több tudományág szemszögéből, *Magyar Tudomány*, 1980/5, 321–413; A magyar őstörténetkutatás fél évszázada, *Magyar Tudomány*, 1990/3, 241–312.

²³ KRISTÓ 1980.

²⁴ MORAVCSIK 1984, 1988².

²⁵ BARTHA 1984, 375–574, önálló kötetként BARTHA 1988. A magát marxista tudósként meghatározó Bartha szakmai munkásságának értékét meghatározza, hogy a magyar őstörténet kutatásában résztvevő szaktudományok egyikének sem volt a művelője, így az egyes kérdésekhez fűzött véleményei nem minden esetben tükrözték az adott tudományterület legújabb eredményeit. Ez még inkább szembeötlő, ha Bartha fejezetét összehasonlítjuk a Bóna István által írt „A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon” című résszel vagy a Györffy György nevével jelzett „Honfoglalás és megtelepedés” és „A kalandozások kora” című fejezetekkel. Bóna és Györffy a kötetben olvasható tanulmányai a nemzetközi tudomány színvonalát képviselik. BÓNA 1984, 265–373; GYÖRFFY 1984, 576–716.

Az 1990-es rendszerváltás után megadatott a történeti lehetőség egy tudományosan megalapozott, valóság-hű magyar etnogenezis-kép kialakítására, amelyre a magyar honfoglalás 1100 éves évfordulója miatt nagyobb közfigyelem irányult.

Még az 1970-es években indult meg egy olyan vállalkozás az akkori szocialista országok együttműködésével, amely a *Lexikon des Mittelalters* kelet-európai versenytársa lett volna. A lengyeleknél egy ilyen munka el is készült.²⁶ A terv többek között azon bukkott meg, hogy a középkor történetét az egyes nemzetek szaktudósai a mai határokat szem előtt tartva írták volna meg. A magyarok 1986-ban léptek ki a vállalkozásból, ekkor egy magyar középkori enciklopédia terve körvonalazódott, amely az 5–14. századi magyar történet és régészet eredményeit tartalmazta volna. A címszavak többsége 1989-re elkészült, de a rendszerváltás és más feszültségek miatt 1992-re a munkálatok leálltak. A történeti címszavak legnagyobb része elkészült, így Kristó Gyula vezetésével, valamint Engel Pál és Makk Ferenc közreműködésével egy új koncepció keretében elkészült a *Korai magyar történeti lexikon*.²⁷ Az összegyűjtött anyagból még egy önálló kötet jelent meg, miután Bóna István vállalta, hogy a hunokra, a gepidákra és a langobardokra vonatkozó, többségében elkészült címszavakat kiegészíti, és sajtó alá rendezi.²⁸

Az MTA Magyar Őstörténeti Bizottsága Györffy György vezetésével a Magyar Nemzeti Múzeummal együttműködve 1992–1996 között nemzetközi ülészakokat szervezett, és ezeknek az anyagát *A honfoglalásról sok szemmel* címen Györffy György főszerkesztésében meg is jelentette. A sorozat négy kötete a régészet, a nyelvészet, az írott források és a néprajz területét fogta át.²⁹

1990-ben Róna-Tas András irányításával jött létre a József Attila Tudományegyetemen a Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, amelynek tudományos profilja részben a magyar nyelv török kapcsolatainak, részben a magyar őstörténet írott forrásainak kutatása. Emellett elindult a magyar őstörténet speciális képzése az egyetemi oktatásban. A kutatócsoport kiadványa a Zimonyi István által szerkesztett Magyar Őstörténeti Könyvtár című sorozat, amelynek eddig 25 kötete jelent meg.³⁰

A honfoglalás 1100 éves évfordulójára készült el Róna-Tas András *A honfoglaló magyar nép* című munkája, amely alapvetően a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség által kiadott kézikönyv, és a szerző saját tudományos eredményeinek összefoglalása szélesebb olvasóközönség számára.³¹

Kristó Gyula 1996-ban angol nyelven tette közzé a 9. századi magyar történetre vonatkozó kutatásainak eredményeit, amely az 1980-ban magyarul megjelent könyve átdolgozott változatának tekinthető.³² Emellett Kristó irányítása alatt elkészült egy új forrásgyűjtemény, amelyben a muszlim források Zimonyi István, a görögök Olajos

²⁶ SSS.

²⁷ KMTL.

²⁸ BÓNA et al. 1993.

²⁹ *Honf.rég.; Honf.for.; Honf.nyelv.; Honf.népr.*

³⁰ Az első kilenc kötet Szegeden látott napvilágot, a tizedik kötettől a budapesti Balassi Kiadó gondozásában jelennek meg a kötetek.

³¹ RÓNA-TAS 1996.

³² KRISTÓ 1996.

Terézia, a szlávok H. Tóth Imre, a latinok pedig Kristó Gyula gondozásában kerültek publikálásra. A kötetben a magyar fordítások mellett alapvető filológiai és történeti kommentárok olvashatók. Kristó Gyula tanítványa, Tóth Sándor László az írott források alapján dolgozta fel a 9. század történetét, számos helyen módosítva Kristó véleményét.³³ Bóna István pedig a magyarság 9–10. századi történetét írta meg történeti szempontból, ami azért is rendkívül értékes, mert a régész szerző sajátosan új szempontokkal gyarapítja eddigi ismereteinket.³⁴ Ugyanakkor a honfoglalás 1100 éves évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencia előadásai is megjelentek.³⁵

Az utóbbi évtized eredményei közé tartozik a Ğayhānī-hagyomány új szövegrekonstrukciója és történeti elemzése.³⁶ A finnugor nyelvészet jelen állását és kérdésközléseit gyűjteményes kötet mutatja be Honti László szerkesztésében.³⁷ Ígéretesnek tűnik Türk Attila Ukrajna és Oroszország területén folyó régészeti ásatásokat bemutató tanulmánya, amelyet 2011 őszén védett meg PhD-disszertációként a Szegedi Tudományegyetemen.³⁸

Különösen fontosak a magyar őstörténet kutatására vonatkozó idegen nyelvű munkák, mert a magyar kutatók eredményei ezek nélkül nem épülnek be a nemzetközi irodalomba. Az átfogó művek közül Fodor István 1975-ben publikált összefoglalóját angolra és németre is lefordították.³⁹ Kristó Gyula eredményeinek angol nyelvű kiadásáról már esett szó. Róna-Tas András 1996-ban megjelent összefoglaló munkáját szintén angol nyelven is olvashatjuk.⁴⁰ A magyar őstörténet vázlatos áttekintése francia nyelven is elkészült.⁴¹ Az idegen nyelvű publikációk tehát alapvető fontosságúak abban a tekintetben, hogy jelen legyünk a nemzetközi tudományosságban, amelynek jelentőségét nemcsak itthon, de külföldön is felismerték.⁴² Ennek jegyében látott napvilágot az MTA Régészeti Intézet vezetőjének, Bálint Csanádnak a kezdeményezésére a korai magyar történet jelenlegi eredményeit és aktuális kérdéseit bemutató gyűjteményes kötete.⁴³

Végezetül meg kell említeni a nemrég, 2011 őszén megjelent szintézist, amelyben a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavait vizsgálja Róna-Tas András és Berta Árpád.⁴⁴

*

³³ TÓTH 1998.

³⁴ BÓNA 2000.

³⁵ Honfoglalás és millennium, *Magyar Tudomány*, 1996/8, 897–1044.

³⁶ ZIMONYI 2005.

³⁷ HONTI 2010.

³⁸ TÜRK Attila, *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*, PhD-disszertáció, Szeged, 2011.

³⁹ FODOR 1982A; 1982N.

⁴⁰ RÓNA-TAS 1999.

⁴¹ ZIMONYI 1999, 29–43.

⁴² STEPHENSON 2001, 99–109.

⁴³ MENDE 2005.

⁴⁴ RÓNA-TAS–BERTA 2011.

A továbbiakban a magyarság korai történetére vonatkozó meghatározó elméletek áttekintésére vállalkozom. Ezek abból indulnak ki, hogy mivel a magyarság nyelve finnugor, ezért a magyarság kialakulása a Volga és Ob közötti területen történt, amire csak nyelvi tényezők mutatnak. Aztán következett egy hosszabb-rövidebb vándorlási folyamat a kelet-európai steppén, majd a Kárpát-medence elfoglalása. Az első írott forrásaink 9. századiak, így a magyarság kialakulásának és vándorlási útvonalainak koncepcióit nyelvtörténeti, régészeti és történeti alapokon állították fel. Ezek közül csupán a kutatást alapvetően befolyásoló elméletekre térek ki.

Elsőként a magyar nyelv török jövevényszavaira építő nyelvész, Gombocz Zoltán elképzelése érdemel figyelmet. Szerinte a magyarság a volgai bulgárokkal élt együtt, akik 600 táján költöztek északi hazájukba,⁴⁵ tehát az érintkezés 600 és 800 közé tehető, ugyanis 800 táján a magyarok a Dontól keletre, a Pontus vidékére költöztek.⁴⁶ Gombocz elsősorban Zichy István életföldrajzi érvei hatására később megváltoztatta az álláspontját, és egy új koncepciót vázolt fel: 463-ban az onogur vándorlással egy időben a Volga-vidékről a Kubánhoz költözött a magyarság. Majd 600 táján kazár nyomásra a magyarok többsége Levédiából Etelközbe, azaz a Dontól nyugatra eső régióba vonult, míg egy kisebb rész a volgai bulgárokkal közösen Magna Hungariába települt át.

Németh Gyula elfogadta Gombocz álláspontját és erre építette fel a saját elképzelését. Amikor a finnugor közösség felbomlott, a magyarok keleti irányban terjeszkedtek Nyugat-Szibériába, ahol a Tobol, Isim, Irtis vidékére lokalizálható a lakóhelyük. Innen 463 táján az onogurok irányítása alatt a Kaukázus vidékére költöztek. A 6–8. században a bulgár-törökökkel együtt a Kaukázusban éltek, és röviddel 830 előtt a Don–Dnyeper közti Levédiába költöztek, s onnan 889-ben keltek át Etelközbe.⁴⁷

Czeglédy Károly ezt az elképzelést fejlesztette tovább az 1950-es években. Szerinte a magyarság nyugatra költözése a 6–7. századra tehető. Ennek előzménye a magyarság kettészakadásához vezető kangar–szavárd háború, ami a kangarok 541-es első említése után és jóval 750 elé datálható. A háború következtében a magyarság a Volgától nyugatra és a Dontól keletre levő területéről a Dontól nyugatra költözött, és ott telepedett le. Véleménye szerint 833-ban Sarkelt a magyarok ellen építették fel. Azután 889-ben a besenyők rátámadtak a levédiai magyarokra, majd 895-ben egy további támadás következtében került sor a magyar honfoglalásra.⁴⁸

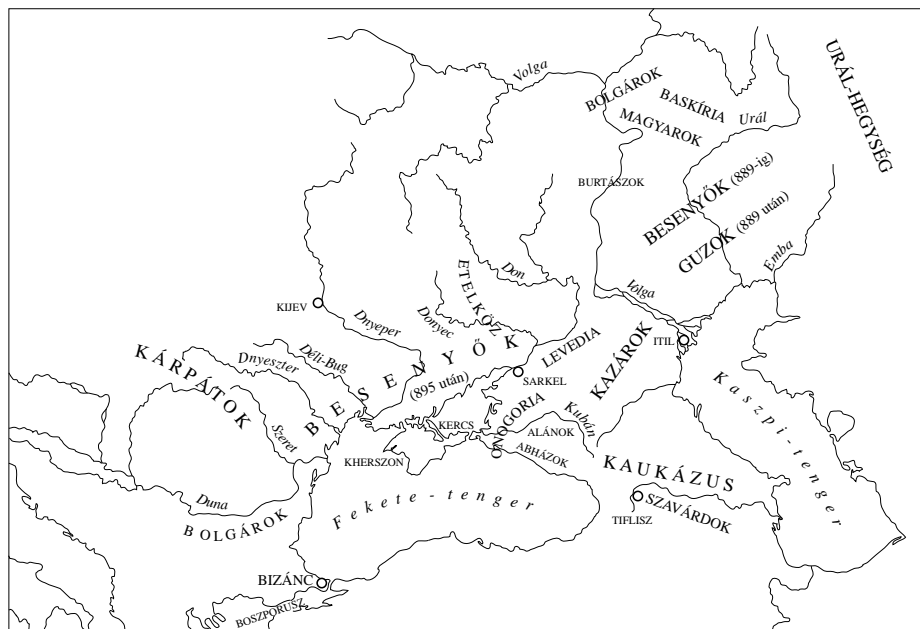
Györffy György az Urál hegység vidékére helyezte a magyar őshazát, ahonnan a magyarság 463 táján húzódott a füvespusztákra, majd a 7. század első felében a Duna mellé költöző onogur-bulgárok helyére nyomultak a magyarok. A 830-as években ért véget a több évszázados kazár uralom, amikor Sarkelt felépítették, illetve ami-

⁴⁵ GOMBOCZ 1912, 205. Kunik szerint Jordanes 550 táján még nem tud a bulgárokról, ennek következtében az avarok vagy a kazárok okozhatták az északra költözést a 7. században (KUNIK, ROZEN 1878, 155–156).

⁴⁶ GOMBOCZ 1912, 194, 204.

⁴⁷ NÉMETH 1930, 125–126, 151, 154.

⁴⁸ MÓT, 278.

1. A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban – Ligeti nyomán

kor a kabarok fellázadva csatlakoztak a magyar törzsszövetséghez.⁴⁹ Györffy 1971-es cikkében rámutatott arra, hogy Regino 889-es besenyő támadása kronológiai szempontból megbízhatatlan, és az valójában a honfoglalásra vonatkozik.⁵⁰

Szűcs Jenő az 1970-re elkészült kandidátusi disszertációjában Czeglédy nyomán azt állította, hogy a 6. században a magyarság a Dontól keletre eső régióban lakott. A 6–7. század folyamán (a kangarok 541-es említése és a szavárdok 757-es megjelenése között), a Bíborbanszületett Konstantin által említett kangar–szavárd háború következtében költözött Etelközbe, a Don és az Al-Duna közé eső régióba. A magyarság függetlenedése egy hosszabb folyamat lehetett, amelynek kezdete Sarkel 833-as felépítésével hozható összefüggésbe, és amely a 870-es években fejeződhetett be, amint az a Ğayhāni-hagyományban tükröződik. Szűcs a kabar csatlakozás dátumaira három időpontot is számításba vett: 700–800, 830 körül, 860 táján.⁵¹

Németh Gyula a baskíriai törzsnévkutatások hatására 1966-ban új elmélettel állt elő. Ennek kiindulási pontja, hogy Kr. u. 500 táján a Volga–Káma vidékén már egy erős magyar lovas néppel kell számolni. A 6. században történt a hun-bulgár betelepülés a Volga–Káma-vidékre, ennek következtében a 6–7. században ment végbe

⁴⁹ MEH, 5–10.

⁵⁰ GYÖRFFY 1990, 192–195.

⁵¹ SZÜCS 1992, 172–194.

a hun-bulgár és magyar egyesülés, így alakult ki a Hétmagyar nép, azaz a hét törzsből álló magyar törzsszövetség. 830–850 között Levedi vezetésével a magyarság Baskíriából a Don és az Al-Duna közti területre, Levédiába vándorolt. Ellenük építették fel Sarkelt 835 táján. 889-ben a besenyő háború vetett véget Levedi uralmának, és kényszerítette ki az Etelközbe való költözést.⁵²

Czeglédy Károly 1977-ben kiadott tanulmányában Németh új elméletéhez igazodva megváltoztatta korábbi álláspontját, és pontosította, illetve továbbfejlesztette Németh elképzelését. Szerinte Kr. u. 500 körül költöztek a magyarok a baskír, volgai bulgár területre. A Kuvrat birodalmából északra húzódó volgai bulgárok 750 táján érték el ezt a területet, így 750 és 800 között a volgai bulgárokon keresztül érte őket az első bulgár-török nyelvi hatás, mert a magyarok 800 körül a Don és az Al-Duna közötti területre költöztek.⁵³ A 9. századi magyar történelem kereteit a következőképpen rekonstruálta: 833-ban Sarkel felépítésekor a magyarok önálló népként éltek a Dontól nyugatra. 850 táján kazár függőség alá kerültek, ami 860–61-ig tartott, ekkor ugyanis Konstantin-Kyryll/Cirill a kazár kagánhoz utaztatában a Krím félszigeten találkozott ugorokkal a kazár sereg részeként, és e név a magyarok szlávok által használt neve.⁵⁴ Ugyanakkor mivel 854 táján jelennek meg a szevordik az örmény forrásokban, Konstantin császár kangar–szavartoi háborúját – szemben korábbi álláspontjával – erre az időre datálta.⁵⁵ Miután 862-ben az *Ungri* népet frank területen említik,⁵⁶ ez új politikai orientációt jelent. A Ğayhānī-hagyomány adatai alapján megállapítható, hogy a magyarság 870 és 880 között visszanyerte önállóságát.⁵⁷ Ezután valamikor 880 és 886 között a magyar szakrális kettős fejedelemség összeomlott, amely mögött rusz vagy besenyő támadás állhatott. Czeglédy 886–889 közé datálja Konstantin hároméves kazár–magyar együttélésről szóló információját. Ennek a 889-es második besenyő–magyar háború vetett véget, amit Regino említ krónikájában. Végül 895-ben a harmadik besenyő–magyar háború következtében a magyarok birtokba vették a Kárpát-medencét.⁵⁸

Kristó Gyula 2001-es összefoglaló munkájában a következő vándorlástörténetet vázolja fel: Kr. e. 1000 táján a későbbi hanti–manysi nyelvű csoportok északra vándoroltak, míg a magyarok elődei a Dél-Urál térségében maradtak, esetleg az Uráltól keletre is húzódhattak. A magyarság Nyugat-Szibériából Baskíriába költözésének le-

⁵² NÉMETH 1991, 182–183, 218–228.

⁵³ *MÓT*, 162–163.

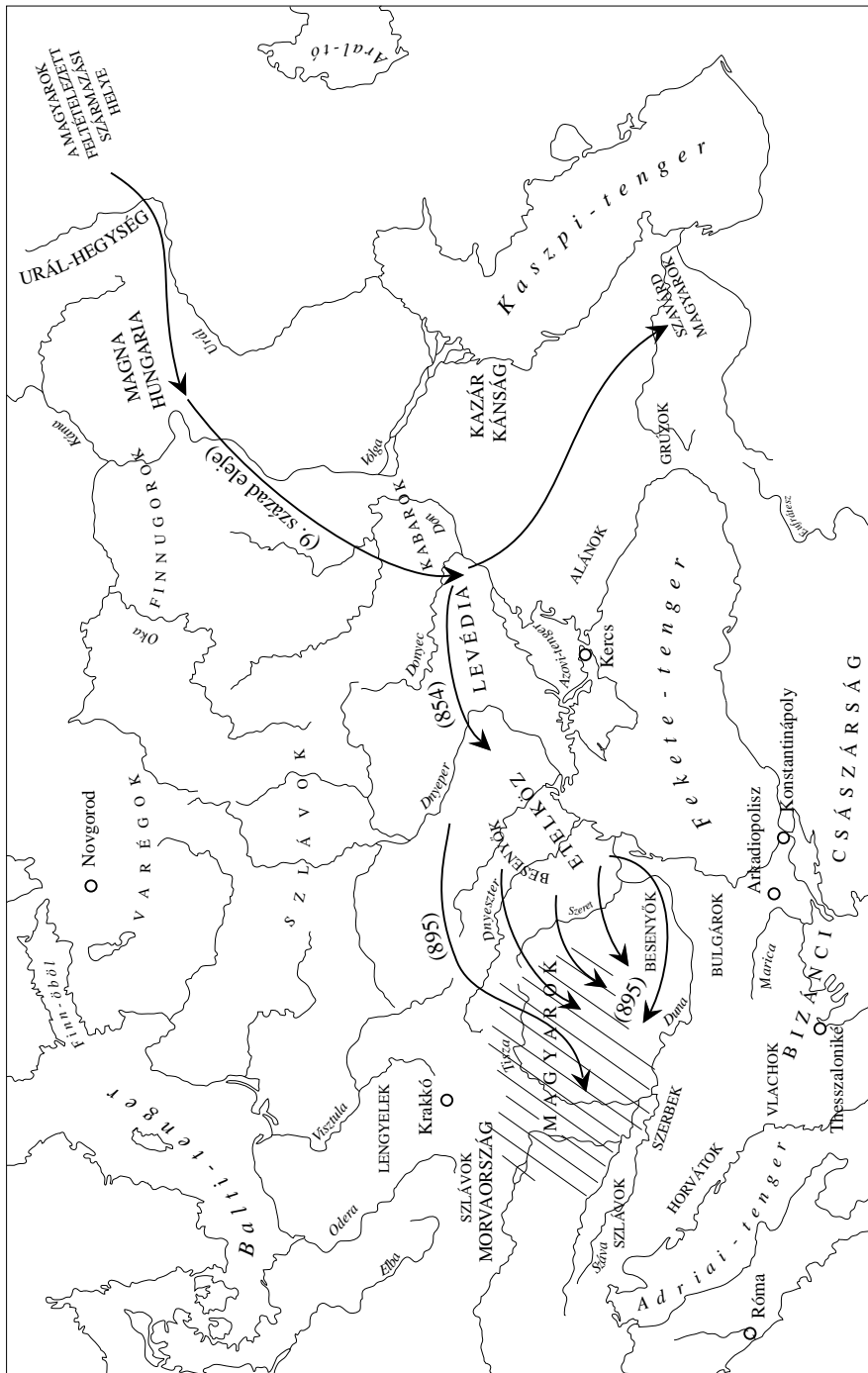
⁵⁴ KIRÁLY 1974.

⁵⁵ *MÓT*, 122.

⁵⁶ A magyarság első szereplése a nyugati forrásokban: Annales Bertiniani, in *MGH SS*, I, 458; KRISTÓ 1996, 133–134.

⁵⁷ A 870-es évekre datálható a muszlim források közül a Ğayhānī-féle tudósítás, amely a *madzsgar* név alatt egy nomád életmódot folytató népet ír le a Fekete-tenger északi részén. Ğayhānī földrajzi műve elveszett, de későbbi szerzők (Ibn Rusta, Gardizí, Marwazi, Bakri) olyan bőségesen merítettek belőle, hogy a szöveg rekonstruálható: ZIMONYI 1996, 49–59; NYITRAI 1996, 61–76; Ibn Rusta francia fordítása: WIET 1955, 160–161; Gardizí angol fordítása: MARTINEZ 1982, 159–163.

⁵⁸ *MÓT*, 118–119.

2. A magyar népvándorlás Makk szerint

hetséges időpontjai: Kr. e. 4. század a szarmata korszak idején, vagy a hunok megjelenésekor (350 táján), vagy az onogur, szaragur, ogur vándorlaskor (463 táján). Mindenesetre a Kr. u. 6. századra már Baskíriában voltak a kusnarenkovói kultúra megjelenésével egy időben. A Volga-vidékről a Don és az Al-Duna térségébe a magyarok a 830-as években költöztek, erre utal Szümeón Logothetész leírása a bolgár-magyar szövetségről. 836–838 közt az Al-Dunánál említett egy *ungr, türk* és *hun* nevű népet, amelyet a magyarsággal lehet azonosítani, és ez tekinthető az első hiteles adatnak a magyarságról.⁵⁹ Kristó feltevése szerint a Baskíriából jövő négy finnugor nyelvű és nevű törzs (Nyék, Megyer, Kürt és Gyarmat), valamint a négy török nevű és nyelvű törzs (Tarján, Jenő, Kér, Keszi) egyesüléséből született meg a hétmagyar törzsszövetség. Ez 840 táján kazár uralom alá került, a kazárok pedig a magyarokat (vagy egy csoportjukat) áttelepítették a Dontól keletre, esetleg a Kaganátus keleti szélére a Volgához. 854-ben a szevordik megjelenése előtt zajlott kangar–szavárd háború, aminek következtében a magyarok egy csoportja elszakadt és a Kaukázusban talált menedéket, míg a Levedi vezette csoport Etelközbe, a Dontól nyugatra költözött, s ezzel egy időben csatlakoztak hozzájuk a kavarak. Feltehetően 855-től 15-20 évet töltöttek kazár fennhatóság alatt, ugyanis 880 táján már sikerült függetlenedni a kazároktól, amire al-Ġayhāni egyértelműen utal. Végül pedig a besenyő támadás következtében a magyarok beköltöztek a Kárpát-medencébe.⁶⁰

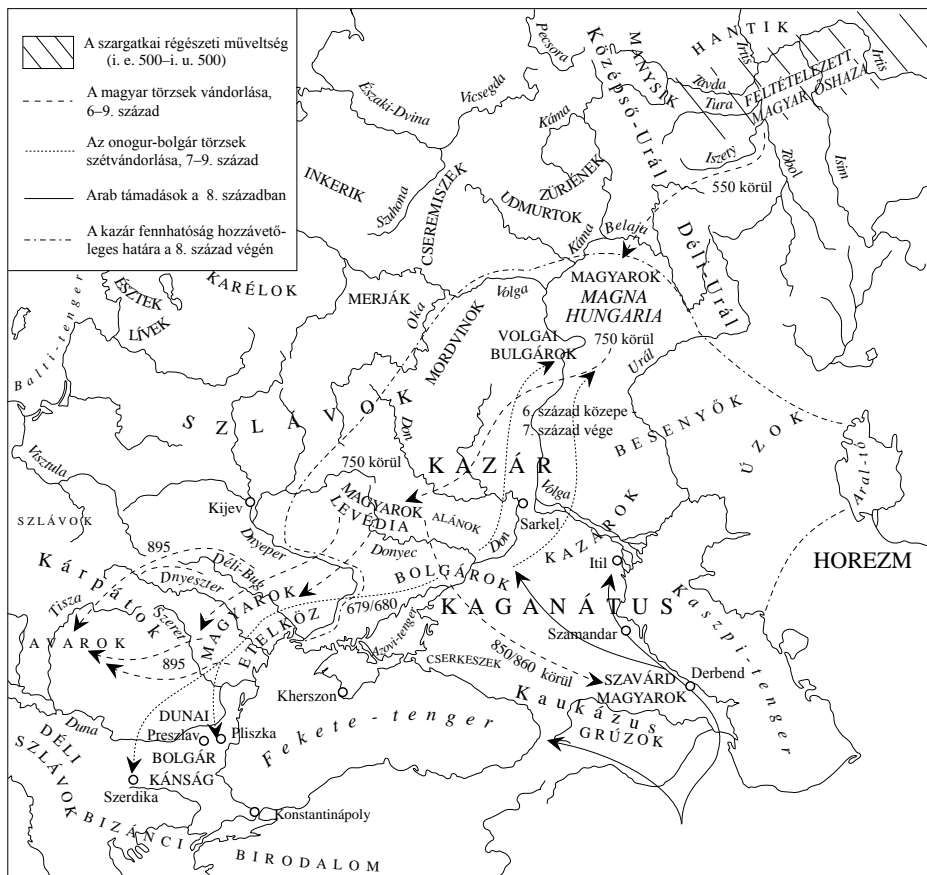
Fodor István 2009-ben publikált összefoglalójában úgy foglalt állást, hogy a magyarság a Kr. e. 7. és a Kr. u. 6. század között a Tobol, Isim, Irtis vidékén a szargatkai műveltség egyik komponenseként élhetett. Onnan a Volga-vidékre, azaz Magna Hungariába költöztek 550 körül, és a kusnarenkovói régészeti kultúra hordozóival lehet őket azonosítani. A Volga-vidékről 750 táján húzódtak délnyugati irányba, és a Dontól nyugatra leltek új otthont. Innen 850 és 860 között költöztek Etelközbe, ami a Dnyepertől nyugatra terült el, majd 895-ben települtek át a Kárpát-medencébe.⁶¹

Ligeti Lajos 1986-ban a magyar nyelv török jövevényszavait tárgyaló monográfiájában három fontos tényezőre hivatkozva visszatért Gombocz második koncepciójához. Ezek közül az első megállapítás az, hogy a kazár nyelv is csuvasos típusú, ezért nincs szükség a kazárokkal való kapcsolat kizárására vagy csak rövid és átmeneti jelentőségű beállítására. A második megállapítása szerint a magyar nyelv honfoglalás előtti jövevényszavainak két kronológiai rétege van, és 400–500 éves együttélést kell feltételezni, amelyen belül 650 és 830 közé esett az intenzív korszak. Végül úgy gondolja, hogy szóföldrajzi érvek alapján (*kőris, som, körte*) a Kaukázus előtere nem hagyható ki a vándorlás útvonalából. Mindezek alapján Ligeti úgy véli, hogy a magyarság Kr. e. 500 körül a magyar nyelv kialakulásával egy időben költözött az erdővidékről az uráli átjáró vidékére. A 350 körüli hun vándorlás kisugározhatott erre a vidékre, de valószínűbb, hogy a 463-as onogur, majd az 503 körüli szabír vándorlás hatására érték el a korai magyarok a Volga–Káma vidékét. Innen a 7. század közepén,

⁵⁹ Geórgiosz barát folytatása tudósít az adott eseményről. Kritikai kiadása magyar fordítással: MORAVCSIK 1984, 52–58.

⁶⁰ KRISTÓ–MAKK 2001, 11, 21–22, 29, 38–39, 45–7, 52.

⁶¹ FODOR 2009.

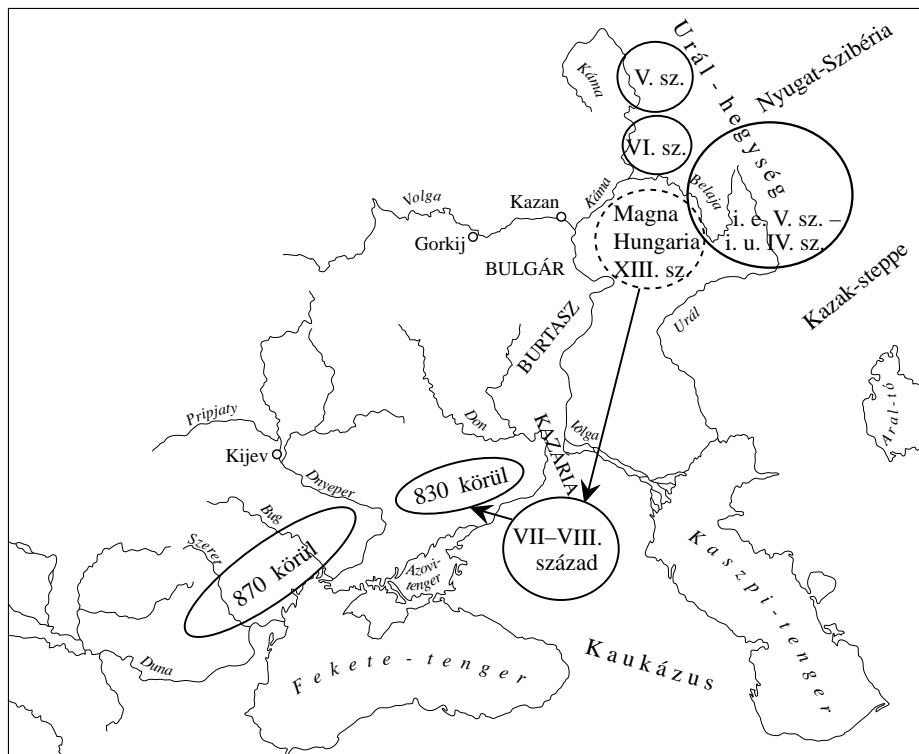

3. A magyar vándorlás Fodor szerint

a Kazár Birodalom megerősödésével egy időben délre, a Kaukázus nyugati előterébe költöztek. A 830-as években a Kazár Birodalmat megrázó belső lázadások miatt vonulhattak a magyarok a Dontól nyugatra, és ekkor csatlakoztak hozzájuk a kavarak. A 870 körüli besenyő támadás készítette a magyarságot Etelközbe, és valószínűleg ekkor kerültek Julianus magyarjai a Volga-vidékre. Végül a második besenyő támadás következtében települtek át a Kárpát-medencébe.⁶²

Róna-Tas András 1996-ban megjelent, a korai magyar történettel foglalkozó kötetében alapvetően a Ligeti-féle koncepcióból indult ki. Szerinte a magyar nyelv és nép kialakulása az Urál déli részén a Kr. e. 8–5. században mehetett végbe. A 6. század végén a bulgárok vezetésével az ogur csoportok a Kubán vidékéről a Dnyeszter–Donyec vidékére vonultak, s helyükre költöztek a magyarok az Urál vidékéről. A bul-

⁶² LIGETI 1986.

4. A magyar vándorlás Ligeti szerint

gárok avar fennhatóság alá kerültek a 7. század elején, míg a magyarok a kazárok fennhatósága alá tartoztak. A 670-es években a bulgár–kazár harcokban a magyarok kazár oldalon vettek részt, és a bulgárok távozása után azok helyét, a Dnyeperen túli részeket foglalták el, ami azonosnak tekinthető a Konstantin által említett Etelközzel. 800 körül a Kazár Birodalom belső problémái következtében a kavar csoport hozzájuk menekült, ami önállóságukra mutat. Ezt erősíti továbbá, hogy a kazárok 838-ban Sarkel megerősítésével biztosították magukat a magyarokkal szemben. Végül a 894-es besenyő támadás következtében a magyarok hont foglaltak a Kárpát-medencében.⁶³

Végezetül Harmatta János koncepciójával zárjuk áttekintésünket. Véleménye szerint a magyarság a Kr. e. 5. századra lovas (de nem lovas-nomád) néppé fejlődött a Volga–Káma vidékén, ami talán összefüggésbe hozható a Hérodotosz által leírt Jürka néppel. A Kr. u. 2. században már valamivel délebbre, iráni lovas népek szomszédságában éltek elődeink a Volga és az Urál hegység között, amire a Ptolemaiosznál fennmaradt Μασσαίοι adat utalhat. A 6. században a türköktől vereséget szenvedett ogur

⁶³ RÓNA-TAS 1996, 246–250.

törzstörredékekkel egyesülve létrehozták a *hetumoger* törzsszövetséget, s átkeltek a Volgán, és a Volga–Oka közén foglaltak el maguk számára szállásterületet. A 7. század elején déli irányba vonulva részévé váltak Kuvrat onogur–bulgár félnomád államának. Annak felbomlása után szerződéses szövetségi viszonyba kerültek Asparuch onogur–bulgár törzscsoportjával, s velük vándoroltak nyugat felé, elérve a Kárpátok, a Duna, valamint a Fekete-tenger északi partvonalát. A 9. század elején (810-es évek) a kabarok csatlakozása következtében megerősödve függetlenné váltak a bulgároktól, s egyben a kelet-európai steppeöv legnagyobb katonai erejével rendelkeztek. Nyugat felé orientálódtak, azaz megkezdték a nyugati országok felderítését és párhuzamosan a politikai kapcsolatok kiépítését a korszak jelentős politikai hatalmaival. A 9. század végére kialakult a Kárpát-medence elfoglalásának politikai és katonai terve, s a bulgár–bizánci, cseh–morva–frank érdekelletéket és háborúkat felhasználva megtörténik a tervszerűen előkészített honfoglalás.⁶⁴

A fent említett koncepciók alapján kirajzolódnak azok a bizonytalan, ingatag alapon álló feltevések, amelyekre a korai magyar történetet felépítették.

1. Elsőként a magyar nyelv kialakulásának időkeretei, illetve földrajzi koordinátái alapján helyezik a legkorábbi magyar szálláshelyet vagy az Urál hegységtől keletre, vagy az Urál déli vidékére. Ezt még össze szokták kapcsolni a legkorábbi török jövevényszavak kérdésével, a vaskor elterjedésével a régióban, illetve a nomadizmus kialakulásával. Így a Tobol, Isim, Irtsi vidékén a szargatkai műveltség területére teszik a magyarok első ismert lakóhelyét, vagy pedig az Urál déli részére.

2. Az elképzelések túlnyomó többsége szerint a magyarság több-kevesebb időt töltött a Volga–Káma összefolyásának vidékén, amelyet Julianus nyomán Magna Hungariának is neveznek. A szibériai területről a Volga-vidékre való költözéssel kapcsolatba hozott események: a Kr. e. 4. századi szarmata, a Kr. u. 350-es hun, a 463-as onogur, saragur, ogur, az 503-as szabír és az 550–60-as évek avar–türk népmozgásai.

3. A Volga-vidékről, esetleg az Urál déli lejtőiről közvetlenül egy délnyugati vándorlással számolhatunk. A magyarság a Kubán vidékére, azaz a Kaukázus előterének nyugati felébe költözhetett a 463-as onogur, saragur, ogur vándorlás során (Gombocz Zoltán II.). A 6. század végén a bulgárok vezetésével az ogur csoportok a Kubán vidékéről a Dnyeszter–Donyec vidékére vonultak, helyükre a magyarok költöztek az Urál vidékéről (Róna-Tas András). A 7. század közepén a Kazár Birodalom megerősödésével egy időben a Volga-vidékről délre, a Kaukázus előterébe vonultak elődeink (Ligeti Lajos). Végül az sem kizárt, hogy 800 táján zajlott le ez az esemény (Gombocz Zoltán I.).

A másik eshetőség szerint a magyarok a Volga-vidékről a Dontól nyugatra elterülő steppére húzódtak. Ennek időpontját különbözőképpen határozták meg: 750 körül (Fodor István), 800 körül (Czeglédy Károly II.) és 830 körül (Németh Gyula, Kristó Gyula).

Egy harmadik lehetőséget vázolt fel Harmatta János, aki szerint a magyarság a türköktől vereséget szenvedett ogurokkal a Volga–Oka közé költözött a 6. században,

⁶⁴ HARMATTA 2001, 1–14.

majd onnan a 7. század elején dél felé hatolva Kuvrat birodalmának részévé vált. Itt nem teljesen egyértelmű, hogy a Dontól keletre vagy nyugatra elterülő vidékre gondoljunk.

4. A Bíborbanszületett Konstantin által leírt Levédiából Etelközbe történő költözéssel kapcsolatban földrajzi szempontból is három alapelképzelés körvonalazható. Akik a magyarság Kubán folyó környéki lakhelyével számolnak, egy viszonylag korai, Dontól nyugatra történő költözést tételeznek fel. Gombocz második elképzelése szerint ez 600 táján egy kazár támadással magyarázható, Czeglédy korai álláspontja szerint egy 6–7. századi elmozdulással számolhatunk a szír és muszlim forrásokban olvasható kangar és szavárd adatok nyomán. Végül Györffy szerint a magyarság a 7. század első felében költözött Kuvrat megszűnt birodalma helyére.

Egy másik álláspont abból indul ki, hogy Levédia a Don és Dnyeper közé lokalizálható, míg Etelköz a Dnyeperen túlra. Az átköltözés időpontjára van egy korai időpont, a 670-es évek, amikor a magyarság Asparuchhal együtt érte volna el a Kárpátokat (Harmatta János), illetve felmerült még a 850-es évek lehetősége, amikor a szavárdok megjelentek a Kaukázusban az örmény forrásokban (Czeglédy Károly II., Kristó Gyula, Fodor István). Ligeti egy 870 körüli besenyő támadással kapcsolta össze az Etelközbe költözést. Végül a Reginónál olvasható 889-es besenyő–magyar háborúra hivatkozva néhány kutató egy kései időponttal számolt (Németh Gyula, Czeglédy Károly).

Mindezek mellett felmerült az is, hogy Levédia és Etelköz nem két külön terület, hanem Levédia a fejedelmi szállás, ami Etelköz területére esett (Róna-Tas András).

5. A honfoglaló magyarság kialakulásának még két alapvető kérdése érdemel külön figyelmet. Egyrészt a kabar csatlakozás, amely hatására megváltozott a magyar törzrendszer. 881-ben Bécs környékén kabar–magyar portyázó csapat járt, ami arról tanúskodik, hogy a Kazár Birodalomból kivált kabarok 881 előtt csatlakoztak a hét magyar törzshöz.⁶⁵ A kabar csatlakozás lehetséges dátumai: 700–800, 830 körül vagy 860 táján (Szűcs Jenő). Egy korai, 800-as vagy 810-es csatlakozás háttérében vallási küzdelmeket feltételeznek (Róna-Tas András, Harmatta János). A 830-as évekre a kazár uralom végével, illetve Sarkel felépítésével kapcsolták össze a kabar csatlakozást (Györffy György, Ligeti Lajos). Kristó Gyula pedig 854 táján az Etelközbe vándorlással kapcsolja össze a kabarok beépülését a magyar törzsszövetségbe.

6. A másik kérdés a keleten, a Volga-vidéken maradt magyar töredék eredete, amellyel kapcsolatosan alapvetően két nézet alakult ki. Amennyiben egy kései, azaz 9. század eleji népmozgás következtében került a magyarság a Dontól nyugatra eső vidékre, akkor a 10. századtól a 13. század elejéig a Volga-vidéken élt magyar töredéket az itt hátramaradott kisebb csoport leszármazottjának tekinthetjük. A másik elképzelés alapján úgy rekonstruálhatjuk a Volga-vidéken a keleti magyarok kialakulását, hogy ezek a honfoglaló magyarságból a 9. század folyamán kiszakadó és északra költöző csoportok leszármazottai.

⁶⁵ Continuatio Annalium Iuvavensium Maximorum, in *MGH SS*, XXX/2, 742; KRISTÓ 1996, 150.

Ezekre az eredményekre, illetve saját korábbi kutatásaimra építve egy átfogó kép megrajzolására vállalkozom, ahol elsősorban a kutatás új eredményeit bemutató megközelítések áttekintésére és az ismereteink korlátainak tudatosítására helyeztem a fő hangsúlyt. Véleményem szerint helyesebb, ha bevalljuk, hogy egy kérdést a jelenlegi tudásunk alapján nem tudunk eldönteni, mintha nehezen védhető hipotéziseket állítunk fel, amelyek egy része aztán tudományos közhellyé válva beépül a tudománytörténetbe és szilárd pontnak tűnik.

Munkám első fejezetében a Volga–Káma-vidéki magyar szállásterület különböző aspektusait veszem számba, tehát azt vizsgálom, mi köti a kutatást ehhez a régióhoz. A második fejezet a magyarság története steppei korszakának alapkérdéseire keresi a választ a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságaira és az írott források adataira támaszkodva. A harmadik részben a honfoglalás és a kereszténység felvétele tágabb történeti háttérének felvillantására teszek kísérletet.

I. A Volga–Káma-vidék szerepe a korai magyar történetben

A Volga–Káma-vidéken lévő „őshaza” mind a közvéleményben, mind a szaktudományos körökben a magyar őstörténet elfogadott alaptézise. Ez azonban egy több elemből összeálló elméleti konstrukció, melynek egy része történeti hagyományainkon, más része pedig a tudományos kutatás eredményein alapul. Az elmélet alkotó-elemeinek egyenkénti áttekintése során arra kell különös hangsúlyt helyezni, hogy élesen elkülönüljenek egymástól a tények és a feltevések. Csak ez után kerülhet sor annak megvizsgálására, hogy a magyarság kialakulásának helyére, illetve vándorlásaira vonatkozó egyes őstörténeti koncepciók milyen arányban épülnek feltevések és tények kombinációira.

Mielőtt tulajdonképpeni témaköreinket megvizsgálánk, maga a Volga–Káma-vidéki „őshaza” terminus szorul magyarázatra. Tudatosan kerültük a hagyományos kifejezéseket, mint „uráli őshaza”, „baskíriai őshaza”, illetve *Magna Hungaria*, ugyanis ezekhez különböző képzetek és teóriák tapadnak, s így egyfajta értékítéletet hordoznak.

Az „uráli őshaza” kifejezést Ligeti 1943-ban a magyarság első önálló szállásterülete értelemben használta, ahol másfél évezredet töltött (Kr. e. 1000–Kr. u. 500) a népcsoport. Szerinte őseink lakhelye előbb a Dél-Uráltól nyugatra, utóbb keletre volt.¹ Innen indultak volna eleink a Kaukázus előterébe. Újabban az „uráli őshaza” terminust a finnugor nyelvészek teljesen más értelemben használják, ugyanis a finnugor és szamojéd nyelvek közös őst uráli alapnyelvként rekonstruálták, s az ezen a nyelven beszélő közösségek lakóhelyét nevezik „uráli őshazának”.² Így ez a terminus kétértelműsége miatt megtévesztő lehet, ugyanis míg a magyar őshaza az Urál hegység nevéhez köthető, addig az uráli alapnyelv esetében egy nyelvtörténetileg kikövetkeztetett egység hordozóinak egykori szállásterületéről van szó. A terminológiai zavart csak fokozza, hogy a magyar nyelv az uráli alapnyelvből származik. Mellesleg, a Ligeti által 1943-ban használt, a magyarság „uráli őshazájára” vonatkozó koncepció

¹ Ligeti úgy vélte, hogy az említett 1500 év első, nagyobbik részében a magyarság az Urál hegység európai oldalán élt, azután kelt át Nyugat-Szibériába, ahol áttért a lovas-nomád életmódra. A Kr. u. 5. században a török népvándorlás hatására pedig déli irányban mozdult el (LIGETI 1943, 6).

² HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 54–57.

is jelentősen módosult azóta, mivel az Urál környéki szállásterület és a déli, Kaukázus környéki lakóhely közé iktattak egy újabb „őshazát”, amelyet *Magna Hungariának* vagy „baskíriai őshazának” szokás nevezni.³

A „baskíriai őshaza” elnevezés azért mellőzendő, mert eleve a baskír–magyar azonosítást tételezi fel, de legalábbis sugallja, holott ez – mint alább látni fogjuk – vitatott. Az is ellene szól, hogy csupán a mai Baskíria területére utal, tehát földrajzilag túlságosan korlátozott.

Végül a *Magna Hungaria* kifejezés egyértelműen 13. századi tudós eredetű terminus, amely a keleten megtalált magyarok földjére utal. Innen már csak egy lépés annak feltevése, hogy ez volt a magyar „őshaza”.⁴ Mindezek alapján szerencsésebbnek tűnik a Volga–Káma-vidék terminus, ugyanis ehhez nem tapad olyan másodlagos gondolati konstrukció, amely már nevében is egyfajta koncepciót sugall. Ugyanakkor földrajzi értelemben a Volga–Káma-vidék alatt a magyar őstörténet szempontjából egy tágabb területet értünk, amelyet nyugat felől a Volga középső folyása határol, keleti irányban pedig Nyugat-Szibériáig terjed ki. Növénytakaróját tekintve az erdő és az erdős steppe övezetébe tartozik.⁵

A magyar őstörténettel foglalkozó művekben a periodizáció szempontjai különbözőek, ennek ellenére a korszakolás alapvetően a nyelvtörténet eredményein alapul. Az uráli alapnyelv korát a Kr. e. 6–4. évezredre datálják, majd az uráli alapnyelv megszűnése után létrejött a finnugor és a szamojéd alapnyelv (Kr. e. 4–3. évezred). A finnugor nyelvi egységből vált ki az ugor alapnyelv a Kr. e. 2. évezredben, s végezetül ebből származott az ősmagyar nyelv a Kr. e. 1. évezred első felében.⁶ Az ősmagyar nyelv történetét a jövevényszavak kutatására alapozva legutóbb Ligeti három korszakra bontotta: 1. korai (Kr. e. 500–Krisztus születése körüli); 2. középső (Krisztus születése–Kr. u. 500) és 3. kései (5–10. század) korszakra.⁷ Róna-Tas András a magyar nyelvtörténet korszakolásában legutóbb visszatért a hagyományos korai és kései ősmagyar korszakolásra, ahol a korszakhatár a Kr. u. 500.⁸ A régészeti periodizáció Kelet-Európa vonatkozásában ugyancsak hármas tagolódást mutat: neolitik forradalom (Kr. e. 4. évezred); bronzkor (Kr. e. 2. évezred); vaskor (Kr. e. 8. század). A Volga–Káma-vidék vaskori régészeti kultúráinak időbeli keretei is három korszak-

³ Fodor szerint az önálló magyar csoportok Kr. e. 1000–Kr. e. 500 között alakultak ki valahol a Dél-Urál keleti vidékén (FODOR 1975, 133–134). Erről a területről költöztek át Baskíriába. Szerinte ez a vándorlás három népmozgással hozható kapcsolatba: 1. Kr. e. 400–300 k. szarmata; 2. Kr. u. 350–400 k. hun; 3. 550 körüli avar–türk (FODOR 1975, 164–165). Baskíriából pedig a magyarság 750 után vándorolt délre (FODOR 1975, 170). Ligeti is megváltoztatta korábbi álláspontját. Szerinte a magyarság kb. ezer évet töltött az Uráli-átjárónál, majd a 463-as ogur népmozgás nyugat felé mozdította, s a szabírok 503 körüli vándorlása következtében érkeztek a Volga–Káma vidékére. Innen a Kazár Birodalom 7. század közepére tehető megerősödésével egy időben távoztak déli irányba (LIGETI 1986, 143–144, 158, 530; vö. ZIMONYI 1988, 216–217).

⁴ GYÖRFFY 1948, 56.

⁵ SOMOGYI 1984, 26–47.

⁶ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 41–91. SÍPŐCZ 2006, 289, családfa, korszakolással.

⁷ LIGETI 1986, 520.

⁸ RÓNA-TAS, BERTA 2011. HARMATTA is áttekintette a korszakolás kérdését (1997, 13–17).

kot ölelnek át: ananyinói kultúra (Kr. e. 8–3. század); pjanobori, gljagyenovói műveltség (Kr. e. 3. század–Kr. u. 3. század); bahmutyinói, lomovatovói, imenykovói kultúra (3–8. század).⁹ Bartha társadalomtörténeti korszakolással kísérletezett Engels művei alapján, s nemzetségi (Kr. e. 3. évezred), törzsi (Kr. e. 500), törzsszövetségi (Kr. u. 600–1000) korszakot tételezett fel.¹⁰

Nyelvtörténet	Régészet	Társadalomtörténet
Kr. e. 6–4. évezred uráli alapnyelv		
Kr. e. 4–3. évezred finnugor	Kr. e. 4. évezred neolit	Kr. e. 3000 nemzetség
Kr. e. 2. évezred ugor kor	Kr. e. 2. évezred bronzkor	
Kr. e. 1. évezred első fele magyar nyelv	Kr. e. 8. század vaskor Kr. e. 8. század–Kr. e. 3. század ananyinói kultúra	Kr. e. 500 törzs
Kr. e. 500–0 korai ősmagyar		
Kr. u. 0–500 középső ősmagyar	Kr. e. 3. század–Kr. u. 3. század pjanobori, gljagyenovói kultúra	
Kr. u. 500–1000 kései ősmagyar	Kr. u. 300–800 bahmutyinói, lomovatovói, imenykovói kultúra	Kr. u. 600–1000 törzsszövetség

Szűcs etnogenetikai munkássága nyomán a periodizáció kérdése más megvilágításba került, ugyanis a honfoglaló magyarság esetében rekonstruálható egy „gentilis”, vagy más kifejezéssel barbár etnikai tudat, amely a népvándorlás kori germán népalakulatok etnikai tudatával állítható párhuzamba a megfelelő korlátok figyelembevételével. Ennek a barbár etnikai tudatnak a jellegzetességeit Szűcs Jenő így foglalta össze: „A Rómát megdöntő és örökébe lépő germán népalakulatok (*gentes*) a valóságban éppen nem voltak vérközösségek vagy organikus képződmények, hanem eredendően a vándorlások (3–6. sz.) során különféle törzs- és néprészekből mesterségesen integrált politikai kötelékek. Az új uralomképződés (»Heerkönigtum«) tartósulása azonban általában az eltérő etnikai tradíciók integrációját és a nép »organikus« létrejötté – eredetközössége – hitének kialakulását eredményezte, ahogy valamennyi jelentős történeti szerephez jutó nép (keleti és nyugati gótok, frankok, alemannok, burgundok, langobardok stb.) esetében megfigyelhető. Amennyiben a többé-kevésbé egymást fedő politikai és etnikai keretek egy sajátos prefeudális-barbár szociális struktúrát öleltek át, (amelyben a többnyire erős monarchikus hatalom és szociális tagoltság ellenére a fegyveres szabad elemnek még jelentős súlya volt), a társadalom számottevő zömének tehát a nép (*theudo-gens*) eredetére és hagyományközösségére

⁹ LÁSZLÓ 1971; FODOR 1973.

¹⁰ Bartha korszakolásában Molnár Eriket követte (vö. BARTHA 1977, 25; BARTHA 1984, 395).

alapuló etnikai tudata lényegileg egybeesett a politikai uralom iránti lojalitásával és a szabadok jogközösségéhez (a »népjoghoz«) való tartozás társadalmi öntudatával, jogosult »gentilis« struktúráról és öntudatról beszélni. E tudati kincs domináns »ideologikus« elemei elsődlegesen ugyan nem a nyelv vagy kultúra egészét tükrözték, de tágabb nyelvi és kulturális összefüggések szerint tagolódtak: az egységesült eredethagyomány (amely a »társadalom« absztrakcióját helyettesítő barbár vérségi mítoszba olvasztott bele kezdetleges történeti tudati elemeket és emelte azokat a szakrális szférába), a közös jog (amely egyszersmind »etnikai« kötőerőt jelentett), általában a »szokások« (etikailag normatív hagyomány), a hitvilág (tekintet nélkül arra, hogy elemei eredendően etnikus specifikumok voltak-e) egy jellegzetes »etnocentrikus« szemlélet keretében illeszkedtek össze szerves egésszé. Noha e tudattartalom jellegét, intenzitását, funkcióját illetően egyazon népcsoporton belül is különböző szociális szinteken számos variánssal lehet számolni, ezek kétségtelenül egyazon eszmi modellrendszer variánsai, amely annyiban tekinthető »politikai« tudatformának, amennyiben az etnikai tudatból fakadó elképzelések a csoporthoz tartozók politikai és társadalmi öntudatát, lojalitását több-kevesebb mértékben meghatározták.¹¹ A honfoglaló magyarok »gentilizmusa« tükröződik az eredetközösség hitét igazoló Hunor–Magor eredetmondában, az 1100 körül lejegyzett *genus Hungarorum* kifejezésben, amely a feudális szemlélettől eltérően a nyelv, eredet és származás alapján határozható meg, s a 11. századi pogányfelkelések eszmevilágában, ahol a pogány hitvilág és barbár jogrendszer élő hagyománya még körvonalazható. Szűcs a magyar barbár etnikai tudat kialakulását a 6–9. századra tette, melynek »törökös« politikai keretei a Kazár Birodalomban (7–9. század) szilárdultak meg.¹²

A honfoglaló magyarság kialakulásának kezdetét a török népek Európába történő vándorlásaival lehet kapcsolatba hozni. Az első, valószínűleg török nyelvű népek (onogur, ogur, szaragur) 463 körül érkeztek a Kaukázus előterébe. Általában ezt a dátumot tekintik a honfoglaló magyarság kialakulásában fordulópontnak. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a népalakulási folyamat már a hunok 370-es években történő nyugatra vándorlásának következtében elkezdődhetett, de az is elképzelhető, hogy a döntő lökést a szabírok 503 körüli, az avarok, majd nyomukban a türkök 550-es évekbeli vándorlása vagy a Kazár Birodalom 7. század első felében bekövetkező konszolidációja adhatta. A honfoglaló magyarság kialakulásának földrajzi kereteit mindenesetre az egykori Kazár Birodalom területére, azaz a kelet-európai steppe és az erdős steppe övezetébe helyezhetjük. Pontosabb lokalizáció csak a 9. század második felétől lehetséges. Ekkor az írott források a Fekete-tenger északi vidékein jelzik a magyarságot.

¹¹ Szűcs 1984, 342–344.

¹² Szűcs 1992. A magyarság barbár etnikai tudata kialakulásának rekonstruálásában Szűcs a Julianus által megtalált magyar töredék s a szavárd magyarok elszakadásának korai időpontját vette figyelembe (9. sz. előtt századokkal, illetve 750 előtt: Szűcs 1984, 348), amelyet a későbbi kutatás megkérdőjelezett (CZEGLÉDY MÓT, 121–122; LIGETI 1986, 378). Ez persze azt jelzi, hogy a »gentilis« struktúra kikristályosodását, az eredethagyomány végleges integrációját vizsgálhatjuk a 9. század elejéig, de ennél korábbi évszázadokra csupán hipotetikusan rekonstruálhatjuk.

A magyar őstörténet utolsó szakaszának tartott korszak etnogenetikai szempontból a honfoglaló magyar nép és „gentilis” tudata kialakulásának ideje. Az ezt megelőző periódust Ligeti így jellemezte: „a magyar őstörténetet visszafelé csak a Kr. utáni V. századig lehet nyomozni. Azon túl egy tapodtat sem tehetünk előre, elvész szemünk elől minden irányító nyom. További kutatásaink megkezdéséhez más vezetőt kell keresnünk, s ez a nyelvünk. Távolról sem akarunk abba a hibába esni, hogy a nyelvi eredetet okvetlenül azonosnak tekintsük az etnikai eredettel.”¹³ Szűcs ugyanerről a korról így írt: „Mindazonáltal arról, hogy az »előmagyarság« nyelv-történeti kategóriája mögött etnopszociológiai értelemben milyen csoport húzódott meg, semmi megbízható nem mondható el.”¹⁴

Amennyiben a népvándorlás kori germán népalakulatok etnikai tudatának kialakulását – mint kínáló analógiát – fel lehet használni a honfoglaló magyarság „gentilizmusának” rekonstrukciójához, a népvándorlást megelőző germán törzsek etnopszociológiai vizsgálatának eredményei is több figyelmet érdemelnének. A két korszak között etnogenetikai szempontból alapvető különbség van.¹⁵ A Caesar és Tacitus korabeli germán törzsek tanulmányozásából levonható következtetéseket a steppe északi vidékén s az erdőzónában élő népek középkori vagy újkori etnopszociológiai anyagával lehetne egybevetni. Ami szűkebb témánkat illeti, megállapítható, hogy a korai magyar történet periodizációjában a legélesebb határ az 5. század körüli időre tehető. Ezért kell külön kezelnünk az 5. század előtti korszakra vonatkozó minden tényt és feltevést. Etnopszociológiai szempontból itt két különböző periódusról van szó.

A magyar őstörténet kérdései közül a Volga–Káma-vidékkel kapcsolatban a következő témaköröket fejtem ki: 1. a finnugrisztika, a magyar nyelvtörténet eredményeire épített legkorábbi magyar „őshaza”-koncepciók; 2. a *Jugria*-kérdés; 3. Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék kérdése; 4. a baskír–magyar kapcsolat témaköre (baskír–magyar azonosítás a korai muszlim szerzőknél, ennek mongol kori interpretációi a latin és perzsa nyelvű irodalomban, a baskír–magyar törzsnevek és közszavak egyeztetése); 5. a volgai bulgárok és a magyarok viszonya.

A legkorábbi magyar „őshaza”-koncepciók

A magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik. A *finnugor* nyelvek terminus helyett – tekintettel a finnugor és szamojéd nyelvek rokonságára – az *uráli nyelvek* kifejezés terjedt el.¹⁶ Urali nyelveknek azokat a nyelveket nevezzük, amelyek kialakulásuk során – különböző alapnyelveken keresztül – végső fokon a rekonstruált uráli alapnyelvből származnak. A magyar nyelv esetében – visszafelé haladva – ugor,

¹³ LIGETI 1943, 38.

¹⁴ SZŰCS 1992, 286.

¹⁵ A germán „őstörténet” etnogenetikai feldolgozása, a különböző korszakok jellemzése, s a „gentilizmus” első összefoglalása és szintézise: WENSKUS 1961.

¹⁶ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 45–46.

finnugor és uráli alapnyelvről beszélhetünk. A nyelvtörténeti kutatások során először azt tisztázták, hogy az egyes uráli nyelvek között milyen rokonsági fokozatok léteztek. Ezután kísérletet tettek az egyes alapnyelvek időbeli kereteinek meghatározására. A nyelvtörténeti vizsgálódások közül főként a különböző alapnyelvekbe s ősnyelvekbe bekerült jövevényszavak kutatása, az átvételek relatív kronológiájának megállapítása nyújthat jó tájékoztatást,¹⁷ valamint a glottokronológia, amely a rokon nyelvek egyező szókincsének változásai alapján próbál választ adni arra a kérdésre, hogy az egyes nyelvcsoportok és nyelvek mikor különültek el egymástól.¹⁸

Az uráli alapnyelvet beszélő csoportok földrajzi elhelyezkedésének meghatározásához a nyelvészeti paleontológia módszere használható fel. Ennek lényegét Hajdú így jellemezte: „Ha a rokon nyelvek közös eredetű szókészletéből kiválogatjuk az egyező állat- és növényneveket és azok eredeti jelentéseit is rekonstruáljuk, akkor nagyjából képet is alkottunk arról, hogy milyen fauna és flóra vette körül őseinket lakóhelyükön. Ezek után az állatok és növények elterjedését feltüntető térképeken meg kell keresni azt a területet, ahol az elődeink ismert állatok és növények együttesen mind megtalálhatók. Az ekképpen körülhatárolt területet tekinthetjük nyelvcsaládunk legrégebb kikövetkeztethető lakóhelyének.”¹⁹ Hajdú rekonstruálta a lucfenyő, cirbolyafenyő, jegenyefenyő, vörösfenyő és szil uráli alapnyelvi alakjait, és az öt fafajta elterjedését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az uráli nyelvet beszélő közösségek szálláshelyei a Kr. e. 6–4. évezredben a Közép-Urálban s attól északra, az Ob alsó és középső folyása mentén lehettek.²⁰

A történeti nyelvtudomány révén – a rokon nyelvek szókincsének összehasonlításával – az alapnyelvet beszélő csoportok életmódjáról is adatokat gyűjthetünk. Az uráli és finnugor korszakot ennek alapján a halász-vadász életmód jellemezte, az ugor korra pedig a lovas kultúrára utaló szókincs mutatható ki.²¹

A nyelvtörténeti kutatások eredményeit az alábbiakban összegezhetjük: a Kr. e. 6–4. évezredben az uráli alapnyelven beszélő csoportok a Közép-Urál, az Ob és a Pecsora forrásvidéke táján élhettek. A szamojéd nyelvek kiválása után a finnugor korszak a Kr. e. 3. évezred végéig tarthatott, amikor is létrejött az ugor és finn-permi nyelvág. Az ugor kor valamikor a Kr. e. 1. évezred első felében szűnt meg, s ez után alakult ki az ősmagyar nyelv. Az uráli nyelveken beszélő mai népek földrajzi elhelyezkedése és a nyelvi rokonsági fokuk megállapítása alapján feltételezhető, hogy a finnugor alapnyelven beszélő közösségek közül a keleti területen a későbbi ugor nyelvű csoportok laktak, míg a finn-permi alapnyelv hordozói lassan nyugati irányba húzódtak. Az

¹⁷ Főként az iráni–finnugor, az iráni–ugor és iráni–ősmagyar nyelvi kapcsolatok vizsgálata adhat értékes kronológiai segítséget, mivel az indoiráni nyelvtörténeti kutatások az urálié előtt járnak (HARMATTA 1977, 167–182; LIGETI 1986, 131–136, 162–174). Az is bizonyosnak látszik viszont, hogy az indoiráni nyelvtörténetben használt kronológiai határok megbízhatósága további vizsgálatot igényel.

¹⁸ E módszer megbízhatóságát többen megkérdőjelezték (vö. RÓNA-TAS 1978, 243–251; CAMPBELL 1999, 180–183).

¹⁹ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 46.

²⁰ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 56.

²¹ HAJDÚ–DOMOKOS 1978, 71–87.

ugor kori lótarás terminológiája – amely megőrződött a mai obi-ugor nyelvekben is – azt jelzi, hogy az ugor nyelvű csoportok szállásai a Dél-Urálban lehettek. Az ősmagyar nyelvet beszélő közösségekkel tehát az ugor nyelvi egység megszűnte után ezen a területen számolhatunk.

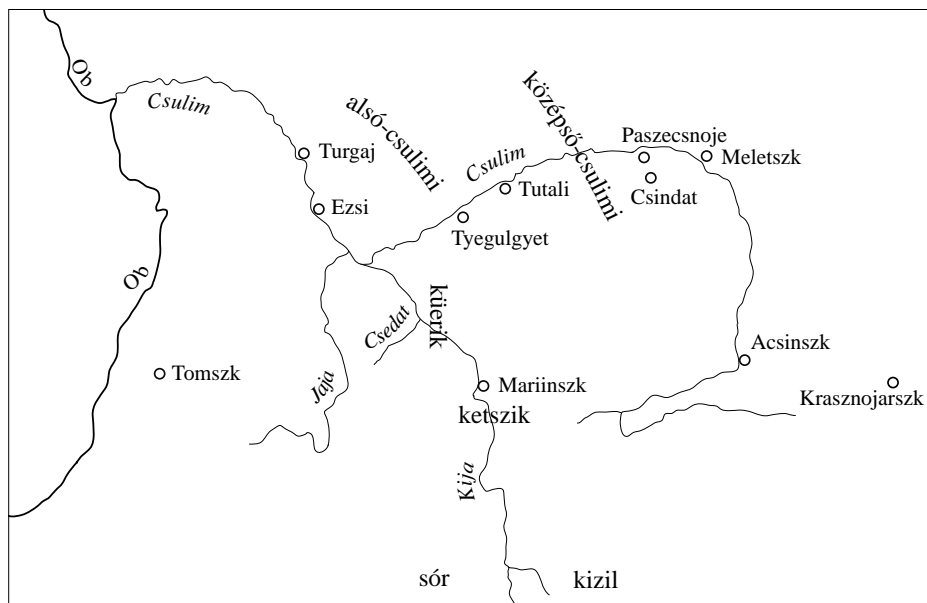
A magyar etnogenezis kutatásának vitatott pontjai már az egyes szaktudományok érvényességi körén belül kitapinthatók. A nyelvtörténet kutatói között vita folyik arról, hogy a rekonstruált alapnyelv valódi nyelv, vagy a tudományban felhasználható szimbólumrendszer. Anélkül, hogy ebben a vitában állást foglalnánk, annyit jelezhetünk, hogy a rekonstruált alapnyelv egy olyan modell, amelyet közelíteni kell ugyan egy valódi nyelvi rendszerhez, módszertanilag azonban a kettőt nem szabad azonosítani.²²

További komoly problémákat vet fel a különböző tudományágak terminológiájának keveredése. Talán a legnyilvánvalóbb ez, amikor egy nyelvészeti fogalom etnikai terminológia helyébe lép. Mühlmann szerint nyelvészek az okozói, hogy például indogermán „népekről” beszélnek, nem csupán „nyelvekről”. Más szóval, amit nyelvi közösségnek nevezünk, az semmi esetre sem szociológiai értelemben vett közösség, hanem egy bizonyos nyelvet beszélők közössége, tehát egy statisztikai halmaz összessége. Ez persze nemcsak az ilyen összefoglaló fogalmakra érvényes, mint pl. az indogermánok, hanem az olyan alkategóriákra is, mint germánok, kelták, szlávok stb. „El kell jutnunk odáig, hogy a nép fogalmát az őstörténeti kutatásból számúzzuk. A terminológia nem közömbös, ugyanis a helytelen terminológia akaratlanul is helytelen gondolatokhoz vezet. A nyelvi és etnikai osztályozás összekeverése és összeomlása tudományos szempontból pontosan olyan lehetetlenség, mint annak idején a nyelvi és antropológiai terminológiával való szemfényvesztés volt.”²³

Az egyik szibériai török nyelv példája jól megvilágíthatja a problémát. A csulimi török nyelv egyik dialektusának főnévképzéséről egy lengyel turkológus, Marzanna Pomorska egy monográfiát adott ki 2004-ben. A bevezetésben taglalja azt a két kérdést, hogy ez a terminus vajon önálló nyelvet és etnikumot takar-e. Mindenekelőtt a szerző leszögezi, hogy a csulimi töröknek három dialektusát különböztethetjük meg: középső-csulimi, alsó-csulimi és küärik. A Csulim folyónév és az alsó és középső jelző nyilvánvalóan jelzi, hogy az elnevezés földrajzi hátterű. A csulimi török elnevezés nem irodalmi nyelvet jelent, ugyanis ilyen nem alakult ki, tehát nincs önálló irodalmuk, az iskolában nem tanítják, illetve nincs saját nyelvű médialehetőségük sem. A három nyelvjárás egyike sem rendelkezik írással. Így hagyományosan a három dialektus összefoglaló neveként használják a csulimi török elnevezést. Ez félrevezető, ugyanis a középső-csulimi és alsó-csulimi török nyelvjárások genetikailag is különbözőek. Mivel a három dialektus is különbözik egymástól nyelvi szempontból, a csulimi török név használata a legkevésbé kockázatos akkor, ha csak mind a három dialektusra közösen jellemző jegyek esetén használjuk, és a három dialektus nevét pedig akkor, ha a saját jellegzetességekkel bírnak. Pomorska jelzi, hogy a munkájában ilyen értelemben használja a csulimi török kifejezést. Majd hozzát teszi, hogyha a

²² RÓNA-TAS 1978, 298–302.

²³ MÜHLMANN 1985, 15–16.

5. Török nyelvek és dialektusok a Csulim folyó vidékén – Pomorska alapján

két legjelentősebb anyagot gyűjtő helyi nyelvész anyagából nem tudja megállapítani, hogy az adott szó melyik dialektusból való, akkor alkalmazza ezt a terminust. Tehát végső soron egy technikai jellegű kifejezésről van szó, amely tipikus *linguonym*, azaz a nyelvészek által megalkotott önálló nyelv.

Pomorska külön foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a csulimi török népvét mi-kor és milyen értelemben használták. Elsőként a 18. századtól kezdődően említik a csulimi törököket vagy csulimi tatárokat, akik alatt a Csulim folyó völgyében élő török nyelvű népességet értették. A néprajzi munkákban ma is használatos ez a népnév. Az orosz *čulymcy* 'csulimiek' fordítása még homályosabb, ugyanis szamojéd nyelvű csoportokat is magában foglal, amelyek a Csulim folyó partján laknak. A csulimi törökök által lakott területen kétfajta szervezési elv érvényesült: az adminisztratív, vagyis az orosz adózás alapján alakítottak ki területi egységeket, illetve a hagyományos nagycsalád-nemzetség volt a másik közösségképző elv. Az 1990-es évek végén már a középső-csulimi törökök nem tartották számon a nagycsaládi-nemzetségi kötelekeket. A csulimi törököket 1720 körül Tobolszk metropolitája keresztény hitre térítette. Az eddigi leírásokban semmi nyoma annak, hogy a küärik, a középső-csulimi török és az alsó-csulimi török nyelvű csoportok közös etnikai tudattal rendelkezzenek. A hagyományos nagycsaládi-nemzetségi kötelekek és az adózáson alapuló orosz körzetek által kialakított közösségek a többi szibériai török és más nyelvű csoportokra is jellemzőek, ebben nincs eltérés, ugyanakkor sem az önelnevezés, sem az oroszok által használt nevek nem mutatnak egységes mi-tudatra. Sőt az önálló

politikai-adminisztratív keret, az autonómia, a köznyelv és közös irodalom hiánya, valamint az 1990-es években felgyorsuló russzifikáció mind arra mutat, hogy nem beszélhetünk csulimi török etnikumról.²⁴

A finnugor nyelvű népek esetében is van példa arra, hogy fiktív népeket kreáltak. A mordvin a finnugor nyelvészeti könyvek egy jelentős részében a volgai finn nyelv egyik tagja, jóllehet jelzik, hogy két nyelvjárásról vagy nyelvről van szó.²⁵ Az egyik az erza, a másik a moksa. A mordvin elnevezést az oroszok használják az erza és moksa nyelvek és etnikumok közös terminusaként. Már azon is vita van az erzák és moksák között, hogy nyelvüket közös ősrre lehet-e visszavezetni, mindenesetre mind a kétőnek saját irodalmi nyelve alakult ki. Etnikai szempontból az erzák és moksák két külön népnek tartják magukat, és az oroszok által használt mordvin kifejezést legfeljebb a másik népcsoport nevéként hajlandók elismerni, illetve azokra alkalmazzák, akik már csak oroszul beszélnek, és elfelejtették anyanyelvüket. Mindenesetre Taagepera a finnugor nyelvű népek monográfiájában sziami ikreknek nevezi az erzákat és moksákat, és a *moksaerza* terminust használja, amelyben feloldhatónak látszik az ellentmondás.²⁶

A népnevek közül a mordvin népnév tűnik a legkorábban adatolhatónak. Már a 6. századi Iordanes *Getica* című munkájában szereplő *mordens* népnevet összekötik a mordvin névvel.²⁷ Aztán a *DAI* 37. fejezetében szó van *Mordiáról*.²⁸ A *PVL* három helyen is említi a mordvin népnevet, kétszer a bevezetőben, majd az 1103-as évre vonatkozó események kapcsán. A Riccardus-jelentés szerint Julianus a mordvinok országán keresztül tért haza 1235-ben,²⁹ ugyanakkor a levél a tatárok életével kapcsolatban arról ír, hogy a mongolok rátámadtak a mordvinok országára, amelynek két fejedelme volt.³⁰ A mongol kori utazók a 13. században többször is említik a mordvin terminust.³¹ Aztán a 16. századtól európai utazók és az orosz feljegyzések adnak információkat a mordvinokról.

A moksa név csak a 13. századtól, a mongol kortól szerepel, elsőként Rubruknál *moxel* formában,³² illetve Rašid al-Dīn egyik névalakjában: مڪس *M.k.s.*³³ Az orosz forrásokban a moksa név csak a 17. században tűnik fel.

Az erza nevet a József kazár uralkodó levelében szereplő és a Volga mentén élő *arisu*³⁴ etnonimával azonosították. Ugyancsak szóba került a Balhī-hagyományban

²⁴ POMORSKA 2004, 11–20.

²⁵ KLIMA 1996, 21–33.

²⁶ TAAGEPERA 2000, 138–142.

²⁷ Iordanes, 66.

²⁸ *DAI*, 169.

²⁹ GYÖRFFY 1986, 70.

³⁰ GYÖRFFY 1986, 76.

³¹ Plano Carpini (GYÖRFFY 1986, 127), Benedictus Polonus (GYÖRFFY 1986, 187), C. de Bridia (GYÖRFFY 1986, 193) és Rubruk (GYÖRFFY 1986, 236).

³² GYÖRFFY 1986, 216.

³³ Rašid ad-Dīn, *Sbornik Letopisej*, 1952, II, 37.

³⁴ SPITZER, KOMORÓCZY 2003, 100, 99. jz.

feltűnő *artāniya*.³⁵ Ezek nagyjából a 10. századra vonatkoznak. Ugyanakkor az orosz források a 18. századtól említik őket.

Ezek után nyilvánvaló, hogy a mordvin-moksa-erza terminusok pontos értelmezése, azaz hogy nyelvi jelenségről vagy etnikumról van-e szó, külön önálló elemzést igényelne, amely során a rendelkezésre álló anyag alapján kísérletet kellene tenni a fogalmak szétválasztására és belső összefüggéseinek tisztázására. A feladat nehézségei már ennyi adat láttán is világosan kirajzolódnak, ugyanis ma a mordvin terminus idegen elnevezésként, egyrészt nyelvet és etnikumot jelöl, ugyanakkor az erza és moksa két nyelv és két etnikum, amelynek tagjai elutasítják magukra nézve az oroszok által használt közös mordvin terminust.

A 20. század folyamán történtek kísérletek egy önálló nemzet kialakítására a két etnikumból, de ezek nem jártak sikerrel, tehát a mordvin egy másik tipikus *linguonym*, amely nem önálló nyelv, és népként sem lehet értelmezni.

Egy harmadik példát is hozunk, amikor egy régen ismert nép, amelynek etnikai tudata fokozatosan elhalt, a modern nemzetalakulás során mesterségesen újjáélesztettek. Az ujugurok a második Türk Kaganátus (680–742) egyik jelentős törzsszövetsége volt, amely részt vett a Türk Kaganátus megbuktatásában, és végül az ujgur törzsszövetség alapított birodalmat. Így lett a törzsszövetségből (*bodun*) a birodalmat vezető nép (Reichsvolk, *ellig qağanlig bodun*). A kirgizek 840-ben véget vetettek az ujgur hegemóniának, és az ujgur törzsszövetség szétszóródott. Az egyik csoport délnyugatra húzódott és beolvadt a kínai lakosságba. Egy másik csoport Kanszu/Ganszu területére vándorolt, és ott megmaradva ma a sárga ujugurokként ismerjük őket. A harmadik csoport a Tarim-medence városaiba költözött és letelepedett. Kereskedők és földművelők lettek, és megalapították a kocsói ujgur városállamot (850–1250). Fokozatosan elvesztették korábbi manicheus vallásukat, és buddhistákká lettek. Az ujgur írást használták, és magas szintű civilizációt hoztak létre.³⁶

Az iszlám a Tarim-medence nyugati szélén a 10. században vert gyökeret, és fokozatosan hódította meg az egész területet. Az ujugurok egészen a 15. századig álltak ellen az iszlám térítésnek. Az iszlám átvétele azzal járt, hogy az ujgur név és identitás kihalt a 16–19. században, a forrásokban nem szerepelt. Az ötlet, hogy a Tarim-medence törökül beszélő muszlim lakosságára az ujgur nevet alkalmazzák, az 1920-as években a szovjet szakemberek és tanácsadók ötlete volt, akik ismerték a térség történetét. A kínai hatóságok elfogadták a javaslatot és létrehozták az ujgur tartományt, tehát a modern ujgur nemzet a tömegoktatás és a tömegmédiá segítségével jött létre. A Tarim-medence muszlim török nyelvű lakossága az 1920-as és 1930-as években, amikor identitásáról kérdezték, a városnevet említette, ahol lakott (Kasgarlik, Turfanlik, Khotanlik), nem mondta, hogy ő ujgur. Aztán néhány évtized múltán már az ujgur válik dominánssá az identitás vonatkozásában.

Az ujgur identitás kialakításában három tényező volt döntő jelentőségű: a vallás és török nyelv a kínaiakkal szemben volt hatásos, míg a földművelő és városlakó kultúra

³⁵ КМОСКÓ I/2, 32, 80.

³⁶ GOLDEN 1992, 155–176.

a többi török nyelvű szomszédos nomádoktól választotta el őket.³⁷ Így aztán sikeresen létrehoztak másodlagosan egy modern nemzetet, amelynek természetesen saját történeti hagyományt is teremtettek, jóllehet kb. 400 éven át ilyen nevű nép nem létezett, tehát etnikai folyamatosságról nem beszélhetünk. Az persze további probléma, hogy a modern nemzet és az előzménynek tekintett etnikum között mi a viszony.

A nyelvtudományban a nyelvrokonság egy fogalmilag körülírt és megalapozott terminus, amelynek érvényességi körét szigorúan meghatározták. A kérdés az, hogy ezt a modellt alkalmazhatjuk-e a népek közötti rokonság kategóriájára. Anélkül, hogy a modern korban létrejött új nemzetkonceptió kérdésére kitérnénk, leszögezhető, hogy egy preindusztriális népfogalomból indulunk ki, amit az egyszerűség kedvéért etnikumnak hívunk. Ezen általában egy olyan nagyobb csoportot értünk szociológiailag, amelynek tagjai személyesen nem ismerik egymást, így annak összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. A mi-tudat hordozója a vérségi köteléken alapuló modell, amelyet kivetítenek az egész közösségre, így ez nyilvánvalóan fikciává válik, és nem beszélhetünk tényleges rokonságról. Ez az elképzelés általában valamilyen eredetmítoszban ölt testet. Az eredetmítosz mellett, mint erre Szűcs is felhívta a figyelmet, a közös kultúra és nyelv a másik két meghatározó elem, azonban az etnikai kialakulás folyamatának alapvető kelléke a szilárd politikai keret. Smith a nemzetről írott összefoglaló munkájában az etnikumot a következőképpen határozza meg: „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, specifikus területtel és szolidaritás-érzéssel”.³⁸ Az etnikum esetében tehát rokonságról azért nem beszélhetünk, mert valójában fikciókat állítunk rokoni viszonyba egymással, ami fogalmilag nyilvánvalóan képtelenség. Miután az etnikum szempontjából két fontos meghatározó elemben is explicit módon a rokonság használható fogalom, azaz a nyelvrokonság és az eredetmítosz (ami a vérközösség képzete), az a látszat keletkezett, hogy néprokonságról is lehet beszélni. Ráadásul ezt a nyelv maga is rögzítette, és a modern korban a nyelv és nemzet között – Európában legalábbis – szoros összefüggés látható. Így aztán szinte észrevétlenül a rokon nyelvek átalakultak rokon népekké, még olyan esetekben is, amikor a szerző tudatában van annak, hogy a nyelvtörténetet nem lehet azonosítani a néptörténettel.³⁹ Ezért lehetőleg ne beszéljünk rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mindez a korai magyar történet vonatkozásában azt jelenti, hogy a magyar nem egy *finnugor nép*, hanem egy *finnugor nyelvet beszélő nép*, ugyanis a finnugor népek vagy finnugorok terminus a finnugor nyelveket beszélő népek fogalmilag helytelen származéka.

Mindezek a nehézségek persze nem riaszthatnak el attól, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő és annak nyelvét meghatározó csoportok történetéről a Kr. u. 5. századot megelőző korszakban néhány feltételezést megkockázt-

³⁷ GLADNEY 1990.

³⁸ SMITH 1998, 190. Smith könyvében a nemzettel kapcsolatos alapkérdéseket tekintette át, és a modern nemzet előtti korszakra alkalmazta az etnikum terminust.

³⁹ Az ethnosz középkori vonatkozásaira a magyar szakirodalmat áttekintette BÁLINT 2006, 277–346.

tassunk. A nyelvtörténet adatai alapján az ősmagyar nyelv kiszakadását az obi-ugor nyelvből a Kr. e. 1. évezred első felére tehetjük. Ekkor az ősmagyar nyelvű közösségek lakóhelye az erdős steppén lehetett, valahol az Ob és a Közép-Volga között. Minden közelebbi meghatározás – nézetünk szerint – jelenleg még annyi bizonytalansági tényezőt hordoz, hogy hiábavaló próbálkozásnak tűnik.⁴⁰

A korai magyar történet első évezredében abban az etnopszociológiai értelemben, ahogy a honfoglaló magyarság kifejezést használjuk, még nem beszélhetünk magyar népről, ez alatt ugyanis nagyobb létszámú „gentilis” népalakulatot értünk. Az ősmagyar nyelvjárásokat számos kisebb csoport beszélhette. Ezek részt vettek a Kr. u. 4–7. század között kezdődő népalakulási folyamatban, s abban a megszilárduló politikai keretben, amely török nyelvű nomád mintára épült fel, nyelviileg nyilván egységesülve, nyelvi szempontból mindenképpen dominánsak maradtak, mert így tudták asszimilálni a heterogén népalakulat más nyelvű csoportjait.

A kérdés persze az, hogy a magyar nyelv török, iráni és szláv jövevényszavai, valamint a magyar hagyományban megőrzött emlékek, amelyek a honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő török (kabar, berszil ~ bercel stb.), iráni (alán, horezmi ~ káliz) és szláv nyelvű csoportokra utalnak, vajon részesei voltak-e a korai magyar történetnek, miután a magyar nyelv dominánssá vált, és ezek a más nyelvű csoportok nyelviileg asszimilálódtak. Nyilván történetileg tarthatatlan az az álláspont, hogy ezeket kizárjuk a korai magyar történetből. Ebből egyértelmű, hogy a kelet-európai török, iráni és szláv nyelvű népek és közösségek 5–10. századi történetének tanulmányozása elengedhetetlen a honfoglaló magyar nép létrejöttének kutatásában.

A Jugria-kérdés

A középkori hagyományokra visszavezethető „őshaza”-konceptiók (*Scythia, Magna Hungaria, Jugria*) közül az utóbbi kettő kapcsolódik a Volga–Káma-vidékhez. Először a *Jugriával*⁴¹ kapcsolatos problémákkal foglalkozunk. A kifejezés maga az orosz *Jugra*⁴² latinositott alakja, amely a muszlim és orosz forrásokban tűnik fel először a középkorban.

A muszlim szerzők közül elsőként al-Birūnī említette 1030 körül *Yūra* formában a hetedik égövttől északra lakó népek között.⁴³ Ez a legészakibb terület, és a varég és Ősű néppel együtt említik őket. Egy hosszabb leírás olvasható al-Marwazī 1120-ban befejezett munkájában a *Yūra* népről: „Hús napra tőlük (volgai bulgárok) és északi pólus irányában van egy Ősű nevű ország, és azon túl van egy Yūra nevű nép. Ez egy vad nép, amely erdőben él és más emberekkel nem érintkezik, mivel attól tartanak,

⁴⁰ Általában vagy az Urál déli részére, vagy az Ob–Irtis–Isim környékére lokalizálják a legkorábbi „őshazát”. A különböző nézetekre régészeti és nyelvi szempontból l. Makkay 2005, 369–391.

⁴¹ A kérdés irodalmára l.: Gombocz 1923, 172–191; Zsirai 1930; Vásáry 1974, 261–275; 1982, 247–257.

⁴² Vásáry 1982, 247.

⁴³ Marquart 1924, 303. Ezt az adatot használta Yāqūt (Jwaideh 1959, 50).

hogy kárt szenvednek. Bulgár lakói hozzájuk utaznak. Különböző árukat, ruhákat, sőt és más árucikkeket szállítanak kutyák által húzott eszközökön a mély és örök havon. Az emberek csak úgy tudnak a havon közlekedni, ha a lábukra bika felső-combcsontot csatolnak és egy pár bottal a kezükben, azokat hátrafelé a hóba döfik, és így lábukkal előre csúsznak a jégen. Megfelelő hátszéllel egy nap alatt jelentős utat lehet így megtenni. Yūra lakói jelekkel kereskednek, anélkül hogy személyesen jelen lennének, ugyanis félénkek és tartanak az idegenektől. Tőlük kiváló cobolyprémet és másfajta prémet hoznak. Ők vadásznak és az állatok húsát megeszik, prémüket pedig hordják.⁴⁴ Ezt kivonatolta ‘Awfī.⁴⁵ Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī a *Mu‘rib ‘an ba‘ḍ ‘aġā‘ib al-maġrib*-ban (Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló) bővebben foglalkozott Kelet-Európa északi területének népeivel, köztük a *Yūrā* lakóival is.⁴⁶ Al-Marwazī szövegét kiegészíti ez a bővebb leírás, ahol ugyancsak a szó esik a néma kereskedelemről, a síról és kereskedelemről. A bálnavadászat is – gyakran regénybe illő motívumokkal – helyet kapott a leírásban.

A mongol korban, a 14. században író al-‘Umarī az Arany Hordát tárgyaló fejezetben említi *Yūgra*-t mint az Arany Horda legészakibb területét, amellyel bulgár keres-

⁴⁴ MINORSKY 1942, 34; GÖCKENJAN, ZIMONYI 2001, 261–262. Marquart és nyomában Zsirai még csak ‘Awfī szövegét ismerhette.

⁴⁵ KMOŠKÓ 1929, 14–54.

⁴⁶ „Vízűn (Wisū) túl terül el a Júra (Yūrā) néven ismert ország, a Sötétség Tengerségen partján. Náluk nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le nem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú. A kereskedők mesélik, hogy a Sötétség (földje) közel terül el, s Júra népe rendszeresen bemegy a Sötétségbe, kandelábereket vive magukkal. Ott egy hatalmas fához érnek, akkora, mint egy falu, rajta hatalmas állat, amelyről úgy mondják, hogy madár. Mindenféle árucikkeket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesznek, ismertetőjelekkel ellátva, majd hazatérnek. Később újra visszamennek, s ott olyan portékákat találhatnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni. Minden ember talál valamit a saját portékája mellett; ha megtetszik neki, hazaviszi; ha nem, úgy fogja saját áruját és otthagyja a másikat, anélkül hogy ezzel bárkit is megsértett volna. Azt azonban nem tudják, kik is azok, akikkel kereskednek.

Az itteni emberek az iszlám területéről Zandsánban, Abharban, Tabrízban és Iszfahánban készült kardokat hoznak be, de markolat és díszítés nélkül – csak a puszta vasakat, ahogyan kikerülnek a tűzből. Azután keményen megedzik ezeket a kardokat úgy, hogy ha felfüggesztik az így megedzett kardot egy fonálra, és körömmel megpöccentik vagy valamilyen más vasból, illetve fából készült tárggyal megütik, akkor hosszan cseng. Az ilyen kardokat tudják aztán Júrába szállítani. Júra népe nem bocsátkozik háborúba, nincsenek hátsállataik vagy egyéb négy lábúik, csak óriási fáik és vadonjaik, amelyekben sok méz van. Országukban sok a coboly, amelynek megeszik a húsát. A kereskedők elhosszúknak nekik a fent említett kardokat, valamint marhacsontot, juhcsontot, s ellenértékként cobolyprémeket visznek el, s ebből (a kereskedelemről) nagy haszonra tesznek szert.

kedők is a tőlük északra élő, feltehetően finnugor nyelven beszélő közvetítőcsoport révén kerültek kapcsolatba.⁴⁷

A hozzájuk vezető utat hatalmas hótakaró fedi, ezért az emberek erre a célra készített lapokat tesznek a lábaikra, melyeknek a hossza egy öl, szélessége pedig arasznyi. Az eleje és a vége kicsit felemelkedik a földről, míg a közepén külön hely van a láb számára. Van rajta egy lyuk, amelybe erős bőroveket rögzítenek, s ezeket erősítik rá a lábaikra. A két lapot, amelyekre lábaikat helyezik, hosszú, a lovak kantárjára emlékeztető övvel kötik össze, amelynek a másik végét a bal kezükben tartják, míg a jobb kézben emberrnyi hosszúságú botot tartanak. A bot alsó végén egy sok gyapjúval kitömött, gömb alakú ruhadarab van, amelyik az emberi fejhez hasonlít, de nagyon könnyű. Erre a botra támaszkodnak a havon, majd hátrafelé lökik a botot, mint a tengerész teszi a csónakban (az evezővel), s gyorsan haladnak előre a havon. Ha ez az eszköz nem lenne, egyáltalán nem tudna senki arrafelé közlekedni, mivel a földön levő hó olyan, mint a homok – sohasem tapad össze. Ha valamilyen állat kerül rá, elsüllyed benne, s ott vész a puha hóban. Egyedül a kutyák képeznek kivételt és az olyan könnyű testű állatok, mint a róka, és a nyúl, mivel ezek könnyedén és gyorsan tudnak futni még ezen a havon is. Ebben az országban a rókák és a nyulak szőre olyan fehér, mint a gyapot. Ugyanígy télen még a farkas bundája is fehér lesz Bulgar (Bulgár) tartományaiban.

A korábban említett kardokat az iszlám birodalmából viszik a kereskedők Bulgárba, nagy hasznot húzva belőlük; aztán a bolgárok (bulgár) továbbviszik Vízúba, ahol a hódbőrök vannak, majd Vízú népe Júraba szállítja, ahol cobolyprémért vásárolják meg azokat, esetleg rab-szolgákat vagy rabnőket adnak értük cserébe. Júraban ugyanis minden embernek szüksége van esztendőnként egy (új) kardra, amelyet aztán a Sötétség Tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat, amelyet egy másik, még nála is nagyobb hal üldöz, föl akarván falni, mire a kisebb menekül a nagyobb elől, s egyre közelebb kerül a parthoz, mígnem olyan közel jut a szárazföldre, hogy már nem tud visszamenni a (nyílt) tengerre, s így ott marad. Az őt üldöző nagyobb hal ezzel szemben nem tud eljutni hozzá, s így visszatér a tengerbe. Ezután Júra népe kis hajókon bemegy a tengerbe a halhoz, és húsdarabokat kanyarítanak ki a hal oldalából, de az ezt meg sem érzi, és nem moccan. Húsából megtöltik házaikat, felmáznak a hátára – olyan, mint egy hatalmas hegy. A hal pedig hosszú ideig ott marad nekik, mindig vágnak belőle egy-egy darab húst, s mindazok, akik bedobták egy kardot a tengerbe, kivesszik a részüket belőle. Mihelyt azonban a tenger vízszintje megemelkedik, a hal pedig könnyebb lesz, visszatér a tengerbe, de addigra már száz vagy annál is több ezer ház megtelt hússal.

Bulgarban mesélték nekem a következő történetet. Valamelyik esztendőben az egyik ilyen halnak átlukasztották a fülét, kötelet fűztek bele, és partra akarták húzni. Erre a hal füle megnyílt, és kilépett belőle egy emberi lényhez hasonló leány. Fehér volt – piros orcájú, fekete hajú, vastag combú, csodaszép asszony. Júra népe megragadta, és kivonszolta a partra, miközben ez a fura szerzet folyvást verte az arcát, tépte a haját és ordított. Isten fehér, borszerű valamit teremtett neki a teste közepére, ami erős vászonhoz hasonlított, és eltakarta a meztelenségét a teste közepétől a térdéig, mintha *izár* [ágyékkötő] lett volna, amit teste közepére erősített. Addig tartották azonban fogva, amíg meg nem halt a kezeik között. Milyen végtelen a magasságos Isten hatalma!

Azt mondják: Júra népe, ha a fent említett kardokat nem dobja a vízbe és Isten nem hoz ki nekik halat a tengerből, elpusztulna az éhségtől.” BOLSAKOV–MONGAJT 1985, 47–50; kézirati problémák: 16–28; vonatkozó történelmi kommentár: 116–120. Az arab szöveg: DUBLER 1953, 14–20. Abū Ḥāmidtól vette értesülését a *Yūrā* címszóhoz Qazwīnī (MARQUART 1924, 299–300; vö. Kmoskó I/3, 102–103).

⁴⁷ „Azt mondta al-Nu‘mān: Ennek a birodalomnak a szélessége a Damir Qabīg-tól – ez egy város, amelyet Iszkender épített, s azon vasból készült kapu volt, ami ma már nincs meg – Yūgra

A *Yügra* forma pontosan megfelel az orosz forrásokban előforduló *Jugra* alakoknak. Az orosz évkönyvek első *Jugra* adata 1096-ból származik. Egy novgorodi kereskedő embere eljutott a Pecsorától keletre, *Jugrába*, ahol vasat prémre cserélt.⁴⁸ Ezután a Novgoroddal kapcsolatos információk között találjuk a következő adatokat: 1187-ben a Pecsora vidékére és Jugriába küldött novgorodi adószedőket öltek meg, ami azt jelzi, hogy Novgorod kísérletet tehetett a terület feletti hatalom biztosítására.⁴⁹ 1193-ban adnak hírt a források először katonai akcióról Jugra ellen.⁵⁰ Ennek

országig (80) terjed, hosszúsága pedig az Irtištől – ami nagyobb, mint Egyiptom Nílusa, és Hiṭa ország vidékéről jön – Isztambulig és azon túl a Namaḡ nevű országig terjed. Mondta: Namaḡ ország Rus' és Faranḡ ország között van.

Azt mondta al-Nu'mān: A kereskedők nem mennek tovább Bulgār városán. Bulgār kereskedői Gūlmān országába utaznak, majd Gūlmān kereskedői Yügra országába utaznak, amely messze északon van. Mögötte már nincs lakott hely, kivéve egy hatalmas tornyot, amelyet Iszkender épített egy magas minaret alakját utánozva. E mögött már semmi sincs, csak a sötétség. Megkérdezték tőle, hogy mit tud a sötétség birodalmáról. Erre azt mondta: steppék és hegyek, ahol állandó fagy és jég van, nem jön fel a nap, nem nő növény, állat sem él meg, a sötétség tengerével határos, ahol állandóan esik és köd van, és nap sem süt soha." LECH 1968, 145.

⁴⁸ „Most pedig szeretném elbeszélni azt, amiről 4 évvel ezelőtt hallottam, és amit Gjurjta Rogovics novgorodi férfi beszélt el a következőképpen: »Elküldtem a druzsinám egyik ifjabb tagját a Pecsorához, azokhoz az emberekhez, akik Novgorodnak adóznak. És amikor megérkezett hozzájuk az ifjú, onnan elment Jugra földre. Jugra lakóinak a nyelve néma (érthetetlen), és az északi részeken szomszédosak a szamojédokkal. A jugraiak ezt mondták a szolgálómnak: 'Egy különös csodára akadtunk, amiről korábban nem is hallottunk. Már három éve, hogy történt. Vannak olyan hegyek, amelyek benyúlnak a tengeröbölbe, ezeknek a magassága szinte eléri az eget. És ezekben a hegyekben nagy kiabálás és hangzavar hallatszik, és bányásszák a hegyet, hogy így jussanak ki belőle. Ezen a hegyen vágta egy kis ablakot, azon keresztül beszélnek, de nem lehet érteni a nyelvüket, hanem ki-kimutogatnak a vasra, és a kezükkel jelzik, hogy vasat kérnek. És ha valaki egy kést vagy egy szekerét ad nekik, ezért cserébe prémet adnak. Ám az ezekhez a hegyekhez vezető út járhatatlan a szakadékok, a hó és az erdők miatt, éppen emiatt nem mindig lehet a hegyekig eljutni, bár az út tovább is megy északra.'» FERINCZ István fordítása, *PSRL*, 1, 107; *ZSIRAI* 1930, 32–33.

⁴⁹ „A 6695. (1187.) évben. ... Ugyanekkor a pecserei és a jugrai adószedőket Pecserában megölték, másokat pedig a volokon túl, és száz főember feje hullt le.” *PSRL*, 3, 19; „Ugyanebben az évben a permi és jugrai adószedőket megölték, és másokat a volokon túl, s száz főember feje hullt le.” *PSRL*, 4, 17; vö. *ZSIRAI* 1930, 34; <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Forrasok/novgorodreszletek.htm>.

⁵⁰ „A 6701. (1193.) évben. ... Ugyanebben az évben egy sereg Novgorodból Jugrába ment Jadrej hadvezérrel; és Jugrába érve bevettek egy várost, és egy másik városhoz mentek, de [annak lakói] bezárkóztak a városba, és 5 hétig táboroztak e város alatt; és a jugorok kiküldtek hozzájuk, ravaszul azt mondván, hogy »összeszedünk ezüstöt és cobolyprémet és más drágaságokat, ne veszejtsétek el alattvalóitokat és az adókat«, ezzel rászédve őket, egybegyűjtötték harcosaikat. És amint harcosaik egybegyűltek, kiküldtek a városból a hadvezérhez: »gyere a városba, s hozd magaddal 12 főembereket«; és a vajda bement a városba, magával vivén Ivanko Legen papot és más főembereket, [a jugorok azonban] lemészárolták őket Szent Borbála napjának előestéjén; és ismét elküldtek 30 főembert, de ezeket is elfogták és lemészárolták, és további 50-et (és ezekkel ugyanazt tették. Erre azt mondta Szavka a jugorok fejedelemének: »Fejedelem, ha te nem öleted meg Jakovec Proksimicset is, és hagyod, hogy élve visszajusson Novgorodba, akkor csapatokat hoz rád és az országodat feldúlja.« Ekkor a fejedelem hivatta Jakovec Proksimicset és parancsot adott,

során azonban néhány novgorodi megegyezett Jugra fejedelmével, és ezért a hadjárat csúfos kudarcba fulladt. Az 1194-ben a Novgorodba hazatérők között is voltak még, akik összejátszottak velük, és ezek megbüntetéséről és kiváltásáról is szó esik.⁵¹

Ezt követően a mongol hódítás és korszak elején nincs hír arról, hogy Novgorod milyen viszonyt ápolt Jugra lakóival. 1265-ben kötött szerződésben, 1270, 1305/8, 1307/8 és 1327. évi novgorodi oklevelekben Jugra mint novgorodi járás szerepel.⁵² Az évkönyvekben a novgorodi adószedőkről szó van 1323-ban, 1329-ben és 1357-ben.⁵³

1364-ben a támadók az Obig jutottak, ami arra enged következtetni, hogy Jugra az Ob alsó folyásánál lehetett.⁵⁴ Az utolsó novgorodi hadjárat az évkönyvekben 1446-ra datálható.⁵⁵

Az új hatalmi központ, Moszkva az 1460-as évektől jelentős területi nyereségeket könyvelhet el. A bennünket érdeklő északi területek közül Perm 1472-ben, Novgorod 1478-ban, Vjatka pedig 1489-ben került Moszkva fennhatósága alá.⁵⁶

hogy öljék meg. És Jakovec azt mondta Szavicának: »Testvér, Isten és a Szent Szófia ítél el téged, amiért terveket szőttél a testvéreid ellen; és velünk együtt fogsz Isten előtt állni és vérünkért felelni.« S miután ezt elmondta, megölték. Mivel Szavica a jugorok fejedelmével összeesküdött.) És midőn, hallgatván a cselükre, a 6 heti ostrom kiéheztette őket, Szent Miklós napján [a jugorok] kijöttek a városból, és mindnyájukat lemészárolták; és az életben maradtoknak gyász és ínség volt osztályrészük, mivel csak 80-an maradtak. És egész télen nem jött hír Novgorodba róluk, sem az élőkről, sem a holtakról; és a fejedelem és az érsek és egész Novgorod kesergett.» PSRL, 3, 21–22; <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Forrasok/novgorodreszletek.htm>.

⁵¹ „A 6702. (1194.) évben. És akkor megjöttek Jugrából az életben maradtok. És maguk e hadfiak ölték meg Szbiska Voloszovicsot és Zavid Nyegocsevicsot és Moiszlav Popovicsot, míg a többiek kunával váltották meg magukat; ezt tették, mert [azok a jugorokkal] tanácsot tartottak társaik ellen, de ezt csak Isten ítélni tudja meg.” PSRL, 3, 22; <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Forrasok/novgorodreszletek.htm>.

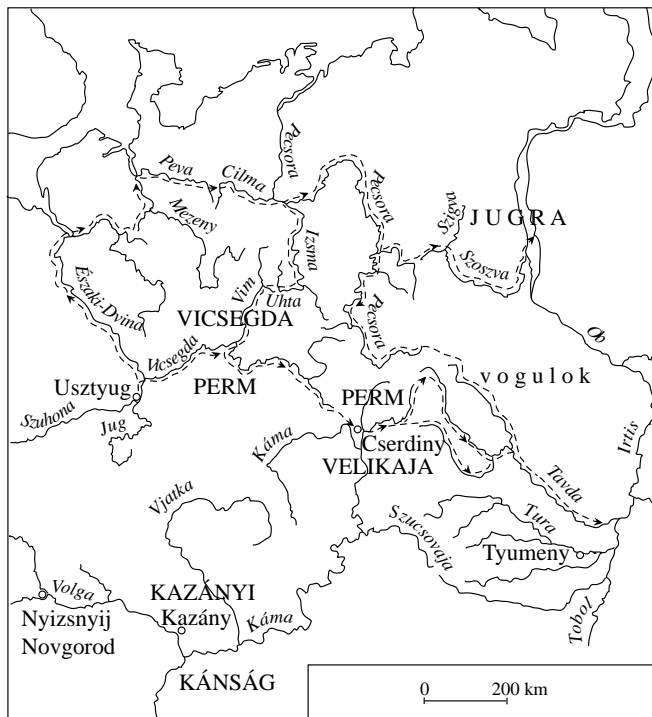
⁵² ZSIRAI 1930, 35.

⁵³ „A 6831. (1323.) évben... Ugyanebben az évben az usztyugiak hadat viseltek a novgorodiak ellen: elfogták azokat a novgorodiakat, akik Jugrába mentek, és kirabolták őket” PSRL, 3, 73. <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Forrasok/novgorodreszletek.htm>. „A 6837. (1329.) évben. ... Ezen a télen megölték a novgorodiakat, akik Jugra ellen mentek. PSRL, 3, 74. <http://finnugor.elte.hu/tortenelem/Forrasok/novgorodreszletek.htm> „A 6865. (1357.) évben. ... Szamszon Kolvánovot másokkal együtt megölték Jugrában. PSRL, 4, 63.

⁵⁴ „Azon a télen (6872 = 1364) a novgorodiak Jugra ellen küldték a bojárok fiait és fiatalbereket, Alekszandr Abakunovics és Sztyepan Lipa hadvezéreket. Harcoltak az Ob folyónál egészen a tengerig, a sereg másik fele az Ob felső vidékén harcolt.” PSRL, 4, 64–65.

⁵⁵ „A 6954. (1446.) évben. ... Ugyanebben az évben Vasziliz Senkurszkij és Mihail Jakol novgorodi hadvezérek háromezernyi Volokon túli haddal mentek Jugra ellen; és sok jugrai férfit elfogtak, és az asszonyaikat és gyermekeiket is, és felbátorodtak; a jugraiak pedig, miután hatalmuk alá kerültek, azt mondták: »adót kívánunk nektek fizetni, ... meg kívánjuk mutatni nektek a szállásainkat és szigeteinket, határainkat«; ezalatt egybegyűltek és rajtaütöttek Vasziliz várán, és sok jeles embert, bojárok gyermekeit és 80 vakmerő embert ölték meg; és fájdalmas volt halálukról hallani.” PSRL, 4, 124.

⁵⁶ OSTROWSKI 2006, 214

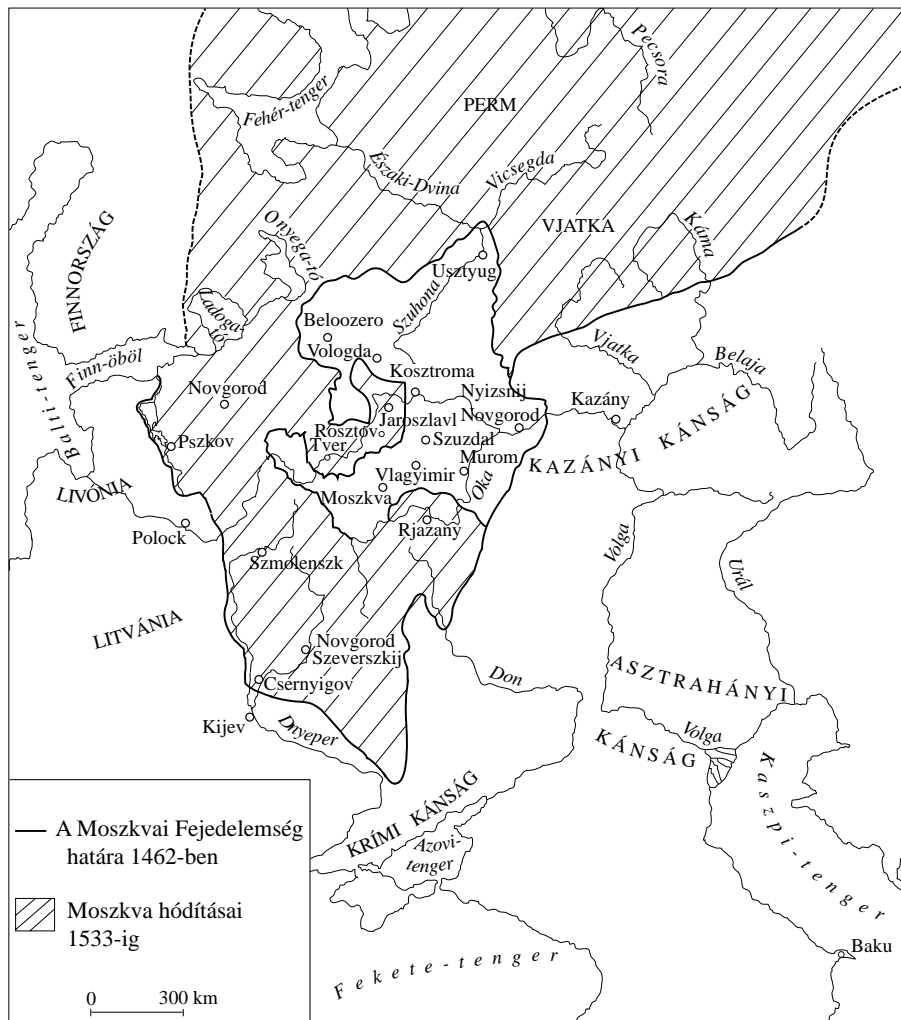
6. Usztyugi utak Szibériába

Az első moszkvai hadjáratra 1465-ben került sor, amikor a moszkvai nagyfejedelem Vaszilij Szkrabát bízza meg, hogy az usztyugiak élén a vimiek és vicsegdaiak támogatásával vonuljon Jugra ellen. Jugria meghódítása során még két fejedelmüket, Kalpakot és Tecsiket is elfogták, akiket a nagyfejedelem adófizetés fejében elengedett.⁵⁷ Novgorod hódoltatása után 1483-ban indult az újabb moszkvai hadjárat Jugra ellen.⁵⁸ Zsirai idézi Karamzint, aki szerint 1488-ban Mátyás királyhoz írott levélben használta először III. Iván a titulaturájában a jugriai fejedelem címet is.⁵⁹ Valószínűsíthető, hogy a moszkvai hódítás ellenére az adófizetés nem volt zök-

⁵⁷ ZSIRAI 1930, 37.

⁵⁸ 1483-ban Ivan Vasziljevics nagyfejedelem sereget küldött Aszika vogul fejedelem ellen és az Obhoz Jugra ellen. A nagyfejedelem vezérei voltak Feodor Kurbszkij fejedelem, Ivan Ivanovics Szaltik Travin; usztyugiak, vologdaiak, vicsegdaiak, vimiek, sziszoliak és permjákok mentek velük. A vogulokkal a Pelin folyó torkolatánál ütköztek meg. A harcban 7 usztyugit öltek meg, vogul azonban sok elesett, a vogul fejedelem, Jumsan pedig elmenekült. A nagyfejedelem vezérei ezután a Tavda folyó mentén leereszkedve Tjumen mellett átléptek a szibériai területre, menet közben sok zsákmányt és foglyot ejtettek, majd Szibirből az Irtysh mellett vonulva az Obhoz, Jugra földjére értek, a jugor fejedelmeket legyőzték és elfogták. ZSIRAI 1930, 38.

⁵⁹ ZSIRAI 1930, 39, 2. jz.

7. Moszkva terjeszkedése, 1462–1533

kenőmentes, ugyanis 1499-ben III. Iván egy négyezer főnyi hadat küldött az Urálon túlra Jugrába és vogul földre, ahol elfoglaltak 41 várat és elfogtak 50 fejedelmet.⁶⁰ Az 1599-es Orosz Birodalomról készített térképen Jugra területét a Szigva és Szoszva folyók menti 12 város körzetére teszik.⁶¹

⁶⁰ ZSIRAI 1930, 39.

⁶¹ ZSIRAI 1930, 41, 47–50.

A 16. század utáni anyag témánkat nem érinti, mindenesetre tanulságos és érdekesítő lenne ennek részletes feldolgozása, hogy a nyelvileg a magyarhoz legközelebb álló nyelveken beszélő népek hogyan vészelték át az elmúlt fél évezredet.⁶²

A 15. század második felétől a *Jugra* név mellett feltűnik külön a vogul nép, és a 16. századtól az osztják is. Ennek részletei számos problémát vetnek fel, azonban egyetérthetünk Zsiraival abban, hogy a 11–14. századi *Jugra* név mögött a vogulok és osztjakok elődeit kereshetjük.⁶³

Jugra földrajzi meghatározását nehezíti az, hogy a történelem során területe változott, és erről a források információi hiányosak. A korai adatok szerint a Pecsora és az Urál hegység közé lokalizálható, a 13–14. században az Uráltól keletre vannak híradások róla, végül a 15–17. századi források az Ob alsó folyásához helyezik.⁶⁴

A *Jugra* név, amely a vogulok és osztjakok elődeit, illetve lakhelyét takarhatta, igen közel áll a magyarság óoroszl *ugry* elnevezéséhez. A mai orosz *venygy* 17. századi lengyel kölcsönzés.⁶⁵ Az orosz forrásokban gyakori a két névalak felcserélése: számos korai forrásban az uráli területre használják az *Ugra* alakot, de az is előfordul, hogy *Jugra* szerepel Magyarországra vonatkozólag.⁶⁶ Ebből Vásáry arra következtet, hogy az „oroszl hagyomány kapcsolhatta először össze Jugria lakóit és a magyarokat, mégpedig kizárólag a két terület lakói nevének etimológiai összekapcsolása alapján (*jugrik* a Jugria lakói, *ugrik* a Magyarföld lakói). Ez az összekapcsolás csak orosz talajon történhetett, mivel az orosz nyelvben a két név etimológiai kapcsolata nyilvánvaló. Az oroszok sem a vogulok-osztjakok, sem a magyarok nyelvét nem ismerhették alaposan, úgyhogy tudatos nyelvhasználatról szó sem lehetett. A két nyelv különben is már oly távol volt a XV. században, hogy ismervén a kor nyelvészeti ismereteit, a két nyelv rokonsága fel sem merülhetett.”⁶⁷

A 15. században az egyházegyesítés lehetősége következtében a pápaság érdeklődése megnőtt Moszkva felé. A *Jugra* elleni hadjáratok híre és III. Iván *Jugra* nagyhercegi címének 1488-as felvétele ismertté vált nyugaton is. A 16. század elején Miechovi Mátyás és Herberstein műveiben tűnik fel *Jugria* leírása, s ezzel együtt az a koncepció, hogy *Jugria* a keleten maradt magyar töredék lakóhelye. Ez a kor fogalmai szerint azt jelentette, hogy itt volt a magyarság őshazája. Az említett két szerző adatai elterjedtek Magyarországon is, s beleivódott a hazai irodalomba a *Jugria* őshaza képzele.⁶⁸

Amikor a 18. század folyamán kialakult az összehasonlító finnugrisztika, amely megállapította a vogul, osztják és magyar nyelv közeli rokonságát, sajnálatos módon a finnugor terminus második elemében tovább hagyományozódott a *Jugria*-tan mint a magyar őshaza koncepciója. Ugyanis *Jugra* egykori lakóinak, a voguloknak és az

⁶² Erre vonatkozóan BAHRUSIN 1975; TAAGEPERA 2000, 301–313. Az orosz krónikákban a finnugor népekre vonatkozó forrásrészletek és elemzésüket vö. KLIMA 2002.

⁶³ ZSIRAI 1930, 72–79; VÁSÁRY 1982, 250–251.

⁶⁴ ZSIRAI 1930, 46–70.

⁶⁵ VÁSÁRY 1982, 251.

⁶⁶ ZSIRAI 1930, 115–116, 120.

⁶⁷ VÁSÁRY 1974, 264.

⁶⁸ VÁSÁRY 1974, 264–267.

osztjakoknak a nyelve, valamint a magyarok nyelve (akiknek óoroszl neve *ugry*), *ugor* néven egy nyelvcsoporthba került.⁶⁹

Ez után már csak az a kérdés vár tisztázásra, hogy a két névalak lehetséges etimológiai kapcsolatai megengedik-e az őstörténeti összefüggések feltételezését. Az óoroszl *ugry* alak, amely a magyarság neve, végső soron az *onogur* névre mehet vissza. Zsirai úgy vélte, hogy a *jugry* alak is ugyanevvel a népnévvel állhat összefüggésben. Egy *ugry* alakból indult ki, amely az oroszban vált *jugry*-vá, ugyanis az *u > ju* változás ismert az óoroszlban. Ezt a feltevést az erősítette, hogy az *ugry* és *jugry* név, mint korábban említettük, gyakran felcserélődött a korai adatokban. A későbbi említésekben – Zsirai szerint – a szókezdő *j*-s alakokat használták a vogulok és osztjakok elődeinek neveként. Az etimológiai összefüggés történeti háttérében Zsirai két egymástól időben és térben is különböző névátvitelt gyanított. A magyarság esetében az *onogur* név átvitele a 9. században Dél-Oroszlországban történhetett. Az Urál-vidéki terület pedig az *onogurok* ősi területe lett volna, amelynek neve a 10. században lett ismertté az északkeleti irányban előretörő oroszok között.⁷⁰

Vásáry szerint ez az álláspont nem védhető, mivel a muszlím források egyértelműen tükrözik a szókezdő *j*- meglétét. Ezek az adatok pedig korábbiak az első orosz híradásoknál, vagy legalábbis egyidejűek azokkal. Így az orosz adatok többségének híradásával egyezően a vogulok és osztjakok őseinek szálláshelye *Jugra* lehetett. Ez egy *Jugur* névből és egy szóvégi *-a*-ból eredeztethető, ahol az *-a* az oroszban népnevekhez járuló területnév képző.⁷¹ A nyelvtörténeti nehézségeken túl a történeti megközelítés is számos megoldatlan problémát vet fel. Ugyanis az *onogurok* ősi szállását 463 előtt inkább helyezhetjük a Kazak-steppe déli területeire, mint az Urál hegység közelébe, nem is beszélve a több mint fél évezredes időbeli különbségről, mivel az orosz forrásokban a *Jugra* alak csak a 11. században jelentkezik. Mindezek alapján Vásáry úgy véli, hogy *Jugra* neve a 10. századi kimek törzsszövetség *Jugur* törzsnévéből eredeztethető, s az elnevezés végső fokon az *ujgur* név egyik változata.⁷² Czeglédy ezt nem tartja elfogadhatónak, mivel szerinte a Vásáry által adott *Jugur* törzsnév téves emendálás, s a filológiailag helyes olvasat a *jabgu*.⁷³ Vásáry 2008-ban visszatért a *Jugra*-kérdésre, és egy nagyobb tanulmány terveit felvázolva az *ujgur* eredet mellett hozott fel újabb adatokat és érveket.⁷⁴

Róna-Tas András Munkácsi Bernát *ugur/ogur* ötletét dolgozta át és fejlesztette tovább. Eszerint a zsuán-zsuánoktól a tabgacsokon át a kitajokig igazolható az *ugur* népnév jelenléte az eurázsiai steppe keleti felében, ugyanakkor az *ogur* népnév fel-

⁶⁹ VÁSÁRY 1982, 253–254.

⁷⁰ ZSIRAI 1930, 115–122.

⁷¹ Ugyanakkor nem világos, hogy a volgai bulgárok miért orosz közvetítéssel vették át e népnevet, ugyanis a volgai bulgárok alattvalóik, a finnugor nyelvű Wisu nép útján kereskedtek velük, amint ezt a muszlím szerzők állítják.

⁷² VÁSÁRY 1982, 255–257.

⁷³ BOLSAKOV-MONGAJT 1985, 185–188.

⁷⁴ VÁSÁRY 2008, 73–87.

tűnik Kelet-Európában is önállóan 463-tól, illetve az avarok között. Így aztán az *ugur* formából belső fejlődéssel lett *jugur*, amiből a *Jugra* magyarázható lenne.⁷⁵

Végezetül szólnunk kell egy lehetséges finnugor etimológiáról, ugyanis a zürjénben/komiban adatható egy *jęgra* alak, mégpedig általában a vogulokra és osztjákokra vonatkozathatóan. Ebből Zsirai azt a következtetést vonja le, hogy a zürjének ősei mellett lakó vogulok és osztjások elődeire használták a *Jugra* kifejezést, és ezt vették át a volgai bulgárok, valamint a novgorodiak, s ez terjedt el az orosz nyelvterületen.

**Yugra* (vö. zürjén: *jęgra*) → orosz: *Jugra*
 → köztörök: *Jugra*
 → volgai bulgár: *Jugra* > *Jura*.⁷⁶

Zsirai azonban úgy véli, hogy a zürjének az oroszoktól vették át a népvét. Ezt azzal bizonyítja, hogy csak így képzelhető el az ugor alakból egy *jugra* alak, szőkezdő *j*-vel és a szóvégi *-a* területnévképzővel.⁷⁷ Csakhogy a logika hibás, mert a szomszédos népnek miért kellene egy távolabbi segítségét igénybe venni ahhoz, hogy a szomszédot elnevezze?

Végső soron a zürjén elnevezés adja a leginkább elfogadható történeti magyarázatot a *Jugra* elterjedésére. Azt persze, hogy a szónak a finnugor, esetleg az uigur vagy ugur népnévhez van-e etimológia szempontból több köze, a további nyelvészeti kutatások fogják eldönteni. Az azonban kétségtelen, hogy *Jugria* kérdése a korai magyar történethez közvetlen módon nem kapcsolódik.

Julianus utazása és az általa megtalált magyar töredék

Julianus utazásai egy nagyobb történeti folyamat részeként értelmezhetők. A 13. század elején a latin Európa keleti expanziója több formában is megnyilvánult. A negyedik keresztes hadjárat 1204-ben Bizánc bevételéhez és a Latin Császárság megalapításához vezetett. Emellett a Német Lovagrend 1230-ban települt át a Visztula mellé, s kezdte meg a Baltikum felé a poroszok megtérítését és területük bekebelezését. A Magyar Királyság II. András (1205–1235) uralma alatt⁷⁸ aktív keleti politikát folytatott. Halics trónjának megszerzését egyik alapvető céljának tekintette, és tíz hadjáratot is indított ennek biztosítására, azonban a végeredményt tekintve ezek hiábavalónak bizonyultak.⁷⁹ II. András második felesége Jolánta volt, a latin császár unokahúga. A házasságkötésre 1215-re került sor. Mivel a császár a következő évben meghalt, Jolánta apja mellett II. András neve is felmerült lehetséges utódként.

⁷⁵ RÓNA-TAS 1996, 334–335; 1999a, 10–13.

⁷⁶ ZSIRAI 1930, 42; VÁSÁRY 1982, 255. E hangváltozásról I. LIGETI 1986, 64–71. Ez a változás a muszlim írók hírforrásainak, a volgai bulgároknak a nyelvében mehetett végbe. A volgai bulgárok prémkereskedés céljából állottak kapcsolatban *Jura* lakóival.

⁷⁷ ZSIRAI 1930, 76, 91–93.

⁷⁸ KRISTÓ 1993, 227–247.

⁷⁹ FONT 1991, 107–144.

Ennek biztosítására is vállalta II. András a keresztes hadjáratot, amit szárazföldön indított volna, de időközben 1217 tavaszán a pápa Jolánta apját koronázta császárrá, így II. András inkább a tengeri utat választotta, és Spoletoából 1217 őszén Akkonba hajózott. Ott részt vett néhány kisebb szíriai ütközetben, azonban a nagyobb haderő érkezése késett, ennek következtében 1218 elején a Kis-Ázsián keresztüli visszatérés mellett döntött. Útja során dinasztikus házassági szerződéseket kötött a nikaiai császárral, az örmény királlyal és a bulgár cárral.⁸⁰

A kelet-európai steppe népei közül II. András a kunokkal szemben folytatott hatékony politikát. A kunok támadásai ellen 1211-ben a Német Lovagrendet telepítette a Barcaságba, amely hatékony védelmet jelentett. Ugyanakkor a Német Lovagrend önálló politikai tényezőként kívánt fellépni, ami sértette a magyar király szuverenitását. Ez végül is a Német Lovagrend kiűzéséhez vezetett 1225-ben. A Német Lovagrend ezután települt át a Visztulához és kezdte meg a Baltikumban a hódításait.⁸¹ A kunkérdés szempontjából meghatározó volt, hogy a domonkosok 1221 és 1223 között elkezdték a békés térítőmunkát a kunok között. A Kaukázuson keresztül támadó első mongol hadjárat, majd az 1223-as Kalka menti kun–orosz vereség új politikai helyzetet teremtett, és talán a legnyugatibb kun csoportok közeledni kezdtek a Magyar Királysághoz. Közben 1226-ban Béla herceget Erdély urává tette a király. A domonkos térítés eredményeként 1227-ben Róbert esztergomi érsek Béla herceg támogatásával megkeresztelte a kunok egyik törzsfőjét, és létrehozták a milkói kun püspökséget.⁸² E domonkos missziók sikerei ösztönözhatték a magyar domonkosokat és támogatójukat, Béla herceget, hogy expedíciót indítsanak a keleti magyarok felkutatására a távolabbi keleti területeken.

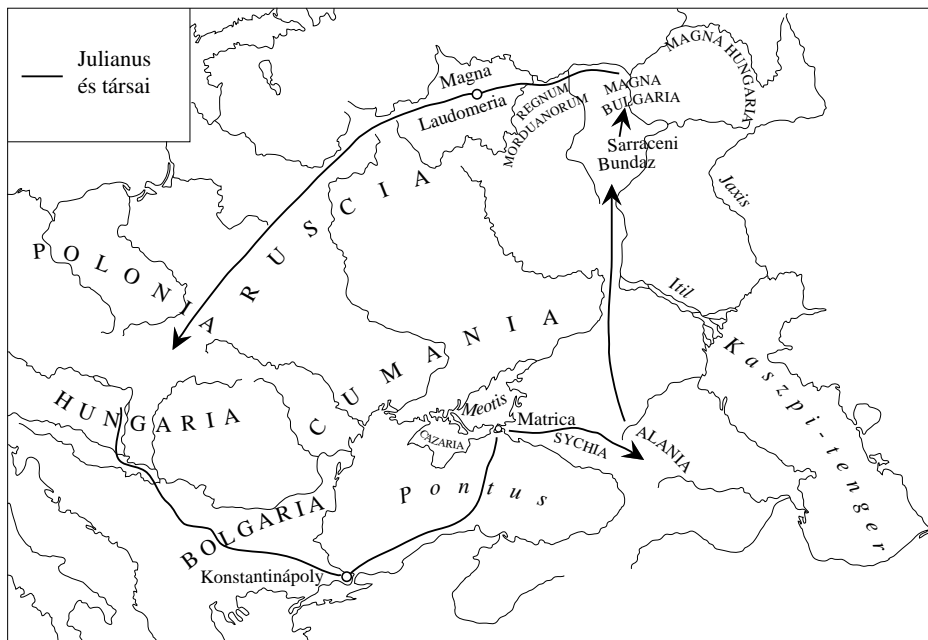
Elsőként 1232 táján négy domonkos vállalkozott az útra, de csak Ottó járt sikerrel és tért vissza 1235-ben, ő azonban hamarosan elhunyt. Útmutatásai nyomán indult el Julianus, a domonkos szerzetes három rendtársával 1235-ben a keleten maradt magyarok felkutatására Béla herceg megbízásából és anyagi támogatásával.⁸³ Konstantinápolyon keresztül utaztak a Kubán folyó torkolata közelébe, s innen a Kaukázustól északra eső alánok országába jutottak. Hat hónapi veszteglés után csak ketten, Julianus és Gerhardus folytatták az utazást. Több mint egy hónapig tartott az út észak felé egy sivatagon át, míg végül megérkeztek egy Bundaz (Burdasz?) nevű városba. Innen egy másik városba mentek, ahol Gerhardus meghalt. Ezután Julianus a volgai bulgárokhöz utazott, s egyik nagy városukban találkozott egy magyar aszszonnyal, aki megadta a várt információt. Kétnapi járőföldre megtalálta a keleti magyarokat az Etil folyó partján. Nyelvüket megértette, és alaposan kikérdezte őket. Miután megtudta, hogy a közelben tartózkodó tatárok újabb hadjáratot terveznek, melynek célja Németföld elfoglalása, a gyors visszatérés mellett döntött. A keleti ma-

⁸⁰ HUNYADI (é. n.), 72–75.

⁸¹ ZIMMERMANN 2001; PÓSÁN 1996.

⁸² KOVÁCS 2005, 55–66.

⁸³ A Julianus útjáról készült jelentések kritikai kiadása: DÖRRIE 1956; magyar fordítása: GYÖRFFY 1986, 61–82.

8. Julianus első útja

gyarok tanácsára a rövidebb úton, a mordvinok földje, a Rusz és Lengyelország érintésével érkezett meg Magyarországra.

Julianus beszámolóját rendtársa és főnöke, Riccardus foglalta írásba. Ezt azután Rómába küldték, majd 1236-ban Julianust is Rómába rendelték. 1237-ben újra elindult a keleti magyarokhoz Oroszországon keresztül, de csak Szuzdalig jutott el, ugyanis a tatárok közben már feldúlták a keleti magyarok lakóhelyét, akiknek egy része nyugat felé menekülve be is számolt Julianusnak az ország pusztulásáról, illetve arról, hogy a tatárok az orosz fejedelemségek lerohanására készülnek. A magyarokra vonatkozó információkon kívül Julianus adatokat gyűjtött a tatárok eredetéről, korábbi hódításaikról, életmódjukról és harcmódorukról. A szuzdali fejedelemtől azt is megtudta, hogy a tatárok Magyarország és a Rómán túli területek meghódítását is tervezik. Ezt megerősítette az a szuzdali fejedelem által elfogott tatár levél is, amely a magyar királyhoz íródott, s amelyben felszólítják IV. Bélát, hogy hódoljon be a tatár fejedelemnek. Ezt a levelet Julianus megkapta, és visszaindult, hogy értesítse királyát a készülő veszedelemtől.

Második útjáról maga készített jelentést *Levél a tatárok életéről* címen. Ez utóbbi beszámoló hitelessége vitán felüli, ellenben a Riccardus-jelentésben számos olyan ellentmondás és pontatlanság van, amelyek miatt többször is megkérdőjelezték az első jelentés megbízhatóságát. Az is felmerült, hogy ez egy, a Julianus-levél alapján összetákolt hamisítvány. Ez persze túlzó álláspont, ugyanakkor nyilvánvalóvá vált,

hogy Riccardust Julianus beszámolójából elsősorban a vallási ügyekkel kapcsolatos információk érdekelték, s a többi adatot hanyagul kezelte.⁸⁴

Magyarországon a *Magna Hungaria* terminus először a Julianus útjáról szóló jelentésekben fordul elő. Ez az elnevezés a magyarság keleti, korábbi lakóhelyét jelölte, szemben a Kárpát-medencei magyarság országának *Hungaria minor* nevével. Gombocz szerint Julianus előtt ismert lehetett az a nyugati hagyomány, amely szerint két Magyarország létezett. Erre utal Viterbói Gottfried és Beauvais-i Vincent két Magyarföldről szóló beszámolója.⁸⁵

Mindkét szerzőnél a korábbi haza a Meotis környékére tehető, és ez nem lehet azonos a Julianus-féle *Magna Hungariával* a Volga középső folyásánál. Hasonlóval találkozunk *Magna Bulgaria* esetében is. Ez a terminus Kuvrat 7. századi birodalmára vonatkozott a Meotis vidékén, ahonnan a dunai bulgárok nyugatra vándorolva új birodalmat alapítottak. Ezzel szemben Julianus jelentéseiben és más korabeli latin forrásokban is *Magna Bulgaria* a volgai bulgárok országát jelöli. A Riccardus-jelentésből kiderül, hogy a domonkosok a korabeli magyar krónikákban találtak ugyan utalást egy régi Magyarországra, de földrajzi fekvését nem tudták pontosan meghatározni. Az ősi földet kutató első domonkosok közül Ottó valahol a Kaukázus előterében találhatott valamiféle halvány nyomot, mivel később Julianus társaival az ő információi birtokában ugyanide indult. Bármilyen is a viszony a magyarországi és a nyugati források között *Magna Hungariát* illetően, a Julianus-féle terminus tudós elnevezés, melynél egy – a korra jellemző – „csúsztatás” figyelhető meg: a keleten lakó magyarság területe szinte automatikusan átalakul magyar őshaza képzetté.

A mongol kori ferences rendi utazók közül Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk is Julianus nyomán ismerik és használják a *Magna Hungaria* terminust. Náluk tűnik fel *Magna Hungaria* azonosítása Baskíriával: *Bascard id est magna Hungaria*.⁸⁶ A tatárjárást követően azután Ákos mesternél és Kézai Simonnál is megjelenik Baskíria neve (*Bascardia* alakban) mint Szkítia három tartományának egyike.⁸⁷ Mindebből Györffy arra következtet, hogy a baskír–magyar azonosság feltevése magától Julianustól származott.⁸⁸ Korábban Gombocz ezt azzal vetette el, hogy sem a Riccardus-jelentés, sem a Julianus-levél Baskíriáról nem tesz említést.⁸⁹

Magna Hungaria földrajzi meghatározása a Riccardus-jelentés alapján nem egyértelmű. Az derül ki belőle, hogy Julianus a volgai bulgárok egyik nagy városában (*in una magna eiusdem provincie civitate*) egy magyar nőt talált, aki elmondta, hogy onnan kétnapi járóra az Etíl (*Ethyl*) folyó mellett van a keleti magyarok lakóhelye, és a tatárok szomszédosak velük.

⁸⁴ A kérdés irodalmát áttekinti GYÖRFFY 1986, 32–34, és LIGETI 1986, 393–396.

⁸⁵ GOMBOCZ 1923, 1–4; SzÖM, I:2, 185–186.

⁸⁶ LIGETI 1986, 390–392.

⁸⁷ LIGETI 1986, 404.

⁸⁸ GYÖRFFY 1986, 35–36. Rubruk azt írta: „Amit a baskírok földjéről mondtam, a domonkos barátoktól tudom, akik a tatárok jövele előtt utaztak oda” (GYÖRFFY 1986, 260). Nehezen megválaszolható kérdés, hogy vajon Julianus ezen domonkosok közül való-e.

⁸⁹ GOMBOCZ 1923, 30–31.

A nagy bulgár várost Győrffy *Bolgaryval* azonosította.⁹⁰ Ennek a városnak a romjai ma a Volga–Káma összefolyásánál találhatók. A Volgától nyugatra eső bulgár város, *Ošel* is szóba került, de Fodor ezt a felvetést meggyőzően cáfolta, ugyanis ezt az *Ošelt* a rusz seregek 1220-ban elpusztították.⁹¹ A város azonosítását nehezíti, hogy a *Bulgár* forma az országnak, a népének és két városának a köztörök neve.⁹² A 12. század óta ennek a csuvasos típusú megfelelője is ismert: *Bular* ~ *Biler*. A régészeti ásatások nyomán ismertté vált egy másik hatalmas város *Biljarsk* falu közelében, amely a 10–13. században élte a virágkorát a Volga–Káma összefolyásánál elterülő *Bolgary* falunál lévő város mellett. A *Bolgary* név egy köztörök névformát őrzött meg orosz változatban, míg a *Biljarsk* egy csuvasos típusú alakot tükröz. Jelenleg vita folyik arról, hogy a két település közül melyik szolgált a volgai bulgárok fővárosaként a 10–12. század folyamán. A 12. század közepétől azonban a tatárjárásig az orosz évkönyvekből ismert *Velikij Gorod* 'Nagy város' minden kétséget kizáróan a *Biljarsk* melletti település volt. Feltételezhetően a Riccardus-jelentésben szereplő „Nagy Város” az orosz mintát (*Velikij Gorod*) követve a *Biljarsk* melletti fővárosra vonatkozhatott. *Bolgary* jelentős várossá és a terület központjává az Arany Horda idején, azaz a Volgai Bulgár Birodalom bukása után vált.⁹³

Az *Etil*⁹⁴ folyó azonosítása körül is viták vannak. A Volgát Fekete- vagy Nagy-Etil néven ismerik, ugyanakkor a Káma alsó folyását a Bjelajával Fehér- vagy Kis-Etilnek nevezik. A muszlim földrajzi irodalomban ez a Balhī-hagyományban egyértelműen megőrződött.⁹⁵ Tehát Julianus névhasználata utalhat a Volgára vagy az Alsó-Káma–Bjelaja partvidékére. Miután Julianus jelezte, hogy *Magna Hungaria* a tatárok szomszédságában feküdt, ez megkönnyíti a földrajzi meghatározást. Az orosz évkönyvek szerint 1229-ben a tatárok az Urál folyónál megverték a bulgár előőrsöket és a Volgáig hatoltak előre.⁹⁶ 1232-ben a bulgár terület keleti felére törtek rá a tatárok, de *Biljarskot* nem érték el.⁹⁷ Ez arra mutat, hogy a keleti magyarok a volgai bulgároktól keletre vagy esetleg délkeletre élhettek.

A Julianus-levél a tatár hódítások kapcsán arról szól, hogy a tatárok *Magna Hungaria* leverése után nyugat felé vonulva legyőzték a volgai bulgárokat, mordvikokat. E tudósítás alapján *Magna Hungaria* csakis a Volgától keletre képzelhető el. S

⁹⁰ GYÖRFFY 1986, 392–393.

⁹¹ FODOR 1977a, 9–20.

⁹² GYÖRFFY ezzel magyarázza, hogy nem a város tud ötvenezer harcost kiállítani, hanem az azonos nevű ország: 1986, 393.

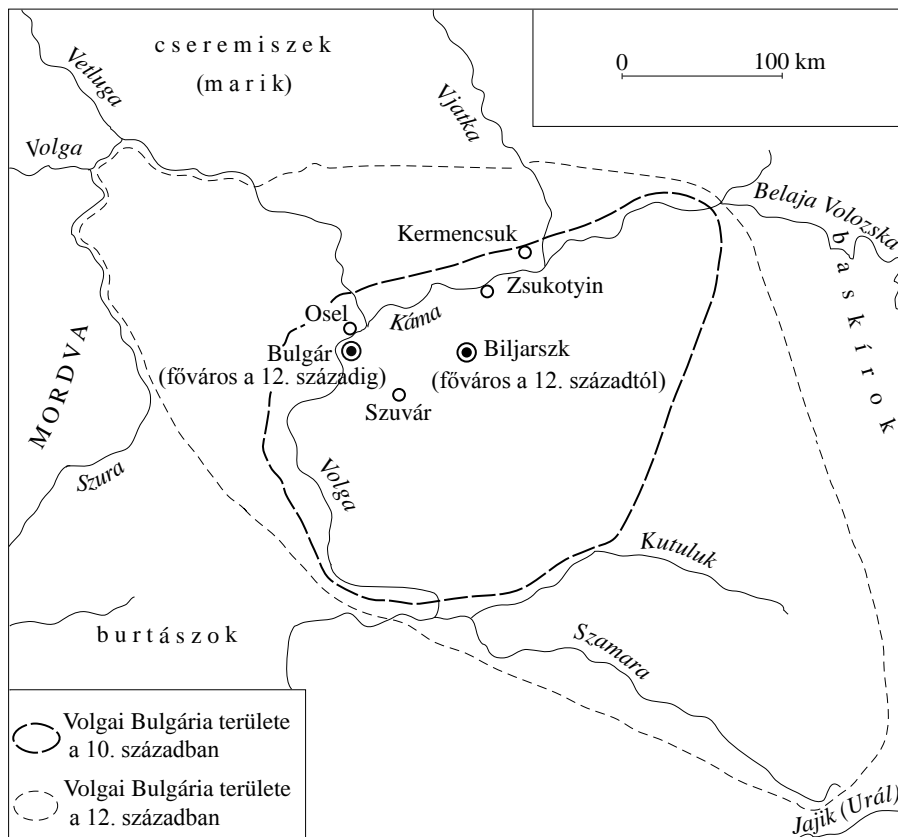
⁹³ ZIMONYI 2005a, 160–167.

⁹⁴ Ligeti mutatott rá, hogy egy ötörök *Ätil* alakból magyarázható a tatár *Idil* (ami aztán *Itil* formában időnként kísért a szakirodalomban), a baskír *Iđel*, a csuvas *Atäl* 'Volga'. LIGETI 1986, 393, 478–480.

⁹⁵ ZIMONYI 2005, 203–204.

⁹⁶ „Ugyanabban az évben a szaksziniek és a kunok a tatárok elől (a Volga) alsó folyásának vidékéről a bulgárokhöz menekültek fel, és a bulgár őrségek ide futottak a tatároktól megverve annak a folyónak a közelében, melynek neve Jaik.” (PSRL, 1, 452–453).

⁹⁷ 1236: „Ugyanabban az évben érkeztek a tatárok, és teleltek, el nem érve a bulgárok Nagy-városáig.” (Lavr. PSRL, 1, 460).

9. Volgai Bulgária a 10–12. században

habár felvetették azt is, hogy a keleti magyarság lakhelye mégis a Volgától nyugatra volt, hiszen Riccardus jelentése nem szól arról, hogy Julianus átkelt volna a Volgán, ez aligha védhető álláspont: Riccardus jelentése egyetlen folyón való átkelést sem említ meg.⁹⁸

Az orosz forrásokban szereplő *Meščer* népet is kapcsolatba hozták a keleti magyarsággal, s a Volga jobb partjára helyezett *Magna Hungariával*, mivel a *meščer* népet ugyanezen a vidéken említik a források. Vásáry kutatásai azonban igazolták, hogy a *meščer* népvét nem lehet a *magyar* alakból magyarázni, így a *meščer*-ek nem lehettek a keleten maradt magyar töredék utódai.⁹⁹

⁹⁸ GYÖRFFY 1986, 33.

⁹⁹ VÁSÁRY 1975, 254–273; 1977, 287–290.

Összegezve a fentieket, *Magna Hungariát* mindenképpen a Volgától keletre kell keresnünk.

A keleti magyarság a tatár hódítás pusztítását nem élte túl egységes tömbként, de a Julianus *Magna Hungariájából* szétvándorolt csoportok emléke megőrződött. Ide tartoznak az orosz forrásokban szereplő *možar* népnévi és helynévi adatok.¹⁰⁰ Ugyancsak a keleti magyarság emlékét tartotta fenn a csisztopoli temetőben talált volgai bulgár sírfelirat 1311-ből, amelyen egy *Mağar* nevű férfi fia szerepel.¹⁰¹

A Volga-vidéken talált 13. századi magyar töredék létét tehát nincs okunk kétségbe vonni, azonban az, hogy a *Magna Hungariának* nevezett terület a magyarság őshazája lenne, nem több egy – minden ízében középkori – elméleti konstrukciónál. Julianus utazásainak őstörténeti vonatkozása annak megállapítására korlátozódhat, hogy honnan és mikor került a Volga vidékére ez a magyar töredék.

Magna Hungaria és Baskíria azonosítása a 13. századi nyugat-európai utazóknál és a magyar krónikáirodalomban (Ákos mester és Kézai Simon) nyilván abból ered, hogy a keleti magyarság lakhelye, *Magna Hungaria* és a 13. századi baskírok szállásai egymás közelében voltak. Az a kérdés, hogy a baskír–magyar azonosítás egy a *Magna Hungariához* hasonló és vele egykorú tudós elmélet-e vagy esetleg irodalmi hagyományokra vezethető-e vissza, a következő fejezet tárgya.

Baskír–magyar kapcsolatok

A baskír–magyar viszony önmagában is összetett kérdés. Nemcsak korai muszlim szerzőknél olvasható az azonosítási teória, de a mongol korban (13–14. század) perzsa és a nyugati szerzők, valamint még egy mongol forrás is utal rá. A kapcsolatok értelmezésében a következő álláspontok rögzíthetők: 1. a magyarok nem éltek Baskíriában, a két nép közötti kapcsolat csupán névhasonlóság alapján jött létre, tehát ez tudós kitaláció; 2. a magyarok éltek Baskíria területén, de nincs semmi közük a török nyelvű baskírokhoz; 3. a két nép azonos; 4. Németh elképzelése szerint a magyarok Baskíria területén éltek, és baskír volt a nevük, majd többségük elköltözött, de egy részük helyben maradt, és a beköltöző kipcsak nyelvű csoportok átvették a nevüket.¹⁰²

A korai muszlim források adatait a következő szempontok szerint csoportosítottuk:

- a) Baskírok a Volgától keletre.
- b) A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra vonatkozik.
- c) Tudósítások a baskír népről mindkét területen.

¹⁰⁰ VÁSÁRY 1975, 237–254; 1977, 283–287.

¹⁰¹ HAKIMZJANOV 1986, 176; RÓNA-TAS 1986, 78–81.

¹⁰² RÓNA-TAS 1978a, 277.

Baskírok a Volgától keletre

A *baskír* népnév heros eponymusként a 9. század elején tűnik fel. A Gardizínél megőrzött kirgiz eredetmondában szerepel egy *Başğirt* nevű ember, aki a kazárok előkelői közé tartozott, s lakóhelye a kazárok és kimekek között volt.¹⁰³ Jól ismert jelenséggel, egy népnév személynévként való használatával találkozunk itt. Czeglédy megállapította, hogy Gardizí forrása a 8. század végén alkotó Ibn al-Muqaffa^c volt.¹⁰⁴

Sallám tolmács a 9. század közepe táján utazott a Nagy Sándornak tulajdonított falhoz. Ennek az utazásnak a leírása két változatban is ránk maradt. A későbbi, de egyben bővebb hagyományt őrző al-Idrisí beszéli el, hogy miután Sallám a Kaukázuson átkelt, a kazárok országán túl rátalált a *Başğirt* nevű népre.¹⁰⁵

¹⁰³ „Ami az okot illeti, amely miatt a *hırhızek* főnökükkel egyesültek, az volt, hogy ő a saqlábok (szlávok) összességéhez tartozott, saqlábok nagyjainak egyike volt, s a saqlábok között élt. Rümből jött egy követ, és ez az ember azt a követet megölte. A gyilkosság oka az volt, hogy a rümkok (bizánciak) Sém, Noé fiának ivadékai, míg a saqlábok Jáfet ivadékaiból valók. Ők kutyától származnak, azért mert kutyatejen lettek felnevelve. ... E vita közben azt a követet megölte, s így nem volt más hátra, mint hogy annak a főnöknek a saqlábok közül el kellett mennie. Onnan eltávozva a *hazarok*hoz ment. A *hazar* *hāqān* megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másik *hāqān* került trónra, rossz szívvél volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s *Başğirt*hoz ment. Ez a *Başğirt* a *hazarok* nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a *hazarok* és a *kımākok* között volt, kétezer lovassal. Ez után a *hazar* *hān* *Başğirt*hoz küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a saqlábot pedig űzd el. Ő a saqlábbal beszélt és a saqláb *Hzı* (Toğuz oğuz?) tartományba ment, mert közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a *kımāk* s *toğuz oğuz* között volt, a *hāqān* saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kitöltse, leöldösték őket. Ők szétszóródva egyesével-kettesével saqlábhöz mentek. Ő valamennyit magához fogadta és tartózkodási helyükön jól bánt velük, míg meg nem sokasodtak. Ekkor *Başğirt*hoz küldött valakit, és vele kötött barátságot, míg meg nem erősödött. Utána a *ğuzzok* ellen hadjáratot indított, sokakat közülük lemészárolt, sokakat foglyul ejtett, és nagy vagyonra tett szert részben a portyázásokból, részben a foglyok révén, akiket mind eladott. Annak a törzsnek, amely körülötte szerveződött, a *hırhız* nevet adta. Mikor híre eljutott a saqláb[ok]hoz, a saqláb[ok] közül sok ember ment hozzá hozzártartozóival és ingóságaival, és azokkal összekeveredtek és szövetséget kötöttek, hogy mindannyian egy [néppé] lesznek. A saqlábok külső jele a *hırhızek* között vörös hajukban és fehér bőrükben nyilvánul meg.” MARTINEZ 1982, 125.

¹⁰⁴ CZEGLÉDY, *MŐT*, 105–112.

¹⁰⁵ „Sallám tolmács mondta: útnak indultunk Szamarrából al-Wātiq Billāh levelével, amelyet továbbjuttatásunk ügyében Ishāq ibn Ismā‘īlhoz, Armenia fejedelméhez intézett. Őt Tiflisben találtuk meg. Amikor találkoztunk vele, ajánlólevelet írt részünkre Sarır fejedelméhez és eljuttatott minket hozzá. Miután megérkeztünk hozzá, eljuttatott minket az alának királyához, és levelet küldött velünk hozzá. Miután megérkeztünk hozzá, eljuttatott minket Filān-Şāhhoz. Miután megérkeztünk hozzá, néhány napot nála töltöttünk. Őt vezetőt választott ki részünkre, akik utunkon bennünket eligazítanak. Tőle a *Başğirt* ország határain utazunk 17 napon keresztül, míg a nagy kiterjedésű fekete, bűzös szagú földre kerültünk, azt tíz nap alatt szeltük át, de mielőtt oda behatoltunk volna, olyan valamikkel láttuk el magunkat, amiket szagoltunk, félve utálatos bűzének kártékony hatásától. Aztán eltávoztunk onnan, és egy rommá lett országban, amelynek épületei romba dőltek, és csak az azokra utaló nyomok maradtak meg belőle, egy hónapon át utaztunk. E városok felől tudakozódtunk a velünk lévőktől, ők azt az értesülést

922-ben Ibn Faḍlān, miután átkelt a Szok és Kundurcsa folyón, amely közül az előbbi a Volga bal parti mellékfolyója, a Szamara kanyarnál talál rá a başğird nevű népre, akiket a törökök közé sorol, majd a Cseremsan folyónál kezdődik a volgai bulgárookra vonatkozó leírás.¹⁰⁶ Tehát ezek alapján a Kundurcsa–Szok és Cseremsan közé lokalizálhatjuk a başğirdok lakóhelyét.¹⁰⁷

A 11. században Maḥmūd al-Kāšğari a török nyelvű népekről írt munkájában Bizánchoz közel eső vidékeken felsoroltak között szerepel: besenyő, kipcsak, oguz, yimek, başğirt, basmil, qay, yabaku, tatar, kirgiz.¹⁰⁸ A szerző szerint a jimek és baskír nyelv a tiszta török nyelvekhez áll közel.¹⁰⁹

Végeredményben az eddigi adatok alapján megállapítható, hogy a Volgától keletre a 9. századtól élt egy baskír nevű nép, amelyet Ibn Faḍlān a török népekhez sorol, Maḥmūd al-Kāšğari pedig a 11. században egyértelműen arra utal, hogy ez a nép török nyelven beszélt.

A baskír név a Kárpát-medencében lakó magyarokra

Al-Masūdī a 934-es magyar kalandozó hadjárat leírásában használta a *bağğird* alakot a magyarok egyik nevéként.¹¹⁰ Így nem lehet kétségünk arra vonatkozóan, hogy ebben az esetben a baskír népnév a Kárpát-medencében élő magyarokra vonatkozik.

adták nekünk, hogy ezek azok a városok, amelyeket Góg és Magóg többször is megrohant és elpusztított. Ezután a hegységtől nyugatra fekvő erődökhöz értünk, amelynek egyik szorosában a gát épült.” ZIMONYI 1990, 96.

¹⁰⁶ „40. /45/ A törökök egyik törzsének országába érkeztünk, akiket başğird-nak hívnak. Tőlük a lehető legjobban óvakodtunk, mert ők a törökök közül a leggonoszabbak, a leghatalmasabbak [vagy a meshedi kézirat szerint: legpiszkosabbak] s a legelszántabbak a gyilkolásban. Ha valaki közülük más emberrel találkozik (469), levágja fejét, elviszi és testét otthagyja. Szakállukat borotválják. A tetűt megeszik. Qurtaq-juk öltéseit végigkutatva a tetűt fogaikkal rágják meg /46/. Közülük volt egy ember velünk, aki előzőleg muszlimmá lett és minket kiszolgált. Egy nap láttam, hogy miután a tetűt ruhájából megfogta, körmével szétmorzsolta, aztán lenyelte [megnyalta]; mikor engem meglátott, azt mondta: Kitűnő!” TOGAN 1939, 35–37, Kmoskó I/3, 17; SIMON 2007, 43–44.

¹⁰⁷ CZEGLÉDY térképe: MÓT, 30.

¹⁰⁸ LIGETI 1986, 377; DANKOFF–KELLY 1982, I, 82.

¹⁰⁹ DANKOFF–KELLY 1982, I, 83.

¹¹⁰ „A kazárok és az alánok nyugatról négy turk néppel határosak, amelyek közös ósre viszik viszsza családfájukat. Részben nomádok, részben letelepültek. Véderejük nagy és igen harciasak. Közülük mindegyiknek [külön] királya van, s területük több napi járóföldre terjed. Országuk területe részben a Meótságig ér. Portyáik során eljutnak egészen Bizáncig és Andalúzia környékéig, győzedelmeskedve az ottani népeken. Békében élnek a kazár királlyal és ugyanúgy az alán fejedelemmel is. Területeik a kazárok országával határosak. Első törzsük neve b.ğ.n.y, a másodiké, amely ezekkel határos, başğird. Az utóbbiak mellett egy b.ğ.n.ğ nevű nép lakik, amely a legharciasabb ezek közül a népek közül. Végül egy negyedik nép határos velük, amelynek nük.r.da a neve. Királyaik nomád életet folytatnak. A hidzsra 320. éve (Kr. u. 932) után, vagy éppen abban az esztendőben, háborúkat viseltek Bizánc ellen.” *Murūğ* II, 236; Kmoskó I/2, 182–183.

Abū Hāmid al-Garnāfi 1150 és 1153 között Magyarországon tartózkodott, amelyet *Unkurīya*-nak nevezett, ahol a *bāšgird* nevű nép él.¹¹¹

Ibn Saʿīd al-Mağribi 13. századi földrajztudós először Sebenico (Sibenik) mongol megtámadása kapcsán említi, hogy a német, *bāšgird* és *hunqar* lakosság összefogott és vereséget mért a támadókra. Másodjára szerinte a magyar királyság két részre oszlott: *bāšgird*-ra és *hunqar*-ra, az előbbi lakott nyugaton és muszlim hitű volt, az utóbbi pedig keresztény.¹¹²

Az ugyancsak a 13. században élt al-Qazwīni egy másik muszlim szerző, Yāqūt földrajzi szótárát idézi, majd a mongol hódításról és annak előzményeiről már egy másik forrásból merített. Megállapítja, hogy a *bāšgirt* egy nagy nép, amelynek királya jelentős sereggel rendelkezik. A többség keresztény, de vannak közöttük muszlimok is.¹¹³

„A burğar s a nomád turkok al-W.l.nd.riya nevű fajtái, akiknek neve a rómaiaknak a Kelettel szomszédos legszélső végéinek W.l.nd.r néven ismert városával függ össze – ide tartoznak: Bağanak, Yağni, Bašgird és Nükabarda. Ennek az öt themának legnagyobb része fölött 320 (Kr. u. 932) után elhatalmasodtak, és ott ütve fel sátraikat a Konstantinápoly felől Róma felé vezető utat elállták – ez [az út] mintegy negyven napi út távolságot tesz ki – s az ottani megművelt területek legnagyobb részét elpusztították. Portyázásai egészen Konstantinápolyig értek, úgy hogy jelenleg Konstantinápoly és Róma között az összekötötés a tengeri utat kivéve megszakadt. A kettő között, a Konstantinápoly közelében elterülő megművelt vidék sok napi járásra terjedt ki.” *Tanbih*, BGA, VIII, 180–181; Kmoskó I/2, 217–218; GOLDEN 1975, 22–23, 34–35.

¹¹¹ „Aztán megérkeztem Unkurijjába, ahol egy bāšgird nevű nép él.” BOLSAKOV–MONGAJT 1985, 56.

¹¹² „Hatodik klíma: harmadik rész: az első S.bīnqū (olv. Sebenico) város a velenceiek öblének északi partján; ez al-hunkarhoz tartozik, ők törökök és keresztény hitűek, a város a hosszúság 37° 40' és a szélesség: 45°-ánál terül el. A tatárok egészen odáig jutottak, ekkor azonban a városban al-hunkar, al-bāšgird s allamanok egybegyűltek ellenük, és oly csapást mértek rájuk, amely elvette a kedvüket attól, hogy e vidékre újból visszatérjenek. E várostól nyugatra, az öböl mentén található az Iškafūniya-hegység (Dinári-Alpok).” Ibn Saʿīd, 182–183.

„Hetedik klíma: harmadik rész: az első al-bāšgird országa; ők törökök; régóta az allamāniy-yīn szomszédságában laknak; muszlimok, mégpedig egy turkmān vallásjogász révén, aki az iszlám vallásjogával megismertette őket. Megművelt területeik (településeik) legnagyobb része a nagy Danūbā folyó mentén fekszik; ettől délre van fővárosuk a hosszúság 39° 28' s a szélesség 46° 48'-énél. Egyike azoknak az országoknak, ahová a tatárok behatoltak, elpusztították és lakosságát megsemmisítették.

Tőle keletre fekszik al-hunqar országa, ők törökök és al-bāšgird testvérnépe, az allamāniy-yīn-hez való közelségük miatt lettek keresztények. Nekik idegen nevű (nem kibetűzhető) városaik és megművelt területeik (településeik) vannak a nagy folyó mentén. Főhelyük T.rnbw városa a hosszúság 42° s a szélesség 46°-ánál. Ez is azok közé a vidékek közé tartozik, ahova a tatárok behatoltak. Tőlük keletre sok város és megművelt vidék (település) akad, amelyek al-Aškari (Lascaris) Konstantinápoly fejedelmének birtokát képezik.” Ibn Saʿīd, 194; vö. Abū-l-Fidā, Kmoskó I/3, 134–135, 145, 146.

¹¹³ „Bāšgirt népe jurtákban lakik; erődök nincsenek náluk; minden település fegyveres csapat parancsnokának birtoka volt; a birtokok miatt sok ellenségeskedés volt közöttük. A bāšgirt királya jónak látta a birtokokat visszavenni tőlük és nekik a kincstárból zsoldot folyósítani, hogy ezzel viszálykodásaiknak véget vessen. Ezt meg is tette. Mikor a tatar (nép) ellenük tört s a bāšgirt királya felkészült, hogy velük szembezálljon, a parancsnokok kijelentették: Addig nem harcolunk, amíg birtokainkat vissza nem adod nekünk. A király erre azt felelte: Ilyenformán

A 13. század végén–14. század elején alkotó muszlim szerző, al-Dimišqī két alkalommal is említi a bāšgird nevű népet. Az első esetben a folyók leírása kapcsán említi *Bāšqird* és *Māğar* vidéket. Bár a folyókról szóló tudósítás elnagyolt és homályos, a kettős népnév esetéről lehet szó, ahol a magyar az önelnevezés, míg a baskír idegen elnevezés. A másik leírásban a Fekete-tenger mellett élő népek között tűnik fel az *al-hunkar*, *bāšqird* ugyancsak kettős elnevezés. Miután a tatárjárásról is említést történik, feltehetően a szerző a Kárpát-medencében élő magyarokra alkalmazta mindkét kettős elnevezést.¹¹⁴

A Mongol Birodalom szolgálatában álló perzsa Ğuwaynī 1260-ban befejezett történeti munkájában is megtalálható a *bāšgird* népnév, mégpedig a *kelār* névvel együtt. Ez utóbbi a magyar *király* szóval azonosítható. A *kelār*, *bāšgird* névpárt Ğuwaynī Batu magyarországi hadjáratával kapcsolatban használta, s így nyilvánvaló, hogy a *bāšgird* néven a magyarságot értette.¹¹⁵ A *kelār* név a Magyarország elleni hadjáratban részt vett személyektől származhatott, a *bāšgird* alak viszont írott hagyományra utal. Ez az alak található Ibn Fađlānnál és Yāqūt földrajzi szótárában, amely közkézen forgott. Ennek alapján feltételezhetjük, hogy Ğuwaynī *bāšgird* névhasználata összefügg azzal a korábbi muszlim hagyománnyal, amely a nyugati magyarságot baskírnak nevezte.

Rašīd al-Dīn, a 14. század eleji perzsa történétíró, átvette Ğuwaynī híradását az 1241–42. évi magyarországi mongol hadjáratról, de a *kelār* (كلار), *bāšgird* névpár helyén esetenként nála *bulār* (بولار), *bāšgird* olvasható. Az első név megváltoztatása írástorzulással magyarázható, amit esetleg befolyásolt a lengyel népnévre (*Polonia* بولان) történő utalás. Rašīd al-Dīn több alkalommal is említi a *bāšgird* népnévet. Ezek közül az első csoportba azok az említések tartoznak, ahol a különböző névfelsorolásokban Ğuwaynī eredeti *kelār*, *bāšgird* névpárját használja. A második csoportba azok a névelőfordulások sorolhatók, amelyekben a *kelār*, *bāšgird* helyén *bolār*,

nem adom nektek vissza, mert ha harcoltok, önmagatokért és gyermekeitekért teszitek. Erre a hatalmas sereg szétszéledt, a tatárok kardja ellenállás nélkül tarolt közöttük, és pusztulást és halált hagytak maguk mögött.” Kmoskó I/3, 95–96.

¹¹⁴ „Továbbá a šaqāliba s a rūs folyója (Don) hatalmas folyó; Saqšin s al-Kalābiya hegyei között ered; Bāšqird és Māğar vidékei, valamint Surdaq (Szudaq) vidékei felől több folyó ömlik belé. Telente még az Atil folyónál is erősebben befagy.” Kmoskó I/3, 108.

„E (Kazár-tenger)parttal Armenia vidéke határos. Alapítója Armīni ibn Liṭi ibn Yāfiṭ; az örmenyek rá vezetik vissza eredetüket. Négy Armenia van: az első az, amely a Kazár-tenger közelében fekszik; neve Arrān. Városai közé tartozik: al-Baylaqān, amelyet Qubād ibn Firūz épített; Barḍa‘a városa, amelyet Barḍa‘a ibn Armīni épített; ebbe aztán Qubād bevonult; al-Bāb wa-l-Abwāb, amelyet Darband-nak is neveznek; e szó jelentése: nehezen járható, szűk hágó. Ez a Darband egy tengerparti város a tenger mellett emelkedő Qabq-hegység oldalában; al-Abwāb (a kapuk) erődök, amelyeket Anūšarwān építtetett e hegység szorosainál; számuk tizenkettő. E szorosok kapuk, amelyeken át az Rūs-tenger partvidékén élő törzsekhez lehet eljutni. E törzsek nevei: allān, arkaš, al-rūs, al-hunkar, bāšqird és al-qibğāq. E kapukon át jutottak ezekbe a vidékekbe a tatárok, elpusztítva a bennük levőket.” Kmoskó I/3, 113.

¹¹⁵ „Amikor a rūs, a qifčāq és az alān [nép] megsemmisült. Batu elhatározta, hogy hozzákezd a kelār és a bāšyird [nép] megsemmisítéséhez: ezek keresztény vallású, nagyszámú népek, és azt mondják róluk, hogy szomszédosak a frankokkal [farang].” QAZWIŃI 1912, 225–226; BOYLE 1958 I, 270–271, LIGETI 1979, 82; 1986, 398.

bāšgird van. Amint már utaltunk rá, ez lehet szándékos elírás. Ugyanakkor az adatok egyértelműen Ğuwaynī koncepcióját tükrözik: a *bāšgird* népnév mindkét összetett alakjával együtt a nyugati magyarságot jelöli.¹¹⁶ Az említések harmadik csoportjába két értesülés tartozik. Itt a *bāšgird* név nem párban, hanem „önállóan” jelentkezik, igaz, hogy mindkét helyen névfelsorolásban, s előtte kettővel a *būlār* név van. Ligeti szerint ez utóbbi két adat értékelése a baskír–magyar viszony szempontjából rendkívül bizonytalan.¹¹⁷

Tudósítások a baskír népről mindkét területen

A Balhī-hagyomány a *bašgirt* nép két területéről tudósít: „Bašgirt. Két fajtájuk van. Az egyik fajta a ğuzziya végein, a (volgai) bulgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk vagy 2000 ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A bulgárok alattvalói. A másik bašgirt-ok a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők turkok, és ők határosak a rüm-mal (bizánciakkal).”¹¹⁸ Miután al-Balhī a 10. század elején alkotott, ő az első olyan szerző, aki a keleten maradt magyar töredéket baskír néven azonosítja a már Kárpát-medencében élő magyarsággal. Al-Balhī tehát a baskír–magyar rokonság első teoretikusa. Yāqūt földrajzi szótárában a *bāšgird* címszó alatt adott egy hosszabb leírást.¹¹⁹ Yāqūt közli, hogy ezt a nevet két formá-

¹¹⁶ LIGETI 1979, 82–83. Rašid al-Dīn egy másik leírást is közöl a Magyar Királyság elleni mongol hadjárat kapcsán, amelynek forrását nem ismerjük. Itt a magyarokra használt összes alak megtalálható különböző helyeken:

„A Hüker yıl (ökör év = 1241), azaz a Qa’an halálának évében, a tavaszi hónapokban Būlār és Bāšgird felé átkeltek a Marāq Tān hegyeken.

Orda és Bajdar jobb felől indulva İlāwūt tartományán kelt át. Barznām seregével együtt (ellenük) jött, de megölték őt.

Batu Astārīlāw felé menet csatát vívott a Bāšgird uralkodóval, a mongol sereg győzedelmeskedett felettük.

Qadan és Büri a Sāsān nép ellen vonult, és három csatában legyőzte őket. Bócsek Qarā Awlāğ felé vezető úton vonulva áthaladt az ottani hegyeken, az Awlāğ népeket legyőzte. Onnan Bāyāq tūq erdein és hegyein keresztül elérte Mišlāw határait. Az ott állomásozó ellenséget legyőzték. A hercegek az említett öt úton haladva Bāšgird, Māğār és Sāsān területek teljességét elfoglalták, az uralkodójukat, kilar-t menekülésre készítették.” ALI-ZADE 1980, 164–167; BOYLE, RASHID, 69–71; Rašid ad-Dīn, *Sbornik Letopisej*, 1952, II, 45–46; THACKSTON 1999, 331–332.

¹¹⁷ LIGETI 1979, 84.

¹¹⁸ BGA, I, 225; BGA, II², 396; CZEGLÉDY, *MÓT*, 16–17.

¹¹⁹ A dőlttel kiemelt rész Ibn Faḍlān meshedi kéziratában is szerepel.

„BĀŠGIRD (I, 468 [I, 322]) *šin* magánhangzó nélkül, *ain* ponttal; egyesek szerint *bašgird* *ğim*-mel, mások szerint *bašqird* *qāf*-fal. Vidék Konstantinápoly és Bulgār között.

Al-Muqtadir Billah annak idején elküldte Aḥmad Ibn Faḍlān ibn al-Abbās ibn Rāšid ibn Ḥammād-ot, előbb az igazhívők parancsnokának (kalifa), utóbb Muḥammad ibn Sulaymān kliensét az országa népével együtt muszlimmá lett saqāliba (szlávok, értsd volgai bulgárok) királyához, hogy őket díszruhákkal ellássa s az iszlám törvényeire kioktassa. Ő mindent elbeszél, aminek szemtanúja volt, attól kezdve, hogy Bagdadból elutazott, egészen addig, amíg oda vissza nem tért. Elutazása 309. safar havában (921. június) történt. A *bašgird*-ról megemlékezve ezeket mondja:

/45; 40. S/ A törökök egyik törzsének országába érkezünk, akiket *bāšgird*-nak hívnak. Tőlük a lehető legjobban óvakodtunk, mert ők a törökök közül a leggonoszabbak, a leghatalmasabbak [vagy a meshedi kézirat szerint: legpiszkosabbak] s a legelszántabbak a gyilkolásban. Ha valaki közülük más emberrel találkozik (469), levágja fejét, elviszi és testét otthagyja. Szakállukat borotválják. A tetűt megeszik. *Qurtaq*-juk öltéseit végigkutatva a tetűt fogaikkal rágják meg /46/. Közülük volt egy ember velünk, aki előzőleg muszlimmá lett és minket kiszolgált. Egy nap láttam, hogy miután a tetűt ruhájából megfogta, körmével szétmorzsolta, aztán lenyelte [megnyalta]; mikor engem meglátott, azt mondta: *Kitűnő!*

/41. S/ Közülük mindegyik egy fadarabot [323] koszorú [a meshedi kézirat: penis] formára farag, s azután nyakába akasztja; ha utazni, vagy pedig ellenséggel szembeszállni kíván, megsókolja s előtte leborulva azt mondja: „*Űristen, tégy velem így meg így!*” Erre azt mondtam a tolmácsnak: „*Kérdezd meg valamelyiket, miféle érve van erre nézve, és miért tekinti istenének!*” Felelte: „*Azért, mert én is ehhez hasonlóból jöttem a világra, és nem ismerek kívülé mást, ami létrehozott volna.*”

/42. S/ Vannak közülük egyesek, akik azt állítják, hogy tizenkét istenük van: istene van a télnek, nyárnak, esőnek, szélnek, fának, embernek, lónak, víznek, éjjelnek, nappalnak, halálnak, életnek s földnek. Az az isten, aki az égben van, a legnagyobb köztük, jóllehet az velük közös megegyezés alapján állapodik meg, s mindegyikük helyeslőleg veszi tudomásul, amit társa tesz. „*Távol legyen Alláhtól, amit ezek a gonosztevők és hálátlanok (hitetlenek) állítanak, a lehető legtávolabb!*” Láttunk közülük olyan törzset, amely kigyókat, egy olyan törzset, amely halakat, egy olyan törzset, amely darvakat tisztel; erre vonatkozólag értesemre adták, hogy amikor egy velük ellenséges néppel hadakoztak, amely őket megszalasztotta, a darvak megszólaltak a hátuk mögött, mire azok, akik őket megszalasztották, megfutamodtak; ezért tisztelik a darvakat azt mondva: „*Ez a mi istenünk, mert megszalasztotta ellenségeinket*”; ezért tartják azokat tiszteletben.

Én magam Aleppó városában egy nagy csoportot találtam, amelynek neve *al-bāšgirdiya*; hajuk és arcuk nagyon világos volt; *Abū Ḥanīfa* – Allah jóindulata rajta – vallásjogi elveit tanulmányozták. Egyikükhöz, akit értelmesnek véltem, kérdést intéztem országukról és állapotukról. Válaszolta: „*Ami országunkat illeti, az Konstantinápolyon túl (mögött) van, a frankok egyik nemzetének birodalmában, akiknek neve al-hunkar. Mi muszlimok vagyunk, királyuk alattvalói, országuk egyik szélén, mintegy harminc falut képezünk, amelyek mindegyike csaknem egy kisebb országnak felel meg, csakhogy al-Hunkar királya nem engedi meg, hogy ezek bármelyike körül falat emeljünk, mert attól tart, hogy ellene akkor fellázadnánk. Mi keresztény országok között lakunk; tőlünk északra fekszik a *šaqa*liba földje, délre tőlünk van a pápa országa, vagyis Róma. (A pápa a frankok főnöke, mégpedig szerintük Krisztus helytartója, úgy, mint az igazhívők parancsnoka a muszlimoknál. Az uralma a vallással összefüggő dolgokban mindnyájukra kiterjed.) (470) Tőlünk nyugatra van al-Andalus, keletre a Rüm országa: Konstantinápoly s annak tartományai. Mondta: nyelvünk a frankok nyelve, viseletünk az ő viseletük; a hadseregben velük együtt szolgálunk, és velük együtt vezetünk hadjáratokat minden törzs ellen. (Ugyanis ők csak olyanok ellen hadakoznak, akik a muszlimokkal ellenséges viszonyban vannak.)*

Megkérdeztem tőle, mi okból lettek muszlimokká, holott a hitetlenek országának közepén laktak. Felelte: „*Hallottam, amint eleink egy csoportja mondta, hogy hosszú időnek előtte országunkba hét emberből álló muszlim társaság érkezett Bulgár országából, akik közénk telepedve jóságosan kioktattak minket arról, milyen tévelygésben vagyunk, s az iszlám vallásának helyes útjára igazítottak minket. Allah is jó útra vezetett minket, Allahnak hála, valamennyien az iszlámra térünk át. Allah megnyitotta kebleinket az igaz hit számára. Mi azért jöttünk ebbe az országba, [39] hogy a vallásjogot elsajátítsuk; mikor hazatérünk, népünk nagyra fog minket becsülni, és vallási ügyeinek vezetésével bíz meg minket.*”

ban jegyzik az iszlám irodalomban: *bāšgird* és *bāšqird*. Majd ez után következik egy bizonytalan földrajzi meghatározás: ez egy ország Konstantinápoly és Bulgár közt, ami csak a Kárpát-medencében élő magyarságra utalhat. Majd Ibn Faḍlān alapján egy hosszabb leírás olvasható a Volgától keletre lakó baskírokról, amely egyezik Ibn Faḍlān Meshedben megtalált szövegének jeles részével. Yāqūt 1217 táján Aleppóban találkozott *bāšgird*okkal, akiktől megtudta, hogy nevük *hunkar*, és érdekes adatokat gyűjtött a Magyar Királyságról és az ott élő muszlim közösségről. A címszó végén hivatkozott még a Balhī-hagyományt képviselő al-Iṣṭahri művére.

Yāqūt leírásának összeállítására és koncepciója utal arra, hogyan jöhetett létre a baskír–magyar azonosítás: Yāqūt a leírása végén egyértelműen igazolja, hogy al-Iṣṭahri nyomán a két *bāšgird* országról tudott. Nyilván a nyugatira utal a Konstantinápoly és Bulgár közötti meghatározás.¹²⁰ Ibn Faḍlān útleírásának *bāšgird*okra vonatkozó részét is ehhez népnévhez kapcsolta. Így a Volgától keletre lakó töröknek mondott baskírok, akiknek a nyelvéről és etnikai hovatartozásáról semmilyen eligazítást nem kapunk, lehetnek török nyelvű baskírok vagy a keleten maradt magyar nyelvű töredék is. Yāqūt Aleppóban szerzett szóbeli értesüléseit a magyarországi muszlimoktól az országuk viszonyairól szintén e népnévhez csatolva írja le. Az egész koncepció forrása, al-Iṣṭahritól származó adatok zárják a címszót. A Volgától keletre a baskírokra vonatkozó Ibn Faḍlāntól származó, 922 körüli értesülés – amelyről nem állapítható meg, hogy a keleti magyar töredékhez vagy a török nyelvű baskírokhoz köthető-e –, illetve a magyarországi muszlimok beszámolója a 13. század elején, alapjaiban hiteles. A két népcsoport azonosítása al-Iṣṭahri tudósításán alapul, ahol egyértelműen a 10. század elején a keleti magyar töredékről és a Kárpát-medencében élő magyarokról van szó, jóllehet a névválasztás, azaz miért használják mindkét népre a baskír terminust, továbbra sem világos.

Ettől el kell választani a Ğayhānī-hagyomány adatait, amelyet korábban egyértelműen a baskírkérdéshez kapcsoltak, amely a földrajzi megfontoláson és a népnév azonosításán alapult.

A Ğayhānī-hagyomány szerint a *mağğar* nép első határa a besenyők és a volgai bulgárok *Askal* törzse között volt. Ezután szól a *mağğarok* Fekete-tengertől északra fekvő lakóhelyéről.¹²¹ Czeglédy a Ğayhānī-szöveghagyományban az „első határ” kifejezés beható vizsgálata alapján úgy vélte, hogy nyelvi szempontból csak úgy lehet az adott kifejezést értelmezni, hogy a *mağğar* határ a Volgától keletre volt, s szállásterületük innen kezdődve kiterjedt egészen a Fekete-tenger északi partjáig. Ennek ellent-

Megkérdeztem tőle: miért borotváljátok szakállatokat, mint azt a frankok teszik? Felelte: „Azok, akik közülünk katonáskodnak, borotválkoznak és a frankokhoz hasonló hadi öltözetet hordanak, ami a többieket illeti, ők nem (borotválkoznak és öltöznek így).”

Kérdeztem: mekkora távolság van köztünk és országok között? Felelte: innen Konstantinápoly körülbelül két és fél hónap, Konstantinápolytól hazánkig az út ugyanannyi.

Ami Iṣṭahri-t illeti, ő könyvében ezt mondja: „Bāšgird-től Bulgár-ig huszonöt állomás van, és bāšgird-től al-bağānāk-ig – ők a törökök egyik fajtája – tíz nap van.” Kmoskó I/3, 17–19.

¹²⁰ Yāqūt I, 322–323; Kmoskó I/3, 17–19.

¹²¹ ZIMONYI 1990, 148–149.

mond al-Ġayhānī földrajzi elképzelése Kelet-Európáról, legalábbis az, amit művében felvázolt, ugyanis a Volgától keletre lévő határt és a Fekete-tenger közötti területet elválasztják egymástól a kazárok, burtászok és volgai bulgárok lakóhelyei.¹²² Ennek az ellentmondásnak a feloldására több vélemény alakult ki.

Az egyik szerint két területről van szó, s a keletebbre eső a magyarok korábbi hazája. A szövegrész nyelvi értelmezése s al-Ġayhānī szövegében található események kronológiája, valamint a feljegyzés jellege ugyanakkor ezt nem támogatja. Az ebben a hagyományban található magyar történeti események közül a legkorábbi 830 körülre datálták. Ezt Sarkel felépítésével hozták kapcsolatba,¹²³ amelyről alább kimutatjuk, hogy nem tartható, így a forrás a 870–880-as évek állapotát tükrözi.¹²⁴ Al-Ġayhānī Kelet-Európa népeinek leírásánál elsősorban kereskedelmi és politikai szempontok vezették, s történeti hagyományokat nem jegyzett le.

A másik vélemény szerint két különböző nép (*baġġir* baskír és *maġġir* magyar) nevének arab íráskép szerinti hasonlósága indíthatta al-Ġayhānīt arra, hogy a két népet azonosnak vélje. Al-Ġayhānīnak 870 körüli adatai voltak a Fekete-tenger közelében élő, *maġġar* nevű népről, ugyanakkor ismerte Ibn Hurdādbih – akinek munkája ismereteink szerint az egyik alapforrása volt – *ġ.f.r* adatát a török népek felsorolásában, valamint felhasználta az Ibn Faḍlāntól származó értesülést a besenyők és a volgai bulgárok közötti *bāšġird* nevű törzsről.¹²⁵ Ezek alapján Ġayhānī gondolatmenete a következőképpen rekonstruálható: a 870 körüli, Fekete-tengernél élő *maġġar*-ok azonosíthatók Ibn Hurdādbih (*m*).*ġ ġar*-jaival. Őket Ibn Faḍlān *bāšġird* néven ismeri. Következésképp mindkét csoportot a *maġġar* néven szerepelteti.

Egy harmadik álláspont szerint, amelyet Kmoskó képviselt, al-Ġayhānī művének megírásakor, a 920-as években, de talán már a 870-es években is feltételezhető, hogy a magyarság egy töredéke ténylegesen a Volgától keletre élt, tehát két különböző területről van szó, de ez nem azt jelenti, hogy ott volt a magyar őshaza is. Kmoskó nyomán részleteiben sikerült igazolni, hogy a *maġġar* népnév mögött az arab népetimológia *maḥfar* 'leásott föld' legendás elbeszélése állhatott, tehát a baskírkérdéshez nincs köze, hanem inkább a magyar népnév *maġar* formájának tudatos torzításával számolhatunk.¹²⁶ Ugyanakkor a szövegrész vonatkozhat a 920-as évekre – amikor al-Ġayhānī művének alapredakciója elkészült –, illetve a keleten maradt magyar töredékre.¹²⁷

¹²² CZEGLÉDY, *MÓT*, 18–25.

¹²³ CZEGLÉDY, *MÓT*, 118.

¹²⁴ ZIMONYI 2005, 250–253.

¹²⁵ ZIMONYI 1990, 152.

¹²⁶ RÓNA-TAS András egy *maġar* alakból indult ki, ami egy *magy-er* alakot adhatna vissza: 1996, 227.

¹²⁷ ZIMONYI 2005, 67.

A mongolok titkos története című, 13. század közepén keletkezett krónika megőrizte a baskír népvét *bağigit* formában. A szóvégi *t* a többes szám jele, a *ğ* és *g* közötti *i* pedig a mássalhangzó-torlódás feloldására szolgált a mongol nyelvben.¹²⁸ *A mongolok titkos története* 262., 270. és 274. szakaszában a meghódított népek között történik említés a *bağigit* népről. A 262. szakasz szerint Szübeetej észak felé tizenegy népet győzött le: kanglin, kibcsaut, *bağigit*, oroszut, madzsarat, aszut, szaszut, szerkeszüt, kesimir, bolar, kerel.¹²⁹ Ez a tudósítás az 1221–1223. évi eseményekre vonatkozik. A 270. szakaszban arról esik szó, hogy miután az előbb említett tizenegy nép feltartóztatta Szübeetejt, a segítségére küldték Batut, Gүjүköt és Mөngkét.¹³⁰ Ez az 1228. és 1231. évekhez köthető események között szerepel. Végül a 274. szakaszban az olvasható, hogy Szübeetej és a segítségére küldött hercegek legyőzték a nyugati népeket.¹³¹ Ez utóbbi híradás a 270. szakasz tudósításának hanyag és felületes másolata.¹³² Mindenekelőtt megállapítható, hogy a 270. és 274. szakasz adatai nyilvánvalóan a Batu vezette 1236–1242 közötti nagy nyugati hadjáratra vonatkoznak. A 262. szakasz listájában pedig olyan népvétek is előfordulnak, amelyek nem szerepelhetnének Szübeetej 1221–1223. évi hadjárata kapcsán, de Batu későbbi hódításai ezeket a népeket is elérték. Ligeti ezért hangsúlyozta, hogy hiteles a felsorolás ugyan a 262. szakaszban, de a névanyagban anakronisztikus adatok is szerepelnek.¹³³ A *bağigit* népnév vonatkozásait illetően Ligeti újabban a magyarokra gondolt.¹³⁴ Korábbi cikkében még azt írta, hogy a népnév a török baskirokra illik rá.¹³⁵ Ez utóbbi álláspont támogatja *A mongolok titkos története* 239. szakasza, ahol Dzsocsi 1207-es hadjárata kapcsán az erdei népek felsorolásában szerepelt a *bağigit* népnév. Ezek a törzsek Nyugat-Szibéria területén élhettek.¹³⁶

Így nézetünk szerint a mongol forrásban szereplő *bağigit* népnév a török baskírok neve lehet, s csupán a baskír–magyar azonosítás teóriájának hatására merülhetett fel, hogy a magyarokra vonatkozhat. Utóbbi feltevés azért sem védhető, mert a magyarság az idézett névlista két másik népvével is azonosítható (madzsarat ~ magyar; kerel ~ király).

A mongol kori ferences rendi utazók, Plano Carpini, Benedictus Polonus és Rubruk adatairól Magna Hungaria kapcsán már esett szó.¹³⁷ A három szerző nyomán terjedt el Baskíria (*Bascard*) és Magna Hungaria azonosítása. Az azonosítás forrásául a Baskíriát megjárt domonkosok értesülései szolgálhattak, hiszen a három

¹²⁸ LIGETI 1986, 399.

¹²⁹ LIGETI 1971, 235–236.

¹³⁰ LIGETI 1971, 243.

¹³¹ LIGETI 1971, 247–248.

¹³² LIGETI 1979, 84.

¹³³ LIGETI 1979, 84–85.

¹³⁴ LIGETI 1986, 399.

¹³⁵ LIGETI 1979, 85.

¹³⁶ LIGETI 1971, 205.

¹³⁷ LIGETI 1986, 396–397.

szerző egyike sem járt a Volga–Káma-vidéken. Ebből kiindulva elfogadható Ligeti álláspontja, miszerint ezek az adatok teljesen függetlenek a muszlim szerzők korábbi baskír–magyar hagyományától.¹³⁸ Az azonosítás alapja a nyugati utazóknál az lehetett, hogy a keleti magyarság lakhelye a volgai bulgárokétól keletre volt ugyanúgy, mint a baskíroké. Ebből kézenfekvően adódott, hogy a két nép azonos. Arról, hogy Baskíriában a tatár hódítást követően a keleti magyarok nagyobb tömbben nem maradtak meg, a magyar ferences Johanca 1320-as tatárországi térítőútjáról beszámoló levele győzhet meg: a páter hét évet töltött Baskíriában, de magyarokról nem tett említést a levelében.¹³⁹

Baskír–magyar törzsnévi és nyelvi egyezések

A baskír és a magyar törzsnévek közötti párhuzamokra a század elején Pauler figyelt fel, s két törzsnévet azonosított: *Gyarmat-Yurmati*; *Jenő-Yeney*.¹⁴⁰ Németh 1930-ban a felvetett azonosításokat elfogadta s nyelvtörténetileg is megmagyarázta.¹⁴¹ Ligeti a *Gyarmat* feltételezett etimológiáját (török *yor-* 'elfárad' és *-mati* gerundium) nehezen tartja elfogadhatónak, ugyanis ez a török ige csak az oguz nyelvekben mutatható ki, s a nyelvemlékekben sincs nyoma.¹⁴² Ez a nehézség persze nem zárja ki a két törzsnév összetartozásának feltevését, amennyiben más etimológiával számolunk.¹⁴³ Németh 1966-ban további egyeztetésekkel jelentkezett: *Nyék-Negmen*, *Keszi-Kese*, *Gyula-Yulaman*, *Megyer-Mišer*. A *Gyula* nem szerepel a magyar törzsnévlistán, de Németh szerint volt egy ilyen törzs, amely különleges szerepet játszhatott a magyar törzrendszerben, mivel mint a magyarok egyik fejedelmének (a *gyulának*) a népe értelmezhető.¹⁴⁴ Mándoky Kongur előbb az újabb egyeztetéseket, később a biztosnak tűnő *Jenő-Yeney* egyeztetést cáfolta.¹⁴⁵ Vásáry a *Megyer-Mišer* összefüggés tarthatatlanságára mutatott rá.¹⁴⁶ Így az etimológiáját tekintve számos nehézséggel terhelt magyar *Gyarmat* törzsnév és a baskír *Yurmati* egyeztetésen kívül nincs tudományosan igazolt törzsnévi megfelelés a baskír és a magyar törzsnévek között.

A baskír–magyar kérdés nyelvészeti szempontú megközelítéséről Vásáry egy nagyobb tanulmányban értekezett, és a következőket állapította meg: „1. A baskír fonémarendszer sajátosságai nem magyar nyelvi hatásra alakultak ki; 2. a baskír nyelvben nincsen magyar jövevényszó; 3. Baskíria földrajzi nevei közt magyar eredetű nem mutatható ki”¹⁴⁷ Ez azt jelenti, hogy a baskír–magyar rokonság tételét az eddigi nyelvészeti kutatások eredményei nem támasztják alá.

¹³⁸ LIGETI 1986, 396.

¹³⁹ BENDEFY 1937, 47–50.

¹⁴⁰ PAULER 1900, 126.

¹⁴¹ NÉMETH 1930, 308–309.

¹⁴² LIGETI 1979, 57–58. Németh 1975-ben ezt az etimológiát visszavonta.

¹⁴³ Vö. BERTA 1997, 213–214.

¹⁴⁴ NÉMETH 1966, 35–50.

¹⁴⁵ MÁNDOKY KANGUR 1976; MÁNDOKY KONGUR 1986.

¹⁴⁶ Vö. 70. jz.

¹⁴⁷ VÁSÁRY 1985, 388.

Végül az őshazaelméletek, a baskír–magyar rokonság és a Julianus által keleten megtalált magyarok viszonyáról kell említést tenni. Gombocz első őshazaelmélete szerint a magyarságot először a Volga vidékén érte török hatás 600 körül. A volgai bulgárok ekkor költöztek ide, s a magyar törzsek 800 táján húzódtak innen délre, de egyes töredékeik helyben maradtak. Gombocz később változtatott álláspontján: a magyarság 463-tól a Kaukázus előterében élt, s 600 körül a volgai bulgárokkal együtt érkeztek egyes csoportjaik a Volga–Káma vidékére. Julianus a 13. században azokat a magyarokat találta meg, akik vagy helyben maradtak, vagy a volgai bulgárokkal költöztek oda. Gombocz szerint a Volga környéki magyarságnak a baskír–magyar rokonsághoz semmi köze, ugyanis ez utóbbi tudós eredetű hagyományon alapul.¹⁴⁸ Németh először elfogadta Gombocz második elméletét, azzal a különbséggel, hogy ő a baskír–magyar rokonságot nem tagadta. Szerinte a baskírok a délről odatelepült magyarságtól örökölték nevüket, a magyarok pedig lassan beolvadtak a keletről jövő török nyelvű többségbe.¹⁴⁹ Németh a baskíriai törzsnévkutatás hatására az 1960-as években megváltoztatta álláspontját, s Gombocz korábbi nézetéhez tért vissza: a magyarság csak 750–800 körül indult Baskíriából dél felé. Az itt maradt magyar töredéket pedig csak a tatárjárást követően olvasztották be az idetelepülő török baskírok, hiszen a 13. században Magna Hungariában még létezett egy magyar diaszpóra.¹⁵⁰

Ligeti a baskír–magyar viszony megítélésékor a két ellentétes nézet összebékítésére tett kísérletet. A baskír és magyar népnév úgy függ össze, hogy a magyar népnév korai alakja egy *mağğir* forma volt, amelyből 950 tájára már eltűnt a *ğ* hang. A *mağğir* alaknak azonban volt egy törökös változata is, a csuvasos (volgai bulgár) *bağğir*. Miután a 6. században, a Kazár Birodalom kialakulásával egy időben ez a *mağğir*–*bağğir* nevű nép délre vándorolt a Volga–Káma vidékéről, helyére egy kipcak török népesség költözött. Ez felvette a régi lakók *bağğir* nevét, amelyből ebben a nyelvben előbb *başğir*, majd *başğirt* alakult. Ez lehet a kiindulópontja a népetimológias *başkurt* 'vezérfarkas' népnévnek. Ettől a korai kapcsolattól Ligeti elválasztotta Julianus keleti magyarjainak kérdését. Az általa elfogadott *Gyarmat*–*Yurmati* és *Jenő*–*Yänäy* törzsnév-azonosítás ugyanis azt jelenti szerinte, hogy e két törzstöredék a besenyőknek a magyarok elleni támadásai következtében került a Volga-vidékre a 9. század második felében.¹⁵¹

Ligeti új népnév-etimológiája nyelvészeti szempontból számos ponton támadható. A legfőbb nehézség talán az, hogy a *mağğir* alapalak második eleme, a *ğir*, nincs megmagyarázva: „nem meghatározható funkciójú”¹⁵² elem. Az etimológiára alapozott történeti hipotézisek valószínűsége csekély. Ennek következtében az erre támaszkodó baskír–magyar kapcsolatok bizonyítása sem lehet meggyőző.

*

¹⁴⁸ CZEGLÉDY, *MŐT*, 158–160.

¹⁴⁹ NÉMETH 1930, 315.

¹⁵⁰ NÉMETH 1966, 48.

¹⁵¹ LIGETI 1986, 400.

¹⁵² LIGETI 1986, 111.

A forrásaink három népcsoportra használták a baskír elnevezés különböző variánsait: 1. honfoglaló magyarságra, 2. a Volga–Káma vidékén maradt magyar töredékre; 3. a török nyelvű baskírokra ugyanezen a területen. Az alapkérdés az, hogy mi a viszony a keleten maradt magyar töredék és a török nyelvű baskírok között. Yāqūt, illetve Plano Carpini alapján feltételezhető, hogy a muszlim és latin források elképzelése mögött a földrajzi közelségen alapuló azonosításról van szó a 13. századi forrásainkban. Róna-Tas Abū Hāmid al-Ġarnāṭi adatából kiindulva úgy véli, hogy a volgai bulgárokat meglátogató szerző a volgai bulgár nyelvhasználatot követve nevezte a keleti és Kárpát-medencei magyarokat baskíroknak. Ezek szerint a baskír népvét a volgai bulgárok használták a magyarokra.¹⁵³ Ez az elképzelés azonban szintén nem visz közelebb annak megválaszolásához, hogy mi a viszony a keleti magyarság és a török nyelvű baskírok között. Mindenesetre a baskír–magyar kapcsolatok kérdéseire csak további kutatások adhatnak válaszokat. Végeredményben a baskír–magyar rokonságot alkotó teória minden egyes eleméről kiderült, hogy az nem vezethető vissza a honfoglalást megelőző időszakra, hanem a Volga-vidéken a 10–13. században élt magyarsággal áll összefüggésben.

Volgai bulgárok és magyarok

A volgai bulgárok északra költözését a korábbi szakirodalom 600 körülre datálta. Mivel a honfoglalás előtti török jövevényszavainkat bulgár-törökből magyarázták, és a volgai bulgárok egy ilyen nyelvet beszélhettek, a volgai bulgár–magyar érintkezést tényként lehetett kezelni. A török jövevényszavak kérdéséről és annak történeti vonatkozásairól egy későbbi fejezetben részleteiben még lesz szó, itt a volgai bulgár–magyar érintkezés történeti vonatkozásait tárgyalom. Először is a volgai bulgárok korai történetére vonatkozó kutatásokat érdemes számba venni.¹⁵⁴ A téma fontosságát jelzi, hogy a magyaroknál is előforduló *Bular*, *Berzel*,¹⁵⁵ *Szovárd*,¹⁵⁶ *székely*¹⁵⁷ nevek a volgai bulgárok kialakulásában döntő szerepet játszó törzsnevekkel egyeztethetőek.

Az életforma változása szempontjából a magyarsághoz hasonló utat jártak be azok a volgai bulgár törzsek, amelyek miután kiszakadtak steppei környezetükből s erdős vidékre költöztek, eredeti nomád életmódjukat feladva letelepültek és földművessé váltak.

A volgai bulgár etnogenezis kapcsán két kérdést kell megválaszolni. A rendelkezésünkre álló adatokból pontosabban körülhatárolható-e az a terület, ahonnan a volgai bulgárságot alkotó törzsek északra költöztek. A másik kérdés az, hogy mikor érkeztek ezek a csoportok a Volga–Káma vidékére.

¹⁵³ RÓNA-TAS 1996, 224–226.

¹⁵⁴ A volgai bulgárok eredetéről ZIMONYI 1990; KAZAKOV 2002, 185–194; BAGAUTDINOV, HUZIN 2006, 116–123.

¹⁵⁵ LIGETI 1986, 31–32, 360–362.

¹⁵⁶ BENKŐ 2009.

¹⁵⁷ GYÖRFFY 1990, 81–82.

A 10. századi muszlim forrásokban fennmaradt öt volgai bulgár törzsnév (*Bulgār, S.wār, 'Askal, Barşulā, Baranġār*).¹⁵⁸ Ibn Faḍlān, akinél a *Barşulā* kivételével a négy törzsnév megőrződött, közli, hogy a volgai bulgár törzsszövetség királya, a *Bulgār* törzs vezére, a másik négy király felett rendelkezett. A négy király közül kettőt a *S.wār* és *'Askal* törzsek vezetőivel lehet azonosítani. Feltételezhető, hogy a másik két király a név szerint ismert másik két törzs (*Barşulā* és *Baranġār*) vezetője lehetett.¹⁵⁹ Ez az öt törzsnév a volgai bulgár etnogenezis alapja. Erre építve lehet vizsgálni, hogy ezek a népnevek hol és mikor szerepeltek az írott forrásokban.

A bulgárok északra vándorlásának időpontját illetően megoszlanak a vélemények. Ennek oka abban kereshető, hogy erről nem maradt fenn közvetlen tudósítás az írott kútfőkben. Korábban általában egy, néha két tudományág szempontjait figyelembe véve igyekeztek meghatározni az időpontot. Biztosabb eredmény várható több tudományág eredményeinek szembesítéséből. Ezért számba kell venni a régészet, a numizmatika, a gazdaságtörténet és a történeti nyelvtudomány területén újabban feltárt eredményeket s az ezekre alapított nézeteket. Ezeket szembesítve vizsgálhatjuk meg azt a problémát, hogy a volgai bulgárok mikor jelennek meg először az írott forrásokban. Erről ugyanis csupán egy-egy forrás elemzésén alapuló feltevések vannak. Végül a szaktudományok által rajzolt kép történeti elemzése arra adhat választ, hogy a steppetörténet ismert eseményei és a bulgárok északra húzódása között milyen történeti összefüggések állapíthatók meg.

A volgai bulgárság kialakulásában fontos szerepet játszó törzsek más politikai keretekben is éltek. A *bulgár, szabír, aszkal, barszil* nevű népek az 5–7. században gyakran felbukkantak az eurázsiai steppére vonatkozó forrásokban. Az *aszkal* nép a nyugati Türk Birodalom területén, a Kazak-steppén szerepelt.¹⁶⁰ A *szabír, barszil* és *balandzsar* népek a kelet-európai steppén, a Kaukázus előterében jelentek meg.¹⁶¹ A bulgárok pedig a Fekete-tengertől északra levő területeken laktak.¹⁶² A Kazár Birodalom megszilárdulásakor, a 7. század végére ezek a népnevek eltűntek a forrásokból, s csak a 10. században bukkantak fel újra a volgai bulgároknál és a magyaroknál.

A volgai bulgárok megjelenésének datálására több elméletet is kialakítottak. Elsősorban régészek igyekeztek a korai volgai bulgár régészeti hagyatékot értelmezni. A Volga szamarai könyökénél feltárt novinki típusú leletanyagról a szamarai régészek megállapították, hogy a mintegy húsz lelőhely anyaga a 7. század végére és a 8. századra datálható. Így a volgai bulgár betelepülés első hullámát ehhez az anyaghoz kapcsolták. Matveeva és Kočkina ezután még feltételez egy volgai bulgár betelepülést a 8. század második felében, amelynek meghatározó elemét a Káma és Urál

¹⁵⁸ A Ğayhānī-hagyomány három törzsükről tud: *barşulā, 'askal, bulġār*: KMOŠKÓ I/1, 206; ZIMONYI 1990, 132.

¹⁵⁹ SIMON 2007, 45, 50, 66–67, 73–75, 83.

¹⁶⁰ LIGETI 1986, 330; ZIMONYI 1990, 48–49.

¹⁶¹ LIGETI 1986, 344–347, 360–362; ZIMONYI 1990, 42–49; GOLDEN 1992, 104–106.

¹⁶² ZIMONYI 2005, 184–186, 188–193.

vidékéről jövők alkották, végül a legerősebb bevándorlási hullámot a 10. századra datálták, amelynek részletei még nem tisztázottak.¹⁶³

Kazakov meghatározása szerint a korai bulgár korszak a 8. század második felétől a 10. század első feléig tartott, amikor elsősorban nomád és pogány hagyomány a jellemző. Ebben a korszakban alakul ki különböző etnikai elemekből a volgai bulgár nép. Ezen belül két alkorszak különíthető el régészeti alapon. Az első a 8. század második felére és a 9. századra datálja, és álláspontja szerint a szaltovo-bulgár népesítést, amely a Volgához költözött, két csoportra lehet osztani: az egyik a Volga jobb partjára tehető, és jellemző temetője a Bolsije Tarhani-i, míg a másik csoporté a Volga bal partján a kajbéli temető. A második csoport költözése a 9. század második fele és a 10. század első negyede közöttre datálható. Ekkor többségében a Középső- és Dél-Urálból, a kusnarenkói kultúrából, illetve a Káma felső folyása vidékéről, a lomovatovói kultúrából érkezhettek csoportok a Volga–Káma összefolyásához. A lomovatovói anyag a tankejevukai, valamint a tyetyusi temetőhöz áll közel, és komi, udmurt vagy ugor, illetve vegyes ugor-török nyelvű népesítéshez tartozhat a későbbi volgai bulgár terület északkeleti részén, míg a kusnarenkói anyagot a Bolsije Tyigani-i és nyemcsanszkiji temetők tükrözik a volgai bulgár terület keleti felén, és szamojéd, ugor vagy magyar nyelvű népesítést feltételeznek hordozóikban. Kazakov a beköltözés okaként Konstantin két besenyő–magyar háborúját adja a 9. század végén.¹⁶⁴

Bagautdinov és Huzin szerint a Volga-vidék eltörökösödése több hullámban történhetett a 7. század végét követő két évszázadban. A bulgár és vele rokon törzsek a hun vándorlással költözhetnek a kelet-európai steppére, és ők Kuvrat birodalmának meghatározó elemei. A steppéről költöztek a Volga vidékére a volgai bulgár birodalmat létrehozó csoportok. Négy bevándorlási hullámmal számolnak, amelyeket régészeti és steppetörténeti események összekapcsolásával támasztanak alá. Az első migrációs hullám a Szamara környékén feltűnő novinki típusú kurgánok megjelenéséhez köthető, amikor Kuvrat birodalmának felbomlása következtében a 7. század második felében költöztek volna csoportok a Volgához. Ugyanakkor megjegyzik, hogy vannak, akik nem kapcsolják össze ezt a régészeti horizontot a bulgárokkal, hanem általános értelemben török nyelvű népesítéssel számolnak. A második hullám a 8. század közepére datálható, és Marwān 737-es hadjáratának következménye. A Bolsije Tarhani-i és kajbéli temetők tartoznak ehhez a bevándorláshoz. A harmadik hullám mögött a kazár birodalmon belül a zsidó hit felvétele körüli konfliktusok állhattak a 9. század második felében. Az érkező új csoportok tipikus temetői a tankejevukai és tyetyusi. A nagyszámú tankejevukai anyag, a temetési szertartás és a mellékletek sokban hasonlítanak a Bolsije Tarhani-i és Bolsije Tyigani-i anyaghoz. Keramikában azonban markánsan eltér a szaltovo-bulgár anyagtól, és inkább a Felső-Káma- és Csepca-vidéki lomovatovói és Bjelaja környéki kusnarenkói leletekhez áll közel. A régészeti anyag sokszínűsége a volgai bulgár népesítés kialakulásában részt vevő csoportok különbözőségeit tükrözi. A negyedik hullám megjelenése a 9. század végéhez köthető, amikor a besenyők nyugatra vándoroltak a Volgától keletre lévő szálláshelyeikről. A 10. szá-

¹⁶³ MATVEEVA, KOČKINA 1998, 10–13.

¹⁶⁴ KAZAKOV 2002, 185–194.

zad eleji falvak és erődített települések kerámiája is két irányba mutat: a doni szaltovói és a Felső-Káma és Középső-Ural, Kelet-Baskíria területén előkerült anyagra.¹⁶⁵

Fodor István legújabb összefoglalásában a szamarai könyökben feltűnő népcsoport érkezését a 600 előtti évtizedekre tette, és onogur vagy bulgár népességgel azonosította a hordozóit. Marwān 730-as évekbéli hadjáratahoz kötötte a Volga-Káma vidékre érkező volgai bulgárok első csoportját.¹⁶⁶

A régészeti anyagban tehát van egy korai, a Szamara környéki novinki kurgántípus a 7–8. századból. Aztán a 8–9. századra datálják a Bolsie Tarhani-i típusú temetkezéseket, míg a tankejevukai típust a 9. század végére–10. századra. A korábbi népesség főleg temetőket hagyott maga után a Volga két partján, a későbbi pedig településeket és megerősített helyeket is épített, és elérte az Alsó-Káma vidékét.

A 9–10. századra keltezhetően jelentős számú keleti dirhemet találtak Kelet-Európa vidékein. A 9. században ezek a dirhemek a kalifátus központi területeiről, a Kaukázuson keresztül a Kaszpi-tenger partvonalát követve a Volgáig, majd a Volgán felfelé jutottak Európába. Ez a kereskedelmi útvonal a 9. század végén megszűnik, s helyette a mai Üzbegisztán területén uralkodó Számánidáktól a Kazak-steppén át kerültek a dirhemek a Volga-Káma összefolyásához, s onnan tovább.¹⁶⁷

A finnugor nyelvek török jövevényszavai közül a legkorábbi réteget a magyar nyelv honfoglalás előtti rétege képviseli, amelynek átvételét általában a 6–9. századra datálják. A Volga-Káma vidékére költöző török nyelvek nyomai az ottani finnugor nyelvekben is fellelhetők. Ligeti a finnugor nyelvek csuvasos jövevényszavai kapcsán a cseremis és permi nyelvek vonatkozó anyagáról nyilatkozott. A cseremisbe bekerült csuvasos jövevényszavak száma mintegy 480, és a magyar nyelvet ért török hatáshoz kínálkozik jó analógiának.

Ugyanakkor az átvétel kezdete csak a 16–17. századra datálható.¹⁶⁸ Agyagási Klára újabb kutatásai alapján a cseremisbe került csuvas jövevényszavak száma meghaladja az 1600-at, és a kronológiai keretek is jóval tágabbak, és már a 13. század közepétől számolhatunk a nyelvi érintkezéssel.¹⁶⁹ A permi nyelvek, elsősorban a votják csuvasos típusú török jövevényszavai kapcsán felvetették, hogy a mintegy 150-200 jövevényszó egy kisebb rétege az őspermibe került be, mégpedig feltételezhetően a volgai bulgárok nyelvéből. Ezt a nézetet elvetette Poppe, de Róna-Tas és Rédei védelmébe vette. Ligeti arra hivatkozva, hogy Poppe érvei elgondolkoztatóak, úgy foglalt állást, hogy „a kérdés további vizsgálatot igényel”¹⁷⁰ Róna-Tas a finnugor nyelvek török jövevényszavait tekintette át. Az obi-ugor nyelvek kapcsán jelzi, hogy a kutatás megállapította: az obi-ugor alapnyelvet nem érte török hatás, és az obi-ugor nyelvekben sem mutatható ki közvetlen csuvasos típusú török hatás. A török érintkezésre

¹⁶⁵ BAGAUTDINOV, HUZIN 2006, 116–123.

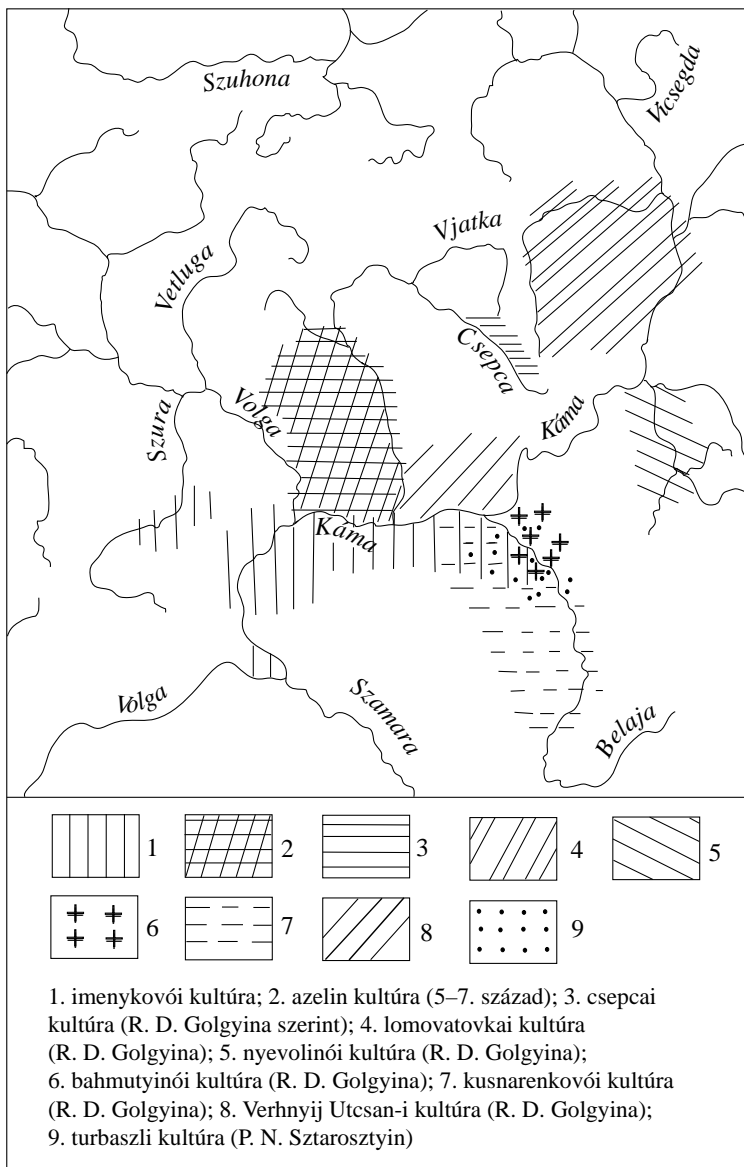
¹⁶⁶ FODOR 2009, 10–13.

¹⁶⁷ NOONAN 1984; ZIMONYI 1990, 79–82; VALEEV 2006, 294–296.

¹⁶⁸ LIGETI 1986, 444–446.

¹⁶⁹ AGYAGÁSI 2012, 26–27.

¹⁷⁰ LIGETI 1986, 447.

10. Régészeti kultúrák a Volga–Káma vidékén
a Kr. u. 1. évezred közepén

a kései szibériai tatár jövevényszavak utalnak.¹⁷¹ A permi nyelvekbe került csuvasos típusú jövevényszavak legrégebbi rétegét Róna-Tas közperminek értelmezte. Ezek a szavak egy fokkal későbbi nyelvállapotot tükröznek, mint a magyar nyelv korai török jövevényszavai. Emellett a két újperzsa eredetű szó egyértelműen arra utal, hogy az átvételére csak a 10. században kerülhetett sor, a volgai bulgárok iszlámra való áttérése után. Mindezek alapján az érintkezés kezdetét a 10. századra tehetjük.¹⁷²

Vitatott a volgai bulgárok legkorábbi említése a muszlim forrásokban. A 9. század első felére vonatkozó adatok közül az Ibn al-Nadīm által említett, al-Ma'mūn kalifa levelének címzettjeként szereplő *Burğar* királyt,¹⁷³ valamint a Sallām tolmács útleírásában, a Nagy Sándornak tulajdonított gát közelében élő muszlimokat szokták a volgai bulgárság első említéseiként figyelembe venni.¹⁷⁴ Az eddigi azonosítási kísérletek azonban nem tekinthetők megalapozottnak. A 9–10. század fordulója körüli időből származik két olyan tudósítás, amely már hitelesen a volgai bulgárokhoz kapcsolható.

Ibn Ḥawqal arról tudósít, hogy egy kazár kereskedő Belső-Bulgárba utazott ügyeit intézni.¹⁷⁵ Ez a terminus nála a volgai bulgárokra utalhat, jöllehet korábbi szerzőknél ez még nem így van.

Al-Mas'ūdī a ruszok 913 körüli a Kaszpi-tenger déli tartományai ellen vezetett rablóháborújáról számol be. Visszatérőben a Volgán hajóznak észak felé a kazárok, a burtászok és a muszlim bulgárok földjén. A muszlim szó ugyan interpoláció, de az egész leírás hitelét emiatt nincs okunk kétségbe vonni.¹⁷⁶

Al-Ġayhānī földrajzi munkájában tárgyalja Kelet-Európa népeit, s köztük a volgai bulgárokról is szól.¹⁷⁷ Erről a tudósításról már régóta éles viták folynak. Vannak,

¹⁷¹ RÓNA-TAS 1988, 757–760.

¹⁷² RÓNA-TAS 1988, 760–766.

¹⁷³ ZIMONYI 1990, 89–94.

¹⁷⁴ ZIMONYI 1990, 95–104.

¹⁷⁵ A történet egy örökösödési ügyről szól. A Hazaránban, azaz a Volga torkolatánál lévő kazár fővárosban élő kereskedő a fiát Belső-Bulgárba küldte, hogy ott foglalkozzon az ügyekkel, míg egy szolgálóját vette maga mellé segédként, s amikor meghalt, a segéd és a fiú között vita támadt az örökség miatt. A történetet al-Mu'tađid udvarában mesélték, aki 892 és 902 között uralkodott. KMOŠKÓ I/2, 75–76; ZIMONYI 1990, 104–111.

¹⁷⁶ Miután a kazár zsoldosoktól a ruszok vereséget szenvedtek, al-Mas'ūdī a következőket közli: „Vagy ötezen menekültek meg, és hajókra szállva eljutottak a burtász vidékével határos oldalra; azután hajóikat elhagyták s a szárazföldön haladtak; ezek egy részét a burtász népe ölte meg, mások burğaz vidékére vetődtek a muszlimokhoz, s ők gyilkolták le őket.” KMOŠKÓ I/2, 176; ZIMONYI 1990, 111–116.

¹⁷⁷ Al-Ġayhānī Bulkār fejezetét a következő szerzők őrizték meg:

Ibn Rusta:

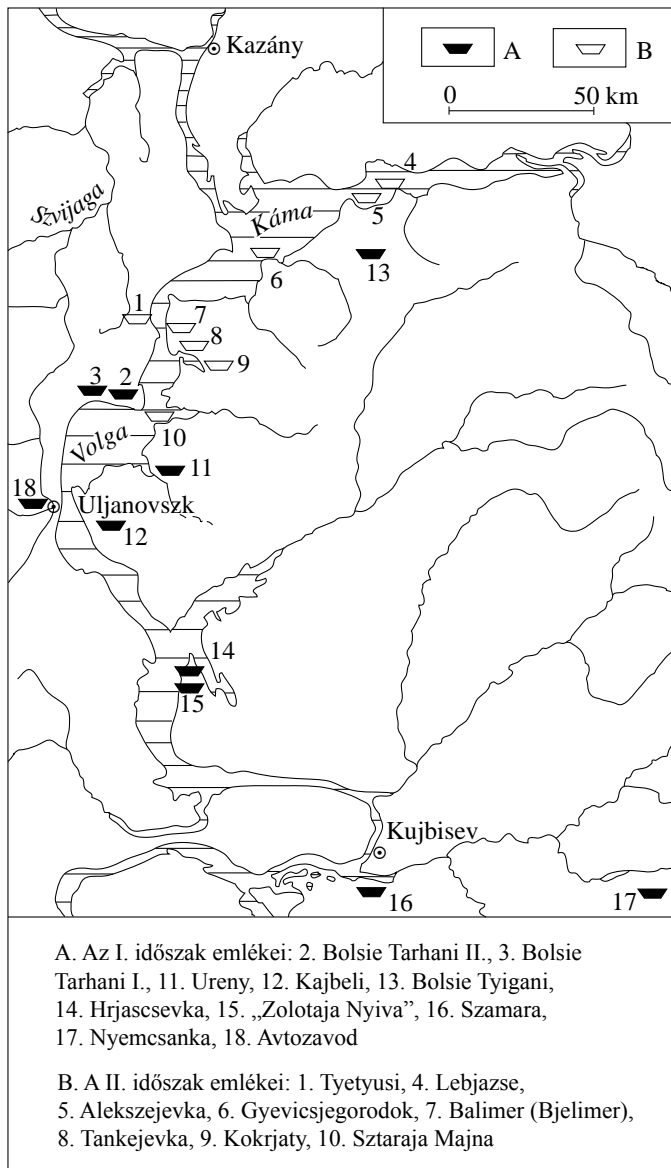
„1. Bulkār burdász földjével határos. Folyó partján vettek szállást, amely a Kazár-tengerbe szakad és Atil a neve; a kazárok s a ŧaqāliba között foglalnak helyet.

2. Királyukat Alm.š-nak hívják, az iszlám hitét vallja.

4. Földjeiket bozótok és lombos erdők képezik; azokban időznek.

5. Háromféle a fajtájuk: egyik fajtájuk neve baršülā, a másik fajtáé ŧğ.l, a harmadiké bulkār.

6. Valamennyiük megélhetése ugyanegy helyen van.

11. A korai volgai bulgárok temetői

7. A kazárok kereskednek és üzleteket kötnek velük; hasonlóképpen az oroszok is felkeresik őket áruikkal és mindazok, akik közülük e folyó mindkét partján lakoznak, feljűk tartva egymást váltják fel áruikkal, aminők a coboly-, hermelin-, mókusbőrök és effélék.

8. Szántóvető nép; mindenféle magokat vetnek: búzát, árpát, kölest és egyebeket.

9. Legnagyobb részük az iszlám hitét vallja; szállásaikban mecseteik, iskoláik, müezzinjeik és imámjaik is vannak.

10. Azok, akik közülük hitetlenek, valahányszor barátaikkal találkoznak, leborulnak.

11. Burdās s e bulkāriya között háromnapi járót van; portyázó háborúkat és támadásokat intéznek ellenük és fogságba hurcolják őket.

12. Vannak lovaik, páncélingeik és teljes katonai fegyverzetük.

13. Királyuknak lovakat és egyebeket fizetnek adó fejében. Ha valaki közülük megházasodik, a király egy-egy lovat vesz tőlük. Ha a muszlimok hajói kereskedni jönnek hozzájuk, tizedet vesznek tőlük.

14. Ruházatuk a muszlimok ruházatához hasonlít, temetőik olyanok, mint a muszlimok temetői.

15. Vagyonuk java részét menyét képezi; 'csendes javaik' (pénzüik) nincsenek; dirhemeik a menyétbőrök; egy darab menyétbőr két és fél dirhem árán kél el náluk. Azonban fehér, kerek dirhemeket az iszlám vidékéről hoznak hozzájuk, tőlük vásárolva azokat." *BGA*, VII, 141–142; *Kmoskó I/1*, 206–207; *MEH*, 91–92.

Gardízi:

„1. Ami bulkār-t illeti, Burdās vidékével határos. Bulkār népe egy nagy folyó partján él, amelynek a vize a Kazár-tengerbe szakad. Ezt a folyót Atil folyónak nevezik. Ez a kazárok és saqlāb-ok között van.

2. Királyuk neve Amlān, az iszlám hitét vallja.

3. Bulkār népe ötszázezer családból áll.

4. Egész földjük erdős, fával borított. Ezek között vándorolnak egyik helyről a másikra.

5. Háromféle a fajtájuk: az első neve barsülā, a második fajtáé sk.l, a harmadiké bulkār.

6. Ennek a három csoportnak a megélhetése egy helyen van.

7. A kazárok kereskednek velük s felkeresik őket áruikkal, és ugyanígy tesznek a rus'-ok is. Kereskedelmi áruikat a coboly-, hermelin-, mókusbőrök képezik. Ez egy olyan nép, amely a folyó partján él.

8. Szántóföldjeik vannak, különféle magvakat vetnek: búzát, árpát, hagymát, lencsét, borsót.

9. Legnagyobb részük az iszlám hitét vallja; szállásaikban mecseteik, iskoláik, müezzinjeik és imámjaik is vannak.

10. A hitetlenek valahányszor barátaikkal találkoznak, akik muszlimhitűek, leborulnak előttük.

11. Burdās s e bulkāriya között háromnapi járót van; portyázó háborúkat és támadásokat intéznek ellenük és fogságba hurcolják őket.

12. Sok fegyverük van. Mindegyiküknek öszvérei és jó lovai vannak.

13. Ha királyuk akarja, lovat adnak neki. Ha valaki közülük megházasodik, a király egy-egy lovat vesz tőle. Ha hajóval kereskedni jönnek hozzájuk, tizedet vesznek tőlük.

14. Ruházatuk a muszlimok ruházatához hasonlít, temetőik olyanok, mint a muszlimok temetői.

15. Vagyonuk java részét menyét képezi; 'csendes javaik' (pénzüik) nincsenek; ezüstért menyétbőrt adnak; egy menyétbőr két dirhemért. Ezeket (a dirhemeket) az iszlám országokból hozzák. A dirhem fehér és kerek. Ezeket a dirhemeket hozzák be, és minden árut tőlük ezért vásárolnak. Aztán újból a rus'-oknak és a saqlāb-oknak adják tovább, mivel azok a népek csak vert pénzért adják el áruikat." *ĤABĪBĪ* 1963, 273–274; *MARTINEZ* 1982, 157–159.

akik úgy gondolják, hogy al-Ġayhāni adatai Ibn Faḍlāntól származnak, mások azonban ezt tagadják. A módszeres összevetés után megállapítható, hogy a volgai bulgárokról vonatkozó adatok majdnem teljesen megegyeznek a két szerzőnél.¹⁷⁸ Ezért feltételezhető, hogy Ibn Faḍlān nemcsak a volgai bulgárok felé haladva találkozott al-Ġayhānival, amiről ő maga számol be,¹⁷⁹ hanem visszaútja során is. Al-Ġayhāni ekkor kikérdezte Ibn Faḍlānt és válaszait lejegyezhetette. Al-Ġayhānínál található néhány olyan adat is, amelyek Ibn Faḍlān művében nem szerepelnek. Ezek arra utalhatnak, hogy al-Ġayhānīnak a volgai bulgárokról lehettek más információi is, de ezek nem vetíthetők vissza a 9. század 70-es éveire.¹⁸⁰ Tehát a volgai bulgárok megjelenése a forrásokban az Ibn Faḍlān 922-es utazása előtti két évtizedre tehető.

A különböző tudományágak tanúsága szerint a volgai bulgárok északra vándorlására két időszak jöhet számításba. A régészet és numizmatika adatai a 8. század második felére, végére utalnak. Mindegyik tudományág, beleértve a régészetet és a numizmatikát is, a 9. század végén fontos változásokat jelez a Volga–Káma vidékén.

Felvetődött, hogy a volgai bulgár honfoglalás a 8. századot megelőző steppetörténeti eseményekhez kapcsolódik. A hun vándorlás és a türkök európai terjeszkedése nyomot hagyott a Volga-vidék régészeti hagyatékában. Ebből arra következtettek, hogy egyes török törzsek már ekkor is betelepédtek erre a tájra. E feltevés jogosságát nincs okunk kétségbe vonni, azonban annak megítélésére, hogy ezeknek a törzseknek milyen a viszonyuk a volgai bulgárokhoz – jelenlegi tudásunk szintjén – nem vállalkozhatunk. Egy másik elterjedt feltevés szerint a volgai bulgárok a 7. század második felében alapítanak hont, miután Kuvrat birodalmából a kazár támadás következtében északra szorultak. Ezzel szemben a Kuvrat öt fiáról szóló történetben és más párhuzamos forrásokban az áll, hogy a kazár támadás következtében Kuvrat birodalma felbomlott, az öt fiú közül a legidősebb a lakhelyén maradt s a kazárok

al-Bakri:

„1. A bulkān (bulkār) országa a furdās országával határos.

11. A bulkān országa és a furdās országa között háromnapi járót van.

1. Szállásaik az Atil folyó partjai mentén terülnek el. A furdās s a saqlab között vannak.

3. Ők kisszámúak, mintegy ötszáz család.

2. Királyuk neve Almīr (Alm.s), az iszlámot vallja.

7. A hazar-ok kereskedést folytatnak velük és bevásárolnak tőlük; ugyanígy a rūs-ok.” LEEUWEN, FERRE 1992, 448–449; KMOŠKÓ I/2, 255.

Ḥudūd al-‘ālam:

„A Burtās vidék leírása

Keletre és délre vannak a gūz-ok, nyugatra az Atil folyó, északra a besenyők vidéke.

9. Népe muszlim, és különleges nyelvük van.

2. Uralkodójukat Mas-nak hívják.

Sátraik és jurtaik vannak.

5. Három fajtájuk van: Bahḍulā, Ašk.l, Bulkār.

Mindegyikük a másikkal hadban áll, de ha ellenség közeleg, egymással összefognak.” SOTOODEH 1962, 194; GÖCKENJAN, ZIMONYI 2001, 227.

¹⁷⁸ A volgai bulgárokról vonatkozó rész fordítása: SIMON 2007, 45–83.

¹⁷⁹ SIMON 2007, 14.

¹⁸⁰ ZIMONYI 1990, 116–157.

alattvalója lett, míg a másik négy fiú nyugatra vándorolt. Bármilyen legyen e források történeti értéke, annyi bizonyos, hogy a volgai bulgárságról nem esik bennük szó. Mindezek alapján a 4–7. századra datált volgai bulgár költözést – további bizonyítékok előkerüléséig – nem lehet megalapozottnak tekinteni.

Történet	Régészet	Numizmatika	Nyelvészet	Források
670–80 Kuvrat birodalmának vége	650–800 novinki kurgán			
737 Marwān hadjárata	750–900 Bolsie Tarhani	800–880 kalifátus köz- ponti területén vert dirhemek		
894 besenyő vándorlás	850–950 Tankejevka	900–1000 Számánida dirhemek	10. század köz- permi török jővevényszavai	890-es évek Ibn Ḥawqal 913 Mas‘ūdī, 922 Ibn Faḍlān

A két számba jöhető időpont közül a 8. században Kelet-Európa történetének legfontosabb eseménye a kazár–arab küzdelem. Az arabok a 8. század elejétől a század közepéig többször kísérletet tettek Kelet-Európa elfoglalására. A Kaukázuson keresztül támadó arabok számos törzset arra kényszerítettek, hogy a Kaukázus előteréből északibb területre húzódjanak. E háborúk eseményei közül *Balanğar* 723-as ostroma és elfoglalása érdemel figyelmet. A volgai bulgárok között felbukkanó *Baranğar* népnév ezzel a városnévvel hozható összefüggésbe. *Balanğar* valószínűleg a kazárok fővárosa lehetett, s pusztulása után lakossága a Volgához húzódkhatott, amelynek alsó folyásánál alapított új fővárost. 737-ben Marwān mérte a legsúlyosabb csapást a kazároknak, mivel seregeivel egészen a Volgáig jutott, majd e folyó partján északra vonulva legyőzött egy *Şaqāliba* nevű népet. E népnév azonosítása körüli vitákban felmerült a volgai bulgárokkal való kapcsolat lehetősége is. Mindenesetre az valószínű, hogy az arab–kazár háborúk következtében a Kaukázus előterében élő török törzsek egy része a Don és a Volga folyókhoz húzódkott. A 8. század végére a Volga partján élő török törzsek legészakibb csoportjai nomád vándorlásaik során elérhették a Volga–Káma összefolyását.

Ezeknek az északi területre menekült csoportoknak a szerepe akkor változott meg, amikor az arab–kazár kapcsolatokat a békés kereskedelem jellemezte. Ez a 9. század elejétől következett be. A kazárok a kivihető javakat északról szereztek be, így érthető, hogy a kazár fennhatóság alatt álló legészakibb török csoportok szerepe és politikai jelentősége növekedett.

A volgai bulgár történet másik fontos pontjának az idejét a 9. század végére tehetjük. Ebben az időben a legfontosabb történeti esemény a besenyők európai honfoglalása. A besenyő népvándorlás vizsgálatából megállapítható, hogy a besenyőket az úzok készítették az Urál folyó mentén lévő lakhelyeikről való kimozdulásra. Mindennek a háttérben a Számánida uralkodó hódításai álltak. Ennek követke-

tében a fennálló karluk–kimek–úz erőegyensúly Belső-Ázsiában felborulhatott. A megvert besenyők először a Kaukázus előterében lakó kazárookra támadtak, de ők visszaverték a támadást. Ezután a besenyők a kazár területtől északra lévő sávban átlépték a Volgát és a Dont, s a Fekete-tengerhez költöztek. Ezt már a kazárok sem tudták magakadályozni. A Volga és a Don középső részeinél élő nomádok a besenyőktől való félelem következtében a Volga–Káma vidékére menekültek. Véleményem szerint a volgai bulgárság etnogenezisében részt vevő török törzsek többsége ekkor kerül a Volga–Káma vidékére.

Ezzel szinte egy időben olyan történeti változások mentek végbe, amelyek rendkívül kedvező helyzetbe hozták a Volga–Káma-vidéki törzseket. A Számánidák, miután megszilárdították hatalmukat Transzoxánia és Horaszán felett, a 9. század végétől szállítani kezdték a dirhemeket Kelet-Európa felé. Először ez a kereskedelmi út Horaszán és a Kaszpi-tenger menti tartományok érintésével érthette el a Volgát, de 914-ben a Számánidák elvesztették a Kaszpi-tenger-melléki provinciáikat. Ugyanakkor az úzok a besenyők elűzésével a Kazak-steppe egyedüli uraivá lettek, ami lehetővé tette a Transzoxániából induló karavánok számára, hogy Horezmen keresztül biztonságosan átkeljenek a Kazak-steppén az oguzok védelme alatt, s egyenesen a Volga középső folyásához jussanak, elkerülve a kazárokat. Ezt az útvonalat használta az a követség is, amelyben Ibn Faḍlān részt vett. Ez a helyzet a volgai bulgároknak új lehetőséget hozott, ugyanis a kazárok vetélytársaivá váltak, aminek politikai kifejeződése az iszlám felvétele volt.

Ezek szerint a volgai bulgár birodalmat megalakító török törzsek többségének 9. század végi vándorlása háttérében ugyanaz a besenyő támadás állt, amely a magyarságot a Kárpát-medence elfoglalására készítette. Volgai bulgár–magyar érintkezésről csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy mind a honfoglalás előtti magyarság, mind a volgai bulgár birodalmat létrehozó törzsek a Kazár Birodalom keretei között éltek, s nem kizárt, hogy egymással szomszédos volt szállásterületük. Feltételezhető, hogy a Julianus által megtalált magyar töredék, amely a 10–13. században volgai bulgár fennhatóság alatt állt, a volgai bulgárokkal együtt a besenyő támadás következtében szakadt el a nyugat felé menekülő többségtől.

*

A magyarság legkorábbi történetét a Volga–Káma-vidékhez kapcsolják. Az ősmagyar nyelvű csoportok a Kr. e. 1. évezred első felétől a Kr. u. 4–7. századig – a régészet és nyelvtörténet tanúsága szerint – az Ob és Közép-Volga között élhettek. A hun vándorlással kezdődő steppei „népvándorlás” (463 k.: onogur, ogur, szaragur; 500 k.: szabír; 550 k.: avar, türk) következtében az ősmagyar csoportok érintkezésbe kerültek a steppei nomádokkal. Szilárdabb politikai keretbe szervez(őd)ve megindult a gentilis népalakulat kialakulásának folyamata, amelyhez az elengedhetetlen békét és stabilitást a Kazár Birodalom biztosította. A Kazár Birodalom fennállásától (7. század eleje) a besenyők európai honfoglalásáig (895) nem volt olyan keletről induló népmozgás, amely a Volgát átlépte volna. Ez tette lehetővé, hogy a törökös szervezet adta kereteket felhasználva létrejöjjön egy viszonylag homogén magyar nyelvű etnikum, amelyet az eredetközösségekben való hit szubjektív tudata avatott *egy néppé*.

A 9. század folyamán ez a népalakulat politikailag egyre komolyabb tényező lett a Kazár Birodalomban. A század végén pedig elfoglalta a Kárpát-medencét. Tehát a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó csoportok a Volga–Káma vidékről származhattak, de ekkor még *magyar* népalakulatról nem lehet beszélni.

Vajon elképzelhető-e, hogy a Volga–Káma-vidéken maradtak olyan ősmagyar nyelvű csoportok, amelyek – miután rokon nyelvű csoportjaik többsége elhagyta lakóhelyét – nyelvüket a 13. századig olyan szinten megőrizték, hogy a kölcsönös megértés még lehetséges volt? Erre a kérdésre nagy valószínűséggel nemmel kell válaszolnunk. Julianus csak akkor tudott beszélgetni a keleti magyarokkal, ha azok legkorábban csak a 9. században szakadtak el a magyarság többségétől. Ezt a hipotézist támogatja a régészet is, hiszen a honfoglaló magyar leletekhez közel álló emlékek a 9–10. században jelentkeznek a Káma alsó folyásánál.

Ezért inkább azt a véleményt tartjuk megalapozottabbnak, amelyet Ligeti fejtett ki: Julianus keleti magyarjai a 9. század folyamán a besenyő támadások miatt szorultak a Volga–Káma vidékére. Ezt az álláspontot valószínűsíti még az is, hogy – amint Szűcs kimutatta – a keleten maradt magyar töredéknél még élt az a tudat, hogy a magyarok tőlük *származtak el* (Riccardus-jelentés). Ez azt jelenti, hogy a két néprész elválását meg kellett előznie a közös eredethez kialakulásának. Ez a folyamat a 6–9. század folyamán ment végbe. Végül a volgai bulgárok korai története azt sejteti, hogy a magyar töredék leszakadásának és északra költözésének háttérében a besenyők 895 körüli európai honfoglalása állt, amely döntő fordulatot hozott mind a magyarság, mind a volgai bulgárság etnogenezisében részt vevő török törzsek életében.

A Volga–Káma-vidéken alakult ki a nyelvtörténet által kikövetkeztetett ősmagyar nyelv. Az ezen a nyelven beszélő csoportok közül a többség részt vett a magyar etnogenezisben, ugyanakkor szinte biztosan feltételezhető, hogy egyes közösségek helyben maradtak. Ezeknek a nyelvi nyomait felkutatni a magyar nyelvtörténet előtt álló feladat. A 6–9. század folyamán kialakuló gentilis népalakulat egy töredéke a 9. század végén elszakadva a népalakulat zömétől északra húzódott, ahol több mint három évszázad múltán Julianus rájuk talált. Felmerül a kérdés: vajon a Volga–Káma-vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportok és a 9. század végén betelepült magyar diaszpórák között létrejött-e valamiféle kapcsolat? Sajnos, erre nem tudunk válaszolni.

Az őstörténeti kutatásokban az őshaza problémáját illetően az hatott zavarólag, hogy az ősmagyar nyelv kialakulásának és ezer éves történetének rekonstruált színhelye, a Volga és Ob közötti terület, és a Volga–Káma-vidékre a 9. században betelepült magyar diaszpórák szálláshelyei összemosódtak, jóllehet az ősmagyar nyelvű csoportok területét jóval tágabban kell értelmezni. Ehhez járult még, hogy a Volga–Káma-vidéken maradt magyar töredéket a muszlim forrásokban azonosították a 11. században a Volga–Káma-vidéken feltűnő, már biztosan török nyelvű baskírokkal. Erre a konstrukcióra épült még az orosz cári udvarból eredő Jugria-hagyomány, amit a magyarok is átvettek. A Jugria-elmélet, valamint a baskírok és a keleten maradt magyar töredék egymáshoz való viszonya a korai magyar történethez közvetlenül nem köthető.

II. Magyarok a steppén

A magyar nyelv török jövevényszavainak történeti vonatkozásai

A korai magyarokra vonatkozó írott forrásokkal csak a 9. század derekától, még inkább második felétől rendelkezünk, így a magyarság 5–8. századi történeti-földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságai és Kelet-Európa történetének adatai segítségével rekonstruálták.

A magyar nyelv török jövevényszavai kutatásának bemutatását Vámbéry Ármin munkásságával érdemes kezdeni, aki kb. 740 magyar szó török etimológiájára tett javaslatot. Ebből Budenz 146-ot tartott elfogadhatónak.¹

A kutatás következő szakasza Gombocz Zoltán munkásságához köthető, aki először magyar nyelven tette közzé kutatási eredményeit. Összesen 330 török jövevényszó etimológiáját tárgyalja, amelyek közül 223-at tart biztosnak vagy nagyon valószínűnek, a többit pedig tévesnek vagy bizonytalannak tekinti. Gombocz egy hangtani összeállítást is közölt a magyar hangtörténet szempontjából, ezt követően pedig a török jövevényszavaink fogalmi köreit határozta meg. Ezek a következők: 1. ház, házi berendezések, eszközök, ipar; 2. földművelés; 3. egyéb növények; 4. házi állatok, állattenyésztés; 5. egyéb állatok; 6. állam, társadalom, szokások, babonák; 7. idő, szám, elvont fogalmak, írás; 8. természeti tárgyak, időjárás; 9. testrészek s rokon fogalmak.² Az 1912-ben németül kiadott könyvében már csak 231 török jövevényszót tárgyal.³ Gombocz azonban nem csak a közszavak lehetséges török eredetének kérdésében foglalt állást. Egy 1915-ben közzétett munkájában az Árpád-kori személynévanyag török eredetű elemeit vette vizsgálat alá. Öt csoportot különített el. Az elsőbe 13 állatnévi eredetű név tartozik. A másodikba a születéshez kapcsolódó három elnevezést sorol. A harmadik csoportot az igei származékok alkotják, és 19 nevet sorolt ide. A negyedik kategóriába a számnévből keletkezett nevek tartoznak, amire 4 példát említett. Végül az ötödik csoportban a tiszteleti jelzők és méltóságnevek kerülnek, ide 9 nevet sorol. Gombocz így 48 Árpád-kori nevet tárgyalt a munkájában.⁴ Ezen nevek vizsgálatára azért volt szükség, mert a személynévadás – különösen igaz ez az adott társadalom elitjére – alapvetően névadási „divatok” függ-

¹ A legújabb összefoglalás a témáról: BERTA, RÓNA-TAS 2002, 43–52.

² GOMBOCZ 1908.

³ GOMBOCZ 1912.

⁴ GOMBOCZ 1915.

vénye. Ezért a magyar elit török személynevei a török nyelvű népekkel való szoros kapcsolatokra utalnak. Ráadásul a személynévadás szokásai rövid távon is jelentősen megváltozhatnak (lásd a kereszténység felvételével a keresztény és szláv eredetű nevek elterjedése), így a török eredetű személynévanyag a 9. századi magyarságnak a török nyelvű népekkel való szoros kapcsolatának a látványos bizonyítéka (természetesen a tisztségnevek mellett).

Németh Gyula elsősorban Gombocz onomasztikai kutatásaira építve a magyarokra vonatkozó elnevezések (baskír, onogur, szavárd, türk) és a törzsnevek török hátterét dolgozta ki 1930-as alapvető monográfiájában, bevonva az Árpád-dinasztia, illetve az erdélyi Gyula-dinasztia személyneveit is a vizsgálódásba. Munkájában arra tett kísérletet, hogy a nyelvi adatok alapján felvázolja a magyarság 5–9. századi történelmét. Kiindulópontnak Gombocz II. őstörténeti koncepcióját használta. Az 1960-as évekre azonban Németh fokozatosan feladta ezt az őstörténeti koncepciót, és kisebb módosításokkal visszatért Gombocz I. őstörténeti elgondolásához. Most már ennek megfelelően átdolgozta 1930-as monográfiáját is. Németh mintegy negyven évig dolgozott az új kiadáson, és halála után a hagyatékából Berta Árpád rendezte sajtó alá az új kiadást 1991-ben.⁵ Emellett Németh Gyula érdeme, hogy kísérletet tett a honfoglalás előtti török jövevényszavak és az Árpád-kori besenyő-kun réteg elkülönítésére.⁶ Később részben Németh Gyulának a honfoglaló törzsnévi kutatásaira támaszkodva Berta Árpád a magyar törzsneveket törökből magyarázta, és hadrend szerint felépülő rendszert vázolt fel.⁷

Bárczi Géza nyelvtörténeti munkásságának fontos része a magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása. Az 1941-ben kiadott etimológiai szótárában 228 korai és középső rétegbe tartozó török jövevényszó található.⁸

A magyar nyelvtörténeti kutatások jelentős eredménye, hogy Benkő Loránd vezetése alatt sikerült egy olyan szakembergárdát összefogni, amely elkészítette *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát*, amely három kötetben látott napvilágot 1967 és 1976 között. Kakuk Zsuzsa állította össze a TESz számára a török anyagot, amelyet aztán Ligeti Lajos tekintett át lektorként. A TESz-ben 233 török jövevényszó található, amelyből 42 csuvasos típusú. A szótár átdolgozott német változata 1993 és 1997 között jelent meg, ahol török anyag vonatkozásában Róna-Tas András volt a konzulens.⁹

Ligeti Lajos 1986-ban megjelent szintézise rendkívül fontos előrelépést hozott a kutatásban, azonban nem szavanként dolgozta fel az anyagot, hanem a legfontosabb nyelvtörténeti problémák köré csoportosította mondanivalóját. Elsőként a régi török jövevényszavaink csuvasos és köztörök jegyeit veszi számba. Ugyanakkor Ligeti hosszasan foglalkozik a régi török jövevényszavaink tartalmi vallomásával. Ennek alapján különböző csoportokat állít fel. Ezek közé tartoznak:

⁵ NÉMETH 1930, 1991

⁶ NÉMETH 1921, 22–26. Összesen 34 szó került a középső rétegbe.

⁷ BERTA 1991, 3–40.

⁸ BÁRCZI 1941; BERTA, RÓNA-TAS 2002, 50.

⁹ BENKŐ 1967–1984; BENKŐ 1993–1997.

a lovasnomád életmód és fegyverek nevei, lovak (*csödör, tőzeg*), lószerszámok (*gyeplő, kantár, béklyó, árkány*) (*balta, buzogány, bicsak, csákány*);

a törzsi rend és nomád társadalom terminusai (*gyula, kündü, karcha, csősz, nyögér, kalóz; árok, kapu, sereg, tábor; ál, orv, kín, bilincs, törvény, tanú, tolmács, bér, kölcsön; betű, ír, szám, tömény, bélyeg, ok, ész, idő, kor; gyarló, ildomos, csökönös; koboz, örül, örül*);

népnevek (*besenyő, nándor, böszörmény, káliz, bular, kún, orosz, örmény, török, várkony*);

vallási hiedelmek (*bű, bölcs, báj, ige, igéz, kép, boszorkány; csök, tor, ünnep, egyház, gyász; bűn, érdem, bocsát, bocsánik, búcsú, gyönik, terem, bú, örök; koporsó, ül (ünnepet)*);

állattartás (*barom, ökör, bika, tinó, ünő, borjú, (bika)csök; ürü, toklyó, kos, üvecs, olló, kecske, gyapjú, gyapot; túró, író, köpiü; ól, karám, vályú, komondor, kuvasz; disznó, ártány, serte; tyúk*);

földművelés (*arat, búza, árpa, dara, ocsú, borsó; eke, sarló, szór, öröl, tarló; komló, csalán, kender, kölyű, tiló, csepű, orsó; gyümölcs, alma, körte, som, dió, kőkény, szőlő, bor, csiger, boza*);

halászat (*örém, örmény, örvény, gyalom, gyertya, vejsze, vék; tok, süllő, sőreg, csabak*);

solymászat, madarászat (*sólyom, keselyű, ölyv, turul, karvaly, torontál, szongor, bese; tör, hurok, harang*);

mesterségek (*ács, szűcs; sátor, karó, gyűszű*);

közlekedés (*tengely, szál, tulbó*);

kereskedés (*bársony, gyöngy, bors, kéneső; tár, szatócs*);

természet (*tenger, sár, szél, szirt, szesz, búsz 'pára'*);

állatvilág (*oroszlán, bölény, teve, sárkány, zerge; gödény, túzok; görény, ürge, borz, güzü, béka; bögöly, szúnyog, serke*);

növényvilág (*gyertyán, gyűrűfa, köris; gyümölcsény, bojtorján, tátorján, kalokány, csalán, katáng, torma; üröm, gyopár, gyékény, cötkény, kökörcs, kökörcsin, kikirics; gyom, káka, kóro, kocmány*);

család (*gyermek, kölyök, iker*);

test, testi tulajdonságok (*térd, boka, kar, gyomor, köldök, szakáll, szirt; tar, csipa, szeplő, csécs 'ragya', kanyaró; erő, öreg*);

lakás, eszközök (*sátor, cserge, karó, szék; ágyú, kölyű, köpű, tiló, teknő, csanak, bölcső, koporsó; korom*);

ruházat (*süveg, saru, ködmön, köpönyeg, daku; csat, szirony, szűcs, ölt; gyűrű, bőrtü, tükör; bársony, gyöngy*).¹⁰

Ezután az etnikai környezet cím alatt Ligeti az eurázsiai steppe 5–15. századi történetét tekinti át elsősorban a nyelvtörténeti szempontok alapján. Majd áttér a lehetséges átadó nyelvek kérdésére, és végül a magyar nyelv török jövevényszavainak rétegeire vonatkozó eredményeket foglalja össze.

¹⁰ LIGETI 1986, 237–320.

A török jövevényszavak mutatója szerint 286 közszó és 62 név és cím szerepel a munkában.¹¹ Ebből 195 közszó van részben vagy egészben kidolgozva a monográfiában. Emellett mintegy 30 név és cím található még a mutatóban. Ligeti a tulajdonneveket külön tanulmányokban tárgyalta, ezekben 22 nevet és címet elemzett részletesen.¹²

A *nyugati ótörök* címet viselő új szintézist Róna-Tas András és Berta Árpád jegyzi. Károly László mint közreműködő azért került a címlapra, mert a munka befejezése előtt Berta Árpád elhunyt, így az anyag végső megformázásában, illetve a kötet végső szerkesztésében fontos szerepet játszott. A kétkötetes munka 419 címszót és 73 másodlagos címszót tartalmaz, amelyben a magyar nyelv korai török jövevényszavai módszeresen bemutatásra kerülnek. Kiegészítésként szerepel még 70 valószínűtlen egyezés, illetve a középiráni rétegbe sorolt alán jövevényszavak közül több mint 70 etimológia. A mű bevezetésében egy kutatástörténeti áttekintés, a török lexiográfiát bemutató tanulmány és egy történeti háttérelmezés olvasható. A szócikkek után tanulmányok következnek, amelyekben a nyugati ótörök és magyar fonológiai, morfológiai és lexikai eredményeket foglalták össze, illetve a nyugati ótörök és magyar nyelvi érintkezés idejére és helyére vonatkozó adatokat gyűjtötték egybe, és tesznek kísérletet annak meghatározására, hogy mely népek beszélhettek az átadó nyugati ótörök nyelveket.

Az oszmán kor előtti török jövevényszavainkat két rétegbe sorolták a nyelvtörténészek: a honfoglalás előtti réteg és a középső réteg, ami nyilvánvalóan kronológiai elkülönítés. Ugyanakkor az átadó nyelv szempontjából a korai réteg esetében bulgár-török vagy csuvasos típusú török nyelvre gondoltak, míg a középső réteg-nél a besenyő és kun, vagy csak a kun lehetett az átadó. A besenyő–kun terminus egy nagyobb korszakot, a 10–14. századot foglalja magában, a kun elnevezés alatt a Magyar Királyságba betelepült nagyobb kun népesség nyelvi nyomait értjük. Ebben az esetben a 13–14. század jöhet számításba. Németh Gyula 34 szót sorolt a középső rétegbe, míg Bárcki *Szófejtő szótárában* 26 kun elem található. Róna-Tas és Berta munkájában 35 kun címszó szerepel. Ligeti és Róna-Tas is felveti, hogy a korai és középső réteg elkülönítése sok esetben nehézségekbe ütközik, és nem zárható ki, hogy már a honfoglalás előtt is kerülhettek nyelvünkbe köztörök jövevényszavak.

A csuvasos típusú és a köztörök jövevényszavakat különböző hangtani szabályszerűségek alapján lehet elkülöníteni. Ligeti Lajos Gombocz Zoltán csuvasos kritériumait áttekintve állította fel saját rendszerét. A következő jellegzetességeket különböztette meg:

1. Rotacizmus (köztörök *z* ~ csuvas *r*): *borjú, iker, ír-, ökor, sár, gyűrű, szúr-, térd, görény, tar, tűr-, sárkány, tenger, karó, író* (15).¹³ Róna-Tas törölte az *ír-, író* szavakat, és továbbiakkal egészítette ki a listát: *koporsó, sért, sőreg, szár*.¹⁴

¹¹ LIGETI 1986, 589–595.

¹² LIGETI 1979, 407–469.

¹³ LIGETI 1986, 14–16.

¹⁴ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1114.

2. Lambdacizmus (köztörök *š* ~ csuvas *l* ~ magyar *l*, *lcs*): *süllő, kölyök, dél, dől*; *lcs: gyümölcs, gyümölcsény, bölcső, bocsánik-, bocsát-, búcsú* (10).¹⁵ Róna-Tas a *süllő* szót nem ide tartozónak ítélte, illetve a *tanács* és kérdőjelesen az *erkölcs* szavunkat ide vonta.¹⁶

3. Szókezdő *š*- (*si* > *ši*): *söpör, serke, serte, söreg, sár, sár(arany), sárog, sárga, sárkány, kéneső* (10).¹⁷ Róna-Tas és Berta további 11 szót sorolt ide: *sárma* (másodlagos /*š*/), *sebes, sík, sió, seper, seprő¹, serleg, sima, sió, sör, süv* (összesen 21 szó).¹⁸

4. Ótörök *y*- ~ magyar *gy*-, *s*-, *sz*-, *i*-, *ny*-: *gyúr, gyümölcs* (csuvas és mongol), *gyalom, gyárt-, gyertya, gyom, gyűrű, disznó* (csuvas), *gyékény, gyopár, dió* (mongol), *gyapjú, gyarló, gyász, gyepőlő, gyomor, gyöngy, gyűlik-, gyűszű* (20); *szőlő, szél, szűcs* (3); *sarló, süveg* (2); *ír-, író* (2).¹⁹ Róna-Tas és Berta további adatokkal bővítette a listát: *gyaláz, gyanú, gyapot, gyarapodik, gyarmat, gyenge, gyepű, gyermek, gyertyán, gyilkos, gyónik, gyötör, győz, gyúl, gyűlöl, gyümölcsény* (összesen 43), emellett a szókezdő *sz*-megfelelést is további három szóval egészítették ki: *szárny?, szer, sérű*.²⁰

5. Ótörök *q*- ~ magyar *h*-: *homok, harang, hajó* (3).²¹ Róna-Tas és Berta ide sorolja a *herjó* és *hurok* szavunkat.²²

6. Ótörök *-d-* ~ magyar *-d-*, *-z-*: *idő, ködmön, egy 'szent', szőlő, kender, köldök, ildom, érdem, búza, tűzok* (10).²³ Róna-Tas és Berta szerint a nyugati ótörök intervokális *-d-* alakot egyedül *idő* szavunk őrizte meg. Az író esetében egy *d* > *δ* > *r* változással számolnak. Mássalhangzó előtt megőrződött a *ködmön* esetében, mássalhangzó után ugyanez történt a *bóda, csődör, érdem, ildom, kender, koldul, komondor, köldök, kömődörög, szándok, vendég* szavakban. A *d* a *g* után szabályosan *z* lett a *búza* és *tűzok* szavakban.²⁴

7. Ótörök *-Cg(ġ)-* és *-Ck(q)-* ~ magyar *-CØ-*: *gyapot, bér, tiló, Bular, ártáng, egy 'szent'* (6).²⁵ Róna-Tas és Berta a nyugati ótörök mássalhangzó utáni *g* magyar megfeleléseit a következő csoportokba osztotta: *j: béklyó, borjú, gyapjú, herjó*; *v: karvaly, könnyv, orv*; *Ø: bular, gyapot* és egy szótagúvá váló szavak esetében: *bér, es(kü), egy(-ház)*.²⁶ A *tiló* esetében a *q* eltűnését speciális esetként értelmezték, ugyanis a többi esetben megőrződött (*árkány, balkány, bicska, boszorkány*).²⁷

¹⁵ LIGETI 1986, 16–17.

¹⁶ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1105.

¹⁷ LIGETI 1986, 18–19.

¹⁸ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1094–1095.

¹⁹ LIGETI 1986, 19–23.

²⁰ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1092–1093.

²¹ LIGETI 1986, 26–28.

²² RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1100.

²³ LIGETI 1986, 28–31.

²⁴ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1078–1079.

²⁵ LIGETI 1986, 31–35.

²⁶ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1080.

²⁷ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1076.

8. Ótörök *-ŋ* és *-n* ~ magyar *-m*: *gyom*, *szám* (2).²⁸ Róna-Tas és Berta szerint a *gyom* szóvégi *m*-je a labiális magánhangzó hatása, míg a *szám* esetében nem eredeti az *n*, inkább egy *-m* szuffixummal lehet számolni.²⁹

9. Ótörök hosszú magánhangzók az első szótagban: *sár*, *sár(arany)*, *sárkány*, *kéneső* (4).³⁰ Róna-Tas jelezte, hogy a hosszú magánhangzók a magyar belső fejlődés eredményei.³¹

10. V- és j- protézis: *vályú*, *vék*, *Jenő*, *Jelek*.³² Róna-Tas és Berta ide sorolja még *váj*, *vejsze*, *vendég*, *ver*, *vértelek* szavainkat.³³

11. Ótörök *a* ~ magyar *i*: *dió*, *ír-*, *író*, *tiló*, *tinó*, *tyúk*, *tanú*, *dara* (8).³⁴ Róna-Tas és Berta ide sorolja a *csipa*, *disznó*, *gyertya*, *gyertyán* szavakat is.³⁵

12. Csuvas szókészleti sajátosságok: *sarló*, *kölcsön*, *disznó*, *gyertya*, *kicsiny*, *gyermek*, *süllő*, *eke*, *üröm* (9).³⁶

Ligeti összeszámolta a csuvasos kritériummal rendelkező szavakat és a kritériummal nem rendelkezőket, tehát azokat, amelyeken sem csuvasos, sem köztörök kritérium nincs: Bárczi Szófejthő szótárában 35 szó tartalmazott csuvasos jelleget, 167 esetben pedig honfoglalás előtti török elnevezés szerepel. A TESz Ligeti szerint 42 csuvasos kritériummal rendelkező török jövevényszót és 191 ótörök, azaz kritérium nélküli szót tartalmaz.³⁷ Ligeti kritériumait használva összeszámláltam az ő 1986-os monográfiájában a mutatóban szereplő adatokat, s ezek szerint 87 szó rendelkezik csuvasos kritériummal, 199 pedig egyszerűen ótörök. Róna-Tas és Berta újabb összefoglaló munkájában ez az arány: 116 csuvasos és 268 kritérium nélküli szó található:

	ócsuvasos	ótörök kritérium nélkül	összesen
Bárczi	35	167	202
TESz	42	191	233
Ligeti	87	199	286
Róna-Tas, Berta	116	268	384

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a honfoglalás előtti rétegbe sorolt jövevényszavak közül 25-30% rendelkezik csuvasos kritériummal, azonban a szavak kétharmada származhat csuvasos vagy köztörök nyelvekből is, de miután a köztörök kritérium-

²⁸ LIGETI 1986, 35–36.

²⁹ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1084–1085.

³⁰ LIGETI 1986, 36–39.

³¹ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1115.

³² LIGETI 1986, 39–42.

³³ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1102.

³⁴ LIGETI 1986, 42–44.

³⁵ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1116.

³⁶ LIGETI 1986, 44–48.

³⁷ LIGETI 1986, 11–12.

mal rendelkező korai szavaink nincsenek vagy alig kimutathatóak, az egész nyelvi anyagot csuvasos típusú nyelvekből, nyelvjárásokból származtathatjuk.

Ezt a módszertani nehézséget Róna-Tas más szempontból igyekezett megoldani. A 419 szóból 35 kun eredetű, így tehát maradt 384 nyugati ótörök. Ennek megoszlását a csuvasban és magyarban vizsgálta meg. 246 nyugati ótörök szó megvan a magyarban és csuvasban, 23 esetben a csuvas szó baskír vagy tatár átvétel, míg a magyarban nyugati ótörök,³⁸ és végül 115 nyugati ótörök megvan a magyarban,³⁹ de hiányzik a csuvasból.⁴⁰

	Nyugati ÓT		Csuv. kritérium		Ótörök (kritérium nélkül)	kun	Összesen
M + Tat/Bask→Cs	23	=	7	+	16		
M	115	=	26	+	89	35	
M + Csu	246	=	83	+	163		
Összesen	384	=	116	+	268	35	419

Az arányok azt mutatják, hogy a tárgyalt szóanyag vonatkozásában a csuvasban eredetileg 138 hiányzik, ami a teljes anyaghoz arányosítva 35%. Ugyanakkor, ha a nyugati ótörök Róna-Tas által felállított különböző alcsoportjain belül a csuvasos és kritérium nélküli arányt vizsgáljuk (7:16; 26:89; 116:268), akkor a korábbi kalkulációkhoz hasonlóan az egyharmad–kétharmad arány jön ki.

Miután Gombocz, majd nyomában Németh Gyula is abból indult ki, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaink csuvasos típusúak vagy bulgár-törökök, a köztörök kritériumot alapvetően a középső réteg török jövevényszavaira tartották fenn, mivel történetileg ismert volt, hogy a besenyők és kunok betelepültek a Kárpát-medencébe és beolvadtak a magyarságba. Miután a kunok nyelvét ismerjük, a besenyőkéről pedig feltételezzük, hogy köztörök volt, így nyelvi szempontból a dolog rendben is lenne. Azonban van egy logikai probléma: mivel a besenyő–kun réteg minden bizonnyal köztörök szavakat tartalmaz, felmerül a kérdés, vajon kizárható-e, hogy a honfoglalás előtt a magyar nyelvbe kerülhettek köztörök elemek. Eddig a kutatás abból indult ki, hogy amelyik jövevényszó köztörök kritériummal bír, az a középső rétegbe tartozik.

³⁸ *Ágyú, bocsánik, bocsát, csepű, csolák, csök, csomak, gaz, gyaláz, gyapjú, gyarló, gyopár, gyöngy, kapu, karó, kőkény, oroszlán, sátor, serleg, sör, szirt, tenger, tűr¹.*

³⁹ *Alacs, ál, ápol, áporodik, apró, ártány, balkány, balta, béka, bélyeg, bercel, bese, besenyő, bicsak, bika, bilincs, bíró, boglya, bojt, boly, bor, bosszant, böjt, bölcs, bölcső, börtön, bú, bular, búza, bűn, búvös, csalit, csanak, csata, csatol, csiger, csipa, csósz, csúnya, dió, dől, ér, erkölcs, ernyed, görény, güzü, gyanú, gyapot, gyarmat, gyász (a cseremiszenben őrződött meg), gyilkos, ?gyöz, gyűlik, gyümölcsény, gyűszű, hajó, homok, ijeszt, jász, kalauz, káliz, kantár, kanyaró, karakán, karám, kárókatona, kazár, kebel, keselyű, kor, korhány, kos, ködmön, kölyök, könyv, köpec, körtvély, küllő², küllő³, ok, olcsó, ól, ondo, orsó, ölyv, örök, örül, őrü, sárkány, sárma, sok, sólyom, szán¹, szesz, táltos, tanács, táplál, tar, tarló, térd, terem, tok¹, toklyó, torma, torontál, tót, tőr, tulok, túzok, ürge, ürü, üvecs, vāj, vejsze, zerge.*

⁴⁰ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1143–1146.

Amennyiben korai török neveinket vesszük számba, a kép árnyaltabb. Melich, Gombocz és Pais a köztörökből magyarázta a török eredetű tulajdonneveinket, elsősorban besenyő és kun elemeknek vélték őket. Németh Gyula tett kísérletet arra, hogy ezt a véleményt módosítsa, és hat névről kimutatta, hogy csuvasos kritériummal rendelkezik (*Gyula, Géza, Karoldu, Saroldu, Bő, Ölbő*).⁴¹ Ligeti az általa részletesen tárgyalt 22 név közül 15 esetében mutatott ki csuvasos kritériumot (*Gyula, Géza, Gyarmat, Sarolta, Karoldu, Bő, Ölbő, Jenő, Jelech, Üllő, Kündü, Karcha*; három fekete-magyar = kabar: *Tárkány, Ajtony, Küküllő*). Ezzel szemben biztos köztörök kritériumot mutatott 7 név (*Álmos, Inak, Ináncs, Tas, Jutocsa, Ákos, Tarján*).⁴² A honfoglalás előtti tulajdonneveink között tehát található köztörök kritériummal rendelkező név.

Ennek fényében a rotacizmus kérdése érdekes megvilágításba helyezhető. Mint korábban láttuk, Róna-Tas és Berta 17 szó esetében mutatott ki a magyarban csuvasos *r*-et a köztörök *z*-vel szemben: *borjú, görény, gyűrű², iker, karó, koporsó, ökör, sár¹, sért, söreg, szár, szúr, tar, ?tarka, tenger, térd, tőr*. Ugyanakkor megjegyzik, hogy a magyarban vannak köztörök *z*-vel jövevénytörök szavak: *boza, buzogány, kalauz, káliz, koboz, kuvasz* (< *kuwaz*), *özön, szűz* és *tőzeg*. Ezek majdnem mindegyike kun jövevénytörök szó – teszük hozzá, jóllehet a *káliz* népnév első lejegyzése 1111-ből való, ugyanakkor megjegyzik, hogy a szó nem török eredetű.⁴³ Mi a bizonyíték, hogy ez a 9 szó *z*-vel a középső rétegbe tartozik? A *boza* a forrásokban kunok italaként szerepel, illetve a *kalauz* a magyar hangtörténet miatt nem lehet korai. A *koboz* és *buzogány* szavakban a *-b-* és *-g-* kipcsak jellegzetességet mutat, így a kun minősítés nyelvtörténetileg indokolt,⁴⁴ de a többi esetben a *z* miatt kerül a kun rétegbe, ugyanakkor általában megvan az ötörök forma, és a szó jelen van az oguz és kipcsak török nyelvekben is, tehát 7 esetben honfoglalás előtti is lehetne a török jövevénytörök szó.⁴⁵ A *győz-* ige esetében is felmerült, hogy ide tartozhat. Mindenesetre a török középső réteg és a tulajdonnevek vizsgálatát újra napirendre kellene tűzni, és egy újabb szintézis megfelelő választ adhatna arra a kérdésre, hogy milyen jellegzetességek alapján választható el a korai és középső réteg.

A kelet-európai steppén az 5–9. század folyamán biztosan több török nyelvet is beszéltek, és a csuvasos típusú török nyelvek, nyelvjárások mellett köztörök dialektusok is voltak. Már Doerfer felhívta egy fontos jelenségre a figyelmet. A 13. század elején a merkiték és najmanok között bizonyította, hogy azok mongolul és törökül is tudtak, és a kétnyelvűség természetes állapot volt.⁴⁶ De Bíborbanszületett Konstantin az általa türköknek nevezett magyarokkal kapcsolatban is említi a kétnyelvűséget:

⁴¹ 1979, 425.

⁴² LIGETI 1979, 407–469.

⁴³ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1114

⁴⁴ *b ~ p*: RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1072–1073.

⁴⁵ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 835, 947–949, 685, 164–165, 188–190, 481–482, 482–483, 552–553, 611–612.

⁴⁶ DOERFER 1997, 81–88.

„Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a törköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a törökök másik nyelvét is.”⁴⁷

A magyar nyelv török jövevényszavainak átadó nyelvére vonatkozó elnevezések is külön története van. Gombocz a bulgár-török terminust használta.⁴⁸ Ašmarin a volgai bulgárok nyelvét a csuvas nyelv elődjének tekintette. Ezt a nézetét a muszlim és orosz forrásokban lévő glosszákra és a volgai bulgár állam bukása után, a 13–14. században keletkezett bulgár sírfeliratok csuvasos kritériummal rendelkező csoportjára alapozta. Ez a feltevés megalapozott, bár a volgai bulgárok nyelvét nem ismerjük. Azonban itt nem állt meg a hipotézisek láncolata, hanem tovább épült a konstrukció. A volgai bulgárok Kuvrat Magna Bulgariájából vándoroltak északra, mint ahogy Asparuch bulgárjai a Dunához. Magna Bulgaria előzményének pedig a *bulgár* nevet viselő népalakulat tekinthető a Fekete-tengertől északra az 5–7. században. Itt érzékelhető, hogy a nyelvtörténeti szempont hogyan vált át történeti hipotézisre: minden korábbi *bulgár* nevű népcsoport hasonló nyelvet beszélt. Így a 7. század végi honfoglaló dunai bulgárok nyelve a volgai bulgárokéval megegyező csoportba kerül, ami nyilván Magna Bulgaria és elődei bulgár nyelvével azonos. Így ezek a bulgár-török elnevezést kapták, szemben a többi török nyelv köztörök elnevezésével. Sajnálatos módon még a dunai bulgárok török nyelvéről sem tudunk eleget. Ligeti az ún. bulgár fejedelmi lista és a görög feliratok török glosszái, valamint a korai jövevényszavak alapján sem tud egyértelműen állást foglalni. A 7. század előtti bulgárokról a nevükön és néhány néven kívül nem tudunk többet, ilyen módon csupán a népnév nem mond semmit az adott népesség nyelvéről.

Németh a bulgár-török nyelvű népek közé sorolta még azokat a török törzsszövetségeket is, amelyeknek a nevében az *ogur* elem volt rekonstruálható. Ezt a köztörök *oguz* népnév bulgár-török megfelelőjének tekintette. Így nevük alapján bulgár-töröknek nyilvánította az ogurokat, onogurokat, utigurokat és kutrigurokat.⁴⁹ Erre a *z ~ r* oppozícióra alapozva vezette be Golden az *ogur* terminust mint a bulgár-török szinonimáját. Az elméletnek a nehézsége, hogy ezeknek a népeknek a nyelvéről nincsenek forrásaink, tehát nyelvük az ismeretlen kategóriába tartozik.

Ligeti Lajos felhívta a figyelmet a bulgár-török terminus használatának a korlátaira, és ezért inkább a korábban Budenz által használt *csuvasos jellegű vagy típusú török* kifejezés bevezetését javasolta, ami nyelvtörténeti szempontból teljesen megalapozott.⁵⁰

Róna-Tas és Berta egy új szakkifejezést részesített előnyben: *nyugati ótörök*. Ez a Kelet-Európában az 5–12. század között beszélt török nyelvek összefoglaló elnevezése. Az ótörök nyelven a keleti ótörök nyelveket értették, amelynek rovás-, ujgur, manicheus és más írástípusokkal készült szövegei a 8. századtól rendelkezésre állnak. Ezzel szemben az eurázsiai steppe nyugati részén beszélt ótörök nyelveknek nincsenek írott forrásai. Ezt a több nyelvet is magában foglaló nyugati ótörököt a külön-

⁴⁷ MORAVCSIK 1984, 46.

⁴⁸ GOMBOCZ 1912.

⁴⁹ NÉMETH 1922, 148–155.

⁵⁰ LIGETI 1986, 9–12.

böző forrásokban lévő glosszákból és a környező nyelvekbe bekerült jövevényszavakból rekonstruálhatjuk. Ebben a magyar nyelv nyugati ótörök jövevényszavainak döntő jelentősége van. Az új terminus akkor válhat be, ha alatta az 5–10. században olyan török nyelveket és dialektusokat értünk, amelyekben belül a csuvasos nyelveknek vagy dialektusoknak meghatározó, de nem kizárólagos szerepet tulajdonítunk. Mindenesetre a 10–11. században Kelet-Európát újabb népvándorlási hullám érte el, és feltehetőleg megváltoztatta a nyelvi viszonyokat is, azaz a köztörök nyelvű csoportok fokozatosan felülkerekedtek.⁵¹

Mindennek azért van kiemelkedően nagy jelentősége, mert a korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett, amelyek bulgár-török nyelvet beszéltek. Gombocz és Németh a nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében csak a volgai bulgárok lakhelye és a Fekete-tenger környéki bulgár–ogur–onogur területek jöhettek szóba, ugyanis Gombocz a kazár nyelvet köztöröknek tartotta, tehát Kazáriát kizárta az érintkezés lehetséges helyeként. Így a magyarság 600 és 800 között a volgai bulgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez, esetleg 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volga-vidékről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatabbra vonult, hogy elkerüljék a kazárokat. Mint korábban láttuk, a régészek és történészek többsége tartja magát a Volga-vidékről a 8. század közepi vagy 9. század eleji elvándorláshoz, és a kazárok szerepét a korai magyar történetben ennek megfelelően alulértékelik.

A kazár nyelvet Gombocz a *kazár* népnév és *Sarigšin* kazár városnév alapján határozta meg köztöröknek.⁵² Ezt Németh elfogadta, s újabb érvekkel támogatta. Róna-Tas azonban a *kazár* népnévről kimutatta, hogy a szó etimológiája egy nem létező köztörök **qaz-* 'vándorolni' igeen alapult.⁵³ Vámbéry a török *qaz-* 'ás' ige azonos alakú formáját rekonstruálta. A törökben előforduló *kabuz* ~ *arbuз* analógia alapján az *az-* 'útról letér' jelentését tulajdonította az általa a *kazak* és *kazár* népnévből elvont *qaz-* igeinek 'kóborolni' értelemben. Vámbérynek ezt az ötletét vette át Gombocz. Németh Gyula még a kéziratban lévő kumik gyűjtéséből is megtámogatta az ötletet, aminek a forrása nem ellenőrizhető. Azonban már Pelliot felhívta a figyelmet arra, hogy a kínai forrásban⁵⁴ és a szír Pseudo Zakariás⁵⁵ rétornál is olvasható a *kasar* forma.⁵⁶ Róna-Tas András és Czeglédy Károly szinte egy időben utaltak a türk rovásírásos feliratokon (Tez 750, Terhini 752/53, Sine Uszu 759) előkerült *qasar* adatra az Ujgur Birodalomban.⁵⁷ Így nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti török alak *qasar*, és az arab és a bizánci források *qazar* alakját ebből kell magyarázni. Pelliot egy *qačar* alakot rekonstruált. Róna-Tas a *caesar* cím Bizáncon és Perzsián át Belső Ázsiába kerülő

⁵¹ RÓNA-TAS, BERTA 2011, vii, 20.

⁵² GOMBOCZ 1912, 199.

⁵³ RÓNA-TAS 1982, 365–369.

⁵⁴ LIGETI 1986, 337, 339.

⁵⁵ KMOŠKÓ, Szír, 99.

⁵⁶ PELLIOT 1949, 221–223.

⁵⁷ CZEGLÉDY 1981, 461–462; RÓNA-TAS 1982, 365–369; 1983, 126–130.

változatából vezette le a török alakot. Ciocíltan legújabbán az arab és török **hāšša-er* szóösszetételből magyarázta az etimológiát. Az első tagban az arab közszó *hāšša* jelentése 'elit, felső osztály', míg a második tag a török *er* 'ember' szó lenne. Tehát a *qasar* ~ *qazar* változatok közötti viszony, illetve az etimológiai kísérletek továbbra is vitatottak, a népnév nem ad alapot arra, hogy abból a kazárok nyelvét meghatározzuk.

Sariğšīn, سرعشن a Gayhānī-hagyomány szerint a kazárok fővárosának a neve.⁵⁸ Gombocz és Németh a köztörök *sarig* 'sárga' szóból vezette le a városnevet.⁵⁹ Már Pelliot felhívta a figyelmet arra, hogy ennek a városnak egy másik arab forrásban olvasható *al-Baydā* 'fehér' változata egyértelműen arra utal, hogy egy csuvasos elnevezésről lehet szó, ugyanis csak ott van meg a szó 'fehér' jelentése, mint azt például a másik híres kazár város nevének első tagja is bizonyítja: *Šarkel* 'Fehérvár'. Ligeti ezt elfogadva még a szóvégi *-šin* képzőről mutatta ki, hogy az színnevekhez járul.⁶⁰ Ugyanakkor a magyarban csuvasos kritériummal rendelkező *sár*, *sárog*, *sárga* szavak jelentésükben a köztörökkel esnek egybe, és ugyanez a helyzet a mongol *sira* esetében is. Ligeti szerint az őstörökben lévő *sarig* eredetileg 'sárga' jelentésű lehetett, amely az ócsuvasban lett *šarig* és vette fel a 'fehér' jelentést. Ligeti felveti, hogy a magyarban vehette fel az ócsuvasos alak a 'sárga' jelentést, miután a magyar ősi *fehér* szavunkat nem tudta kiszorítani.⁶¹

Erdal a *Sarkel* / *Šarkel* szót elemezve megállapította, hogy ennek tökéletes párhuzama a Belgrád és Casablanca helynév, ami a magyar Fehérvárnak felel meg. A kazár *sār* / *šār* 'fehér, halvány' nem azonos a *sārig* 'sárga' szóval, ami a *Sāriğšīn* kazár városnévben is megtalálható, hanem a köztörökben is adathozható *sāz* 'halvány' szónak a megfelelője. A karacsáj-balkárban, kirgizben és oszmán-törökben a *saz* jelentése 'halvány arcszín', míg a jakútban 'fehér lóbor'. A *sāz* alakból lett szabályosan egy ige-képzővel *sāzari* > *sāri-*, amihez egy *-g* képző járult, így rekonstruálta a köztörök *sārig* 'sárga' alakot. Erdal szerint *sāz* és *sārig* külön-külön került át a magyarba *sár*, illetve *sárog/sárga* alakokban. Majd ez után kifejti, hogy a *Sarkel* esetében a *sar* / *šar* a *sarig* alakból rövidült, miután a szóközi *g-k* összeolvadt: **sāriğkel* > **sārikel* > *sarkel*. Ezáltal a helynév nem csuvasos jellegű.⁶²

Róna-Tas és Berta egy nyugati ótörök *Šariğšīn* alakot rekonstruált. Ebből magyarázták a volgai kipcsak *Sariğšīn* változatot, amit az oroszok *Caricin* alakban a cár címhez alakítva értelmeztek. Ez a város aztán Sztálingrad, ma Volgograd néven ismert.⁶³

A magyar nyelvben három szó hozható kapcsolatba ezzel a török szóval: a *szár* a régi magyarban 'világos színű, sárgás, halvány' jelentésben adathozható, amely a nyugati ótörök **sar* átadó alakra utal. Ennek a köztörök megfelelője a *sāz* 'halvány'. A rotacizmust tükrözi a magyar, de az elvárt *sā* > *sia* > *ša* változás nem ment végbe.

⁵⁸ BGA, VII, 139. A többi adatra: GOLDEN 1981, 237–239.

⁵⁹ NÉMETH 1991, 168.

⁶⁰ LIGETI 1986, 478.

⁶¹ LIGETI 1986, 95.

⁶² ERDAL 2007, 86–87.

⁶³ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 694.

Az archaikus és összetételekben fennmaradt *sár* (pl. *sárarany*) 'sárga' egy nyugati ótörök *šār* vagy *šārī* átadó alakból magyarázható. Ennek a keleti ótörök *sāriğ* 'sárga' a párhuzamos alakja. Végül a *sárga*, *sárog* magyar szó tartozik ide, amely egy nyugati ótörök *šāriğ* formából eredeztethető.⁶⁴

	Ótörök	Nyugati ótörök	Magyar	
	<i>sāz</i> 'halvány	<i>sār</i> 'halvány	szár	<i>Sarkel</i> Fehér vár
		<i>šār</i> 'fehér/sárga'	sár(arany)	<i>Šarkel</i> Fehér vár
<i>sāzariğ</i> > <i>sār+iğ</i> >	<i>sariğ</i> 'sárga	<i>šāriğ</i>	sárga, sárog	<i>Šāriğšīn</i> Fehér <i>al-Baydā'</i>

Az ótörök *sariğ* egy másodlagos színnév, amely eredetileg 'fehér' és 'sárga' jelentésben lehetett használatban, a keleti ótörökben és bizonyos nyugati nyelvjárásban a 'sárga' jelentés vált dominánssá, míg a nyugati ótörök kazár és csuvasos típusú nyelveiben a 'fehér' vált meghatározóvá. A magyarba bekerült *sár* és *sárga* hangtanilag csuvasos kritériumokat hordoz, de jelentésben a köztörökhöz igazodott. Mindenesre a kazár főváros nevét *Šāriğšīn* alakban rekonstruálhatjuk, és ez hangalakjában, valamint jelentésében is csuvasos kritériummal rendelkezik. E két név vizsgálata arra utal, hogy ennek alapján nem lehet eldönteni a kazár nyelv hovatartozását.

Az 1980-as években a kazár nyelvű szórványemlékek összegyűjtése a különböző forrásokból Golden érdeme.⁶⁵ Ezen alapul a kazárok nyelvének meghatározása. Ligeti a kazár glosszák vizsgálatába bevonta a magyar nyelvben megőrződött kazár eredetű címekeket, s figyelembe vette még a kijevei kazár levél rovásírásos hitelesítését. Mindezek alapján arra az eredményre jutott, hogy a kazár nyelv is a bulgár-török ághoz tartozik. Ezzel persze értelmét veszítette a bulgár-török terminus, amelynek éppen a kazárral szemben volt jelentősége. Ezért Ligeti egy régi terminust újított fel, s újra bevezette a *csuvasos típusú nyelvek* kifejezést. Ezzel megszűnt az a kényszerítő körülmény, hogy a magyar nyelv honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevényszavainak forrását a Kazár Kaganátuson kívül keressük.⁶⁶

Marcel Erdal a kazárok nyelvének meghatározására tett kísérletet 2007-ben megjelent tanulmányában, miután áttekintette a rendelkezésre álló anyagot. A csuvasos kritériumok alapján vizsgálta a kazár glosszákat, és arra a következtetésre jutott, hogy kevésbé több érv szól amellett, hogy a kazár nem csuvasos típusú nyelv.⁶⁷ Róna-Tas a magyar nyelv korai török anyagát is bevonva a vitába, nem látja megalapozottnak Erdal végkövetkeztetését, és úgy foglalt állást, hogy mivel a magyar nyelvben 384 biztosnak minősíthető nyugati ótörök jövevényszóból 246 (64%) a csuvasban is adathozható, a kazár és bulgár között nem lehetett döntő különbség. „A magyar nyelv a török

⁶⁴ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 691–695, 776–777.

⁶⁵ GOLDEN 1980.

⁶⁶ LIGETI 1986, 475–493; ZIMONYI 1988, 218.

⁶⁷ ERDAL 2007, 89.

jövevényszavakat az ogur nyelvből (Oguric) vette át, amely mind a kazárok, mind a bulgárok nyelve volt.⁶⁸

Miután a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, a 9. századot megelőzően a magyarság szálláshelyének megállapítását más módszerekkel kell megkísérelni.

A magyar nyelv török jövevényszavai lehetőséget adnak bizonyos történeti következtetések levonására. Ezek közül a növény- és életföldrajz, az átvett szavak kultúr-történeti tanulságai, illetve a kronológiai rétegek és lehetséges nyelvjárások elválasztása érdemelnek külön figyelmet.

A növény- és életföldrajzi érveket Zichy alapvető munkája óta nagy figyelem övezi, mint azt Gombocz őstörténeti koncepciójának változása is tükrözi. Ligeti a növényföldrajzi módszerre többször is utal, és a *som*, *körte* és *szőlő* szavak kapcsán megjegyzi, hogy ezek egyértelműen a Kaukázus vidékére mutatnak, sőt a magyar szőlőművelés más török eredetű szakszavai (*bor*, *seprő*) is ehhez a vidékhez kapcsolhatók. Mindezt megerősíti, hogy a török eredetű földművelést tükröző szóanyagunk is inkább a Kaukázus előterére mutat.⁶⁹

Róna-Tas a növényföldrajzi módszernek több tanulmányt szentelt.⁷⁰ A *bükk*, *dió*, *gyertyán*, *gyékény*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *éger*, *komló*, *komócsin*, *kökény*, *köris*, *körte*, *mogyoró*, *som*, *tölgy* szavainkat vizsgálta meg. Megállapította, hogy a *dió*, *gyékény*, *gyertyán*, *gyümölcsény*, *gyűrűfa*, *komócsin*, *köris* és *som* szavunk csuvasos típusú jövevényszó, míg a *bükk*, *komló*, *kökény*, *körte* esetében nincs csuvasos kritérium. A *tölgy* pedig alán jövevényszó a magyarban.

Magyar	Nyugati ótörök	Alán	Oszét
dió 'Juglans'	*jigay		
gyékény 'Typha'	*jekän	*jeken	ježen, jejejne
gyertyán 'Carpinus betulus'	*jartayan		
gyümölcsény 'Crataegus'	*jemilčen ⁷¹		
gyűrű 'Acer; Cornus'	*jerey		
komócsin 'Phleum sp.'	*kamilčan	*kamil 'nád'	qamil, qamil
köris 'Fraxinus'	*kevrüč < *kebrüč	*kevrüš	kærz
som 'Cornus'	*čum	*čum	cym, cumæ
bik, bükk 'Fagus'	*bik		
komló 'Humulus lupulus'	*kumlay	*χumalag	xomællæg, xumælæg
kökény 'Prunus spinosa'	*kökän	*kökän	kakon, kokojaë, koko
körte, körtvély 'Pyrus'	*kertve, *kertveliy	*kertve	kærdo, kerttu
☞mogyoró 'Coryllus avellana'	*muñaray < *muñur		æñüz, ængozæ
tül, tölgy 'Quercus'		*tülj	tüldz, toldzæ

⁶⁸ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1176, 1167–1176.

⁶⁹ LIGETI 1986, 293–294, 531.

⁷⁰ RÓNA-TAS 2004, 260–273, 419–438; RÓNA-TAS 2005, 205–213.

A táblázat 14 növénynevéből nyolc esetében alán megfelelő is adatható, ami arra utal, hogy az alán, a török és a magyar között szoros nyelvi érintkezés lehetett. Alán eredetű a magyarban a *tölgy* és alán eredetű török közvetítéssel a *som*, *komló*. Török eredetű a magyarban és az alánban a *kőris*, *kökény*, *körte*, *gyékény*, *?mogyoró*, *komócsin*. Végezetül török eredetű a magyarban a *bükk*, *dió*, *gyűrű(fa)*, *gyertyán*, *gyümölcsény*.⁷¹ Mindez alapján egy viszonylag hosszan tartó érintkezést feltételezhetünk az alán, a nyugati-török és a magyar nyelvű csoportok között. Róna-Tas szerint az alánokra vonatkozó forrásokat is figyelembe véve az alánok lakhelye a Kaukázus–Don–Azovi-tenger keleti partja által határolt terület lehetett, de alánok éltek a Krim félszigeten is.⁷²

A paleobotanikai elemzést figyelembe véve Róna-Tas szerint négy terület jöhet számításba az átvétel lehetséges helyszíneként: 1) a Kubán–Don közötti terület, 2) Krim félsziget, 3) a Dnyesztortól nyugatra, azaz Etelköz, 4) Kárpát-medence. A Krímet történeti okból kizárva az alábbi táblázat mutatja a lehetséges alternatívákat:

Don–Kubán	Don–Kubán–Etelköz	Don–Kubán–Etelköz–Kárpát-medence
<i>kőris</i> , <i>tölgy</i>	<i>dió</i>	<i>bükk</i> , <i>gyertyán</i> , <i>gyümölcsény</i> , <i>gyűrű</i> , <i>mogyoró</i> , <i>som</i>

Miután a fanevek közül a *kőris* és *tölgy* esetén csak a Don–Kubán vidéke, míg a többi szó esetében ez a terület is szóba jöhet, ráadásul az alán–török–magyar érintkezés is a Kubán–Don közötti területre tehető, így Róna-Tas egyértelműen hosszabb magyar tartózkodást tételez fel a Don–Kubán közötti területen. Két elemre helyez még különös hangsúlyt. Szerinte az életföldrajzi adatok egyáltalán nem utalnak a Volga-vidékre, emellett az átvétel több generációs együttélést feltételez.⁷³ A szavak összessége ezt a hipotézist alátámasztja, de a Kaukázus felé mutató szavak jellegzetes műveltségyszavak, ami bizonytalanná teszi a megállapítás hitelét.

Róna-Tas 2011-ben az átvétel helyével kapcsolatban még megemlíti, hogy *tenger* szavunk valószínűleg a Fekete-tengerre vonatkozhatott, valamint két török eredetű szavunk, a *sőreg* és *tok* olyan halat jelentett, amely a Fekete-tengerben él.⁷⁴

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a faneveink és más növényneveink, halneveink, szőlő- és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszhatott.

Az átvett szavak kultúrtörténeti vallomásáról Róna-Tas–Berta a következőkre hívta fel a figyelmet. A lótarás szakszavai szemmel láthatólag hiányoznak török jövevényszavaink köréből. Az a néhány szó, mint pl. *csődör*, *gyeplő*, *kamcsi*, *kancsuka* 'ostor', *kangyík* 'nyeregheveder', *kantár*, *béklyó* és *árkány* 'lasszó' másodlagos jelentőségűek, és e szavak többsége kun eredetű. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvben már a török érintkezés előtt megvolt a lovasműveltség szókinccse. Ez szembeötlő, ha a más-

⁷¹ RÓNA-TAS 2004, 435, 438; RÓNA-TAS 2005, 207–209.

⁷² RÓNA-TAS 2004, 437.

⁷³ RÓNA-TAS 2004, 437–438.

⁷⁴ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1148.

fajta állatokra vonatkozó anyagot is figyelembe vesszük: *alacs* 'tarka', *ártány*, *barág* 'hosszú szőrű kutya', *barom*, *bika*, *bögöly*, *bövény*, *borjú*, *buga*, *csök*, *disznó*, *gyapjú*, *gyapot*, *író*, *karám*, *kecske*, *kérő*, *kérődzik*, (*meg*)*kíj*(*esedik*) 'összetapad (kutya bundája)', *komondor*, *köpec*, *kuvasz*, *kert*, *kos*, *ködmön*, *kölyök* 'fiatal állat', *ól*, *olló* 'kecskegida', *ökör*, *sajt*, *sértés* (*serte*), *szűcs*, *telek* 'magasabban fekvő hely, ahol az állatok pihennek és a trágya összegyűlik', *teve*, *tinó*, *tojik*, *toklyó* 'egyéves juh', *tőzeg*, *tulok*, *túró*, *tyúk*, *ünő*, *üvecs* 'nőstény egyéves juh', *ürü* és *vályú*.

A magyar nyelvbe került török testrésznevek nagy része állati testrésze vonatkozott az átadó nyelvben: *boka*, *gyomor*, *kar*, *köldök*, *szakáll* és *térd*. De a következő jövevényszavak, mint *bélyeg*, *bilincs*, *csősz*, *iker*, *kéneső* 'higany' és *komor* vagy a kun *kentreg* 'vadcsapda' és *kömődörög* 'ua.' is az állattartáshoz kapcsolódnak. Róna-Tas feltételezi, hogy a magyar nyelvű csoportok a törökökkel való találkozás előtt lovas vadászok lehettek.

A földműveléshez kapcsolható szavak száma jelentős: *arat*, *árok*, *árpa*, *boglya*, *borsó*, *búza*, *csalán*, *csalit*, *csepű*, *dara*, *eke*, *enő* 'közös munka a földművelésben', *gaz*, *gyékény*, *gyepű*, *gyom*, *karó*, *katáng* 'Cichorium intybus', *kender*, *?kepe*, *kobak*, *kéve*, *komló*, *komócsin* 'Phleum', *kóró*, *kölyű*, *köpű*, *ocsú*, *orsó*, *öröl*, *sarló*, *sárma* 'vadhagyma', *sör*, *?szérű*, *szesz*, *szór*, *tarló*, *telek*², *tiló*, *torma*.

A szőlészet-borászat és a kertészet jelentőségére utalnak a következő szavak: *általag* 'hordó', *ászkok*, *bor*, *csiger* 'gyenge minőségű bor', *seprő*², *szőlő*, *szűr*, *gyümölcs*, *alma*, *dió*, *kökény*, *körte*, *körtvély*, *som*. A viszonylag sok földművelésre, kertgazdálkodásra és szőlőtermesztésre, valamint bortermelésre utaló szó magas színvonalú mezőgazdasági tevékenységre utal.

A halászatnak is jelentős számú török eredetű terminusa van: *csabak*, *küllő*², *sőreg*, *süllő*, *tok*¹, *gyalom*, *gyertya*, *hajó*, *szaka*, *?vejsze*, *vék*.

A solymászat is sok török terminust vett át: *bese*, *turul*, *herjő*, *karvaly*, *keselyű*, *ki-köcsén*, *ölyv*, *sólyom*, *szongor*, *torontál*, *tőr*, *hurok*. A solymászat fontos szerepet játszott a vadászatban.

Végezetül a vallási, társadalmi és politikai élettel kapcsolatos szavak esetében is jelentős török anyaggal számolhatunk: *báj*, *bíró*, *bálvány*, *bátor*, *betű*, *boszorkány*, *?böjt*, *bölcs*, *börtön*, *búcsú*, *bűn*, *bűbáj*, *bűvös*, *csősz*, *csök*², *egyház*, *érdem*, *?erkölcs*, *es(kü)*, *erő*, *ész*, *gügyű*, *gyaláz*, *gyanú*, *gyarló*, *gyász*, *gyilkos*, *gyónik*, *gyűlik*, *gyűlöl*, *harang*, *idő*, *ige*, *igéz*, *ildom*, *imád*, *ír*, *kelengye*, *kép*, *kín*, *koporsó*, *korhány*, *könyv*, *nyögér*, *?orvos*, *önik*, *sárkány*, *szándok(láda)*, *táltos*, *tanú*, *törvény*, *ül*, *ünnep*.⁷⁵

Kultúrtörténeti vonatkozásban az állattenyésztés, solymászat, társadalmi, politikai és vallási élet török jövevényszavai egy hagyományos nomád társadalom létrehozatalának, ugyanakkor a mezőgazdasággal kapcsolatos terminusok magas színvonalon álló földművelésről, kertészetről, szőlő- és borkultúráról beszélnek, ami túlmutat a nomád életmód keretein.

Történeti szempontból fontos információt nyújthat a honfoglalás előtti jövevényszavak kronológiai és nyelvjárási megoszlása. Gombocz a köztörök *y-* ~ magyar szókezdő *gy-* és *sz-* megfelelés mögött két bulgár-török nyelvjárást feltételezett. Ligeti

⁷⁵ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1160–1162.

nyelvtörténeti szempontból a honfoglalás előtti török jövevényszavainkat ó- és középszuvas rétegre osztja. Ócsuvas jegynek minősíti a rotacizmust és lambdacizmust, a magyar szókezdő *s-*, első szótagbeli magyar *i* hangot és magyar szókezdő *gy-* és *sz-* ~ köztörök *y-* megfelelést, illetve a *d* megőrződését az *idő*, *ködmön* és *egy(ház)* szavakban. Középszuvas jellegzetességek a következők: a mássalhangzó utáni *d* megfelelői az *érdem*, *ildomos*, *kender*, *köldök*, valamint *búza* és *túzok* szavainkban; a *g/k, q* kiesése a mássalhangzó után (*bular*, *gyapot*, *bér*, *egy[ház]*, *ártány*, *tiló*); a *v-* és *y-* protézis magánhangzók előtt és köztörök első szótagbeli *u* helyén a veláris *i* (*bika*, *béklyó*, *Belár*, *Gyula*).⁷⁶

Ligeti ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy a szerinte mintegy négyszáz éven keresztül fennálló török–magyar kapcsolatban nyilván nyelvjárási különbségekkel is számolnunk kell. Ligeti még óvatosan nyitva hagyta azt a lehetőséget is, hogy a magyarság a 6. században a Volga-vidéken érintkezésbe kerülhetett a volgai bulgárokkal. Ennek a jelentőségét azonban sokkal kisebbnek vélte, mint a későbbi kazár érintkezést, amely a 7. század közepétől a 830-as évekig tarthatott. Ligeti erre az intenzív nyelvi érintkezésre a bulgár–kazár terminust használta. Az életföldrajzi koordináták és a földművelés által kirajzolt terület a Kazár Kaganátus területére, azaz a Kaukázus előterére utal, ahol kb. kétszáz esztendő tartózkodással számol (kb. 650–830).⁷⁷ A 830 utáni korszakra a kazár–kabar kifejezést ajánlotta és használta. 830 tájára tette a Donon való átkelést és a kabar csatlakozást, amivel egy új korszak kezdődik, amelyet a kazár–kabar terminussal határoz meg. Ennek lezárulása a 10. századra tehető, amikor a kabarok nyelvi beolvadtak a magyar nyelvű népességbe. Felveti továbbá, hogy érdemes lenne újra megvizsgálni a dunai bulgárok török nyelvi emlékeit a Kárpát-medencében.⁷⁸

Róna-Tas a török jövevényszavaink átvételének kronológiájával kapcsolatban három réteget különböztet meg nyelvtörténeti eszközökkel. A botanikai terminusok közül öt esetében egy nyugati ótörök *ǰ-* a magyarban *gy-*: *gyékény*, *gyümölcsény*, *gyertyán*, *gyűrű*¹ és *dió* (< *gyivó*). Ebbe a kategóriába tartozik összesen 36 szókezdő *gy-*vel rendelkező magyar szó. A nyugati ótörökben *ǰ-* később szabályosan *č-* lett, és ez került át a magyarba palatalizált *ś-*ként, amely szabályosan lett *sz-*. Itt világosan elkülönül két kronológiai réteg. Ugyanakkor a nyugati ótörökben kimutatható eredeti szókezdő *č-* a magyarban vagy *š* vagy *č* alakban őrződött meg. Miután *som* szavunk paleobotanikai szempontból azokkal a terminusokkal lehet egyidős, amelyekben a szókezdő *gy-* van képviselve, Róna-Tas feltételezte, hogy a nyugati ótörök *ǰ-* ~ magyar *gy-*, illetve nyugati török *č-* ~ magyar *š-* megfelelés egy kronológiai rétegbe tartozik. A második kronológiai réteget a nyugati ótörök *ǰ-* > *č-* ~ magyar *ś-* > *s-* megfelelés jellemzi, míg a harmadikat a nyugati ótörök *č-* > *č-* ~ magyar *č* > *č-*.

⁷⁶ LIGETI 1986, 525–529.

⁷⁷ LIGETI 1986, 530–531.

⁷⁸ LIGETI 1986, 531–534.

1. Nyugati ótörök <i>j</i>	→ Korai M <i>j</i> > <i>d</i>	<i>gyékény</i> 36 szó
1. Nyugati ótörök <i>č</i>	→ Kései M <i>č</i> >	M <i>š</i> : <i>som, sarló, sajt, saru</i> 30 szó
2. Nyugati ótörök <i>j</i> > <i>č</i>	→ Kései M <i>š</i> >	M <i>s</i> : <i>szárny, szél, szer, szérű,</i> <i>szőlő, szűcs</i>
3. Nyugati ótörök <i>č</i> > <i>č</i>	→ Kései M <i>č</i> >	M <i>č</i> : <i>csákány, csalán, csali</i> 20 szó

RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1149.

A 36 ótörök *y* ~ nyugati ótörök *j* ~ magyar *gy*- esetében csupán egy szóban maradt meg a szóvégi gutturális (*k*, *g*), a *gyermek* esetében, amely számos problémával terhelt, ugyanez érvényes az ótörök *y* ~ nyugati ótörök *j* ~ magyar *sz*- szavainkra. A nyugati ótörök *č* ~ magyar *š*- megfeleléseknél a szóvégi gutturális elsorvadt a *sarló, saru, seprű, somlyó, sűrű* szavainknál, egyedül a *sereg* kifejezésben őrződött meg.

Tipikus csuvas jegynek tekinthető a *s* > *š* hosszú *a* vagy *i* előtt 16 szavunkban (*sár, sár/ga/, sárkány, sebes, sért, seper, serke, serte, sík, sima, síó, serleg, sör, sőreg, süly, süiv*). Ugyanakkor 9 olyan szavunk is van, amelyben nem történt meg ez a változás (*szál, szám, szár, szesz, szép, szín, szirony, szirt, szúnyog*), amit kétféleképpen magyarázható: a hosszú *a* > *ia* változás előtt lerövidült a magánhangzó, vagy az elsődleges vagy másodlagos *i* előtti *s* > *š* változás még nem ért véget a magyar–török nyelvi érintkezés korában.

A szóvégi gutturálisok az egyszótagú szavakban a következőképpen viselkednek a magyarban: a szóvégi *-k* megőrződik: *csak, csök, csökik, kék, ok, sík, szék, szökik, tok*, de a szóvégi *-g* elsorvad: *bő, bú*. A többszótagú szavakban más a helyzet, általában a szóvégi gutturálisok eltűntek a csuvasban és a magyarban, egyes esetekben (*sereg, üszög, ászok, homok*) azonban a magyar megőrizte az eredeti szóvéget.

Kilenc esetben a prototörök *-k* is megőrződött (*árok, csanak, gyermek, hurok, köldök, örök, telek¹, túzok, vértetek*), három esetben a prototörök *-k* a nyugati ótörökben *-g* lett, ami a magyarban is tükröződött (*általag, bélyeg* és *szúnyog*). Négy esetben a keleti ótörökhöz hasonlóan megőrizte a magyar a szóvégi *-g*-t: *serleg, sereg, üszög* és *vendég*. Ezt a csoportot Róna-Tas egyértelműen a 3. nyugati ótörök rétegbe sorolta.

A labiális magánhangzók diftonguson keresztül protetikusan *v*-t vettek fel a csuvasban. 34 nyugati ótörök jövevényszavunkban a szókezdő labiális megmaradt. Négy esetben labiális *a*, illetve *á* hang lett a magyarban (*apró, arat, ápol, áporodik*), két esetben kun szóról lehet szó (*ontok, özön*), míg további két szó vitatott. A megmaradt 26-nál általában a szóvégi gutturálisok eltűntek (*idő, ocsú, olcsó, ondó, orsó*), de két esetben megőrződtek (*vendég, vértetek*). Nyolc szavunkban tükröződik a protetikusan *v*: *váj, vályú, vejsze, vék, vendég, ver¹, vértetek, (v)imád*. Mivel ezek egy részében már a szóvégi gutturális megőrződött, ezt a csoportot is a 3. nyugati ótörök rétegbe sorolhatjuk.

A rotacizmust mutató 14 szavunk (*borjú, görény, gyűrű², iker, karó, koporsó, ökör, sár¹, szár, szúr, tar, tenger, térd, tűr¹*) közül a szóvégi gutturális eltűnt a következőkben: *borjú, gyűrű², karó, koporsó*. Ez azt jelzi, hogy a nyugati ótörök első és második pe-

riódusa jöhet szóba. A lambdacizmus esetében más a helyzet. A három szó: *dél, dől, kölyök* közül az utolsóban nyilvánvalóan megőrződött a szóvégi gutturális, az első kettőben pedig szókezdő *d-* található *t-* helyett. Ugyanakkor a prototörök *š* a nyugati ótörökben *lč*, a magyarban *č* vagy *lč* alakban jelentkeznek *bölcső, bocsát, búcsú, gyümölcs, gyümölcsény, komócsin, tanács* szavainkban. Közülük kettő esetében (*bölcső, búcsú*) a szóvégi gutturális eltűnt. Ebből Róna-Tas arra következtetett, hogy magyar nyelv először a nyugati ótörök *lč*-t tartalmazó szavakat vette át feltehetően az első és második periódusban, míg az *l* átvétele a kései harmadik korszakra esett. A szókezdő *d-* megjelenése tehát a harmadik korszakhoz köthető, és a *dől* és *dér* mellé a *dara* szó is ide sorolható. Ennek analógiájára a *görény, gaz, gödény, güzü* esetében jelentkező szókezdő *g-* ugyancsak ezt a réteget gyarapítja.

Ebbe a harmadik rétegbe sorolható még a *búza* és *túzok* szavunk, ahol a *g* utáni *d* réshangúsodása szabályosan tükröződött a magyar *z*-ben.

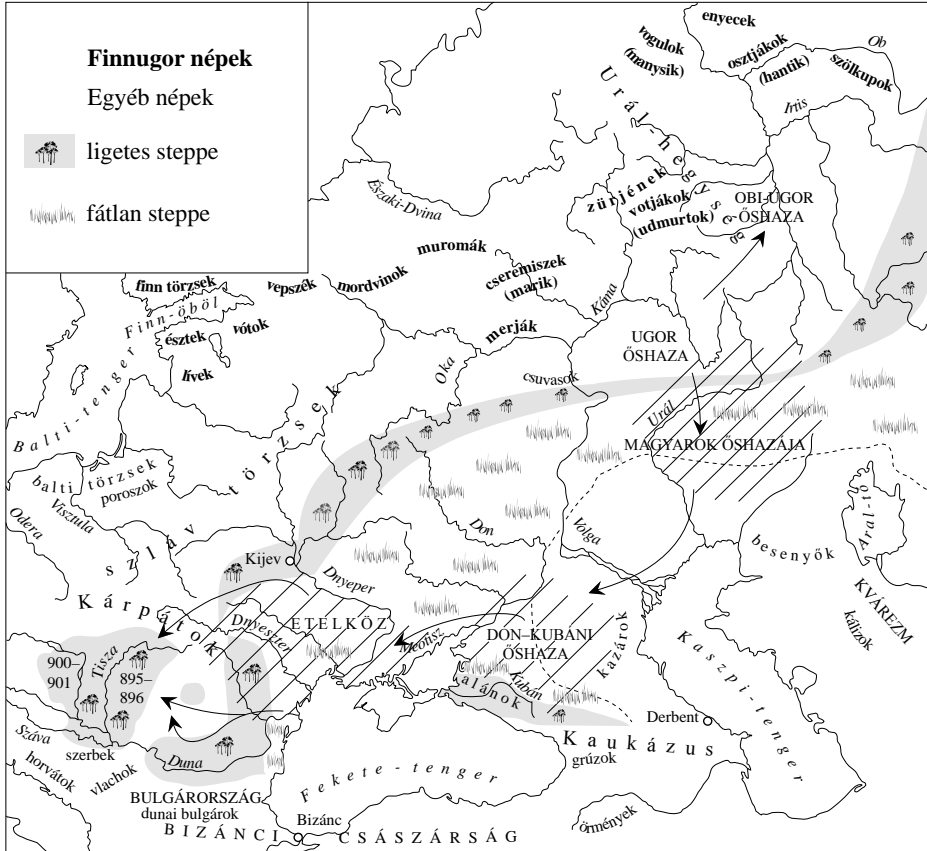
Végül a szókezdő *k-* érdemel figyelmet. 76 magyar jövevényszavunk tartalmaz szókezdő *k*-t, 38 mély hangrendű és 38 magas hangrendű szóban. A nyugati ótörök dialektusában elkezdődött a *k > χ* változás, amely négy esetben a magyarban is jelentkezett: *hajó, harang, herjő, homok*. Később ez általánossá válhatott, ugyanis a volgai bulgár feliratokon és a csuvasban ez a változás végbement.

1. korszak	OT <i>y-</i> ~ M <i>gy-</i>	<i>-k/g > Ø</i>	OT <i>z</i> ~ M <i>r</i>	M <i>-lcs-</i>		
2. korszak	OT <i>y-</i> ~ M <i>sz-</i>		OT <i>z</i> ~ M <i>r</i>	M <i>-lcs-</i>		
3. korszak	<i>v</i> -protézis	M <i>-k; -k > -g</i>	OT <i>gd</i> ~ M <i>z</i>	OT <i>š</i> ~ M <i>l</i>	OT <i>k</i> ~ M <i>h</i>	

Róna-Tas véleménye szerint a harmadik korszakban jelentkező szókezdő *t-* és *k-* zöngésedése (*dél, dől, dara, görény, gödény*) az oguz nyelvekre jellemző sajátosság, így feltételezhető, hogy egy nyugati ótörök oguz izoglossza jelenséggel állhatunk szemben. Tehát a harmadik korszakban már számolhatunk egy nem csuvasos típusú nyelvvel is mint átadóval. Az *örök, hurok, bélyeg* szavak, illetve a szókezdő *d-* és *g-* mindenesetre erre utal.⁷⁹

Mindezek alapján Ligeti és nyomában Róna-Tas és Berta három-négyszáz éves nyelvi érintkezést lát indokoltnak, szemben azokkal a történészekkel és régészekkel, akik a magyarok Fekete-tenger közeli szállásterületre húzódását viszonylag kései időpontra, általában 750 tájára vagy a 830-as évekre helyezik, és a magyar nyelv török jövevényszavainak átvételében vagy a kabarok, vagy a Kárpát-medencei török nyelvű avarok, vagy a dunai bulgárok meghatározó szerepét hangsúlyozzák. Földrajzi értelemben ennek a nagyobb része a Kaukázus előterére és a Fekete-tenger mellékére esett. A különböző kronológiai rétegek és a növényföldrajzi, valamint a kultúrtörténeti érvek azt támasztják alá, hogy a honfoglaló magyarok nyelve tartós török nyelvi hatásnak volt kitéve. Ezt a nyelvi érintkezést történeti okokból a kelet-európai steppe vidékére tehetjük. Mint láttuk, Ligeti a korai volgai bulgár hatás lehetőségét nyitva hagyta, amit azonban a történeti érvek nem támogatnak. Róna-Tas növényföldrajzi

⁷⁹ RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1149–1159.

12. Az ősmagyarok vándorlása Róna-Tas nyomán

okokból a Volga–Káma vidékét zárta ki a lehetséges nyelvi érintkezések területei közül. A Kr. u. 5–9. századi magyar történetet Róna-Tas a következőképpen rekonstruálta: a 6. század végén a kubáni bulgárok helyére beköltöztek a magyarok az Urál vidékéről, ahol a Kazár Kaganátusba illeszkedtek bele. A 670-es években, amikor a Kuvrat-féle birodalmat megdöntötték a kazárok – minnek következtében az onogundur birodalom népeinek egy része elköltözött –, a magyarság vette birtokba a Dnyepertől nyugatra elterülő területeket. 800 táján csatlakoztak hozzájuk a kavarok.⁸⁰ Az írott források nem tudnak a magyarokról a 9. század előtt, így ezek más ismert történelmi eseményekhez kapcsolt feltevések.

⁸⁰ RÓNA-TAS 1996, 248.

A bizánci, latin és muszlim források az eurázsiai steppe 4–10. századi történetéről

A mongol kor előtt Kelet-Európában három nomád birodalommal (hun, avar és kazár) és számos törzsszövetséggel (szabír, ogur, onogur, bulgár, magyar, besenyő és kun) számolhatunk. Ezeknek a birodalmaknak és törzsszövetségeknek a történeti vizsgálatát nagyban megnehezíti, hogy nincsenek belső forrásaik. A Türk Birodalom az egyetlen, amelyről saját kútfők alapján rendelkezünk megbízható adatokkal (az Orhon völgyének rovásírásos feliratai), ezért különösen tanulmányozásra érdemes a nomádokkal foglalkozó történészek számára.⁸¹

A kelet-európai nomádokra vonatkozó forrásokat a szomszédos birodalmak írástudói jegyezték le. Ezek közül három volt meghatározó jelentőségű: a kései Római Birodalom és nyugat-európai utódállamai latin nyelven őriztek meg információkat, a görög forrásokat a Bizánci Birodalom szolgáltatta, és végül az iszlám felemelkedése és a világbirodalomra növekvő kalifátus az arab és perzsa nyelvű kútfők megjelenését tette lehetővé, ezek első virágkora a 9–11. századra tehető.

Az eurázsiai steppe nyugati felén élő 5–13. századi nomádokra vonatkozó források feldolgozása adhat alapot, hogy a korai magyar történeti kutatásban előre lépni.

Sinor Dénes kezdeményezésére látott neki Aalto és Pekkanen, hogy összeállítsák az eurázsiai steppe török, mongol és finnugor nyelvű népeire vonatkozó latin forrásgyűjteményt. A szerzőpáros az ókori és kora középkori időszak feldolgozását tűzte feladatul. A 9. század első fele, az avar birodalom bukása volt az anyaggyűjtés kronológiai határa. A két kötet a nép- és törzsneveket, illetve a kapcsolódó személyneveket, címeket és földrajzi neveket tartalmazza a vonatkozó latin forrásrészletekkel, a mérvadó kiadásokból idézve.⁸²

Moravcsik Gyula, a magyar bizantinológia kiemelkedő alakja, a középkori török nyelvű népekre vonatkozó görög források kutatására összpontosította a figyelmét. A bizánci forrásokból összegyűjtötte a török nyelvű népekre vonatkozó adatokat. Először magyar nyelven tette közzé a munkát, majd *Byzantinoturcica* címen németül jelent meg 1958-ban, amely a bizantinológia kézikönyve lett. Az első kötetben a török nyelvű népek történetének rövid összefoglalása olvasható: a hunok, ogurok, avarok, kazárok, besenyők, kunok, bulgárok, szeldzsukok és magyarok története a teljes vonatkozó másodlagos irodalommal. Ezután a források ismertetése következik a kritikai kiadások, kéziratok és irodalom bemutatásával. A második kötet a görög feljegyzésű népneveket, törzsneveket, személy- és földrajzi neveket tartalmazza ábécésorrendben. Az egyes címszavak a forrásokban olvasható különböző névformákból, interpretációikból, görög adatokból és a velük kapcsolatos irodalomból állnak.⁸³

⁸¹ Új kiadása magyar fordítással: BERTA 2004.

⁸² AALTO, PEKKANEN 1980.

⁸³ MORAVCSIK, *BT*, I–II.

A német középkorkutatás egy monumentális kutatást indított el *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*⁸⁴ címmel, amely tervbe vette a kora középkori Kelet-Európára vonatkozó latin, görög és szláv nyelvű források teljes feldolgozását. Az eredeti cél az volt, hogy a szláv nyelvű népek kialakulásának folyamatát tárják fel, amelyet térben a Volga és Elba közötti területre és a Balkánra terjesztettek ki a 6. és 13. század közötti időszakban. A latin források vonatkozásában a 900. év lett a felső határ, míg a görögök esetében 1025. A szláv nyelvű népek mellett a Kelet-Európa nomádjaira vonatkozó forrásokat is feldolgozták, így elkészültek a hunokra, avarokra, bulgárookra, kazárookra, magyarokra és besenyőkre vonatkozó címszavak is. Ezek a következő adatokat tartalmazzák: a névforma és annak változatai, a címre vonatkozó passzusok a különböző forrásokból, más a témához kapcsolódó utalások, szakirodalom. Az A sorozat a latin forrásokat tartalmazza, és eddig három kötet látott napvilágot az a-tól a d-ig, míg a B sorozat a görög adatokat foglalja magában, és csupán az alfa betűs neveket adták ki egy kötetben. Emellett hét kiegészítő kötetet publikáltak. A latin források cédulaanyaga a Münster Universität Abteilung für Osteuropäischen Geschichte des Historischen Seminars egyik irodájában megtalálható. A görög anyagot elvitték Berlinbe, ahol a *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (641–867)* nevű kutatás alapját képezi. A *Glossarban* a kelet-európai nomádok közül az avarokra vonatkozó latin és görög címszavak megjelentek, a bulgárookra csak a latin anyag látott napvilágot.

A szegedi egyetemen az 1990-es évek elején indítottunk egy olyan programot, amelynek a keretében tervbe vettük a középkori kelet-európai nomádokra vonatkozó forrásanyag összegyűjtését, illetve azok magyar fordítással és kommentárral történő kiadását. Az első jelentős lépés Szádeczky-Kardoss Samu nevéhez fűződik, aki az avarokról szóló latin és görög forrásanyagot dolgozta fel. A vonatkozó részeket magyarra fordította és bőséges filológiai és történeti kommentárokkal látta el. A kötet 1998-ban látott napvilágot.⁸⁵ Olajos Terézia a 9. századi, az Avar Kaganátus bukása utáni avarok forrásait tette közzé.⁸⁶ 1979–80-ban Szádeczky-Kardoss Samu összeállította a korai bulgárok görög–latin forrásainak fordítását is 480-tól a Balkánra történő költözésig, azaz 680-ig, amely kéziratban rendelkezésre áll.⁸⁷ Tanítványa, Farkas Csaba a Türk Birodalom történetének latin és görög forrásanyagát gyűjtötte egybe, valamint fordította le, és doktori értekezésésként sikeresen megvédte 1998-ban. 2012-ben jelent meg Olajos Teréziától Theophülaktosz Szimokattész történeti monográfiájának fordítása történeti kommentárokkal.⁸⁸

A kelet-európai nomádokra vonatkozó muszlim forrásanyag feldolgozásában jelentős fordulatot hozott Minorsky munkássága. A *Ḥudūd al-‘Ālam*⁸⁹ angol fordí-

⁸⁴ *Glossar A, I, II, III; B; Glossar Beiheft 1–7.*

⁸⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998.

⁸⁶ OLAJOS 2001.

⁸⁷ SZÁDECZKY-KARDOSS S., *A bolgár történelem forrásai Asparuch előtt*, kézirat, Szeged, 1979, 1980.

⁸⁸ OLAJOS 2012.

⁸⁹ MINORSKY 1937.

tása és a kimerítő filológiai kommentárok, illetve al-Marwazī⁹⁰ a törököket és Kínát érintő fejezeteinek hasonló feldolgozása mind a mai napig úttörő jellegűek. Az orosz nyelvű szakirodalomból Zahoder két kötete érdemel különös figyelmet, amelyekben *Kaspijskij svod* címen adott ki a 9–10. századi Kelet-Európára vonatkozó forrásrészleteket.⁹¹ Újabbán Asadov a törökökre vonatkozó korai muszlim forrásokkal, illetve Kumekov a Kazak-steppére vonatkozó korai muszlim földrajzírók és utazók híradásaival foglalkozott.⁹² A korai Rusz történetére vonatkozó keleti (arab, perzsa és héber) forrásokból állított össze egy chrestomatiát Kalinina, Konovalova és Petruhin.⁹³ A lengyel orientalisták Lewicki vezetésével kezdték el a szláv nyelvű népekre vonatkozó arab források összegyűjtését és kiadását.⁹⁴ Mivel a szláv nyelvű népek története elválaszthatatlan más kelet-európai népekétől, a gyűjtés tartalmazza azokat a passzusokat is, amelyek a nomád és erdőlakó népekre vonatkoznak. Így kerültek be az anyagba a kazárok, volgai bulgárokat, magyarokat és más finnugor és török nyelvű népeket érintő információk. A *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny* első kötete a következő szerzők vonatkozó részeit tartalmazza: al-Huwarizmi, Ibn Hurdābih, al-Gāhiz, al-Farġānī, Ibn Qutayba, al-Balāduri és al-Ya‘qūbī műveinek arab részletei lengyel és latin fordítással, bő kommentárokkal. A második kötet két részből áll: az első Ibn al-Faḡīh és két másik kisebb jelentőségű szerző vonatkozó tudósításait, míg a második Ibn Rusta Kelet-Európa népeit tárgyaló fejezeteit tartalmazza. A harmadik kötetben pedig Ibn Faḡlān 922-es a volgai bulgár uralkodóhoz ellátogató követség tagjának útjelentése található. A negyedikben a különböző mutatók kaptak helyet.

A korai muszlim források Belső-Ázsia és Kelet-Európa nomádjairól is alapvető információkat tartalmaznak. Erre a szakterületre a magyar kutatás különös figyelmet fordított már a 19. század végén. Az áttörést Kmoskó Mihály munkássága hozta, aki a muszlim földrajzi és történeti irodalom egészét feldolgozta az eurázsiai steppe középkori népeinek szempontjából. Halála megakadályozta abban, hogy hatalmas munkáját közzétegye. Czeglédy Károly mutatta be a kéziratit hagyatékot részletesen.⁹⁵ Kmoskó három kötetben a földrajzi irodalmat, és két kötetben a történetírókat gyűjtötte össze. A három megjelent földrajzi kötet közül az első Ibn Hurdābih, Ibn al-Faḡīh, Qudāma, Ibn Rusta,⁹⁶ a második al-Iṣṭahri, Ibn Ḥawqal, al-Muqaddasi, al-Mas‘ūdī és al-Bakrī,⁹⁷ a harmadik pedig Yāqūt, al-Qazwīnī, al-Dimišqī, Abū-l-Fidā⁹⁸ művei vonatkozó részeinek magyar fordítását és a történeti kommentárokat tartalmazza. A történetírók közül al-Balāduri, al-Ya‘qūbī, al-Dīnawarī, al-Ṭabarī,

⁹⁰ MINORSKY 1942.

⁹¹ ZAHODER 1962, 1967.

⁹² ASADOV 1993; KUMEKOV 2010.

⁹³ KALININA, KONOVALOVA, PETRUHIN 2009.

⁹⁴ *Źródła*, I, II/1, II/2, III.

⁹⁵ CZEGLÉDY 1954, 23–66.

⁹⁶ Kmoskó I/1.

⁹⁷ Kmoskó I/2.

⁹⁸ Kmoskó I/3.

Sa‘id ibn Biṭriq, Agapios ibn Qusṭanṭin, al-Maqdisi, al-Birūnī, al-Ta‘alibī, Ibn Miskawayh, Illés Nesībin, Ibn al-Aṭīr vonatkozó részei várnak még kiadásra.

Kmoskó a muszlim források mellett feldolgozta a szír irodalom steppei vonatkozású forráshelyeit is. Négy egységre osztva közli a fordításokat és a történeti kommentárokat: A szír Nagy Sándor legenda; Pszeudo-Zakariás Rhetor művének földrajzi függeléke; Kivonatok szír krónikákból; Kivonatok szír hagiografikus művekből. Felföldi Szabolcs szerkesztésében a kötet 2004-ben jelent meg.⁹⁹ A török népekre vonatkozó szír források új feldolgozását végezte el Mark Dickens, aki 2008-ban sikeresen megvédte a témában írt PhD-disszertációját.¹⁰⁰

Kmoskó Mihály összeállított még egy német nyelvű munkát *Gardizī’s Abhandlung über die Stämme der Türken* címen, amely Gardizī török népekre vonatkozó fejezeteinek német fordítása mellé még Ibn Rusta és al-Bakrī párhuzamos helyeit is közölte történeti kommentárokkal. Hansgerd Göckenjannal közösen ellenőriztük és javítottuk a német fordítást, és kiegészítettük további szerzőkkel (Marwazī, *Ḥudūd*), és új kommentárt írtunk a szövegekhez. A teljesen átdolgozott új kötetet 2001-ben tettük közzé.¹⁰¹ A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezetének rekonstrukcióját és új elemzését a kelet-európai steppére vonatkozó forrásanyag és szakirodalom feldolgozásával 2005-ben jelentettem meg.¹⁰²

A forráskiadásán túl témavezetésemmel készült el több történeti tárgyú PhD-dolgozat, amely a középkori steppetörténet egy-egy lényeges részét dolgozta fel. Dobrovits Mihály a Türk Birodalom történetének monografikus megírására vállalkozott.¹⁰³ A türkök a steppét hatalmuk alá gyűrték Mandzsúriától a Krímig, ezzel létrehozva egy óriási kiterjedésű birodalmat, amelyben a javak, áruk és eszmék Kínától, Perzsián át Bizáncig szabadon áramolhattak mindkét irányban. Dobrovits elsőként dolgozta fel a türkök történetét önálló monográfiában, ahol a belső és külső források áttekintését követi egy földrajzi és történeti bevezetés a steppetörténet aktuális kérdéseibe. A türk törzsek megjelenése és az 552-es birodalomalapítás után az egységes uralom 580-ig tartott, amikor is a Türk Birodalom egy keleti és nyugati birodalomra esett szét. 630-ban a keleti türk, majd nem sokkal utána a nyugati rész is kínai fennhatóság alá került, és ötvenéves kínai uralom következett. 682-ben sikerült a Türk Birodalmat visszaállítani, és 745-ig fenntartani a második Türk Kaganátust. A dolgozatban a szerző részletesen kitér a türkök kapcsolatára a kínai, az iráni, a bizánci és az arab világgal. A birodalom társadalmi-politikai berendezkedése külön figyelmet érdemel, hiszen a honfoglaló magyarság kialakulásának döntő korszakában a Türk Birodalom utódállamának tekintett Kazár Birodalom keretei közé tartozhatott. Ezek a társadalmi-politikai minták a honfoglaló magyarság esetében is igazolhatók.¹⁰⁴

⁹⁹ Kmoskó, *Szír*.

¹⁰⁰ Mark Dickens, *Turkayē: Turkic Peoples in Syriac. Literature Prior to the Seljuks*, Clare Hall, Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy Faculty of Asian and Middle Eastern Studies University of Cambridge, Supervisor: Dr. Erica C. D. Hunter, February 2008.

¹⁰¹ Göckenjan, Zimonyi 2001.

¹⁰² Zimonyi 2005.

¹⁰³ Dobrovits 2006.

¹⁰⁴ Zimonyi 1998, 159–166.

Polgár Szabolcs a kora középkori Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolataira vonatkozó források összegyűjtésére és a téma szakirodalmának feldolgozására vállalkozott. Az eddigi munkák csak egy-egy részterületre összpontosítottak, vagy maga a kelet-európai térség csak periférikusan kapott bennük helyet. Kelet-Európa kora középkori kereskedelme fontos helyet foglalt el a nemzetközi kereskedelemben. A kereskedelem résztvevői egyrészt a hivatásos kereskedők (muszlimok, hvárezmiekek, zsidók, ruszok), másrészt a kereskedelmet csak kiegészítő foglalkozásként folytató népek (az északi erdővidék lakói). A „saját” kereskedők megléte vagy hiánya a steppei nomádoknál külön izgalmas kérdés. A legfontosabb kereskedelmi áruk ebben a régióban a prém, rabszolga, méz és viasz, a fegyverek, borostyán. Fizetőeszközként szolgáltak a dirhemek és üveggyöngyök. Az útvonalakat Polgár Szabolcs az útleírások, itinerárium jellegű források alapján rekonstruálta: 1. Dnyeper-út, 2. Volga-út, 3. a keletre vezető utak és a „Selyemút”, 4. a nyugatra vezető utak. A források a kereskedelem különféle formáira utalnak: vándorkereskedelem, piacok, néma kereskedelem, valamint a kereskedelmi szerződések. A magyar honfoglalást követő időszakból a Kárpát-medence és Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatait érinti még a munka.¹⁰⁵

Kovács Szilvia a kelet-európai kunok mongol kor előtti történetének historiográfiai áttekintésére vállalkozott. A kunok a 11. század közepén jelentek meg a dél-orosz steppén, és mintegy két évszázadon át Kelet-Európa három hatalmi tényezőjének egyike voltak. Történetük nemcsak a Kijevi Rusz szempontjából fontos, hanem Bizánc, a bulgárok, a Balkán egésze és a Magyar Királyság történetét is érinti. Ez az első monografikus igényű történeti-historiográfiai áttekintés a kunok korai történetéről.¹⁰⁶

A hosszú távú célunk, hogy teljesen feldolgozzuk a Kelet-Európában a középkori nomádokra vonatkozó forrásokat, ami lehetővé teszi egy középkori kelet-európai steppetörténet megírását a hunoktól a mongol hódításig. Ez adna biztosabb alapot a korai magyar történet kereteinek meghatározásához, és ezen a téren újabb eredmények várhatók.

*

Először persze azt a kérdést kell feltennünk, hogy melyek voltak azok a tényezők, amelyek meghatározták Nyugat, Bizánc és a Kalifátus érdeklődését a kelet-európai nomádok iránt.

A Római Birodalom és az annak örökébe lépő Bizánci, illetve nyugaton a latin írásbeliséggel rendelkező utóállamok a Türk Birodalom és a Mongol Birodalom idejében rendelkeztek megbízható adatokkal az eurázsiai steppe népeiről, illetve azon túl Kínáról. Mindkét birodalom Mongóliától a Fekete-tengerig terjedt, biztosítva az áruk és a hírek forgalmát Kelet és Nyugat között.

¹⁰⁵ POLGÁR Szabolcs, *Kelet-Európa középkori kereskedelmének története*, PhD-disszertáció, Szeged, 2002.

¹⁰⁶ Kovács Szilvia, *A kunok 11–12. századi története*, PhD-disszertáció, Szeged, 2012. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1749/1/Kovacs_Szilvia_PhD.pdf.

Az 5–7. században a „keleti Róma”, Bizánc és Belső-Ázsia közötti szoros kapcsolatokat jelzik, hogy bizánci követség járt a Tang-udvarban a kínai források szerint a 643., 667., 701., 719., 742. évben, de rendelkezünk kínai leírással a 7. századi Konstantinápolyról, és a türk rovásfeliratokon a türk uralkodó halotti szertartására látogató követségek között szerepel a bizánci is.¹⁰⁷

A bizánci udvarban az első türk követjárás 563-ra datálható, amikor Askel *rex*, a türkök legnyugatibb csoportjának törzsfője küldte el embereit Konstantinápolyba.¹⁰⁸ 568-ban a szogd Maniakh vezette követséget már Istemi, a nyugati türkök uralkodója küldte a Bizánci Birodalom fővárosába.¹⁰⁹ A türkök szolgálatába álló szogdok, akik Kínától Perzsiáig kereskedtek a Selyemúton, először türk segítséggel a perzsa piacra próbáltak betörni, azonban ezt a perzsák elhárították. Ugyanakkor nyugaton a selyemnek a legfőbb piaca Bizánc volt, és a kelet-európai steppe új lehetőséget nyitott Perzsia elkerülésére. Emellett Bizánc Perzsia ellen politikai szövetségesként is számba jöhetett.¹¹⁰ Végül a harmadik közös ügy az avarok térhódítása volt, akiket a türkök saját szökött rabszolgáinak tekintettek. Jusztinianosz (527–565) még ugyanabban az évben válaszkövetséget küldött Zemarkhosz vezetésével Istemi, a nyugati türk uralkodó udvarába. Ez a követjelentés fennmaradt, és Moravcsik Gyula fordításában magyarul is olvasható.¹¹¹ Zemarkhosz útleírását és beszámolóját részletesen elemezte Dobrovits.¹¹² A követjárással szinte egy időben történt meg az avaroknak a Kárpát-medencébe történő beköltözése 567-ben, majd a langobardok 568-as Itáliába költözésével az egész medence területét birtokba vették.¹¹³ Az avarok ezt követően kísérletet tettek Sirmium elfoglalására. II. Jusztinosz (565–578) császár idejében, 571 táján Tibériosz bizánci hadvezér harcot indított az avarok ellen, majd feltételezhető, hogy békét kötött velük.¹¹⁴ 574 végén–575 elején Tibériosz évpénz fizetését vállalva kötött békét Baján avar kagánnal.¹¹⁵

Közben 570-ben Jemen perzsa meghódítása mögött a bizánci–türk kapcsolatok állhattak. A szogd kereskedők a Selyemútnak a szászánida Perzsia területét elkerülő steppei útvonal kiépítésével próbálkoztak, illetve Bizánc Jemen megszerzésével tengeri úton is biztosíthatta selyemszükségeit. Miután a szászánida Perzsia a Selyemút blokkolásával befolyásolni tudta a Bizáncba irányuló kereskedelmet, a Jemen feletti hatalom megszerzésével a tengeri utat újra ellenőrzése alá vonta.¹¹⁶

Zemarkhosz követségével együtt egy türk válaszkövetség is érkezett Bizáncba. Emellett tudomásunk van több bizánci követségről 570 és 576 között: „Miután rábíz-

¹⁰⁷ M. BALARD, *China, Byzanz und Europa in LexMa.*; SCHREINER 1989, 493–505; BERTA 2005, 141, 193.

¹⁰⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 26; DOBROVITS 2006, 107; DOBROVITS 2011, 380–382.

¹⁰⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 35.

¹¹⁰ VAISSIÈRE 2005, 227–235.

¹¹¹ MEH, 76–79.

¹¹² DOBROVITS 2011, 380–382.

¹¹³ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 32–35.

¹¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 39–41.

¹¹⁵ SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 44.

¹¹⁶ VAISSIÈRE 2005, 229.

ták ezt az ügyet, felkerekedvén elindult kísérelőivel és azon kívül még százhat türkkal. Akkortájt ugyanis már régebbi idő óta türkök tartózkodtak Bizáncban, akiket ebből vagy abból az alkalomból küldött oda népük. Egyeseket közülük Anankasztisz hozott magával, amikor követségbe ment oda, mások Eftükhiosszal érkeztek a császári városba, mások meg éppen Bizáncban tartózkodtak, miután korábban Valentinósszal érkeztek ide (mert Valentinósz kétszer vezetett követséget a türkökhöz), ismét mások Irodianósszal, úgyszintén a kilikiai Pávlosszal, úgyhogy mindezekből az ügynevezett türkök törzséből összegyűlt százhat szkíta férfi.¹¹⁷ A szóban forgó Valentinósz második követjárásának leírása is fennmaradt.¹¹⁸ Valentinósz 576-ban indulhatott útnak, hogy a perzsák elleni szövetséget megújítsa. A Krímen keresztül haladva érte el a steppét. Elsőként Turxantosz türk fejedelemmel találkozott, aki Istemi fiaként uralkodott egy nyugaton fekvő tartomány felett. A bizánci követséget nem fogadták kedvezően, miután hírül vették, hogy a bizánci császár békét kötött, és szövetségre lépett az avarokkal, ami jelentős évpénzfizetést jelentett. Mivel az avarokat a türkök saját szökött rabszolgáinak tekintették, ezt a Bizánccal kötött szövetség felrúgásának értékelték, és már intézkedtek, hogy Bizánc krími tartománya ellen támadjanak. Valentinósz részt vett Istemi temetési szertartásán, és eljutott Tardu, nyugati türk uralkodó (576–603) táborába is. A kimmériai Boszporuszt (Kercs) a türkök 579 táján foglalták el. Uralmuk azonban 590 táján már biztosan megszűnt, ugyanis ekkor már újra Bizánc tartotta kezében a várost.¹¹⁹

Tardu a kezdeti ellenséges álláspontot megváltoztatta, és szövetségre léphetett újra a bizánciakkal, amelynek része lehetett a türkök támadása Perzsia ellen 589-ben, amely a türk hadsereg súlyos vereségével zárult. Theophülaktosz Szimokattész az 595 évi avar hadjárat eseményei közé ékelve megőrzött egy leírást, amelyet szkíta exkurzusnak is neveznek. Ebben szó van arról, hogy Maurikiosz (582–602) császár idejében a kagántól követség érkezett Bizáncba, és egy levelet adott át, amelynek tartalmát Theophülaktosz közli.¹²⁰ Tardu mindenesetre szoros kapcsolatban állt Konstantinápolyal.

A perzsa–bizánci háború új szakasza kezdődött meg 610-ben, mikor Hérakleiosz (610–641) került a bizánci trónra. II. Khoszroész szászánida uralkodó felrúgta a békét és elfoglalta Arméniát, majd egészen a Boszporuszig tört előre, ezután pedig Szíria, Jeruzsálem és Egyiptom következett. 626-ban pedig az avarokkal közösen ostrom alá vették Konstantinápolyt. Miután a nyugati türkök T'ung jabgu uralma idején (618/619–630) ismét jelentős hatalommá váltak, Hérakleiosz találkozára indult T'ung jabguval 627-ben, amiről Niképhorosz Patriarcha a következőképpen tudósít: „Hérakleiosz az ügyek intézését Bónosz patrikioszra bízta, ő maga pedig felkerekedett a Fekete-tengeren át és Lazikén keresztül megkísérelte megtámadni Perzsiát ... Innen Lazikéből ajándékokat küldött a türkök fejedelméhez, és perzsák elleni szövet-

¹¹⁷ Moravcsik Gyula fordítása: *MEH*, 80.

¹¹⁸ Moravcsik Gyula fordítása: *MEH*, 80–83.

¹¹⁹ *GOLDEN* 1992, 130–131.

¹²⁰ Theophülaktosz szkíta exkurzusának magyar fordítása történeti kommentárokkal: *OLAJOS* 2012, 146–153.

séγκötésre szólította fel őt. A fejedelem az ajándékokat szívesen fogadta és megígérte, hogy együtt harcol (a rómaiakkal). Hérakleiosz megörült ennek s maga is elindult hozzá; és az pedig amint meghallotta, hogy a császár jelen van, a türkök nagy sokaságával elébe ment a császárnak, leszállt a lováról és a földre borult a császár előtt. Ugyanezt tette az egész vele lévő embertömeg is. A császár meglátván a tiszteletadás ekkora túlaradását, kinyilvánította neki, hogy ha a barátsága szilárd, lóháton is közeledhet; egyszersmind saját gyermekének nevezte őt. Tehát így üdvözölte őt a császár. A császár pedig azt a koronát, amely a saját fejét övezte, fogta és rátette a türk vezér fejére, majd együtt lakomázott vele s a lakoma felszolgálásánál használt étkészletet egy királyi paláttal és gyöngyökkel ékesített fülbevalókkal egyetemben neki ajándékozta. Azután pedig a türk fejedelem kíséretében lévő főembereket díszítette fel saját kezével hasonló fülbevalókkal. Félvén attól, hogy majd őtöle (a türk kagántól) is ugyanazokat fogja elszenvedni, mint amiket az avar kagántól elszenvedett, a vele kötendő szövetséget szorosabbá teszi, megmutatja neki leánya, Eudokia arcképét és így szól hozzá: »Az isten összekötött minket, és téged a mi gyermekünké tette. Nézd, ez az én leányom a rómaiak Augustája. Ha most összefogsz velem, és segítesz nekem ellenségeim ellenében, akkor őt, a lányomat feleségül adom hozzád.« A kép szépsége és az ábrázoltat környező ékesség hatására szerelem nyila sebezte meg a türköt a festményen látható nő irányában, s ezért még inkább törekedett a szövetség megvalósítására. Tüstént a türkök egy vezetőjét és népes csapatát bocsátotta a császár rendelkezésére. Az pedig ezekkel együtt betört Perzsiába, városokat kerített a hatalmába, és tűzimádó templomokat forgatott fel.” (Farkas Csaba fordítása). T³ung jabgu és Eudokia házasságát a türk uralkodó 630-as halála hiúsította meg.¹²¹

A türkök és bizánciak között tehát rendkívül szoros kapcsolat volt 563 és 628 között, ennek következtében a bizánci udvarban a steppe egészéről megbízható és pontos képpel rendelkeztek, és ez a forrásanyagban is tükröződött. 630-ban a keleti türkök kínai fennhatóság alá kerültek, majd 658-ra a nyugati türkök is. 680 táján sikerült visszaállítani a Türk Kaganátust, amely 745-ig állt fenn. Közvetlen türk–bizánci kapcsolatokról 630 és 745 között nincs adatunk, de mint láttuk, a bizánciak és a Tang-Kína között voltak követjárások. Ugyanakkor Bizáncot lekötötte a kialakuló új szomszédos nagyhatalommal, a kalifátussal folyó küzdelem, másrészt a 7. század közepétől Kelet-Európában a Kazár Kaganátus lépett a nyugati türkök helyére.

A 8. század első felében jelentős átrendeződés következik be Eurázsia történetében. Közép-Ázsia muszlim meghódításával Transzoxánia muszlim kézre került, és 751-ben Talasznál kerültek szembe Kínával. A 8. század közepén az ujgurok megdöntötték a Türk Kaganátust, és az újonnan felemelkedő Tibettel jelentős új politikai tényezővé váltak. Kínában pedig az An-lu-san-lázadás következtében a Tang-korszak egy új szakaszába lépett, amely a korábbi nagy expanzív politika végét jelentette. Sajnos a politikai átrendeződésnek a forrásanyagra is döntő befolyása volt, ugyanis 760-tól mintegy másfél száz évre az információk rendkívüli módon hiányosak. Míg

¹²¹ A türkökre vonatkozó görög és latin nyelvű források magyar fordítása FARKAS Csaba disszertációjában megtalálható. A türk történelemre részleteiben l. DOBROVITS Mihály PhD-disszertációját.

a 760-ig a kínai, muszlim, szogd, sőt türk források viszonylag bőségesen adtak hírt a területen végbemenő eseményekről és folyamatokról, ezután a 10. század elejéig nagyon gyér anyag áll rendelkezésre.¹²²

A bizánci történetírásban is van egy hiány a 7. század végétől a 9. század elejéig, ami egybeesik a képrombolók és képimádók közötti harccal, illetve a kalifátus elleni háborúskodással, ezt azonban nem a munkák hiányával, hanem inkább a vallási és háborús körülmények miatt elpusztult munkákkal lehet magyarázni.¹²³ Ezen munkák egy része a későbbi művekbe többé-kevésbé szó szerint bekerült. Elég itt csak Theophanész és Niképhorosz pátriárka munkáinak 7–8. századi eseményeket tárgyaló részeire utalni.

A bizánci és általában véve a nyugati történetírásban a Belső-Ázsiára és a steppei népekre vonatkozó adatokat elsőként az ókori szerzőknél találunk. Ezek közül kiemelkedik Hérodotosz szkíta exkurzusa, amely bizonyos mértékig meghatározta a későbbi nomádokra vonatkozó görög-római etnográfiai leírásokat.¹²⁴

A Római Birodalom, majd a birodalom kettéosztása után Nyugat-Róma és az örökébe lépő latin írásbeliséggel rendelkező Nyugat a Kárpát-medencét jól ismerte, hiszen annak nyugati fele része volt a Római Birodalomnak. A Duna vonalától keletre eső területekről a Donig bezárólag rendelkeztek a latin források megbízható adatokkal. A Dontól keletre már elkezdődött a teljesen mesés és ismeretlen Barbaricum világa. Erről a területről az első tárgyszerű leírás Julianus utazásai nyomán keletkezett 1235 táján, amelyet követtek később Plano Carpini és Rubruk útjelentései, amelyek egészen a mongol nagykán udvaráig adnak elsőrangú információt a steppe népeiről.¹²⁵

A Kárpát-medence három nagy nomád államalakulatnak volt a központja, amely jelentős nyomot hagyott a középkori Európa történetírásában. A hunok megjelenése Kelet-Európában és a gótok leverése teljes káoszt hozott a Balkánra, amelyet Valensz császár 378-as Hadrianupolisznál elszenvedett veresége és halála csak fokozott. A hun veszély miatt épült fel Konstantinápoly köré a theodoszioszi fal 413-ra. A 402–406 közötti hun támadás a Kárpát-medence ellen hozta mozgásba a germán törzseket, ami aztán nagy népvándorlási hullámot indított el, és a rajnai limesen áttörő germán nyelvű törzsek tömegesen települtek be a Római Birodalom területére. A hunok fokozatosan vették birtokba a Kárpát-medencét, Pannonia 434-ben került uralmuk alá. A nomádok a 420-as évektől a Keletrómai Birodalom területére több hadjáratot indítottak, és emellett jelentős évpénz fizetésére készítették az uralkodót. A Nyugatrómai Birodalommal békés volt a viszony, a belső pártharcokban hívták a hunokat segítségül, amelyet persze megfelelő ellenszolgáltatások fejében megkaptak. Ezen a stratégián változtatott Attila, aki a Nyugatrómai Birodalom ellen két hadjáratot is vezetett,

¹²² VAISSIÈRE 2005, 261.

¹²³ MORAVCSIK, *BT*, I, 166.

¹²⁴ *BT*, I, 47–50.

¹²⁵ GYÖRFFY 1986: magyar fordítás történeti kommentárokkal.

és ezzel máig hatóan beírta magát a nyugati történetírásba. Mindenesetre a hunoknak jelentős szerepet tulajdonítanak a Nyugatrómai Birodalom bukásában.¹²⁶

Az avarok 567-ben nyomultak be a Kárpát-medencébe a langobardok szövetségeseiként, legyőzték a gepidákat és birtokba vették a medence keleti felét. A langobardok 568-ban távoztak Észak-Itáliába, amit a germán népvándorlás utolsó momentumának tekintenek. A langobard királyság történetírói ezért is mutattak érdeklődést az avarok iránt. A frank történetírásban elsősorban Nagy Károly utolsó hadjárata kapcsán kerülnek az avarok az érdeklődés homlokterébe. Jóllehet Nagy Károly 791-es avarok elleni hadjáratának a kimenetele kétséges, a nyugati történetírás mint fényes győzelmet állította be. Az is egyértelmű, hogy ez nagyban hozzájárult az Avar Birodalom bukásához, aminek a következtében a Dunántúl Oriens név alatt a Karoling birodalom része lett.¹²⁷

Végül a magyar honfoglalás és a kalandozások, majd a magyarok keresztény hitre térése és ezeknek következményei a Nyugat történetére jól ismertek.

A Bizánci Birodalom szempontjából a kelet-európai steppe nomádjainak pontos ismerete létszükséglet volt. Ennek tudatában lehetett a birodalom biztonságát észak felől megteremteni. Itt a kritikus szakasz az Al-Duna mentén húzódó limes volt, mivel a Fekete-tenger és a Kaukázus természetes védelmet jelentett a nomádokkal szemben. Ugyanakkor a bizánci diplomácia a nomádok belső viszonyainak ismeretében ki tudta játszani a különböző népeket egymás ellen. Az al-dunai limes elleni komoly támadás a hunok részéről érte a 440-es években, és jóllehet a limes komoly károkat szenvedett, a hunok bukása után helyreállították. Az avarok azonban 580 és 596 között teljesen elpusztították. Ennek súlyos következményei lettek, ugyanis ez tette lehetővé, hogy a szláv nyelvű közösségek a Balkánt előzöljék, és az ottani provinciák lakossága fokozatosan szláv nyelvűvé váljon. A Balkánra az újabb, komoly csapást Aszparukh honfoglalása jelentette 680 táján, aminek következtében önálló bulgár hatalom jött létre a Balkánon. A bizánci történetírásban a Kárpát-medence és a Balkán kiemelten fontos szerepet töltött be.

A Krím az ókortól a Mediterráneum fontos stratégiai pontja volt. A félsziget északi része steppe, míg a déli partvonalával párhuzamosan hegység húzódik, amely a vékony tengerparti szakasznak nyújtott védelmet. Ott több kikötőváros épült. Közülük kiemelkedik Kherszon és Boszporusz. Az ókori előzményeket aztán Jusztinianosz császár idejében újjáépítették és kiegészítették, sőt a hegyek között egy erődvonalat építettek ki, hogy a Krím északi részébe visszavonuló hunoktól megvédjék a partvonalat. A krími gótok, akik feltehetően 370 után húzódhattak a hegyekbe, a bizánciak hű szövetségesei voltak, és a kereszténységet is felvették. A türk–bizánci kapcsolatok elemzésekor már volt szó arról, hogy a Krím 576 után türk fennhatóság alá került,

¹²⁶ THOMPSON 1948, 215. Magyar fordítás: THOMPSON 2003, 173. NÉMETH 1940, 1986²; BÓNA 1984, 276; BÓNA 1991; BÓNA 1993. A Kárpát-medencei hun régészeti lelőhelyekre vonatkozó irodalmat Bóna István és munkatársai állították össze: BÓNA et al. 1993, 10–37. MAENCHEN-HELFEN 1978; WIRTH 1999; SCHÄFER 1998.

¹²⁷ POHL 1988; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998; OLAJOS 2001; vö. SZÁDECZKY-KARDOSS 1986.

de ez rövid életűnek bizonyult. 695–711 között a kazárok befolyásolták a Krím sorsát. II. Jusztinianoszt 695-ben Kherszonba száműzték. Mivel féltette az életét, a krími gótokhoz menekült, és felvette a kapcsolatot a kazár kagánnal, aki összeházasította nővérel. Jusztinianosz a Kercsi-szoros keleti partján lévő városban telepedett le. A bizánci udvar azt kérte a kazár uralkodótól, hogy szolgáltassa ki a száműzöttet, de Jusztinianosz a felesége jóvoltából még időben elszökött, és 705-ben a bulgár Tervel segítségével visszaszerezte trónját. Három expedíciót küldött Kherszon ellen, de az utolsó lett a veszte, ugyanis annak vezére visszatérve Konstantinápolyba 711-ben letaszította a trónról. A Krím déli sávja Kherszonnal bizánci kézen maradt, de az északi részt a kazárok uralták.

733-ban III. Leó bizánci császár a kazár kagán leányát összeházasította a fiával, ezzel erősítve meg a szövetséget a Kalifátussal szemben. Ettől nem választható el a 733 és 746 között keletkezett krími gót püspökségi lista alapján rekonstruálható kísérlet, aminek célja a kazár birodalmon belül egy püspökségi hálózat kiépítése volt, ennek központja a Krím félszigeten (Dórosz) volt.¹²⁸ A 830-as években építették fel a bizánciak a kazár kagán kérésére Sarkel erődjét a Don partján, majd ezt követően került sor Kherszón thema megszervezésére, ami így önálló katonai kormányzósággá lépett elő. 860-ban Konstantin/Cirill vezette követség indult Konstantinápolyból a kazárokhhoz. Konstantin egy évet Kherszonban töltött, majd innen indult a kazár udvarba. A Krímen találkozott magyarokkal és kazárokkal Konstantin.¹²⁹ A magyarok jelenlétét a Krímben a Ğayhāni-hagyomány is megerősíti.¹³⁰ Bíborbanszületett Konstantin a *DAI* besenyőkkel kapcsolatos részeiben pontos képet ad a Krím szerepéről kereskedelmi, diplomáciai és politikai vonatkozásban is.¹³¹

A Bizánci Birodalom tehát pontos és megbízható híreket szerezhetett a Fekete-tenger északi partján élő nomádokról a Krímben, és még időben közbe tudott avatkozni, hogy az Al-Dunát fenyegető nomád támadást semlegesítse.¹³²

Bizánc szempontjából még a Kaukázus előtere számított komoly érdeklődésre, ugyanis a Kaukázus hágóin keresztül az északi nomád népeknek alkalmuk adódott befolyásolni Bizánc keleti határain a szászánida Perzsia, majd a helyébe lépő Kalifátus elleni fellépést.

A Krímtől keletre feküdt Zichia, délre tőle Abházia, majd Lazika. Ez utóbbinak kulcsszerepe volt, ugyanis nemcsak stratégiai fontosságú volt katonai szempontból, hanem innen lehetett a befolyást növelni és kereszténységet téríteni a szomszédos Grúzia, illetve Alánia felé, amelyek a Dariel-hágó menti utat ellenőrizték.¹³³

Az ogur vándorlást követően 467-ben a saragurok, feltehetően bizánci szövetségben, a Kaukázuson túli területekre vezettek hadjáratot. A 6. század első felében a Kaukázus előterét uralmuk alatt tartó szabírokat a bizánciak és a perzsák is szövetség-

¹²⁸ MORAVCSIK 1967, 254–257.

¹²⁹ KRISTÓ 1980, 91–92.

¹³⁰ ZIMONYI 2005, 247–250.

¹³¹ *DAI*, 52–55.

¹³² *BT*, I, 51–55; OBOLENSKY 1999, 43–49, 208–224; ROMANČUK 2005, 238–239.

¹³³ OBOLENSKY 1999, 49–51.

13. A kaukázusi régió 565 körül

gesnek tekintették egymás elleni háborúikban.¹³⁴ A türk–bizánci kapcsolatok során a követjárások részben a Kaukázuson keresztül haladó utat is használták. A kazárok központi területe pedig a Kaukázus előterére esett, így a velük való szövetség létfontosságú volt. Hérakleiosz török szövetségeseinek csapatait a kazárok képezték. Később a kazár támadás a Kalifátus ellen 730-ban Bizánc számára is előnyös volt. A kazárok közötti térítésről már esett szó. A Kaukázus központi részén lévő Darielhágó az alánok fennhatósága alá tartozott, így Bizánc az alánokat szövetségeseinek igyekezett megnyerni. A Kaukázus és az attól északra lakó nomádok tehát Bizánc érdeklődésének homlokterében álltak.¹³⁵

Az iszlám világ Kelet-Európáról három fontos központból gyűjthetett adatokat. A bizánciakhoz hasonlóan a Kaukázus számukra is fontos volt, ahol a Perzsa Birodalom tartományait örökölték. Az arab hódítás a 640-es években érte el a Kaukázus keleti felét: Azerbajdzsán és Arménia meghódításuk után a kalifátus tartományai lettek. Az előbbi tekinthető a muszlimok további terjeszkedése bázisának. A Kaukázuson túlra 652-ben vezettek az arabok hadjáratot, amit a kazárok

¹³⁴ GOLDEN 1992, 97, 104–106.

¹³⁵ A bizánci–kazár kapcsolatokra: NOONAN 2006, 148–180.

visszavertek. Utána 700 körül kezdődtek újra az összecsapások. 722-ben az arabok elfoglalták Balanğart, a kazár központot, így a főváros a Volga torkolatánál fekvő Etilbe került. A kazárok 730-ban ellencsapást mértek az arabokra, 737-ben viszont az arabok indítottak koncentrált támadást a Kazár Birodalom ellen, mélyen behatolva kazár területre, és a kazár kagánt az iszlám felvételére kényszerítették. 750-ben dinasztia váltás történt a Kalifátusban, és az új dinasztia, az Abbaszida nem folytatta elődei hódító politikáját, hanem a kereskedelem fellendítésére helyezte a hangsúlyt. Ennek következtében a kazárok és a Kalifátus között a Kaukázus képezte a határt. A 8. század első feléből viszonylag jelentős forrásanyag áll rendelkezésre az arab–kazár harcokról, ami elsősorban a Kaukázus keleti és központi részére korlátozódott. Az attól nyugatra elterülő steppére azonban alig van rálátásuk. A kereskedelmi kapcsolatok fellendülése 800 tájára datálható, a korábbi hadi utakon most már kereskedelmi javak áramlottak a Kaukázuson keresztül. A muszlim kereskedők a Kalifátus központi területéről utaztak a Kaukázuson keresztül az Alsó-Volgához, és ezüstpénzért vásároltak prémeket, mézet, viaszt és rabszolgát. Jelentős számú kolóniát hoztak létre a kazár fővárosban, ahol müezzinjeik, mecseteik és iskoláik voltak. Igen gyér adatokkal rendelkezünk a 9. század első feléről, majd a második felétől és döntően a 10. századból vannak megbízható bőséges híreink a steppéről a muszlim forrásokban.

A Kalifátus politikai széttagolódása már a 9. században elkezdődött, s a 10. századra ez már jelentősen előrehaladt. A 10. században a Kalifátus két legjelentősebb keleti tartományát, Khoraszánt és Transzoxániát a Számánida-dinasztia tartotta kezében. A Számánidák Khorezmen keresztül élénk kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkeztek a Volga-vidékkel, és emellett célul tűzték ki a szomszédos török nyelvű nomádok iszlamizálását. Ennek első sikeres lépéseként a volgai bulgárok vették fel az iszlámot. E politikának köszönhetően a Számánida udvar diplomatái és kereskedői felkeresték Kelet-Európát, és így részletes beszámolókkal rendelkezünk a terület politikai és etnikai viszonyairól.

Az iszlám világ másik végén a Kordovai Kalifátus aranykora a 10. századra esett. A kordovai udvar élénk érdeklődést mutatott Kelet-Európa felé. A 942-es magyar támadás Észak-Andalúzia területére nyilván hozzájárult ahhoz, hogy a már meglévő frank, német és szláv kapcsolatokon keresztül pontosabb információkat gyűjtsenek. Ezt erősítette még, hogy a nemzetközi kereskedelemben vezető szerepet játszó zsidó közösségek központja Kordovában volt, és a kazárok zsidó hitre térésének híre következtében a komoly befolyással bíró kordovai zsidó közösség fel akarta venni velük a kapcsolatot, amely végül is sikerrel járt. Így aztán Kordovában is pontos információkkal rendelkeztek Kelet-Európa viszonyairól.

*

A magyarság korai történetének szempontjából megállapítható, hogy a 8. és 9. század forrásokban szegény időszak, sajnálatos módon mind a bizánci történetírás, mind a keleti szerzők kevés használható információt szolgáltatnak Kelet-Európa történetének ezen korszakáról. A magyarság korai történetéről megbízható adatokkal a honfoglalást megelőző évtizedekből rendelkezünk, de lejegyzésük minden esetben

10. századi szerzőkhöz kapcsolódnak. A 8. századot megelőző korszakban a magyarokkal biztosan kapcsolatba hozható forráshellyel nem rendelkezünk.

Az előző részben felvázolt információáramlást bemutató hálózat működését jól illusztrálhatja három 10. századi szerző, Regino prümi apát, Bīborbanszületett Konstantin és al-Ġayhānī Számánida vezír.

A 915-ben elhunyt Regino a magyar honfoglalás eseményeit tárgyalja. A magyarok honfoglalás előtti lakhelyének leírásában a Hérodotoszra visszamenő Szkíthia-leírásból merít, de felhasználja Paulus Diaconus langobardokról írt munkáját is. A magyar honfoglalás okaként a besenyők támadását adja meg, tehát kortárs adatai voltak erről az eseményről. Ezen kívül a Kárpát-medence elfoglalásáról számol be.¹³⁶

Bīborbanszületett Konstantin részletesen bemutatja a Balkánon, illetve az Al-Dunánál, a Krimben és Kaukázusban a bizánci diplomácia lehetőségeit. A magyar, besenyő és kazár fejezetek alapján kirajzolható információk ezt alátámasztják. A tudós császár az eurázsiai steppe vonatkozásában az úzokig lát el, akik a Kazak-steppe déli részét tartották uralmuk alatt.¹³⁷

A Számánida udvar vezírje, al-Ġayhānī módszeresen gyűjtötte az információkat az eurázsiai steppe népeiről. Csak későbbi szerzők kivonataiból rekonstruálható munkája alapján kiváló ismeretekkel rendelkezett Kelet-Európa népeiről, amelyet világos földrajzi koordinátákba szerkesztett: népek a Volga mentén (kazár, burtász, volgai bulgár); a Dnyeper mentén élő népek (magyarok, szlávok, ruszok) és végül a kaukázusi népek (az alán és a szarír).¹³⁸

Az Andalúziában élő al-Bakrī al-Ġayhānī művét felhasználva írta meg földrajzi munkáját, ugyanakkor kiegészítette adatait szűkebb hazája muszlim és zsidó diplomatáinak és kereskedőinek információival.¹³⁹

Konstantin tudósítása a magyarokról

Bīborbanszületett Konstantin bizánci császár *A birodalom kormányzása* című munkájában három fejezetet is szentelt a magyarok történetének (38., 39., 40.). Emellett néhány más fejezet is tartalmaz magyar vonatkozású információkat. A birodalom kormányzása (*DAI*) Moravcsik Gyula kritikai kiadásában magyar fordítással rendelkezésre áll.¹⁴⁰ Az angol fordítás Jenkins munkája, és ahhoz egy történeti-filológiai kommentárkötetet is készítettek.¹⁴¹ A magyarokra vonatkozó szövegrészek kiadása és fordítása újabb történeti kommentárokkal 1984-ben jelent meg Moravcsik Gyula, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai* c. kötetben.¹⁴² Moravcsik fordítása

¹³⁶ *HKÍF*, 195–200.

¹³⁷ *DAI*, 166–171.

¹³⁸ ZIMONYI 2005, 29.

¹³⁹ *KMOSKÓ* I/2, 242, 257–258.

¹⁴⁰ *DAI*.

¹⁴¹ JENKINS 1962. A 38–42. fejezethez a kommentárok: 143–153.

¹⁴² MORAVCSIK 1984, 30–51.

került be a Kristó Gyula által szerkesztett és Olajos Teréz által gondozott *A honfoglalás korának írott forrásai* c. kötet görög nyelvű kútfői közé. A magyar fordításhoz új kommentárokat írtak.¹⁴³ Kristó Gyula 1980-ban megjelent könyvében Bíborbanszületett Konstantin 38. fejezetét mondatról mondatra elemezve összefoglalta az addigi irodalmat.¹⁴⁴ 1996-ban jelent meg Kristó Gyula angol kötete a korai magyar történetről, amelyben Konstantin adatait újra számba vette. Ezzel egy időben jelent meg a *DAI* német fordítása történeti kommentárokkal, és az orosz fordítást is magyarázó jegyzetekkel látták el.¹⁴⁵ Jelen fejezetben az azóta megjelent irodalom áttekintésére, illetve néhány keleti vonatkozás tisztázására vállalkozom.

Elsőként Moravcsik Gyula fordításában a magyarokra vonatkozó három fejezetet közlöm:

„38. (1)A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak.

(3) A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonnéven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is, vajdának hívtak. Ezen a helyen, az imént említett Levedióban folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból *savartoi asphaloi*-nak nevezték. A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.

Együtt laktak a kazárokkal három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal. Kazária fejedelme, a kagan vitézségükért és szövetségükért nemes kazár nőt adott feleségül a türkök első vajdájának, akit Levedinek neveztek, vitézségének nagy híre és nemzetsége fénye miatt, hogy tőle gyermeket szüljön, de a sors úgy akarta, hogy Levedi nem nemzett azzal a kazár nővel gyermeket.

(19) A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelemben volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni, és a türkökére letelepedni. (24) Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevéen mostanáig *savartoi asphaloi*-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.

(29) Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levedit. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy 'azért hívtunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közül az első, nemzedet fejedelmévé emeljünk, és engedelmessédj a

¹⁴³ *HKÍF*, 110–136.

¹⁴⁴ KRISTÓ 1980, 32–150.

¹⁴⁵ BELKE, SOUSTAL 1995; LITAVRIN, NOVOSZEL'CEV 1989.

mi szavunknak és parancsunknak'. Ő pedig válaszolva a kagannak azt mondta, hogy 'nagyra értékelem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, minthogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztségedhez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll. Megtetszett annak a kagannak ez a beszéd, és embereit vele adván, a türkökhöz küldte őket, és ezek megbeszéltek a türkökkel, a türkök pedig jobbnak tartották, hogy Árpád legyen a fejedelem, mintsem atyja, Álmos, minthogy tekintélyesebb volt, s egyaránt nagyra becsülték bölcsességéért, megfontoltságáért és vitézségéért, és rátermett volt erre a tisztségre, és így a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén, fejedelemmé tették. Ez előtt az Árpád előtt a türköknek más fejedelmük sohasem volt, s ettől fogva mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkia fejedelme.

(55) Néhány év múlva a besenyők rátörtek a türkökre, és fejedelmükkel, Árpáddal együtt elűzték őket. A türkök tehát megfutamodván, földet kerestek, ahol megtelepedhetnének, s odaérkezvén elűzték Nagy Morávia lakóit, s megszállták azok földjét, amelyen a türkök most is mindmáig laknak. És attól fogva a türkök nem vették fel a harcot a besenyőkkel. A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.

(66) A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Baruch, második folyó az úgynevezett Bug, harmadik folyó az úgynevezett Trullos, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret (71).

39. A kabarok népéről

Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen, és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték őket.

Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.

Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.

40. A kabarok és a türkök törzseiről

Első a kabaroknak a kazároktól elszakadt előbb említett törzse, második a Nyekié, harmadik a Megyerié, negyedik a Kürtügyermatué, ötödik a Tarjáné, hatodik Jeneh, hetedik Keri, nyolcadik Keszi. És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.

Ezután Leon, a Krisztus-szerető és dicső császár hívására átkelven a Dunán és megtámadván Symeont, teljesen legyőzték, és iramukban egészen Preszlavig hatoltak, és bezárván őt Mundraga várába, visszatértek saját földjükre. Abban az időben Liüntika, Árpád fia volt a fejük. Miután azonban Symeon újból kibékült a rómaiak császárával és bátorságban érezte magát, a besenyőkhöz küldött és megegyezett velük, hogy leverik és megsemmisítik a türköket. És amikor a türkök hadjáratra mentek, a besenyők Symeonnal a türkök ellen jöttek, családjaikat teljesen megsemmisítették, és a földjük őrzésére hátrahagyott türköket gonoszul kiűzték onnét. Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták, letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet, mint mondtunk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek.

Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevérol Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják. A türkök pedig a besenyőktől elűzve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most is laknak...”¹⁴⁶

Magyar adatok

Harmatta János 1996-ban áttekintette Konstantin magyar vonatkozású adataira vonatkozó kutatások állását. Őt további feladat elvégzését látta szükségesnek: a szövegmásolás során keletkezett hibák javítását, a magyar adatok nyelvi értelmezését, a nyelvhasználat gondos újraértékelését, a felhasznált források azonosítását, a források történeti értékelését.¹⁴⁷

A szövegmásolási hibák rendszeres feldolgozására tudomásom szerint nem történt kísérlet. A magyar adatok nyelvtörténeti szempontú kutatása terén Benkő Loránd tervbe vette az anyag új vizsgálatát és néhány részeredményt publikált, de végül a teljes anyagot bemutató tanulmány nem készült el.¹⁴⁸ A DAI 38–40. fejezetében előforduló magyar nevek között vannak népnevek, törzsnevek, két helynév, személynévek, illetve két cím.

A magyar törzsszövetségre a *savartoi asphaloi* és türk népvét használta a tudós császár. A *savartoi asphaloi* mindkét tagjáról rengeteget írtak. A *savartoi* etimológiája bonyolult kérdés. Magának ennek a formának újabban két etimológiája is született, Harmatta János szerint a *savartoi* a horezmi *s'w* 'fekete' és *'wrđk* 'csapat, sereg' összetételből magyarázható. A kazár udvarban szolgáló horezmi zsoldosok adhatták ezt az elnevezést a magyaroknak, akik együtt harcoltak a kazárokkal, tehát katonai segéd-nép voltak.¹⁴⁹ Berta Árpád egy török *sav-arti* 'jobbszárny mögötti' összetételből magyarázza a szó etimológiáját, ami beleillik a törzsnévvvel kapcsolatos hadi terminológiába.¹⁵⁰ A *savartoi* összekapcsolása a szabír népnévvvel nehezen tartható, Ligeti Lajos

¹⁴⁶ DAI, 170–177; MORAVCSIK 1984, 42–48.

¹⁴⁷ HARMATTA 1996, 107.

¹⁴⁸ BENKŐ 2009, 9–10, 99–121.

¹⁴⁹ HARMATTA 1997a, 128–129.

¹⁵⁰ BERTA 1992, 7–11.

turkológiai szempontból, Benkő Loránd pedig magyar nyelvi szempontból utasította el a két népnév összetartozását.¹⁵¹ Benkő Loránd a *Szovárd* kérdésnek szentelt monográfiájában megállapította, hogy a magyar *Szovárd* alakok a magyar nyelv szabályai értelmében nem mehetnek vissza egy *Szavárd* alakra, így a *savartoi* alakhoz nem lehet közük.¹⁵² A *savartoi* név azonosítása az örmény forrásokban adatolható *sevordik* népnévvel szintén nem problémamentes. Mint láttuk, Harmatta János a *savartoi* etimológiáját a horezmiből magyarázta, ugyanakkor szerinte szabírok települtek a Kura folyó mellé 574-ben, és beolvadtak a helyi örmény lakosságba, akiket az örmény források *sevordik* néven említenek.¹⁵³ Benkő Loránd nem tartja valószínűnek, hogy az örmény forrásokban adatolható *sevordik* és a *savartoi* nevű magyarok között történeti kapcsolat lenne, hanem Bíborbanszületett Konstantin kombinációjával kellene számolni.¹⁵⁴

Ami az *asphaloi* jelző értelmezését illeti, általában görög szónak tartják 'erős, szilárd, biztos' értelemben. Nagy Kornél újabban örmény etimológiát ajánlott: *aspa-teal* 'ridding, ridden, equestrian'.¹⁵⁵ Benkő Loránd áttekintette a korábbi irodalmat és egy másik jelentéskörre hívta fel a figyelmet, ami a 'földi szurok, aszfalt' jelentésű. Ez utóbbi jelentést kapcsolja össze a magyar *Szovár* 'földi szurok' helynevekkel, ami aztán a *savárd ~ savartoi asphaloi* görög–magyar képzettársítás alapját képezhette.¹⁵⁶ Ungváry Jenő filológiai alapon vonta kétségbe az eddigi magyarázatokot, és Σάβαρτοι αὐτοκέφαλοι 'független, önálló *savartoi*' romlott alakjának tekinti a Σάβαρτοι ἄσφαλοι névalakot.¹⁵⁷

Bíborbanszületett Konstantin a magyarságra általános értelemben a türk nevet alkalmazza. A hagyományos elképzelés szerint a Türk Birodalomból kiszakadó Kazár Kaganátus a Nyugati Türk Birodalom része volt, és ennek analógiájára a Kazár Birodalom nyugati részén élt magyarokra alkalmazták a nyugati türk terminust. Az okfejtésnek azon része, hogy a magyarság kialakulásában a türk–kazár minták meghatározó jelentőségűek lehettek, egyértelműen bizonyíthatók, azonban Balogh László meggyőzően cáfolta azt a feltevést, miszerint Hitvalló Theophanész alapján bizonyítható lenne, hogy a kazárok azonosítása a keleti türk elnevezéssel párhuzamba állítható lenne a nyugati türk terminus magyar értelmezésével, ugyanis a kérdéses helyen a nyugati hun alatt az avarok értendők.¹⁵⁸ Harmatta is úgy foglalt állást, hogy türk népnév bizánci használatát nem lehet török nyelvűségre vagy török népekhez fűződő etnikai-politikai kapcsolatokra visszavezetni.¹⁵⁹ Takács Zoltán 2004-ben áttekintette a kérdést, de ő sem találta meg a kérdés megoldásához a kulcsot.¹⁶⁰

¹⁵¹ LIGETI 1986, 346–347; BENKŐ 2009, 103–105.

¹⁵² BENKŐ 2009, 77–78.

¹⁵³ HARMATTA 1997a, 128–129.

¹⁵⁴ BENKŐ 2009, 100–101, 117–120.

¹⁵⁵ NAGY 2005, 233–241

¹⁵⁶ BENKŐ 2009, 115–120.

¹⁵⁷ UNGVÁRY 1999, 5–10.

¹⁵⁸ BALOGH 2005, 187–195.

¹⁵⁹ HARMATTA 1997a, 125.

¹⁶⁰ TAKÁCS 2004, 317–333.

A *DAI* 40. fejezete a magyar törzsnevek felsorolásával kezdődik. Németh Gyula munkásságának központi részét képezte a törzsnevekkel kapcsolatos kutatás.¹⁶¹ Ligeti 1986-ban úgy foglalt állást, hogy a *Nyék*, illetve *Magyar* és *Megyer* minden bizonynyal finnugor eredetű. A *Tarján* és *Jenő* török eredete bizonyítható. A *Gyarmat* török eredetét Ligeti valószínűnek tartja, ellenben *Kér* és *Kürt* Németh-féle magyarázatát nem fogadja el.¹⁶² Németh Gyula hagyatékából az alaplíművének második kiadásán dolgozó Berta Árpád egy teljesen új elméletet dolgozott ki. Véleménye szerint törökből magyarázható a *Kürt* 'mellecske'; *Gyarmat* 'hát-möge'; *Jenő* 'oldalka' és *Kér* 'utolsó' törzsneveink. A *Nyék* törzsnévnek 'sövény' értelemben török megfelelői is megvannak. A *Megyer* törzsnévvel kapcsolatban is új etimológiát javasolt: a török *ban jer* 'fő, központi hely'. A *Kabar* törzsnév a törökben az 'orr' jelentésben van meg. Tehát Berta a törzsneveinket egy olyan rendszerben értelmezi, amelyben azok a törzsszövetségi seregrészek nevei. A rendszer változása mögött pedig a vezértörzs megváltozása húzódnak, amelyet Bórbanszületett Konstantinnál is tükröződő dinasztiaiváltással tudunk magyarázni.¹⁶³

A rendszer így ábrázolható:

Kabar	'orr'	a frissen csatlakozott „élen” járó védőtörzs
Nyék	'sövény'	védőtörzs, mely egy korábbi struktúrában törzsszövetség határait védte
Megyer	'fő hely'	a dinasztiaiváltás előtti vezértörzs
Kürtgyarmat	'mell-hát-möge'	a Megyer törzs egykori elő- és hátvéd törzsei, melyek a dinasztiaiváltás utáni új vezértörzs védelmére lettek összevonva
Tarján	tarhan	az új vezértörzs
Jenő	'oldalka'	az új vezértörzs oldalvédőtörzse
Kér	'hátsó; utolsó'	az új vezértörzs hátvédőtörzse
Keszi	'töredék'	egy egykori nagyobb törzs maradványa

BERTA 1997, 218.

Berta Árpád kísérlete minden hipotetikus jelleg ellenére nyelvtörténetileg jobban megalapozott, mint Németh Gyuláé. Berta megoldása ezen felül még két szempontból is figyelemreméltó: egyrészt rendszert feltételezett a névadásban, ami törzsnevek esetében azért fontos, mert a közszavakkal szemben a jelentés nem segíti az etimológiát. Másrészt Bórbanszületett Konstantin szerint a magyarok együtt harcoltak a kazárokkal minden háborújukban három évig, ami katonai segédnépi funkcióra mutat. Vitathatatlan, hogy Berta Árpád tézise számos hipotézisre épített konstruk-

¹⁶¹ Nyék 'sövény'; Magyar/Megyer 'Mańc ember'; Kürt 'hótorlasz'; Gyarmat 'fáradhatatlan'; Tarján 'alkirály'; Jenő 'miniszter'; Kér 'óriás'; Keszi 'töredék': NÉMETH 1991, 182–213.

¹⁶² LIGETI 1986, 252.

¹⁶³ BERTA 1997, 211–219 a további irodalommal.

ció, amelyről a jövő nyelvtörténeti és steppetörténeti kutatásai fogják eldönteni, hogy mennyire megalapozott.

Györffy György is áttekintette a törzsneveinkkel kapcsolatos kutatásokat 1997-ben, és a hetes szám történeti vonatkozásait is számba vette, valamint a Kárpát-medence törzsi helynevei kutatásának helyzetét is bemutatta. Berta rendszere helyett olyan javaslatlall állt elő, amely szerint nyugati türk mintára a törzsek a törzsi vezetőikről kapták volna a neveiket, elképzelésének részletes bizonyításával azonban adós maradt.¹⁶⁴

Végezetül a Megyer törzsnév alakjának új magyarázatát adta Róna-Tas András. Véleménye szerint a vegyes hangrendű *madzser* név a magyarban a szó eleji hangsúly miatt lett *magyar*, míg a törökben a hangsúly az utolsó szótagra esett, így lett belőle *megyer*. Tehát a törzsnév török alakot tükröz.¹⁶⁵

A korai magyar személynévi anyagot Fehértói Katalin tekintette át 1997-ben, és felhívta a figyelmet arra, hogy számos megoldottnak tűnő kérdést újra kell tárgyalni. Mindjárt az első ismert magyar vezér, Levedi nevének etimológiája is vitatott. Általában az etimológia kapcsán a magyar *lesz* igéből indultak ki. Fehértói egy hosszabb tanulmányban mutatta ki, hogyan kapcsolódott össze a *Levente*, *Liüntika* és *Levedi* névalak, és aztán hogyan vált a tudomány számára elfogadott értelmezéssé, holott már a kiindulóponttal komoly baj volt. Vazul fia, Levente nevének szláv etimológiája van *Louanta* 'vadász', amely szláv környezetéhez köthető.¹⁶⁶ Liüntika, Árpád fia csak a *DAI*-ban fordul elő, nevének megfejtése Fehértói szerint egyetlen előfordulása miatt „nem tanácsos”.¹⁶⁷ Így aztán Liüntika azonosítása Leventével és Levedivel, illetve jelentéstani alapon Tarkacsuval mind az igazolhatatlan hipotézisek világába tartozik. Még azon is vita folyik, hogy Liüntika a kabarok vagy az egész törzsszövetség csapatai élén vezetett-e hadjáratot. Fehértói Katalin tehát úgy véli, hogy jelen ismereteink alapján Levedi nevét nyelvészeti alapon nem lehet összefüggésbe hozni sem Leventéével sem Liüntikáéval. Levedi nevében az általánosan elfogadott finnugor eredetű létigével szemben Balázs János a *lövő* tőből indult ki, rámutatva a jelentéstani nehézségre. Fehértói Katalin hangtanilag ezt a lehetőséget is kizártnak tartja, és úgy véli, az Árpád-kori neveink alapján is igazolható *Leue*, *Lewedi* neveknek kifogástalan szláv etimológiája van, ami végső soron a *lev* 'oroszlán' szóra vezethető vissza. Tehát jelenleg a Levedi név szláv eredeztetése tűnik nyelvészetiileg elfogadhatónak.¹⁶⁸ Kristó a Levedi szláv etimológiáját történeti okokból elutasította.¹⁶⁹ Akármí is a szótő etimológiája, a Levedi és Liüntika név végén magyar kicsinyítő-becéző képző van.

Álmosnak, az új dinasztia első ismert tagjának a nevét eltekintve a népetimológiás magyar *álom*, *álmos* és a latin *almus* 'szent' megoldásoktól, a török *almış* 'vett, vétel' szóból magyarázzák.¹⁷⁰ Újabban Berta Árpád vetette fel, hogy az őstörök *ali-* 'szel-

¹⁶⁴ GYÖRFFY 1997, 221–234.

¹⁶⁵ RÓNA-TAS 1993, 22.

¹⁶⁶ FEHÉRTÓI 1997a, 428–429.

¹⁶⁷ FEHÉRTÓI 1997a, 428.

¹⁶⁸ FEHÉRTÓI 1997a, 435–441. KRISTÓ a Levedi szláv etimológiáját történeti okokból nem fogadja el (1998a, 187–188).

¹⁶⁹ KRISTÓ 1998a, 187–188.

¹⁷⁰ LIGETI 1979, 407–424; FEHÉRTÓI 1997, 236–237.

lemi és/vagy fizikai erejét elveszti; transzba esik' jelentést kellene kiindulópontnak tekinteni, és akkor a *táltos* szavunkkal egyező jelentéssel kell számolnunk.¹⁷¹ Berta Árpád etimológiája hangtani szempontból védhető, ugyanakkor a hozzáfűzött történeti konstrukcióval már nehezen lehet egyetérteni, azaz Álmos azért viselhette a künde címet, mert ő volt a szakrális kettős királyságon belül a névleges uralkodó, aki az égiekkel tartotta a kapcsolatot, amelynek egyik formája éppen a transz lehetett. Erre hivatkozva véleményem szerint nem lehet eldönteni azt a vitát, hogy ki rendelkezett a künde és a gyula címmel.

Árpád neve továbbra is egyértelműen a török eredetű *árpa* szavunk magyar kicsinyítőképzős alakjának értelmezhető.¹⁷² Az Árpád-ház többi tagjának forrásokban előforduló neveinek nyelvtörténeti értelmezése azonban további kutatást igényel.

A *DAI*-ban szereplő földrajzi nevek közül Levédia és Etelköz kapott különös figyelmet, csak a *Magyar Nyelv* 1984–1986 között hat tanulmányt közölt e témában.¹⁷³ Györffy György nyitotta a vitát és rögzítette, hogy a Levédia végződése a tolmácsolás révén kerülhetett a magyar Levedi névhez, tehát az semmiképpen nem lehet eredetileg magyar. Az Árpád-korban a birtokos úr nevéből szállás vagy falu, esetleg föld kaphatta a nevét, és általában a vezérek szállásterületét vizekhez kötötték, amit tükröz a *DAI* is, hiszen Levedi szállását folyónevekkel határozza meg (Chidmas, Chingilus). Szerinte Levédia Levedi régi szálláshelye, amit régi hazaként értelmeztek át. Az Etelköz esetében három helynévadási típust vázolt fel: 1. Folyónév + köz: két külön folyó által határolt terület. A magyarban a két folyó közül az első, a nagyobb elmarad, és csak a második, kisebb folyó nevéhez kapcsolódik a közszó (Csallóköz); 2. Két azonos folyó által határolt terület, ahol az adott folyónévhez kapcsolódik a közszó (Körösköz); 3. Földrajzi közszó + köz, ilyen a Tóköz, Vízköz esete. Miután az Etil a Volga neve, amelyet kiterjesztettek a Donra is, így a Duna–Don-köz analógia alapján értelmezhető az Etelköz kifejezés, vagy még az jöhet szóba, hogy az Etil már földrajzi közszóként 'folyó' értelemben Folyóköz lenne.¹⁷⁴

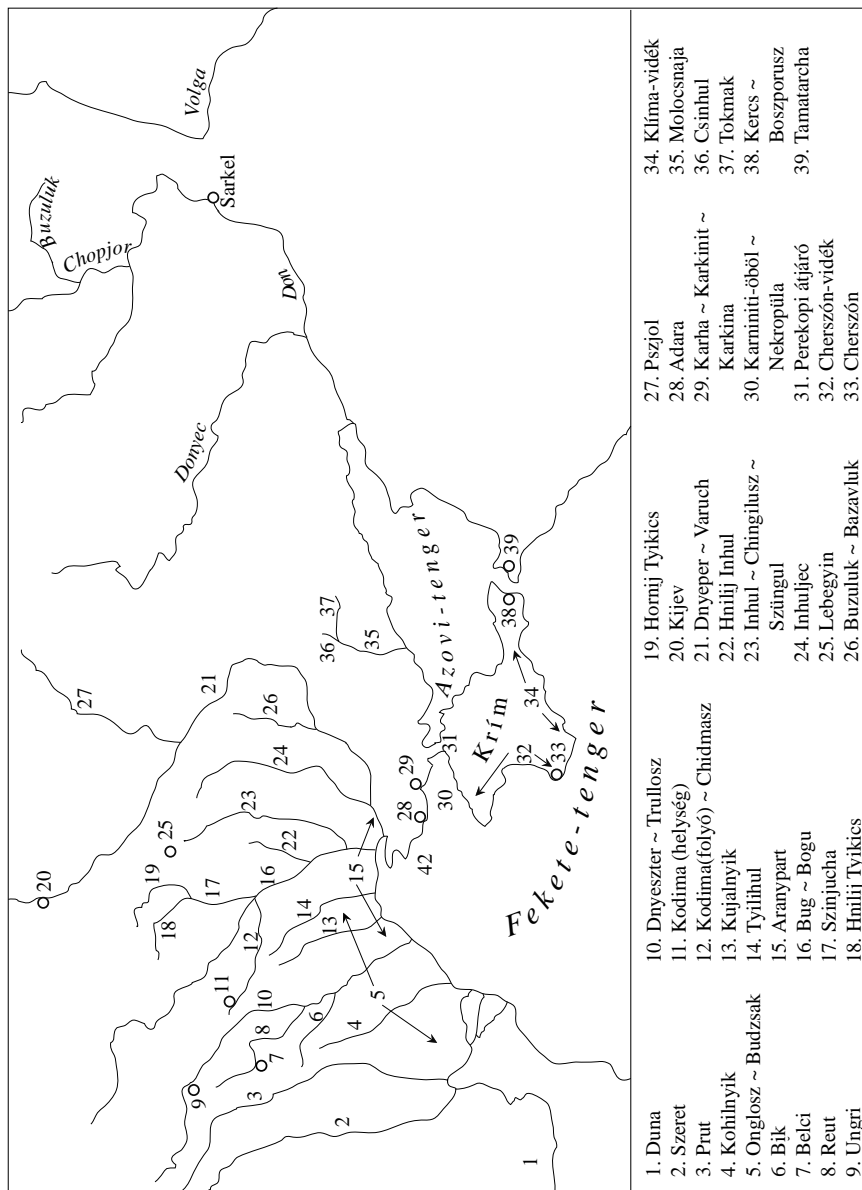
Benkő Loránd elfogadva Györffy álláspontját, abból indult ki, hogy Levedia vezéri szálláshely, talán a téli szállás, amely a magyar szállásterület központi részére eshetett, így fontos orientációs pont lehet a magyarság lakóhelyének meghatározása szempontjából. A szállásterülete meghatározásában a két víznév azonosítása alapvető fontosságú. A Χιδμάς és Χιγγιλοῦς két név alatt a *DAI* szerint egy folyó értendő. Az eddigi azonosítási kísérleteket áttekintve Benkő az Ingul és a Kodima mellett foglalt állást, amelyet nyelvészeti adatokkal is alátámasztott. Tehát a Bug két mellékfolyójánál lett volna Leved szállásterülete. Etelköz kapcsán vagy az Etel kisebb folyónév és *köz* vagy a földrajzi köznév és *köz* összetételt tartja valószínűbbnek. Az utóbbi lehetőséget mégis kevésbé valószínűnek véli, mivel az Árpád-korban gyérebb az adatoltsága, és csak kisebb kiterjedésű területre alkalmazták. Miután a

¹⁷¹ BERTA 2001, 99–117.

¹⁷² RÓNA-TAS, BERTA 2011, 77–79.

¹⁷³ GYÖRFFY 1984a, 385–389; BENKŐ 1984, 389–419; HARMATTA 1984, 419–431; KIRÁLY 1984, 431–439; LIGETI 1985, 1–19; VÉKONY 1986.

¹⁷⁴ GYÖRFFY 1984a, 385–388.

14. Földrajzi nevek lehetséges azonosítása a honfoglaló magyarság területein – Benkő nyomán

Duna folyót tekinti a kifejezésben elmaradó nagyobb folyónak, az Etel nevet pedig a Dnyeszterrel azonosíthatónak, így a Duna és Dnyeszter által behatárolt területnek lenne a neve az Etelköz.¹⁷⁵

Harmatta János alán adatokkal támasztotta alá a Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítását, és az általánosan jelenlétét feltételezte a régióban. Az Etelköz értelmezésekor a *DAI* öt folyója (Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret) a döntő, ezért a Vízköz értelmezést tekinti a legvalószínűbbiknek. Így aztán a korábban Benkő által felvetett ötlet, nevezetesen Levédia és Etelköz közelsége, esetleg részleges egybeesése Harmattánál teljesedett ki. Szerinte Levédia Etelköz földrajzi keretei közé esett, csak a névadás jellegében van különbség: Levédia a vezéri szálláshely, míg Etelköz a magyar törzsszövetség szállásterülete.¹⁷⁶

Király Péter a szlavisztika vonatkozásában tekintette át a vonatkozó irodalmat, és Levedia szláv adatokkal kapcsolatba hozott irodalmát ismertette.¹⁷⁷ Ligeti Lajos a Levédia formát tartja magyar szempontból megfelelőnek, és világosan rögzíti, hogy a Levédia név a Turkia és Kazária mintájára megalkotott bizánci eredetű földrajzi név, amely magyar előzményekre megy vissza. A Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítása kapcsán a török adatok értelmezési nehézségeire hívja fel a figyelmet, azaz a kései névalakok használatának komoly akadályai vannak. Kelet-Európában a 11. században jelentős nyelvi átrendeződés történt a steppén, és az oszmán adatok bevonása sem problémamentes. Ligeti nem foglal állást az etimológiák helyességével kapcsolatban, ami az elutasításnak a legfinomabb formája. Az Etelköz szóban előforduló *Etel* a törökben a Volga neve, esetleg a Don alsó folyására is ki lehet terjeszteni. A baszkirban és a tatárban az Etil tulajdonnévből 'folyó' jelentésű közszó alakult ki. Ezt a jelentésfejlődést Ligeti már a 8–9. században is elképzelhetőnek tartotta a nyugati törökség esetében, és ez átkerülhetett a magyarba. Ilyen értelemben a Vízköz, vagy kisebb folyó tulajdonneve és -köz összetétel is elfogadható magyarázatnak tűnik.¹⁷⁸

Vékony Gábor tanulmánya teljesen szembemegy a korábbi tanulmányokkal, és rámutatott a Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítási kísérleteinek buktatóira, ezért azokat elfogadhatatlannak tartja. Az általa javasolt Emba azonosítás sajnálatos módon ugyanolyan nehezen igazolható hipotézisekkel terhelt. Levédiának a Volgától keletre való helyezése tehát nehezen védhető. Az Etel és Kuzu két folyónév értelmezése és azonosítása a Volgával és a Dnyeperrel ugyancsak a merész hipotézisek körébe sorolható.¹⁷⁹

Kristó Gyula 1998-ban tette közzé álláspontját, amelyben elfogadta Levédia Benkő által megtámogatott lokalizációját a Kodima és Ingul környékére, Etelköz kapcsán a kisebb folyónevet pedig a Pruttal azonosította.¹⁸⁰

¹⁷⁵ BENKŐ 1984, 394–405.

¹⁷⁶ HARMATTA 1984, 421–429.

¹⁷⁷ KIRÁLY 1984, 431–433.

¹⁷⁸ LIGETI 1985, 4–14.

¹⁷⁹ VÉKONY 1986.

¹⁸⁰ KRISTÓ 1998, 151–157; vö. MAKK 2001, 31–40.

A vita számos kérdésben előrelépést jelentett, így Levédia és Etelköz elhelyezése a magyar névadási rendszerben ide sorolható. A Chidmas, Chingilus folyónevek azonosítása továbbra sem tekinthető megoldottnak, tehát minden erre épülő hipotézis korlátozott érvényű.

Végül a *DAI*-ban a magyar törzsszövetség vezetőinek két címe fordul elő: γυλας és καρχας. A Gyula magyar névvel Ligeti foglalkozott behatóan. Szerinte az Anonymusnál meglévő adatok alapján kettős Gyila és Gyula olvasat helyes. Ez úgy magyarázható, hogy a török *jila* átvételével számolhatunk, amely a magyarban *Gyila* alakban jelent meg. Ezt tükrözné a *DAI* γυλας alakja és a Ğayhāni-hagyomány جله névformája.¹⁸¹ A cím megvan a besenyő törzsnevek között a *DAI*-ban, a harmadik törzs Γύλα, amelyet Ligeti *yila*-nak értelmezett. A dunai bolgár fejedelmi listán szereplő *Dulo* nemzetségnév is valószínűleg ide kapcsolható. A korábbi etimológiai kísérlet, a *yula* 'fáklya' értelmezés nehezen védhető, és a kazár szókinsben sem került elő eddig a cím.¹⁸²

A *karcha* cím vonatkozásában még rosszabbul állunk, ugyanis már az Anonymusnál feltűnő *Horca* névvel és *Horka* helynevekkel való összefüggése sem tisztázott, és a cím török alakját még feltevés formájában sem sikerült meghatározni.¹⁸³

Nyelvhasználat

Harmatta János a nyelvhasználat vizsgálatát is alapvetőnek tartja. Az ezzel kapcsolatos viták közül a legújabbakat emelem ki és mutatom be. A *DAI* 38. fejezetének első mondata így hangzik Moravcsik magyar fordításában „A türkök népe régen Kazáriához közel *szerezett magának lakóhelyet...*”¹⁸⁴ Ugyanakkor Jenkins angol fordítása „The nation of the Turks had of old their dwelling next to Chazaria”,¹⁸⁵ illetve a német fordítás „Das Volk der Türken (Ungarn) hatte früher seinen Wohnsitz in der Nähe von Chazaria”.¹⁸⁶ Uhrmann felvetette, hogy a „Kazáriához közel bírt lakhelyet” értelmezés is lehetséges. Olajos Teréz adatokkal alátámasztva elutasította ezt a lehetőséget, ugyanis a κατοίκησιν ἔσχεν kifejezésben ἔχω ige aoristos alakban szerepel, és jelentése 'elnyert, kapott', szemben a εἶχον κατοίκησιν kifejezéssel, ahol ugyanaz az ige praeteritum imperfectumban van, és jelentése 'bír'. Ennek értelmében Moravcsik fordítása helyes.¹⁸⁷

Harmatta János, mint azt már említettük, úgy vélte, hogy Levédia Etelköz területére esett, és ennek alátámasztására filológiai érveket is talált. Az első besenyő vagy kangar támadás következményét bemutató részletet Moravcsik a következőképpen fordította: „Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén *telepedett le* (κατώκησεν), s eze-

¹⁸¹ LIGETI 1979, 443–444.

¹⁸² LIGETI 1979, 465–467; LIGETI 1986, 484–485, 509.

¹⁸³ LIGETI 1979, 467–468; LIGETI 1986, 485.

¹⁸⁴ *DAI*, 171.

¹⁸⁵ MORAVCSIK, JENKINS 1967, 171.

¹⁸⁶ BELKE, SOUSTAL 1995, 187.

¹⁸⁷ OLAJOS 1995, 46.

ket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra *ment lakni* (κατώκησε) az Etelközű nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe *lakik* (κατοικεῖ).¹⁸⁸ Ezzel szemben Harmatta új interpretációt ad: „Az egyik rész kelet felé, Persis *irányában lakott*, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugat *felé lakott*.”¹⁸⁹ Harmatta szerint a κατοικέω ige jelentése ’lakik, él valahol’. Ezt igazolja az idézett passzus utolsó mondata, ami a besenyőkre vonatkozik. Ott a κατοικεῖ forma szerepel, ami praesens imperfectum alak. Olajos Teréz arra hívta fel a figyelmet, hogy amennyiben az előző mondatokban kétszer szereplő igének a praeteritum imperfectum alakja szerepelne (κατώκουν ’laktak’), ez az értelmezés elfogadható lenne, azonban a κατοικέω ige aoristosa olvasható, mindkét esetben κατώκησε(v). Márpedig ennek jelentése a kezdő cselekvés-történés kifejezésére használatos, így Moravcsik fordításán nem kell változtatni.¹⁹⁰ Vékony Gábor elsősorban történeti alapon tartja védhetetlennek Harmatta interpretációját.¹⁹¹

Ungváry Jenő két 1998-ban publikált cikkében két kifejezés beható vizsgálata kapcsán jutott új eredményekre. Κεφαλή szó jelentése a *DAI*-ban ’fej; (sereg)vezér, parancsnok; főváros, főhely; felső rész (földrajzi kifejezésekben)’.¹⁹² Moravcsik a vonatkozó helyet így fordította: „Első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is (Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους), a jila és a karcha, kik bírói tisztséget viselnek; de van fejedelme minden törzsnek is.”¹⁹³ Ungváry szerint az adott helyen a helyes fordítás főparancsnok, így azonban a mondat nehezen értelmezhető, hiszen három főparancsnok nem lehet. Ungváry három javítást javasolva a következő fordítást adta:

Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα
ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ
ἀκολουθίαν καὶ δύο ἐτέρους,

Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα
ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ, **καὶ** κατὰ
ἀκολουθίαν δύο ἐτέρας,

„*Főparancsnokuk* az Árpád-nemzetségből származó archón, és *rangsorban* két másik (parancsnok) a gyula és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek; de van archónja minden törzsnek is.”¹⁹⁴

Ungváry a másik cikkében a πρῶτος βοέβοδος ’első vajda’ értelmezési lehetőségeit járja körbe.¹⁹⁵ Moravcsik jelezte, hogy az első vajda értelmezése bizonytalan, ugyanis a jelentése időben első vagy rangban első, ugyanúgy kétféleképpen értelmezhető a

¹⁸⁸ *DAI*, 171–173.

¹⁸⁹ HARMATTA 1984, 428.

¹⁹⁰ OLAJOS 1995, 44–46.

¹⁹¹ VÉKONY 1986, 44.

¹⁹² UNGVÁRY 1998a, 150.

¹⁹³ *DAI*, 178, 179.

¹⁹⁴ UNGVÁRY 1998a, 151.

¹⁹⁵ UNGVÁRY 1998, 188–191.

következő kifejezés is „miként az utána (μετ’ αὐτόν Levedi után) való többit is, vajdának hívtak”. Moravcsik szerint az tűnik valószínűnek, hogy a 38. fejezet szerzője a szláv eredetű *voivoda* kifejezést a régebbi magyar vezetésre alkalmazta, szemben a később színre lépő fejedelmekkel (arkhón). Elképzelhető, hogy a szó maga Bulcsú kihallgatása során szláv tolmácsolással kerülhetett lejegyzésre, amire Győrffy hívta fel a figyelmet.¹⁹⁶ Ungváry szerint a *DAI*-ban a πρῶτος szó hat alkalommal időben első értelmű (13, 33, 77; 16,9; 28,46; 50,161), míg két alkalommal a rangban elsőre utal (25,57; 40,48), a μετ’ αὐτόν kifejezés pedig mindenütt időhatározóként szerepel ’ő-utána’ értelemben. Ezután a következő mondatot is másképpen értelmezi: „A türkök hét törzsből állottak, de sem saját, sem idegen fejedelem (arkhón) felettük soha nem volt, hanem valamiféle vajdák voltak közöttük, akik közül az első vajda volt az előbb említett Levedi.” Itt is arról van szó, hogy időben több vajda követte volna az első vajdát. A vajda szó értelmezése egyértelmű a következő passzusból: „a másik rész pedig vajdájukkal és vezérékkel (ἀρχηγῶ), Levedivel nyugatra ment lakni”. Ungváry jelezte, hogy Moravcsik fordítása itt pontosításra szorul, ugyanis a ἀρχηγός a *DAI*-ban mindig az arabokkal kapcsolatban fordul elő uralkodó értelemben.¹⁹⁷ Tehát a vajda szó pontos megfelelője az uralkodó, a törzsszövetség vezetője. Ezután következett a kagáni ajánlat: „Kevés idő múltával az a kagan, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek, hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, **Levedit**. Levedi tehát megérkezvén Kazária kaganjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagan azt mondta neki, hogy ’azért hívtunk, hogy mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy és a türkök közül az első.” Az első vajda utáni Levedi név Moravcsik konjektúrája szerint a párizsi kéziratban χελάνδια olvasható.¹⁹⁸ Harmatta János itt inkább másolás során keletkező szövegkiesésre gondolt: <μετὰ> χελάνδιου <Λεβεδία> „hadihajóval Levedit”.¹⁹⁹ Ungváry megjegyzi, hogy a következő mondatból pedig hiányzik Levedi címe, s mindezek alapján szövegromlással lehet számolni. Az a hipotézise, hogy a compilátor két Levedi-történetet tartalmazó forrásrészletet dolgozott egybe: van egy első vajda Levedi, aki után más vajdák uralkodtak, és aztán az Álmos és Árpád kortársaként uralkodó Levedi.²⁰⁰

Ungváry idézi Levedi válaszát a kagánnak: „nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik **vajda**, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki **rendelkezésekre áll**.” Ungváry szerint Levedi vajdaságához nem férhet kétség, ugyanakkor a szövegben egy másik vajda is, Álmos is szerepel. Ezt úgy magyarázza, hogy ekkorra a magyarok már két részre szakadtak, így érthető, hogy a helyben maradt rész vezetője, vajdája Álmos, míg a nyugatra menekült türkök vajdája az Álmos kortársaként említett Levedi. Ebből építi fel azt a koncepciót, hogy csak a nyugaton élő türkök arkhónja lett Árpád, míg Álmos a keleten maradt rész vajdája maradt,

¹⁹⁶ MORAVCSIK 1984, 42, 16. jz.; JENKINS 1962, 147.

¹⁹⁷ UNGVÁRY 1998, 190.

¹⁹⁸ *DAI*, 172–173, 33. sorhoz a jz.

¹⁹⁹ HARMATTA 1996, 108.

²⁰⁰ UNGVÁRY 1998, 190.

és így a továbbiakban nem szerepel a *DAI*-ban.²⁰¹ Mindenesetre a vajda terminus egyértelműen csak Árpád előtt fordul elő a kagáni kinevezés előtti korszakban, aztán eltűnik a szókincsből is, és a fejedelemre az arkhón szót használja a *DAI* szerzője.

Makk Ferenc védelmébe vette a hagyományos elképzelést, amely szerint a vajda a magyar törzsfőket jelölte, és a rangban első vajda címet Levedi viselte, amit többek között Kristó Gyula is képviselt.²⁰² Makk Ferenc szerint a 38. fejezet egy kerek egész elbeszélés, és mivel az „első vajda” kifejezés az Álmos kortársának tartott Levedivel is előfordul, elutasítja a két Levedire vonatkozó nézetet. Álmos vajda címe egyértelműen arra utal, hogy ő is törzsfő lehetett, nem pedig arra, hogy a keleten maradt magyarok uralkodója. Végül Álmosnak a magyarországi latin írásbeliségben megőrzött hagyománya szintén arra utal, hogy nem maradt Keleten, hanem az etelközi magyarság történetének fontos szereplője volt.²⁰³

Források

Moravcsik Gyula a 38. fejezet bevezetőjében azt írja, hogy az két részre bontható: a 3–65. és a 66–70. sorra. Ez utóbbi a magyarok lakóhelyének folyókkal történő meghatározása. Van olyan vélemény a szláv eredetű *voivodos* és *zakanon* szavak használata kapcsán, hogy vagy szláv forrásból merítették, vagy szláv tolmácsot használtak, azonban mindkét szláv szó jövevényszóként megtalálható volt már a középgörögben, így az előbbi feltevésekre nincs szükség. Mindenesetre az valószínűnek tűnik, hogy a vajda és az arkhón cím használatában a kagáni kinevezés előtti és utáni címhasználat különbsége tükröződik. Az is felmerült, hogy a 38:3–23 és 38:31–60 két elbeszélést tartalmazna, az első szláv, a második magyar forrásból, de egy 38:3–19 és 38:19–65 bontás is elképzelhető, amikor is ugyanazt az eseményt két változatban meséli el a fejezet szerzője. Moravcsik saját álláspontja az, hogy 38:3–65 egy vagy több magyar forrásból merített, tehát olyan feljegyzéseket használt, amelyek a bizánci udvarban rendelkezésre álltak.²⁰⁴ Ezek közül a *DAI*-ból egyértelműen utal Árpád dédunokájának, Termacsunak és a harmadik fejedelemnek, Bulcsúnak 948-as követjárására, valamint Gábrriel klerikosz követjárására a honfoglalás után.²⁰⁵ Emellett Geórgiosz barát folytatásában van egy értesülés arról, hogy Bölcs Leó császár feltehetően 894-ben elküldte Nikétasz Szkléroszt hadihajókkal a Duna torkolatához, hogy tárgyaljon Árpáddal és Kuzanesszel a bolgárok megtámadása ügyében, és sikerült is megállapodásra jutni.²⁰⁶ Moravcsik megállapította, hogy legalább e három követjárás leírása a császár rendelkezésére állhatott. Emellett megjegyzi még, hogy a magyarok régmúltjára vonatkozó adatok messze a legrészletesebbek a többi népcsoporthoz képest.²⁰⁷ Czeglédy hivatkozott még Moravcsiknak egy szóbeli közlésére, amely a

²⁰¹ UNGVÁRY 1998, 191.

²⁰² KRISTÓ 1980, 34–35.

²⁰³ MAKK 1999, 189–196.

²⁰⁴ JENKINS 1962, 145–146.

²⁰⁵ MORAVCSIK 1984, 36, 49.

²⁰⁶ MORAVCSIK 1984, 59.

²⁰⁷ JENKINS 1962, 146.

következő passzusra: „hanem *valamilyen okból savartoi asphaloi*-nak nevezték” alapozva arra hívta fel a figyelmet, hogy a feljegyzések megszerkesztésekor a császár, vagy inkább munkatársa számára nem állt rendelkezésre magyar informátor, aki a nem világos helyekről érdemi felvilágosítást tudott volna adni.²⁰⁸ Harmatta ezt kiegészítve feltételezi, hogy írtak egy beszámolót a 894-es harcokról, miután Liüntika követői tárgyaltak a bolgár foglyok kiváltásáról. Még több forrás használatát igazolja, hogy Liüntika személyét az Árpád leszármazását tárgyaló rész nem ismeri.²⁰⁹

Kapitánffy István 1999-ben új hipotézist állított fel.²¹⁰ Ennek felépítésekor Deér korábbi megállapításaiból indul ki, miszerint a 38–40. fejezetek magyar informátoroktól származtak, ugyanis nincs bennük Bizáncre való utalás, ráadásul a 10. század közepén Bizánc politikájának szempontjából nincs jelentőségük. Azonosította a magyar forrást a 948-ban Bizáncon megforduló Termacsuban és Bulcsúban, akik a magyar történet népi és dinasztikus hagyomány naiv elbeszélését adhatták elő a 38. fejezetben.²¹¹ Györffy György is Termacsunak tulajdonítja a történetet, amelyben szándékosan megtévesztette a bizánci császárt Árpád megválasztásának történetével, elhallgatva az Árpád-ház számára kellemetlen vonatkozásokat.²¹² Dümmerth Dezső szerint pedig Bulcsú karcha akarta leleplezni a kazár csatlós Árpád-dinasztiát.²¹³ Kapitánffy arra hívja fel a figyelmet, hogy 950 körül ezek az információk semmilyen aktualitással nem bírtak, ugyanis akkor azon a területen már a besenyők éltek, akikről pontos információkkal rendelkeztek a bizánciak. Ezért aztán ennek a magyar történeti anyagnak 100–120 évvel korábban volt döntő jelentősége, és feltehetőleg akkor kerültek lejegyzésre is, vagyis 830–850 körül, és az irattárban fennmaradtak. Az, hogy miért került be a *DAI* szövegébe, csak úgy magyarázható, hogy az irodalmi és irattári anyaggyűjtés során összeállított anyagba bedolgozták, és a *DAI* írója kiegészítette még néhány időszerű adattal. Ezek közé kell sorolni a 40. fejezet utolsó hat mondatát, amely az Árpád-dinasztia leszármazását közli, ez a rész egyértelműen 950 körüli információkból származik.²¹⁴

Kristó Gyula vitába szállt Kapitánffyval.²¹⁵ Moravcsik és nyomában Deér arra hivatkozva, hogy a *DAI*-ban az ‘οτι új forrást vezet be, a 38:3 és 38:66 sorokban szerepel az adott szó, így a 3–65. sor egy tudósításra utal.²¹⁶ Miután egy kerek történetről van szó, amelynek végpontja a honfoglalás, nehezen védhető, hogy a történetet 830–850 körül jegyezték volna le. Kristó a 950 körüli magyar információt tartja valószínűnek, de a szövegben vannak olyan nyomok, amelyek arra utalnak, hogy a bizánci szerző más forrásból is dolgozhatott, amelyre a Chidmas és Chingilus folyóneveket idézi példaként.²¹⁷

²⁰⁸ CZEGLÉDY, *MÓT*, 277.

²⁰⁹ HARMATTA 1984, 425.

²¹⁰ KAPITÁNYFY 2003, 139–144.

²¹¹ DEÉR 1945–1946, 9–13.

²¹² GYÖRFFY 1959, 157–159.

²¹³ DÜMMERTH 1980, 77–81.

²¹⁴ KAPITÁNYFY 2003, 142–144.

²¹⁵ KRISTÓ 2005, 3–9.

²¹⁶ MORAVCSIK, *BT*, I, 363; DEÉR 1945–46, 11–12.

²¹⁷ KRISTÓ 2005, 5–8.

Történeti értelmezés

A *DAI* 15 fejezetében esik szó a türköknek nevezett magyarokról.²¹⁸ A magyar–besenyő viszony a *DAI* szerzőjét különösen izgatta, mivel a 3., 4., 8., 13. fejezetekben is erről értekezik. A 27. és 30. fejezetben a langobardok pannoniai, illetve az avarok lakhelyén élő türkökről esik szó. A szerbek és horvátok szomszédosak a türkökkel (31., 32.). A 37. besenyő fejezet a honfoglalásra, illetve az egyik besenyő törzs földrajzi meghatározásakor Turkiára utal. A 38. és a 39–40. fejezet kifejezetten a magyarokkal foglalkozik, ezekben elsősorban a honfoglalás előtti történetüket találjuk. A 41. Morávia történetében szerepel a honfoglalásra utalás, a 42. fejezetben pedig a magyarok földrajzi elhelyezkedéséről esik szó a Kárpát-medencében. Végül az 51. fejezet a honfoglalás előzményeként lezajlott magyar–bolgár háború egyik mozzanatára utal.

38. A türkök népének eredetéről

A korai magyar történet egyik meghatározó forrása a 38:3–65. Ez egy kerek történet a magyarság régmúltjáról. Földrajzilag és idősíkokban is világosan elkülöníthető elemekkel. Az alábbi táblázatokban ezeket jeleztem:

	Kangar→	Besenyő→	
Korábbi szállás?	Levédia/Szavartoi	Etelköz/ Turkoi	Kárpát-medence
	Kazáriához közel	Perzsia/Szavartoi	
	Khidmasz-Khingilusz	Dnyeper, Bug, Dnyeszter, Prut, Szeret	
	Sok fő alatt álló	Egy fő alatt álló ²¹⁹	
	Vajda	Arkhón ²²⁰	
	Hét törzs		

Idősíkok:

I. Ismeretlen helyről régen Kazáriához közel költöztek/ Kazária közelében éltek.

II. Kazáriához közel éltek szavartoi néven Levédiában.

III. Kangar–szavartoi háború következtében szétszakadtak, egyik rész Perzsia felé lakott/költözött, és megtartotta a szavartoi nevet, a másik rész Etelközben lakott/költözött és felvette a türk nevet.

IV. Új dinasztia került hatalomra.

V. Besenyő támadás következtében a türkök beköltöztek a Kárpát-medencébe.

A történeti elbeszélés pontosan megkomponált narratíva, amelyben az idősíkokat megfelelő időhatározókkal vezetik be: Régen Kazária közelébe költöztek Levédiába;

²¹⁸ MORAVCSIK 1984, 35–51; *HKÍF*, 111–136.

²¹⁹ *HKÍF*, 104, 43. par.; KRISTÓ 1980, 27; CZEGLÉDY, *MÓT*, 125: bizánci toposz.

²²⁰ *HKÍF*, 125, 336. jz.

abban az időben szavartoi aszphaloinak hívták őket és hét törzsből állottak; *három esztendeig* együtt harcoltak a kazárokkal, aztán a kangarok rájuk támadtak, két részre szakadtak (kelet–nyugat); *kevés idő múltával* a kazár kagán hívatja Levedit, aztán történik a fejedelmválasztás; *néhány év múlva* következik be a besenyő támadás, ami a honfoglaláshoz vezet.²²¹

Amennyiben ezt a történetet irodalmi szempontból elemezzük, világos vonalvezetés érzékelhető: a Levedi vezette hét törzsből álló magyarság, régi nevén szavartoi aszphaloi, Kazária közelébe költözött, és együttműködött a kazár uralkodóval, a kazárok minden háborújában részt vesz. A szolgálat fejében Levedi előkelő származású kazár feleséget kap. Ezután következett be a katasztrófa, a kangarok elfoglalták a magyarok földjét, akik két részre szakadtak, az egyik nyugatra, a másik keletre ment lakni. A nyugatra költözött rész új nevet vett fel: a turkoit, vezetőjüket, a már megismert Levedit a kazár kagán magához hívatja, hogy fejedelommé nevezze ki. Levedi nem vállalja, ebben része lehetett, hogy nem nemzett fiút a kazár nővel, tehát nincs fiúörököse, szemben Álmossal, akinek már felnőtt fia van Árpád személyében, ráadásul Levedi súlyos katonai vereséget szenvedett a kangaroktól, ellenben a kazárok visszaverték a kangar támadást. A kagán küldöttei és a magyarok megegyeztek abban, hogy Álmos fiát, Árpádot teszik fejedelommé. Ezek után következett be a besenyők támadása, ami a magyarokat a Kárpát-medence elfoglalására készítette.

Történeti szempontból feltűnő, hogy egyedül a honfoglalást lehetséges dátumhoz kötni; illetve van egy hároméves együttélés a kazárokkal, a többi esemény datálása teljesen esetleges és bizonytalan, ami óvatosságra int. Történetileg a fő motívumok a hét törzs és vezetőjének viszonya a kazárokhöz, illetve a dinasztia váltás. Deér szerint a 38. fejezet: „a magyarság kazár megszervezésének története”²²²

Az elbeszélés jellegének megállapítása döntő fontosságú a történeti értelmezés szempontjából, ugyanis ha realista történetként kezelem a 38. fejezetben leírtakat, akkor maximum két emberöltővel számolhatunk, és ennek értelmében lehet egy rövidebb és egy hosszabb variánst elképzelni, míg ha mitikus elbeszélésként elemezzük, akkor 150–230 éves időszak is szóba jöhet.

Deér József szerint Konstantin informátora nem időrendre figyelő krónikás, hanem olyan népi-dinasztikus hagyomány naiv közvetítője, amelyben mondai és valóságselemek keverednek.²²³ Szűcs Jenő árnyaltabban fogalmaz: „dinasztikus érdekek szerint összevont és elrendezett hagyomány”²²⁴ Szerinte az archaikus történeti emlékezet historizálása ment végbe, ugyanakkor a tradícióképződésnek ebben a korai szakaszában az egyes elemek összeillesztése tökéletlen és naiv módon történt, így az összedolgozás nyomai jól kivehetőek. Az uralkodó személyekhez kapcsolt epikai elemek a közelmúlt eseményeinek láncolatává sűrűsödtek.²²⁵ A 38. fejezetben a naiv történeti tudat olyan fogalmi körei jelentkeznek, mint az uralmi berendezke-

²²¹ SZŰCS 1997, 149–150; KRISTÓ 2005, 5.

²²² DEÉR 1945–46, 14.

²²³ DEÉR 1945–46, 13.

²²⁴ SZŰCS 1997, 163.

²²⁵ SZŰCS 1997, 164.

dés, amelyet a hét törzs élén álló Levedi, vajda címmel, és a kazár kagán képvisel, és ide kötődik még a fejedelemsválasztás története. Emellett az eredettörténetben az ősi szálláshely, régi név és elszakadt néprész kerül elő, s végül a háborúk közül a kangar-szavartoi, besenyő–magyar kerül említésre. Ennek párhuzama Anonymus művében is megtalálható. A 'mesék' és énekek fő motívumai a *generatio 'eredet' fortia facta et bella Hungarorum* 'a magyarok hősi tettei és háborúi'. Szűcs felteszi a kérdést, hogy a DAI-ban miért nem a magyar nép eredetmítoszáat képviselő Hunor-Magor mondával találkozunk. Egyrészt az ottani motívumokat, mint a nőablás, Belár, Dula alán fejedelem, az 5–6. századra lehetne datálni, ami megelőzi a DAI lehetséges történeti kereteit, vagyis a 7–9. századot, másrészt vagy a bizánci császár által megbízott írástudónak racionális információkra volt szüksége, és kihagyta a mítosz egyértelmű jegeit mutató eredetmondát, vagy maguk a magyar adatközlők hagyták el a történetet, mivel már számukra is mítosz volt és nem történelem.²²⁶

Mírcea Eliade *Az örök visszatérés mítosza* című könyvében egy külön fejezetet szentelt a mítosz és történelem témájának.²²⁷ Ebben többek között ezt írta: „a történeti esemény vagy valóságos történeti személyek a legvégső esetben is csak két vagy talán három évszázadon át maradnak meg a nép emlékezetében. Azért van ez így, mert a nép emlékezete az egyedi eseményeket és a valóságos személyiségeket nehezen őrzi meg: az események helyett kategóriák, a történeti személyiségek helyett pedig archetipusok határozzák meg az effajta képzelet működését. Így a történeti személyiség áthasonul mitikus előképévé (a hőssé stb.), az esemény pedig mitikus cselekedetek kategóriájává (a szörnnyel vívott küzdelemmé, testvérharccá, stb.). Ha ezek az elbeszélő költemények valóban megőriznek valamit abból, amit »történeti igazságnak« szoktunk nevezni, akkor az az igazság soha nem meghatározott személyiségre vagy eseményre vonatkozik, hanem a korszak intézményeire, szokásaira és tájaira.”²²⁸ Eliade idéz egy esetet, amikor egy néprajzkutató egy faluban egy mítoszt jegyzett le, miszerint a hegy tündére féltékenységből megölte a házasságra készülő nő szerelmét. Mivel az elbeszélés alapját képező történet mintegy negyven évvel korábban esett meg, és a valamikori menyasszony még élt, elmondta, hogy a házasságkötést megelőző napokban a völgegy szakadékba zuhant. Miután a falu lakóit szembesítették a valóságos történettel, azt válaszolták, hogy a bánat elvette a nő eszét, és inkább hittek a mítosznak.²²⁹ A mítoszok a középkori ember számára természetes közegnek számítanak, és csak a modern kor tudománya hozott ebben komoly változást. Ilyen értelemben a 38. fejezetben előadott történetben sem lehet kizárni, hogy mitikus elemeket tartalmaz.

Ugyanakkor a szakirodalomban van egy másik vonulat, amely alapjaiban történetileg hitelesnek fogadja el a történetet. Czeglédy Deér álláspontját cáfolva a mitikus elemek teljes hiánya mellett teszi le a garast.²³⁰ Kapitánffy szerint a 38. fejezet szövege

²²⁶ SZÜCS 1997, 209–210.

²²⁷ ELIADE 1988, 59–78.

²²⁸ ELIADE 1988, 72.

²²⁹ ELIADE 1988, 74–76.

²³⁰ CZEGLÉDY, *MÓT*, 277, 116. jz.

nem naiv elbeszélőre vall.²³¹ Kristó Gyula óvatosan fogalmaz, a *DAI* stiláris egységesítés eredményeként jött létre, amire utal, hogy a szerző a kazár kagán és Levedei szavait közvetlenül idézi. Ezt az eszközt a 20. fejezetben is alkalmazza a szerző. Úgy véli, hogy nyilván vannak a rendelkezésre álló szövegben ellentmondások, torzulások, kiegészítések, de hitelességéhez nem férhet kétség.²³²

Miután áttekintettük a *DAI* 38. fejezetének történeti jellegére vonatkozó vitát, szembetűnő, hogy az értelmezési keretet már az eldönti, hogy ebben az adott történetész melyik álláspontból indul ki. Ha a fejezetben leírt eseményeket történetileg hitelesnek tekintik, akkor 20–70 év közötti időpontok szerepelnek a szakirodalomban, ha pedig a mitikus jellegét vélik dominánsnak, akkor 150–230 körüli időtáv is szóba jöhet. Mivel a történet központi eseménye a szavartoi aszphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű.

a) A kronológiai keretek

Alapvetően négy dátum merült fel a szakirodalomban szavartoi–kangar háború vonatkozásában: 889 – Regino besenyő–magyar háborúja; 854 – a *sevordik*‘ megjelenése az örmény forrásokban; 750 – a szavárd népnév Kaukázusi szereplése a muszlim forrásokban; 7. század – kangarok, akiknek a jelenlétére a szír forrásokból lehet következtetni.

A 20. század elejétől a magyarok besenyőkkel való háborújának datálását Regino értesülésére építették. A 889-es év alatt található a következő tudósítás: „A mondott népet (magyar) tehát a fent említett vidékekről (Szkítia), saját szállásaiból kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek hívnak, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket.”²³³ Györffy szerint így a kangar–szavartoi háború időpontja 889-re tehető, és a 38. fejezet mintegy két évtized történetét foglalja össze.²³⁴

Czeplédy Károly 1954-ben közölt tanulmányában a 38. fejezet kronológiai kereteit a következőképpen bővítette ki: a kangar–szavartoi háborúról szóló feljegyzést a mű összeállítója átértelmezte. Miután a besenyő fejezetből tudta, hogy vezértörzseiket kangarnak nevezték, illetve más adatokból rendelkezésre állt egy 889-es besenyő–magyar háborúnak a leírása, ráadásul mindkét háború eredményeként a magyarok egy része nyugatra vándorolt, a kompilátor az Etelközbe költözött szavárdok vezetőjét a 889-ben megvert Levedivel azonosította. A tévedés nyilvánvalóan a régi kangarok és a korabeli besenyők összemosásából adódott, amittől ha eltekintünk, rekonstruálható az események menete: a kangar támadás következtében a magyarság kettészakadt, egyik rész Etelközbe költözött, a másik Persarmeniába, majd 889-ben a besenyők megtámadták a levédiai magyarokat, végül pedig egy újabb besenyő támadás hatására Árpád magyarjai beköltöztek a Kárpát-medencébe.²³⁵ Ezzel Czeplédy

²³¹ KAPTÁNYFY 2003, 141.

²³² KRISTÓ 2005, 7.

²³³ *HKÍF*, 197.

²³⁴ A vonatkozó irodalomra hivatkozik GYÖRFFY 1990, 193, 9. jz.

²³⁵ CZEGLÉDY, *MÓT*, 277–278.

megőrizte a 38. fejezet történeti hitelét, ugyanakkor lehetővé tette, hogy a kangar-szavartoi háborút más kronológiai keretben lehessen értelmezni.²³⁶

Mielőtt számba vennénk Czeglédy kangar-szavartoi háborúra vonatkozó datálási kísérletét, Györffy 1971-ben megjelent tanulmányáról kell szót ejtenünk, neki ugyanis sikerült bebizonyítania, hogy Regino 889-es datálása megbízhatatlan, mivel utólag sorolta be az eseményeket az egyes évek alá, valójában az idézett tudósítás 895-ös eseményekre vonatkozik.²³⁷

Czeglédy 1974-ben az új felvetésre a következőképpen reagált: „A császár kronológiai adatainak magyarázatában először is egy nyugati krónika, Regino művének egy adatát kell segítségül vennünk. A császár ugyanis két besenyő támadásról is beszél az idézett fejezetben, s ezek közül az elsőnek a dátumát Reginónál találjuk meg a 889. év alatt. **A Regino-féle besenyő tudósítás kronológiai nehézségeit most figyelmen kívül hagyva** megállapíthatjuk, hogy Levedi és a kazárok hároméves együttélése 886 és 889 között volt.” (A kiemelés tőlem – Z. I.)²³⁸

Harmatta János úgy véli, hogy a DAI 38. fejezetének időbeli keretei másfél-két évtizedre terjedhetnek, ugyanis al-Ġayhāni alapján 880 táján a besenyők még a Volgától keletre laktak, és az első támadásnak még nincs nyoma a forrásokban.²³⁹

Várady László német nyelvű cikkében arra a megállapításra jutott, hogy a magyarok a 9. század folyamán 875 körül a Krímtől nyugatra, a Dnyeper és a Prut között éltek. Ekkor a kazárok áttelepítették őket Levédiába, a Kazár Birodalom keleti végeire a besenyők ellen, a Volga és az Ural folyó közé, feltehetőleg a Nagy- és Kis-Uz folyók vidékére. A héttörzsű szövetség élén a Nyék törzs vezetője, azaz vojvodája állt, akit Levedinek hívtak. A kangar-besenyő támadás miatt rövidült az ott eltöltött idő a 3 évre. A kangar támadás következtében a szavartoi aszphaloi nevet megőrző csoport a Kaszpi-tenger keleti partját követve Horaszán felé vette útját, míg a másik csoport Etelközbe, azaz a Dnyeper és Prut közötti területre ’visszaköltözött’. Feltehetőleg 875-ben csatlakoztak hozzájuk a kabarok. A nyugatra vándorlást követően a nyolctörzsűvé bővült törzsszövetség és a kabar törzsfő, Álmos és fia, Árpád vette át a hatalmat az új kazár kliensfejedelemség felett. 895-ben besenyő támadás miatt következett be a honfoglalás, ami az új szuverén nagyfejedelemség megszületéséhez vezetett. (Grossfürstentum – Klientelfürstentum – Stämmebund).²⁴⁰

Ezek a történészek tehát Reginóra vagy al-Ġayhānira támaszkodva, esetleg más okból úgy vélték, hogy a 38. fejezet egy megközelítőleg húsz éves periódust tárgyal a honfoglalás előtt, és a szövegben említett vezérek ennek az időszaknak kortárs szereplői.

A kangar-szavartoi háború datálása szempontjából szóba jöhető legfontosabb forráscsoportnak az örmény kútfők tekinthetők. Ezekben olvashatunk egy *sevordik* névű népről a Kaukázusban, amelyet azonosítottak a *savartoi* néven szereplő magya-

²³⁶ Moravcsik erre a koncepcióra hivatkozik az angol kommentárkötetben: JENKINS 1962, 148.

²³⁷ GYÖRFFY 1990, 192–194.

²³⁸ CZEGLÉDY, *MÓT*, 119–120.

²³⁹ HARMATTA 1984, 429.

²⁴⁰ VARADY 1989, 22–58.

rokkal.²⁴¹ Thury 1897-ben publikált tanulmánya tekinthető a kiindulópontnak.²⁴² Ezt egészítette ki néhány évvel később Marquart.²⁴³ Czeglédy Károly 1959-ben foglalta össze a kutatások állását, egyben felhívta a figyelmet, hogy Thury milyen előzményekből dolgozott.²⁴⁴ Legutóbb Nagy Kornél közölt a szavárdok örmény forrásaira vonatkozó tanulmányt.²⁴⁵

A *sevordik*'-ra vonatkozó korai adatokat a 9. századi Sapuh Bagratuni *Története* tartalmazta, amely a Bagratida-család felemelkedésének történetét foglalta írásba. A munka elveszett ugyan, azonban későbbi források hivatkoznak rá. János katolikosz (Yovhannés Drasxanakertc') bőven merített belőle a 10. század elején (kb. 920-ig) írt munkájában, ami az *Arménia története* címet viseli. A legteljesebb beszámolót a *sevordik*'-ra vonatkozóan János katolikosz őrizte meg.²⁴⁶ A későbbi források legtöbbször csupán megisméltik az adatok egy részét, néhány esetben hoznak csak új részleteket. A következő örmény történetírók munkájában fordul elő még a *sevordik*' és a *Buğā* által indított hadjárat során mártírhaltalt halt vezetőjük, *Sztepannosz* vagy *Kon* neve: Tovma Arcruni (9–10. század), Grigor Magisztrosz, Aszogik (11. század), Szamuel Aneci (12. század), Vardán Arevelk, Kirakosz Gandzakeci (13. század) és Sztepannosz Orbelyán (13–14. század).²⁴⁷

Thury már a 19. században összegyűjtötte és idézte a *sevordik*'-ra vonatkozó adatokat.²⁴⁸ 1987-ben jelent meg János katolikosz új angol fordítása kommentárokkal. Ezek alapján is érdemes áttekinteni a kérdést, persze egy armenistának újból napirendre kellene tűzni a *sevordik*' történetének feldolgozását.

Örményországot a muszlim hódítás 640-ben érte el. A közvetlen arab uralomról azonban csak a 7. század végétől beszélhetünk, amikor osztikán, azaz arab helytartó költözött Dvin városába. Az iszlám erősödésének ellenhatásaként az örmény nagyhatalmú házak képviselői (*naharar*) a Bizánci Birodalom felé közeledtek, de 705-ben az arabok támadása következtében komoly vereséget szenvedtek. A 750-ben bekövetkező dinasztiaaváltás a kalifátusban két örmény lázadáshoz is vezetett, az egyik 747–750, a másik pedig 774–775 között volt. Az utóbbit 775-ben jelentős arab sereg verte le, és az előkelő házak tagjainak többségét kivégezték. Hārūn al-Rašīd (786–809) idején jelentős arab betelepülés történt Arménia területére. Az Abbaszida-dinasztia hatalomra kerülésével egy időben az egyik legjelentősebb örmény ház, a Bagratida a kalifátus felé köteleződött el. Ennek a háznak a vezetője, Asot 806-ban Hārūn al-Rašīdtól megkapta az Arménia hercege címet. Ezzel vette kezdetét a dinasztia hatal-

²⁴¹ Az örmény adatok feldolgozása során felhasználtam LANTAI Erzsébet, *Sawards in the Armenian sources?* című kéziratban maradt előadásának szövegét, amelyet a MEN 2 konferenciára a segítségével készítet el. Az örmény források új kiadásaira: <http://rbedrosian.com/hsrscs.html>.

²⁴² THURY 1897, 317–327, 391–403.

²⁴³ MARQUART 1903, 39–40.

²⁴⁴ CZEGLÉDY, *MÓT*, 73–85.

²⁴⁵ NAGY 2005, 233–241.

²⁴⁶ MAKSODIAN 1987, 46, 262–263; THOMSON 1997, 228.

²⁴⁷ MAKSODIAN 1987, 33–34.

²⁴⁸ THURY 1897 325–327, 391–392.

mának kiépítése. Asot 826-ban meghalt, de művét Bagrat Bagratuni folytatta, aki 826-ban már a fejedelmek fejedelme címet kapta a kalifától. Al-Mutawakkil kalifa az uralkodása alatt (847–861) a muszlimokat a keresztények ellen fordította, és hatalmát török csapatokkal tartotta fenn. Az örmény előkelők elégedetlenségét annyira felszította, hogy a kalifátus iránt elkötelezett fejedelmek fejedelme, Bagrat Bagratuni is a felkelők mellé állt. A kalifa 850-ben Arméniába küldte az új osztkánt, Arménia arab helytartóját, Abū Sa‘īdot, hogy az adót beszedje, azonban nem engedték be az arab adószedőket Arménia területére. Az örmények fellázadtak, és megverték az ellenük küldött muszlim csapatokat. Erre al-Mutawakkil Bugā al-Kabīrt nevezte ki helytartónak, aki megtorló hadjáratokat indított az örmények ellen. Először 851-ben vezetett hadjáratot Arméniába, majd 853-ban támadta a Bagratida Arménia központi, azaz az északi területeit, Uti tartományon keresztül.²⁴⁹ Erről János katolikosz így írt: „Onnét vonult előre Uti tartományba, és elfogta Tus faluban *Sztepannosz*, akit *Konnak* is neveznek, népüket *sevordik*’-nak hívják, *Sevuk* nevű ősükről.”²⁵⁰ Bugā leverte a lázadást, az örmény előkelőket börtönbe vetették, egyesek névleg áttértek az iszlámra, míg mások, mint például *Sztepannosz*, a *sevordik*’ vezetője, mártírhalált haltak 855-ben: „Egyedül *Sztepannosz*, akit bizalmasan *Konnak* neveznek, akit Bugā bilincsbe verve vitt a királyi udvarba az örmény nahararok után, halt mártírhalált, miután Krisztusban való hitéért sok csapást szenvedett... Halála a római időszámítás 608. évében történt.”²⁵¹

Az egykorú, szintén a 10. század elején keletkezett forrás, Tovma Arcruni műve, az Arcruni-ház története. A *sevordik*’-ra vonatkozó adatainak forrása szintén Sapuh Bagratuni *Története*. Feltehetőleg párhuzamosan merítettek János katolikoszal ugyanabból a munkából, ugyanis mindketten közölnek a másikhöz képest új adatokat. Tovma Arcruni meséli el Bugā Arménia ellen vezetett hadjárata idején „*Solomon*, a *sevordi*” mártíromságának csodás történetét.²⁵² Tovma Arcruni még egy helyen említi a *sevordik*’ nevét: „Arménia földjének leigázói, a perzsák és *Hagar* fiai, *sevordik*’.”²⁵³ Ez az információ nem köthető az eddig megismert adatokhoz, ugyanis a *sevordik*’ név ez esetben az arabokra vonatkozik.

A *sevordik*’ nevüket egy *Sev* vagy *Sevuk* nevű ősükről kapták. Egy ízben fordul elő a *sevordik*’ elnevezés egy másik változata: *Savordik*’ völgy. Eredetükről az örmény források nem tájékoztatnak, sőt Maksoudian arra figyelmeztet, hogy az örmény források nem szólnak magyar származásukról.²⁵⁴

Az Arménia területén élő *sevordik*’ népességről az tudható, hogy ők is keresztények voltak, s a kereszténységbe vetett rendíthetetlen hitük tükröződik nemcsak az örmény krónikákban, hanem annak híre bekerült az örmény folklórbá is. James Russel sze-

²⁴⁹ *EP*, 1, 635–637; THURY 1897, 325–326; MARQUART 1903, 497; TOUMANOFF 1966, 605–609; TER-GHEWONDYAN 1976, 41–45; MAKSODIAN 1987, 266.

²⁵⁰ MAKSODIAN 1987, 123, kommentár: 268–269.

²⁵¹ MAKSODIAN 1987, 124.

²⁵² THOMSON 1985, 251–52.

²⁵³ MARQUART 1903, 38; THOMSON 1985, 351.

²⁵⁴ MAKSODIAN 1987, 269.

rint nagyrészt a *sevordi* mártíroknak köszönhetően a 'fekete fiak' kifejezés örmény nyelvű megfelelője (*tux manuk*) a 9. század végétől az örmény folklórban szentként tisztelt hősök, helyek, templomok, kövek, völgyek neve lett. Ezen emlékek elsősorban a *sevordik'* területén sűrűsödnek. Abban az esetben, ha valamely személy megnevezésére használják, soha nem örményről, hanem idegen származásúról van szó.²⁵⁵ Nagy Kornél szerint az örmény források azért tekintették a *sevordik'* népet idegennek, vadnak és eretneknek, mert a kisebbségben lévő kalkedoniánus hitre tértek át.²⁵⁶

A *sevordik'* Uti tartomány lakói, amely Arménia északkeleti tartománya a Kur folyóhoz közel.

Asot Bagratuni 862–890 között uralkodott. Előbb a kalifa a fejedelmek fejedelme címet adományozta neki 862-ben, majd ezután kapta meg 885-ben a király címet. Miután Bizánchoz is közeledett, I. Baszileiosz is koronát küldött neki. Három leányát pedig a helyi örmény erős házak vezetőihez adta feleségül, így aztán sikerült a belső és külső feltételeket is megteremteni ahhoz, hogy Arménia gyakorlatilag önállóvá váljon.

János katolikosz arról számolt be, hogy miután a kalifától koronát kapott és az I. Baszileiosszal való kapcsolatfelvétel között stabilizálta uralmát, alávetette az északi területeken élő népeket is, amelyek a Kaukázus távoli völgyeiben éltek. Uralma alá hajtotta Gugark barbár népeit, illetve Uti tartomány martalócait. Megtiltotta nekik a rablást és öldöklést, és törvénytisztelő engedelmes néppé tette őket, uralkodókat, valamint hercegeket jelölve ki számukra.²⁵⁷ Itt nincs szó a *sevordik'* népről, de ez Thury dolgozatából nem derül ki egyértelműen.²⁵⁸

Asot Bagratuni 890-es halála után Szembat lett Arménia uralkodója. Neki Muḥammad Afšīn, Azerbajdzsán emírje vitt koronát a kalifától. 892-ben hódította meg Arménia fővárosát, Dvint, majd János katolikosz beszámol arról, hogy hatalma alá hajtotta a szomszédos népeket: Erzurumtól a Fekete-tenger partján át a Kaukázus Alán-hágójáig. Onnan tovább terjeszkedett Tifliszig a Kur folyó mentén egészen Uti tartományig, *Hunarakert*, *Tus* és *Šamk'or* városáig.²⁵⁹ Leó bizánci császárral is egyezséget kötött, ami felkeltette Afšīn gyanakvását. 895-ben azonban Szembatot Aḥmad al-Šaybānī részéről érte váratlan támadás, ugyanis elfoglalta Amidát, Dijárbakirt és Taront, majd visszaverte Szembat ellentámadását. Ezt használta ki Afšīn. János katolikosz arról számol be, hogy Afšīn keresztülvonult Uti tartományon, és Gugark, valamint Virk vidékére jött, hogy alávesse ezeket a területeket, és Szembatot térdre kényszerítse.²⁶⁰ Miután ez nem sikerült, elhagyta Arméniát.

897 és 901 közé lehet datálni János katolikosz azon leírását, amely arról ad számot, hogy egy József nevű görög eunuch, arab neve Wašīf, Barda'a helytartója volt, és

²⁵⁵ RUSSEL 1998, 333–336.

²⁵⁶ NAGY 2005, 237.

²⁵⁷ MAKSODIAN 1987, 128–129.

²⁵⁸ THURY 1897, 326.

²⁵⁹ MAKSODIAN 1987, 139, kommentár: 278. THURY 1897, 326, ahol újból a *sevordik'*-at említi, de a forrásban csak a tartomány neve, illetve a városnevek szerepelnek.

²⁶⁰ MAKSODIAN 1987, 147–148, kommentár: 282. Az eseményekre TER-GHEWONDYAN 1976, 60–65.

15. A Kaukázus Toumanoff műve alapján

ő tárgyalt Szembattal. Azután valami gonoszság kerítette hatalmába. „Hatalmas haderővel *Gēorg*, a *sevordik*’ *nahapetje*²⁶¹ ellen vonult, aki a nevét *Sev* nevű ősiüktől való származásuknak köszönheti. Az eunuch teljes fegyverzetben rontott rájuk egy váratlan órában. Jóllehet a rettenthetetlen *sevordik*’ derekasan ellenálltak neki, mégsem tudták tartani magukat a váratlan támadás miatt. Az eunuch foglyul ejtette *Gēorgot* testvérével együtt, akinek a neve *Arues/Arewēs*n, s magával vitte őket *P’aytakaran* (Bajlakan) városába. Itt leendő hóhéraik kíméletlenül kivallatták, és rá akarták venni őket, hogy a Krisztus által adott törvényeket elhagyva Mohamedjük szentségtörő vallását vegyék fel. Mindazonáltal (a *sevordi* hercegek) nem engedtek a követelésüknek, és a mennyei élet üdvösségét nem adták fel cserébe a helyrehozhatatlan romlásért és gyarló életért. Tehát miután kivégezték őket, a nevüket bejegyezték az Élet Könyvébe.”²⁶² Itt fordulnak elő másodszer a *sevordik*’, és itt is szerepel vezetőik kiktartása és vértanúsága Krisztus hitéért.

Afšīn 891-ben járványban meghalt Azerbajdzsánban, így Szembat helyzete javulni látszott. Azonban Afšīn utódja, Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ (901–919, 922–929), az új oszti-

²⁶¹ A hercegi ház vezetőjének az örmény címe.

²⁶² MAKSODIAN 1987, 152.

kán kihasználva Bagdad meggyengülését, önálló uralmat kívánt kiépíteni. Szembatot saját hatalma alá akarta vonni, amit a kalifa nem engedélyezett. Ennek ellenére hadat indított, 902-ben *Paytakaran* (Bajlakan) városából indult, átkelt Uti tartományon és egészen *Taşratap*-ig nyomult.²⁶³ 903-ban tárgyaltak a felek, és Yüsuf elérte, hogy neki fizessék az adót, és őt ismerje el Szembat. Ezután néhány év nyugalom volt, azonban 908-ban al-Muqtadir kalifa (908–932) hatalomra kerülése után tovább növelte a nyomást, és Vaszpurakán fejedelmét, Gagik Arcrunit nevezte ki Arménia királyává. Ezután egyesült erővel támadtak a még Bagratida kézen lévő Arméniára. Szembat pedig János katolikoszt küldte tárgyalni Dvinbe, azonban Yüsuf vasra verette, később aztán elengedte.

A 910-es évben Yüsuf osztrikán, miután Dvinbe érkezett, csapatokat bocsátott Gagik rendelkezésére, hogy Szembat ellen vonuljon. Szembat két fiára, Asotra és Muselre bízta a sereg vezetését, de megparancsolta nekik, hogy kerüljék a fő útvonalakat. János katolikosz a további eseményekről is számot adott: „Nig kerületét²⁶⁴ elérve, az utóbbi észrevette, hogy az ellenség, köztük Gagik király, tábort vert a nyílt terepen a hegy lábánál lévő völgyben. Az ellenség rögtön oly módon került szembe velük, hogy akarattuk ellenére kényszerültek felkészülni támadásra anélkül, hogy tudatában lettek volna az Uti tartományból érkező seregek árulásának, akiket *sevordik*-nak neveztek. Ekkor Asot és Musel mindenki előtt a csatátérre sietett, és kitüntették magukat a harcban, számos vitézi cselekedet révén nagy pusztítást vittek véghez az ellenséges sereg soraiban, amivel nagy fejtelenséget okoztak. A csata hevében, mikor a küzdelem már közvetlen közélről folyt, az Utiból jött seregek hirtelen sarkon fordultak, és alattomos tervüknek megfelelően önként távoztak, s nem jöttek vissza többé.”²⁶⁵ A csata ezzel eldőlt, Muselt elfogták és hadifogságba vetették. János katolikosz még egyszer megemlékezik Uti tartomány lakóinak árulásáról, amikor 910-re datálhatóan Musel haláláról számot adott: „...hasonlóképpen Szembat király fiát, a bátor és ifjú Muselt, akit azért fogtak el, mert Uti tartomány lakói hazaárulást követtek el, hasonló kínzásoknak vetették alá és halálos szert adtak neki, minek következtében meghalt. Asot *sziparapet*²⁶⁶ igényt tartott holttestére, amit a család ősi temetőjébe küldve Bagaranban helyezték végső nyugalomra.”²⁶⁷ Ebben a szövegben Uti tartomány lakóin a *sevordik*-népét kell értenünk.

Szembat király helyzete 912-től egyre romlott és végül Yüsuf elfogta, majd 914-ben kivégeztette. 914-re datálhatóan János katolikosz arról panaszkodott, hogy a szomszédos népek támadásai és az előkelő házak belső ellenségeskedése sújtja országát. A szomszédos népek között felsorolja a bizánciakat, Egriszi, Gugark és Uti népét, valamint a Kaukázus lábánál élő északi népeket.²⁶⁸

²⁶³ MAKSODIAN 1987, 156, kommentár: 286. A modern Lori síksággal azonosítják a helynevet.

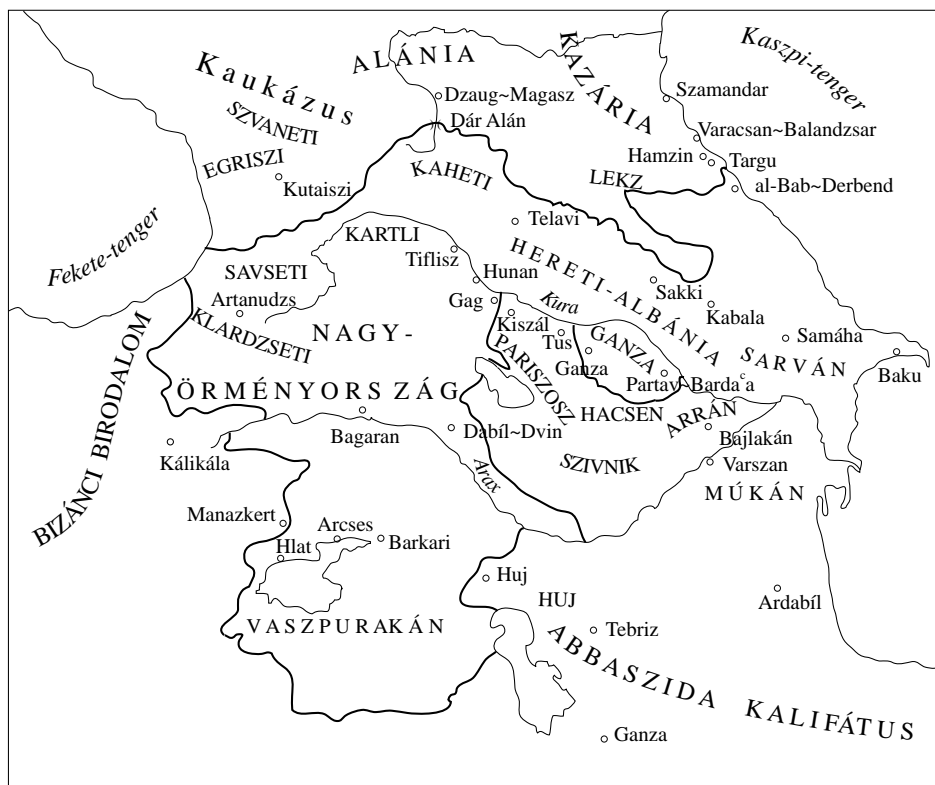
²⁶⁴ *Ayrarat* tartomány egyik kerülete: MAKSODIAN 1987, 290.

²⁶⁵ MAKSODIAN 1987, 167; THURY 1897, 327.

²⁶⁶ A Kr. e. 2. századtól létező örökletes katonai méltóság.

²⁶⁷ MAKSODIAN 1987, 170.

²⁶⁸ MAKSODIAN 1987, 185.

16. Arménia a korai Bagratida-korban (884–962)

Szembat király kivégzését követően Arménia déli részét Gagik Arcruni király tartotta hatalmában, míg északon Asot Sapuh, Szembat testvére fiának a kezében volt a hadsereg. Szembat fia, Asot Erkat ('vas') is igény tartott apja örökségére, és János katolikosz, valamint Nikolaosz Müsztikosz elérte, hogy 914-ben fogadják az örmény uralkodót Konstantinápolyban. Asot bizánci támogatással tért haza, mire Yüsuf Asot Sapuhot Dvinben királlyá koronáztatta. Így aztán három király is volt egyszerre Arméniának. János katolikosz igyekezett a két Asot között békés megoldást találni, de nem járt sikerrel. Yüsuf aztán Asot Erkat mellé állt, így az elkezdte a háborút a Dvinben székelő rokona ellen, melynek során Uti, Gardmán és Szivnik tartományok ellen vonult 918 és 920 között.²⁶⁹ János katolikosz a 918-as évvel kapcsolatban számolt be Asot hadjáratáról, aki Uti tartományba ment, hogy Movszesz félelmetes lázadását leverje, akit maga tett meg herceggé és vezérré Uti tartomány barbár törzsei fölé. Az Alán-kapuzhoz közel eső Gugark vidék nagy *chorepiscopusa* hatalmas sereggel jött a király segítségére, de Movszesz is jelentős erőket mozgósított, és kiverte a

²⁶⁹ TER-GHEWONDYAN 1976, 73–76.

királyt a tartományból. Ő most már saját sereget toborzott, és nagy elszántsággal törtek előre. Movszesz csapatai hátráltak, majd szétszóródtak és cserbenhagyták őt, aki így nyugat felé menekült és Szivnik tartományban keresett menedéket, az ottani herceg, Szembat közelében, akitől problémáinak megoldására számított. Közben a király Utiban maradt, hogy az ország makacs és ingerlékeny lakosságát lecsendesítse. Movszesz aztán onnan Canark nagy *chorepiscopus*ához menekült, hogy tőle kapjon segítséget. A király üldözőbe vette és utolérve acélsisakjára csapott kardjával, és átszúrta a nagy sisakot a közepénél, és földhöz szögezte Movszeszt. Magával vitte és megvakította. Ezután testvérével, Abasszal és Ibéria hercegével, Gurgennel találkozott, akik összeesküdtek ellene, és csak az utolsó pillanatban tudott elmenekülni Uti tartományba.²⁷⁰ Maksoudian megjegyzi, hogy Movszesz *sevordi* származású lehetett.²⁷¹ A 919-es évben a belső küzdelmek tovább folytatódtak. János katolikosz Szembat Szivnik hercegével kapcsolatban említ egy arabok elleni csatát, amelyben a segítségére vannak a Gibeonita haderők. Maksoudian a kommentárban jelzi, hogy itt törökökről van szó, amelyet aztán Sztepannosz Orbelján pontosít is.²⁷² A Dvin körüli harcok során a király újból rossz híreket kapott Uti tartományból.²⁷³

919-ben Yüsuf kegyvesztett lett, és Bagdadban bebörtönözték négy évre, helyére *Sbuk* (*Subuk*) osztikánt küldték. Ő a bagdadi kalifa megbízásából II. Asotnak a sáhansáh címet adományozta, amely Arménia feletti hatalmának a megerősítése volt. 921-ben Asot sikeresen gyűrte le Ibéria fejedelmét, majd figyelmét újra Uti tartomány kötötte le, ugyanis megbékélt unokatestvérével, Asottal, és Dvinben békét kötöttek. Ezután a sáhansáh kedvenc tartományába, Utiba távozott. Útközben kapta a hírt az ottani kormányzó lázadásáról, akinek neve Amram, de a nép *C'lik* 'kis bika' nevet adta neki, mivel hatalmas termetű volt. A sáhansáh rábízta a tartomány ügyeinek intézését. Azonban gonosz és sötét gondolatok kerítették hatalmukba Amramot, aki megtagadta az engedelmességet, és Gamirk ország fejedelmének szolgálatába szegődött, és tartománya *nahararjait* is fellázította. Asot midőn újra Uti tartományba

²⁷⁰ MAKSODIAN 1987, 206–207.

²⁷¹ MAKSODIAN 1987, 301. A *chorepiscopus* grúz címre uo.

²⁷² *Stepannos Orbelean's History of the State of Sisakan*, translated from Classical Armenian by Robert BEDROSIAN, 105: „After these events, the great prince of Sisak, Smbat, together with his three brothers, grew angry and quarreled with the emir of Goght'n, who at that time held by force the district of Goght'n. They requested that he give up their own patrimonial district of Ernjak and the surrounding districts which Yusup' had entrusted to him. But the emir of Goght'n refused, saying: 'This was a gift to me from the court.' When Smbat heard this he assembled troops to fight with great ferocity, taking along with him the SCYTHIAN TURKS who dwelled in tents on his land. The emir arose before them. After clashing with each other, the Hagarenes were defeated. But then those TURKS who held the left flank behind Vasak conceived a diabolical plan. Together they attacked and killed Vasak and then fled off in the direction of Naxjawan. With endless mourning and sobbing, the brothers took the body of the handsome young man from the field of battle and placed it by his father, Ashot, after prolonged mourning.”

Párhuzamos történet: János katolikosz: LX: 10 p. MAKSODIAN 1987, 209, 303 szöveg, kommentár: Gibeonite forces = Turks.

²⁷³ MAKSODIAN 1987, 210.

jött, azt tapasztalta, hogy az emberek többsége hátat fordított neki, csak kevés híve maradt. Ezután Egriszi királyához fordult Asot, aki egy erős, jól felszerelt sereget bocsájtott rendelkezésére. Asot a sereggel megérkezett és csatára készült. Amram is hatalmas sereget gyűjtött, és azt a Kur folyó menti erdőkben állomásoztatta, de nem vállalt nyílt csatát. Asot figyelmetlenségéből a seregét egy katlanba vezette, ahonnan csak egy út vezetett ki, így aztán csapdába került, s a sereg élelem és víz nélkül maradt. Már az esetleges átadásáról tárgyaltak, mikor Asot egy kis kísérettel éjszaka kitört és elmenekült.²⁷⁴ Amram feltehetőleg Movszesz után vehette át Uti tartomány irányítását. A forrásban említett Gamirk ország fejedelme, Gurgen a bizánci hadvezérrel, Kurkuasz Jánossal lehet azonos, aki valószínűleg Amrammal szövetségre lépett, amikor megtámadta Dvint 921/22-ben.²⁷⁵

János katolikosz művében több alkalommal nem esik szó Uti tartományról, ugyanakkor feltehetőleg hosszabb időre a tartomány kikerült a Bagratida-ház uralma alól.²⁷⁶ Mindenesetre 922-ben Yüsuf kiszabadult a börtönből és visszaszerezte korábbi pozícióját. Ennek következtében újból Asottal került szembe. 929-ben Asot és Yüsuf is meghalt. Asot helyére testvére, Abasz került.

János katolikosz művében három eseménnyel kapcsolatban fordul elő a *sevordik*' neve: 853-ban, 897–901 között és 910-ben. További hat alkalommal csak az az Uti tartomány szerepel, ahol a *sevordik*' éltek. Eredetükről János katolikosz nem tudott sokat, a népetimológiás heros eponymos nem hordoz történeti információt. II. Asot 910-ben harcolt a *sevordik*' ellen, és ismert, hogy 914-ben Konstantinápolyban fogadták a császári udvarban, ahol vele volt János katolikosz is. Így tehát a bizánci udvarban az örmény ügyekről naprakész információkkal rendelkeztek, amit mellesleg a *DAI* Kaukázus népeivel foglalkozó fejezetei is jól mutatnak, de ott a *sevordik*' neve nem fordul elő.

Ellenben a bizánci császár, Bóribanszületett Konstantin neve alatt fennmaradt *De ceremoniis aulae Byzantinae* című műben a külföldieknek írt levelek protokollja kapcsán Arméniára vonatkozólag először a Nagy Arménia fejedelmek fejedelmét (*archon ton archonton*) említi, majd Vaszpurakán fejedelmét (*archon*), akit jelenleg szintén fejedelmek fejedelmeként tisztelnek. Aztán következnek a többi örmény fejedelmek (*archon*), Kokovit, Taron, Moex, Auzan, Syne és végül „Servotioi (Σερβότιοι) három fejedelmének, akiket fekete fiúknak neveznek (*maura paidia*).”²⁷⁷ Marquart rekonstrukciója szerint a helyes olvasat: Σερβόριοι, ami az örmény *sevordik*' megfelelője. Elfogadta Thury örmény népetimológiás magyarázatát (*sew ordi* 'fekete fiú'), amelyet Konstantin is lejegyzett.²⁷⁸

Ezek után marad a kérdés, hogy a Σάβρατοι, a magyarok régi neve hogyan kapcsolható ide. Hammer-Purgstall elsőként teszi egymás mellé a bizánci és az örmény forrás-

²⁷⁴ MAKSOUDIAN 1987, 215–216.

²⁷⁵ MAKSOUDIAN 1987, 304.

²⁷⁶ THURY 1897, 392.

²⁷⁷ REISKE 1829, 687^{13–14}, MORAVCSIK 1984, 43, 19. jz.

²⁷⁸ MARQUART 1903, 39; THURY 1897, 395–396.

sok adatait, bár az azonosítás helyességében kételkedett.²⁷⁹ Ezzel kapcsolatban Thury József koncepcióját érdemes ismertetni. Thury abból indult ki, hogy Theophilosz bizánci császár ellen a kalifa támadást indított 840-ben, és Amorion városáig nyomult előre, s ebben részt vett mintegy tízezer turk. Ők nem mások, mint a magyarok, akiket Konstantin szavartinak, az örmény írók meg *sevordik*´-nak neveznek. Ugyanaz a bizánci szerző számolt be arról, hogy a magyarok, türk néven, 839-ben a bolgárokat segítették az Al-Dunánál. Így feltehető, hogy a magyarság 835 táján (Sarkel felépítése a besenyők ellen) vált ketté, és hagyta el Levédiát. Konstantin császár azt állítja, hogy a levédiai magyarságot hívták szavartoinak, és ezek azon része, amelyik Persziszbe költözött, még a császár korában (10. század első fele) is megtartotta ezt a régi nevét. A két állítás történeti hitele nem azonos, ugyanis a császár tudta az örmények révén, hogy a szavarti (nem *sevordik*´!) nevű nép több alkalommal szövetkezett az arabokkal az örmények ellen, és 921-ben az ő serege segített levérni őket. Arról pedig, hogy a szavartik rokonai a nyugaton élő türköknek, és ezektől Levédiában szakadtak el, a bizánci testőrség tagjaitól, Árpád dédunokájától, illetve a Pannoniából Persziszbe utazó követektől is hiteles információi lehettek. Tehát az az állítás, hogy 950 táján a Kur mellékén élt egy odatelepedett magyar csoport, teljesen hiteles. A keleten maradt népcsoport szavarti, valamint a nyugati turk nevéből adódó különbséget úgy magyarázta a császár, hogy az eredetileg Levédiában még egységben élő népre alkalmazta a szavartoi nevet. Tehát Thury szerint a Σάβαρτοι ἄσφαλοι a régi, levédiai magyarok elnevezése Konstantin császár feltételezése.²⁸⁰ Nyilván a kiindulópontnál már vannak problémák Thury ötletével, az Amorion elleni hadjáratban résztvevő türkök a kalifátusban szolgálatot teljesítő török csapatok, amelyek jelentősége éppen ekkor válik meghatározóvá a kalifátus új központjában. Emellett Thury a Σάβαρτοι = *sevordik*´ azonosságot vallotta. Ugyanakkor egyértelmű, hogy Konstantin császár tisztában volt az örmény *sevordik*´ szerepével és jelentőségével, és ez nem véletlenül tükröződött a *De cerimoniis* idézett helyéből, de meglepő módon ott a romlott alak, Σεβόρτιοι található, ami Σεβόρτιοι formában rekonstruálva is az örmény alakot tükrözi vissza. Ezzel szemben a magyarokkal kapcsolatban használt Σάβαρτοι a *DAI*-ban ettől jelentősen különbözik. Ez arra mutat, hogy Konstantin vagy az írnoka éppenséggel két külön népről adott hírt. Tehát a két név összekapcsolása Thury ötlete, amelyet Konstantinnak tulajdonított. Ezt további érvekkel lehet alátámasztani: 1. Perzsia vidékéről szól a szavartoi kapcsán a bizánci császár, ugyanakkor az örmények (és így a *sevordik*´ is) az ő alattvalói. Miért nem azt mondta, hogy Arménia vidékén élnek, ha fejedelmüket az örmények között említi a *De cerimoniis*-ban? 2. A császár (aki több magyar előkelőt megkeresztelt: Bulcsú, Termacsu) még csak utalást sem tett arra, hogy a *sevordik*´ a 9. századtól már bizonyosan keresztények. 3. A császár azt írja, hogy a magyarok ezen keleten élő rokonaikkal követek útján kapcsolatot tartanak, de nem említi, hogy ő is levelezik velük.

Mielőtt az idetartozó muszlim források adatait számba vennénk, visszatérünk a *DAI* 38. fejezetének kronológiai vonatkozásaira, ugyanis a 854-ben az örmény forrá-

²⁷⁹ Id. CZEGLÉDY, *MÓT*, 74, 78.

²⁸⁰ THURY 1897, 393–395.

sokban megjelenő szavard-magyar csoport a Levédiából Etelközbe történő költözést behatárolja. Már Thury úgy vélte, hogy a 38. fejezet egy évszázados keretben magyarázható.

Czeglédy Károly – mint korábban említettük – a 889-es besenyő–magyar és egy korábbi kangar–szavartoi háború összecsúsztatásával lehetőséget nyitott az időkeret kibővítésére. Elsőként az 1974-ben megjelent második álláspontja kerül bemutatásra, mert ezt az örmény forrásokban megjelenő *sevordik*‘-ra építette. Czeglédy Konstantin császár kangar–szavartoi háborúját a 854 előtti évekre tette.²⁸¹ Így már a többi forrásadat felhasználásával a 38. fejezet, azaz a 9. századi magyar történelem keretei rekonstruálhatók. 833-ban Sarkel felépítésekor a magyarok önálló népként éltek a Dontól nyugatra. 837-ben az Al-Dunánál szerepeltek, majd 850 táján a kazárok hatalma alá kerültek, ami 860/61-ig tartott, ekkor ugyanis Konstantin-Kyрил a kazár kagánhoz utaztában a Krím félszigeten találkozott *ugorokkal* a kazár sereg részeként, és e név a magyarok szlávok által használt neve. 862-ben az *Ungri* nép feltűnik frank területen, ami egy új politikai irányultságot jelez. A Ğayhānī-hagyomány adatai alapján megállapítható, hogy a magyarság 870 és 880 között visszanyerte önállóságát. 880 és 886 között a magyar szakrális kettős fejedelemség összeomlott, amely mögött rusz vagy besenyő támadás állhatott. Így 886–889 közé datálja Czeglédy Konstantin hároméves kazár–magyar együttélésekről szóló információját. A 889-es második besenyő–magyar háború vetett véget az együttelésnek, ami Regino értesülésére épül. 895-ben a harmadik besenyő–magyar háború következtében a magyarok birtokba veszik a Kárpát-medecét.²⁸²

Kristó Gyula ezekre az előzményekre építette fel saját koncepcióját, amely szerint a 830-as években költöztek a magyarok a Volga vidékéről a Don és Al-Duna közti térségbe, amire utal Szümeon Logothetész leírása a bulgár–magyar szövetségről. A bizánci forrás 836–838 közt az Al-Dunánál említ egy *ungr, türk* és *hun* nevű népet, amelyet a magyarsággal lehet azonosítani, és ezt az első hiteles adatnak tekintik a magyarságról.²⁸³ 840 táján a hétmagyar törzsszövetség kazár uralom alá került, és a kazárok a magyarokat, esetleg egy csoportjukat áttelepítették a Dontól keletre, talán a Kaganátus keleti szélére, a Volgához. 854-ben a *sevordik*‘ megjelenése előtt zajlott a kangar–szavartoi háború, aminek következtében a magyarok egy csoportja elszakadt, és a Kaukázusban talált menedéket, míg a Levedi vezette csoport Etelközbe, a Dontól nyugatra költözött, s ezzel egy időben csatlakoztak hozzájuk a kavarak. 855-től 15-20 évet töltöttek kazár fennhatóság alatt, 880 táján már sikerült függetlenedni a kazároktól, amire al-Ğayhānī egyértelműen utal. 895-ben a besenyő támadás következtében a magyarok beköltöztek a Kárpát-medencébe.²⁸⁴

²⁸¹ *MŐT*, 122.

²⁸² *MŐT*, 118–119.

²⁸³ Geórgiosz barát folytatása tudósít az adott eseményről. Kritikai kiadása magyar fordítással: MORAVCSIK 1984, 52–58.

²⁸⁴ Az eredeti koncepció részletes kifejtése: KRISTÓ 1980, 32–150. A legújabb összefoglaló: KRISTÓ, МАКК 2001, 11, 21–22, 29, 38–39, 45–47, 52.

A kangar–szavartoi háború korábbi datálásának vizsgálatához vissza kell térni a *sevordik* ‘kérdéssel kapcsolatos muszlim forrásokhoz. Elsőként D’Ohsson kapcsolta össze az örmény források által említett *sevordik* ‘at az arab kútfőkben előforduló *al-sāwardīya*-val.²⁸⁵ Aztán Marquart tekintette át a vonatkozó muszlim forrásokat, vagyis al-Balāḏurī, al-Mas‘ūdī és al-Iṣṭahṛī híradásait.²⁸⁶ Marquart tett még egy érdekes észrevételt. A Σάβαροι alakot a *De cerimoniis* eltérő adatára hivatkozva arabperzsa forrásra vezette vissza, amihez még társult, hogy az *asphaloi* alakban az arab اسفل ‘alsó’ szót vélte felfedezni.²⁸⁷

A muszlim földrajzi irodalom egyik neves alakja, al-Iṣṭahṛī a 10. század első feléből származó munkájában a következőket írta: „Bardā‘a és Šamkūr mögött van egy örmény népe, amelyet Siyāw.rđīya-nak neveznek, bajkeverő, gonosz rablónép.”²⁸⁸ Kortársa, al-Mas‘ūdī szintén közölt róluk egy tudósítást: „Ami a Kurr folyót illeti, eredete a Ğurġīn²⁸⁹ királysághoz tartozó Ğurzān (Grúzia) országban van; az abhāz vidékén átfolyva a tifliszi végekhez ér, és azt középen szeli át, azután a Siyāw.rđīya vidékein át folyik. Ők az örmények egyik fajtája; bátor és vitéz nép, amint azt a rájuk vonatkozó tudósításokban megjegyeztük; hozzájuk fűződik a siyāwurdīya néven ismert csatabárdok elnevezése, amelyeket a siyābiġa²⁹⁰ és más barbár seregek szoktak használni. A Kurr néven ismeretes folyó addig folyik, amíg Bardā‘a-tól három mérföldre nem jut, azután a bardā‘a-i kormányzósághoz tartozó Bardāġ mellett folyik el, végül pedig al-Šanāra szomszédságában az Arras folyó ömlik belé.”²⁹¹ A 10. század első felében alkotó két szerző egymástól függetlenül a Kur folyó partján említi a *Siyāw.rđīya* népet, amely az örmény *sevordik* ‘ arab átírásának tekinthető.

Minorsky kiadta Müneccim baši (meghalt 1702) *Ğāmi‘ al-duwal* című munkájának azt a részét, amely a kaukázusi muszlim dinasztákkal foglalkozott, és amit 1075 táján lejegyzett műből vehetett át. Eszerint a muszlim Šaddād-dinasztia Arrān felett uralkodott 951 és 1075 között, először Dabil/Dvin, majd 978-tól Ganza központtal. A dinasztiaalapító Muḥammad ibn Šaddādöt három fia, Laškārī, Marzuban és Faḏl követte a trónon. Faḏl, miután bátyja örökölte a hatalmat, 968 táján szerencsét próbált Ganza városában: „Ganza városába jött és letáborozott embereivel, apródjaival és társaival a város kapujához közel. A városban Sallār Ibrāhīm megbízásából ‘Ali

²⁸⁵ Idézi: CZEGLÉDY, *MÓT*, 74.

²⁸⁶ MARQUART 1903, 36–38.

²⁸⁷ MARQUART 1903, 39–40.

²⁸⁸ وراء بردعة وشمكور صنف من الارمن يقال لهم السياوردية اهل العبث والفساد والتلصص I/2, 24, 102. jz.

²⁸⁹ Gurgen Magiszter Tao-ban uralkodott 918–941 között: MINORSKY 1958, 164, 5. jz.

²⁹⁰ Minorsky szerint a *sibāsiġa* szóról lehet szó, amely a középperzsa **spāsīg* ‘testőrök’ szóra vezethető vissza, és a Szászánidák telepítettek határőröket a kaukázusi limesre: MINORSKY 1958, 165, 2. jz.

²⁹¹ وأما نهر الكر فميدوه من بلاد جرجان من مملكة جرجين، ويمر ببلاد أبخاز حتى يأتي ثغر تقليس، وينشق في وسطه، ويجري في بلاد السياوردية وهم نوع من الارمن ذوو بأس وشدة على ما ذكرنا من أخبارهم واليهم تضفاف الطبرزينات المعروفة بالسياوردية يستعملها السبابجة وغيرهم من جند الأعاجم ويجري هذا النهر المعروف بالكر حتى ينتهي الى ثلاثة أميال من بردعة ويجري على برداج من أعمال بردعة ثم يصب فيه مما يلي الصنارة نهر الرس al-Mas‘ūdī II, 242–243; MINORSKY 1958, KMOŠKÓ I/2, 189–190.

al-Tāzi volt a kormányzó. Ő próbálta a maga oldalára állítani, megbecsülésben részesítette és szívélyes volt vele. Megígérte, hogy ír Sallárnak és ismerteti vele a helyzetét, hogy számára ellátást nyújtsanak a város kapuja mellett,²⁹² cserébe védelmezi a várost, elúzi a mögötte lakókat és véget vet a tolvajok, bűnözők és különösképpen közülük a *siyāwurdīya* garázdálkodásának. És egy *sariya* nevű nép gyülekezett ennek a városnak a kapuja közelében, közöttük nagyszámú lovas, kevéssel több mint négyszáz lovas, akik csatlakoztak a *siyāwurdīyahoz* és egyesültek egymással. Letelepdedtek a Kur partján, és menedéket találva a bozótosok és erdők mélyén, elvitték a falvak termését és portyáztak. Ez a kormányzó Faḍl ibn Muḥammadtól kért segítséget, hogy elűzze és pusztítsa őket, ha módot talál rá. Úgy történt, hogy mialatt ez ügyben tárgyaltak, kiabálás hallatszott a városban, hogy (az ellenség) megérkezett Sürmīn faluba azért, hogy elvigye az ottani termést. Erre a csapat fegyvert fogott és elindult Ganzából. Faḍl társaival lóra pattant és ellenük vonult, és véres csatát vívott velük és megfutamtotta őket. A Šaddādídák szorosan a nyomukban voltak, majd sértetlenül tértek vissza. Miután a város népe látta, hogy mit tett, megbecsültsége nőtt és egyre inkább bíztak benne.²⁹³ Később testvérét, Laškarīt odahívta, és 971-től Ganzát birtokba vették, és onnantól az lett a fővárosuk. Minorsky kifejtette, hogy a sevordi nép Ganza és Tiflisz között lakott a Samkur, Tausz és Aksztafa folyók völgyében, és Faḍl (985–1031) uralkodása idején hatalma alatt tartotta a *sevordik*-at, de már bátyja, Laškarī (971–978) elfoglalta Samkur városát. A *sevordik* központja ettől nyugatabbra, a Tausz közelében lehetett, és lakossága az örmény kereszténységhez csatlakozott.²⁹⁴

A 10. században az örmény adatokkal párhuzamosan a muszlim források is leírják a *siyāwurdīya* népet, amely a század második felében a Šaddād-dinasztia hatalma alá került.

Korábbi történetükre is van utalás a muszlim történeti irodalomban. A 9. század második felének híres történetírója, al-Balāḍurī²⁹⁵ az Arménia meghódításáról szóló fejezetben egy történetet ismertetett: „Bardā‘a népének egy csoportja a következőket adta elő nekem: Šamkūr régi város volt. Salmān ibn Rabi‘a al-Bāhili egyik emberét kiküldte, aki a várost el is foglalta. Azóta a város mindig lakott és virágzó volt, egé-

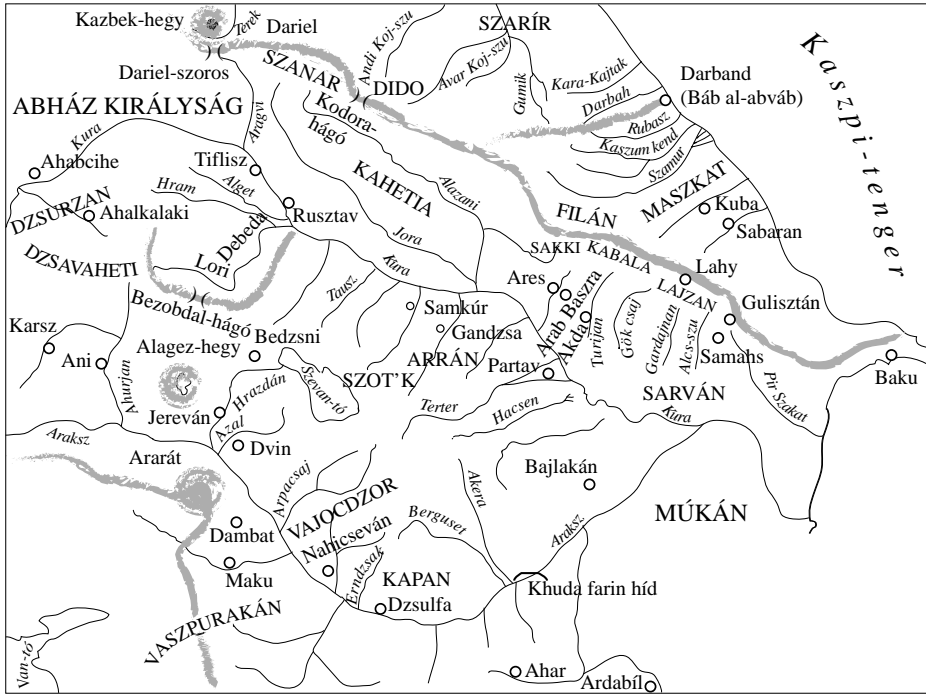
²⁹² Minorsky: the latter should assign him living from the income of the town MINORSKY 1957, 13; Ormos István fordítása: hogy tartózkodási helyet jelöljön ki neki a város kapujánál.

²⁹³ فأتى مدينة جنزة ونزل على بابها مع سواده وعلمانه ومن اجتمع عليه من اصحابه وبها وال من قبل السلار ابراهيم يعرف بعلى التازى فمناه وكرمه وعمل معه الجميل ووعده ان يكتب الى السلار ويعرفه حاله ليجعل له معاشا من باب المدينة فيحامي عنها ويذب من وراءها ويزيل معزة اللصوص و اهل الفساد والسيوردية خاصة منها وقد كان اجتمع قوم يعرفون بالسرية على باب هذا المدينة وفيهم عدد جم من الفرسان بنيف على اريعمانه فارس قد خالطوا السياوردية وتخالطوا معهم ونزلوا بشط الكر معتصمين بتلك الغياض والاجام ويحتلمون غلات هذه الضياع ويشنون الغارات فيها فاستعان هذا الوالى بالفضل بن محمد فى دفعهم والنكاية بهم ان وجد فرصة واتفق انهم فى هذا التدبير اذ وقعت صيحة فى المدينة انهم وردوا ضبيعة سورمين لاحتمال ما فيها من الغلات وان القوم اخذوا اسلحتهم وبرزوا من جنزة فركب الفضل مع اصحابه وسار اليهم فحاربهم محاربة شديدة فهزمهم فركبت الشدادية اكتافهم وعادوا سالمين فلما عاينوا اهل البلد ما كان منه زادوا منه اعظاما واستناموا اليه حالا فحالا

MINORSKY 1953, 7–8 (arab szöveg), 12–13 (angol fordítás).

²⁹⁴ MINORSKY 1953, 26.

²⁹⁵ EI I, 971–972.

17. A Kaukázuson túli terület keleti része a 10. században

szen addig, amíg al-Sāw.rđiya el nem pusztították, ez a nép akkortájt állt össze,²⁹⁶ midőn Yazīd ibn Usayd Arméniából távozott, akkor fordult sorsuk rosszra, és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utóbb Bugā al-Mu‘tašim Billāh – Allah irgalma vele! – kliense mint Arménia, Ādarbaygān és Šimšāť kormányzója, 240-ben benépesítette, olyan Kazáriából hozzá menekült néppel, akik védelmet kerestek nála az iszlám iránti elkötelezettségük miatt; és még Barda‘aból kereskedőket telepített a városba és al-Mutawakkilija néven nevezte el.”²⁹⁷

²⁹⁶ جمع ige fordításai: ‘came together’: HITTİ; ‘verődtek össze’: KMOŠKÓ; sich zusammenrottenen/ erschienien: MARQUART 1903, 36; vö. CZEGLÉDY, MÖT, 276, 115. jz.

²⁹⁷ حدثتني جماعة من أهل بردعة قالوا كانت شمکور مدينة قديمة فوجه سلمان بن ربيعة الباهلي من فتحها فلم تزل مسكونة معمورة حتى أخربها الساوردية وهم قوم تجمعوا في أيام انصرف يزيد بن أسيد عن أرمينية فغلظ أمرهم وكثرت نوابئهم ثم أن بغا مولى المعتصم بالله عمرها في سنة أربعين ومانتين وهو والي أرمينية وأذربيجان وشمشاط : وأسكنها قوما خرجوا اليه من الخزر مستأمنين لرغبتهم في الاسلام ونقل اليها التجار من بردعة وسماها المتوكلية Balādurī, ed. DE GOEJE, 203; angol fordítása: HITTİ 1968 I, 319.

A következő muszlim szerzők művei tartalmazzák ugyanennek a tudósításnak különböző változatait, zömében rövidítve az eredetit: Ibn al-Faḳīh al-Hamaḏānī,²⁹⁸ Dimišqī²⁹⁹ és Yāqūt.³⁰⁰

Barda‘a Arrān fővárosa a Kur folyó közelében, amelynek lakóit nevezi meg forrásul al-Balāḏurī.³⁰¹ Maga a tudósítás három kronológiai réteget képvisel:

1. Salmān ibn Rabī‘a al-Bāhili ‘Abd al-Raḥmān ibn Rabī‘a al-Bāhili öccse volt, aki részt vett testvérel 652-ben a kazárok elleni hadjáratban, melynek során bátyját megölték, így ő vette kezébe a vesztes csata után a megmaradt erők irányítását, és sikerült a csapattal Bāb al-Abwāb/Darband erődjéig visszajutni. Korábban, 642-ben a testvérpár vette be Darband erődjét, majd a főparancsnok halálát követően átvette a hadak irányítását, és a Kaukázus meghódításában meghatározó szerepet játszott, illetve a kazárok elleni hódító harcokat ő kezdte el.³⁰²

2. Yazīd ibn Usayd kétszer töltötte be Arménia kormányzói tisztségét. Elsőként az új Abbaszida kalifa, Saffāh nevezte ki 751-ben, és még a következő évben is ugyanezt a funkciót viselte.³⁰³ Másodszor Manşūr kalifa nevezte ki Arménia kormányzójává

²⁹⁸ „Šamkūr régi város volt; Salmān ibn Rabī‘a al-Bāhili valakit oda küldött, aki a várost elfoglalta; utána lakott maradt, amíg Yazīd ibn Usayd Armeniából való távozásának napjaiban az akkortájt gyülekező al-Sāwurdīya népe el nem pusztította. Erre sorsuk rosszra fordult és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utóbb Bugā al-Mu‘tašim Billāh kliense tette virágzóvá, megerősítette és kereskedőket telepítve beléje al-Mutawakkiliya néven nevezte el.” BGA, V, 293; Kmoskó I/1, 147–148.

²⁹⁹ „Második Armeniának nevezik Ğurzān-t (Georgiát). Azt mondják: Ğurzān és Qāzān Kamāša ibn Liḥi utódai. Városai közé tartozik Tiflis, ez két részből áll, amelyeket a Kurr folyó választ el egymástól. Kaḅa város és Šamkūr város. Ez utóbbi régi város, amelyet al-Šanāwardīya pusztítottak el; Bugā újrāépítette kétszáznegyvenben, és al-Mutawakkiliya-nak nevezte el.” Dimišqī, ed. MEHREN 189, 262; Kmoskó I/3, 113–114; más forrásból merítve még közli: „(Az örményeknek) több fajtájuk van: Sāwurdīya, Šanāriya, Kurğ s Kanz (Lakz). Valamennyien a keresztény hitet vallják.” Dimišqī, ed. MEHREN p. 262; Kmoskó I/3, 116.

³⁰⁰ „Šamkūr. Az első mássalhangzó *fatħa*-val (a), a második *sukūn*-nal, utána *kāf wāw (ū)* és *rā*. Erőd Arrān vidékén; közte és Kaḅah között egynapi út és tizenegy farszach van. Šamkūr városának ‘Uṭmān ibn ‘Affān – Allah jóindulata velem! – napjaiban történt elfoglalása után küldött valakit, aki a várost bevette. Ettől fogva állandóan lakott és virágzó város volt, amíg a Sanāwardīya el nem pusztították. Ez egy nép, amely Yazīd ibn Usayd Armeniából való eltávoztása után állt össze. Ezután rosszra fordult sorsuk, és sok szerencsétlenség szakadt rájuk. Utána Bugā, al-Mu‘tašim (kalifa) kliense, 240/854-ben felvirágoztatta, abban az időben, amikor Armenia, Āḏarbayḡān és Šimšāt helytartója volt, és elnevezte al-Mutawakkiliya-nak.” Yāqūt, *Mu‘gam* III, 322; Kmoskó I/3, 51.

³⁰¹ *EP*, 1, 1040–1041.

³⁰² Al-Bāhili: *EP*, 1, 921.

³⁰³ al-Ya‘qūbī: „Abū-l-‘Abbās Abū Ğa‘fart, testvérét bízta meg Észak-Mezopotámia, Mószul, a végek, Arménia és Āḏarbayḡān kormányzásával. ... Utána Észak-Mezopotámia helytartójává al-Ḥasan ibn Qaḥṭaba al-Ṭā‘it, Arménia helytartójává pedig Yazīd ibn Usayd al-Sullamit nevezte ki; ez utóbbit nemsokára elmozdította és al-Ḥasan ibn Qaḥṭabat állította Armenia élére, aki Abū-l-‘Abbās uralma végéig az országban maradt.” al-Ya‘qūbī, ed. HOУTSMА, II, 430.

Ṭabarī 81 [151]: „134 (751/2). Ebben az esztendőben ... (kormányzók voltak): Armeniában Yazīd ibn Usayd, Āḏarbayḡān-ban: Muḥammad ibn Šaul.” 84 [152]: „135 (752/3). (Kormányzók voltak): Armeniában: Yazīd ibn Usayd; Āḏarbayḡān-ban: Muḥammad ibn Šaul.”

753 és 764 között. A muszlim történetírók közül al-Ya‘qūbī és al-Ṭabarī is utal a ki-nevezésére, illetve hogy kormányzósága idején kazár támadás érte a tartományát.³⁰⁴

A Yazīd ibn Usayd kormányzósága alatti történetek megértéséhez fontos még al-Balāḍurī értesülése: „Az áldott dinasztia eljövele után, al-Saffāh Abū ‘Abbās kalifa (Allah irgalma vele!) idejében Abū Ğa‘far al-Manšūr lett Észak-Mezopotámia és Arménia kormányzója. Ő Musāfir és társai ellen Khoraszán népéből való hadvezért küldött, aki addig hadakozott ellenük, amíg győzelmet aratva fölöttük Musāfirt meg nem ölte, Baylaqān népe Qal‘at al-Kilābban (a kutyaerődben) sáncolta el magát Qadad ibn Ašfar al-Baylaqāni vezérlete alatt, de utóbb szabad elvonulást kért. Amint al-Manšūr – Allah irgalma rajta! – kalifává lőn, Yazīd ibn Usayd al-Sullamīt nevezte ki Arménia kormányzójává. Ez Bāb (210) Allānt bevette és sorkatonaságból álló katonai őrséget szervezett benne; azután al-Šanariya-t igázta le, amíg a harácsot meg nem fizették. Miután al-Manšūr hozzá intézett levelében meghagyta neki, hogy a kazár király vejévé legyen, kívánságát teljesítette. A király lánya fiút szült tőle, a gyermek azonban meghalt, és meghalt az anya is gyermekágyban. Ezután Yazīd, Šarwān földjének nafta- és sóvidékére küldött, hogy megbízottja ott adót szedjen, s az ügye-

³⁰⁴ al-Ya‘qūbī: „Abū Ğa‘far (kalifa) Armeniába Yazīd ibn Usayd al-Sullamīt, ... küldte helytartónak... A kazárok mozolódni kezdtek Arménia vidékén, és Yazīd ibn Usayd al-Sullamīt megrohanták (764), mire Abū Ğa‘far-nak levelet írt, tudatva vele, hogy Ra’s Ṭarḥān, a kazárok királya nagy tömeg élén nyomul ellene, és helyettese máris futásnak eredt. Erre Abū Ğa‘far Ğibrīl ibn Yahyā al-Baġalīt húszezer ember élén küldte hozzá Szíria, Észak-Mezopotámia és Mószul népéből. A kazárok rohamoztak, s a muszlimokból nagy tömeget gyilkoltak le. Ğibrīl és Yazīd ibn Usayd is megfutamodtak, amíg Hirsbe nem értek. Mikor Abū Ğa‘far a történetekről, a kazárok megjelenéséről s az iszlám országaiba való benyomulásukról értesült, a börtönökből hét ezer embert bocsátott ki és küldött el, azon felül minden helységből hatalmas tömeget szedett össze, és azt munkásokkal és kőművesekkel útnak indítva Kamḥ, al-Muḥammadiya és Bāb Wāq városait építette, több más várossal együtt, támasz gyanánt a muszlimok részére, s azokba harcosokat telepített. Ezek a háborút előlről kezdték, mire az ő népük harcba bocsátkozott velük, a muszlimok azonban e városokban erőseknek bizonyultak, s az országban maradtak lakni.” al-Ya‘qūbī, ed. HOUTSMA, II, 446; CZEGLÉDY 1960, 86.

al-Ṭabarī: „318 [260] 146 (763). Ebben az esztendőben a törökök s a kazárok al-Bāb felé vonulva nagy tömeg muszlimot gyilkoltak le Armeniában.” CZEGLÉDY 1960, 81.

328 [264] „147 (764). Ezen esztendő eseményei közé tartozik a Hwārizm-i istarḥān támadása török sereg élén a muszlimok ellen Arménia vidékén, melynek folyamán a muszlimok és az oltalmuk alatt álló felekezettek közül rengeteg embert ejtett foglyul. (A törökök) azután Tifliszbe nyomultak, ahol Ḥarīb ibn ‘Abdallah al-Rāwandī hadakozott velük. Ő utána kapta a Ḥarbiya ezred nevét Bagdadban. Ez a Ḥarīb, amint említik, kétezer főnyi sereg élén állomásozott Mószulban az Észak-Mezopotámiában levő eretnekek elhelyezkedése miatt. Mikor Abū Ğa‘far (Manšūr kalifa) hírért vette, hogy a törökök arra felé csoportosulnak, Ğibrā‘il ibn Yahyā-t küldte ellenük háborúba, Ḥarīb-nak pedig levélben meghagyta, hogy a társaságában induljon útnak ellenük. Erre Ḥarīb útnak is indult vele, de elesett, Ğibrā‘il pedig megfutamodott, mire a muszlimokat az általam említett kudarc érte.” CZEGLÉDY 1960, 83–84.

A bizánci történetíró Theophanész is megemlékezik a türkök (= kazárok) két betöréséről, a.m. 6255 = 763. szeptember–764. augusztus és 6256 = 764. szeptember–765. augusztus. TURTLÉDOVE 1982, 123, 124

ket intézze. (Yazid) építtette Kis-Arğil és Nagy-Arğil városait, s azokba palesztinai embereket telepített.”³⁰⁵

Czeglédy részletesen elemezte a 762–764-es kazár támadást, felhívta a figyelmet a Dariel-hágó rendkívüli stratégiai jelentőségére a kazárok, a bizánciak és a kalifátus közötti kapcsolatok alakulása szempontjából, ugyanis ezen keresztül lehetett biztosítani a kazárok és bizánciak közötti közvetlen kapcsolatot. A 707 és 737 között folyó arab–kazár háborúk egyik fontos célja a hágó birtoklása. Marwān a híres 737-es kazár hadjáratát úgy készítette elő, hogy előbb biztosította a Dariel-hágót, majd maga a seregével azon keresztül nyomult be kazár területre. De az ezt követő évtizedben a kalifátust belső ügyei kötötték le, így a Dariel-hágó a Tsnar-Kahétia tartomány kezébe került. A dinasztiaaváltás után a kalifátus konszolidálni próbálta a helyzetet. A kazár–bizánci viszonyrendszerben a házassági kapcsolaton keresztüli szövetségkötést szolgálta 733-ban Konstantin császár és a kazár kagán leányának házassága, fiukat, Kazár Leót 750-ben koronázták meg. A kalifátus is próbálkozott dinasztikus házassággal, amit al-Balādurī is említ.³⁰⁶ Ibn A‘tam al-Kūfī egy részletesebb leírást hagyományozott ránk: „Yazid ibn Usayd Irakból Arméniába ment, és Barḍa‘a nevű városban rendezkedett be, és szétküldte adószedőit az országban. Al-Manšūr levelet küldött neki: 'Arménia csak úgy boldogul és érvényesül, ha a kazárokkal házassági kapcsolatot létesít. Az az álláspontom, hogy lépj házasságra velük az ország boldogulásáért. Különbön féltetek téged és összes adószedőidet a kazároktól, ugyanis ha úgy akarják, összegyűlnek és győzedelmeskednek (felettetek). Vigyázz, ne szegülj szembe utasításommal és igyekezz házasságra lépni a kazárokkal. Béke!...' Miután al-Manšūr levele megérkezett Yazidhoz, követet küldött a kazár kagánhoz, akinek a neve Bağātur, hogy megkérje a leánya kezét, akit ḥātūnnak neveztek. A kazár király beleegyezett, hogy Yazid ibn Usayd feleségül vegye százezer dirhem (menyasszonyváltás) fejében. A ḥātūn Kazáriából (menyasszonyként ünnepi menetben) utazott az iszlám országba. Követte őt tízezer kazár nemzetségbeli, vele jött még négyezer kanca csikóikkal, ezer hím és nőtény öszvér, ezer (köz)ember, tízezer kistermetű kazár teve, ezer török teve, mindegyik kétpúpú, húszezer juh, tíz jurtasátras (*qibāb*) kocsi, amelyeknek az ajtajait arany- és ezüstlemezekkel borították, belseje prém volt kibéelve és brokáttal volt bevonva, húsz további kocsi, amelyen ezüst és arany dolgok (bútorok), edények és egyebek voltak. Amikor a kazár király leánya megérkezett az iszlám vidékre ezzel a sok hozományával, letáborozott egy helyen Barḍa‘a kapuja közelében, amely Qibāb (Jurták) nevet nyerte. Miután ott berendezkedett, üzenetet küldött Yazidnak: Küldj hozzám muszlim asszonyokat, akik megismertettek az iszlámmal és Koránt tanítanak/olvasnak fel nekem! Miután elsajátítottam azt, a tiéd leszek. Yazid küldött hozzá néhány asszonyt Barḍa‘ából, akik megismertették az iszlámmal és megtanították Koránt olvasni. Yazid ibn Usayd mindegyik vezére lehetőségeihez mérten ajándékot adott neki. Miután a ḥātūn megtanulta a Koránt olvasni és megismerte az iszlámot, letette a kardot és tört, ebből tudta meg Yazid ibn Usayd, hogy bemehet hozzá. Engedélyt kapott tőle erre, és akkor ő ki volt festve

³⁰⁵ Balādurī, ed. DE GOEJE; HITTI 1968 I, 328–329; CZEGLÉDY 1960, 78–79.

³⁰⁶ CZEGLÉDY 1960, 75–79.

és fel volt díszekkel övezve. Yazīd ibn Usayd házába vezette és nála élt két évet és négy hónapot. Két fiút szült neki. Aztán meghalt, és utána meghalt mind a két fiú is Barda‘aban. Yazīd mély gyászba borult. ... Miután a kazárok hírül vették a kazár király leányának, hātūnnak halálát, a muszlimok ellen támadtak, hatalmas sereget öszszegyűjtve Bāb al-Abwābon keresztülhaladtak.³⁰⁷ Yazīd ibn Usayd hétezer emberrel nem mert szembeszállni velük, és írt a kalifának, aki segítséget küldött és így mintegy hatvanezres sereg állt rendelkezésre, amivel átkelt a Kur folyón, s Šarwānba vonult, de ott kétszázezres kazár hadsereggel nézett szembe, amelytől vereséget szenvedett és Barda‘aban keresett menedéket. Újból segítséget kért a kalifától és megerősítette Bāb al-Abwābot. A kalifa 769 táján váltotta le.

Czeplédy idézi még Levondot, aki hasonlóan számolt be a történekről, vagyis hogy a katun halálát a kazárok a muszlimok számlájára írták, s az ellenségeskedés ennek köszönhető. Ezután elemzi a különböző forrásokat, és megállapítja, hogy 762-ben volt egy kisebb erejű támadás Arménia ellen, a nagyobb 764-re esett, amikor jelentős kazár erők Albánia, Arménia és Kelet-Grúzia nagy részét felprédálták.³⁰⁸

Kmoskó Mihály felvetette, hogyha al-Balādurī megjegyzése a Sāw.rdiya támadásáról Šamkūr ellen erre az időre esik, akkor – amennyiben azonosak lennének a korai magyarokkal – alkalmasint a kazár seregek társaságában vonulhattak Arméniába.

A Kazár Kaganátus fennhatósága alól a Transzkaukázia területére való áttelepítésre további adatok találhatóak a muszlim forrásokban. Marwān 737-ben a kazárok ellen vezetett hadjáratáról, mikor eljutott egészen a Volgáig, al-Balādurī a következőket jegyezte le: „azután a végek kormányzását Marwān ibn Muḥammad vette át; Kisāiban szállt meg, s ott várost épített magának, ez Barda‘a-tól negyven, Tiflisztől 20 farszach távolságra van. Azután a kazárok földjére Bāb Allān felől nyomult előre; és utasította Usayd ibn Zāfir al-Sullamī Abū Yazīd-ot és vele a hegyek királyait, hogy

³⁰⁷ Ibn A‘tam al-Kūfi 7–8, 363–365; CZEGLÉDY 1960, 79–80.

³⁰⁸ CZEGLÉDY 1960, 81–88. „While Yazid [ibn Usaid] was still ruling, he sent an emissary to the king of the north [g131], who was called the Khaqan, seeking to establish marriage relations with his [House]. By this, [Yazid] sought to achieve a peace treaty between the Khazars' forces and himself. Agreeing to this, the king of the Khazars gave [Yazid] as a wife his sister, named Khatun. [The Khaqan] sent along with her many hand maidens, ladies in waiting, and servants. But Khatun lived for only a short while and then died. Moreover that peace treaty between them was dissolved because [the Khazars] suspected that her death was the result of some treachery. [The Khaqan] assembled an enormous force and entrusted it to one of his generals, named R'azht'arxan, of the Xa'irli't'ber brigade. He sent [this army] to our land, which was under Yazid's control. They spread around raiding north of the very mighty Kura River and seizing numerous districts of the land of the Aghuanians: Hejar, K'agha, Ostani, Marzpaneān, Haband, Geghawu, Shak'e, Bex, Xeni, Kambexchan, and Xoghmaz. They also took the desirable plain of Baghasakan where there were countless flocks of sheep and herds of cattle, which [the Khazars] took as spoil. From lands under the sway of the Iberians/Georgians they took seven districts: Shuch'k, K'ue'shkap'or, Dzelt'd, Tsuk'e't, Ve'lists'xe, T'iane't, and Erk. Gathering up a multitude of [g132] captives and a great deal of booty, they returned to their dwelling places. As for that gouty braggart [Yazid], who held sway over the land of the Armenians, he could not even lift his head [from shame]; rather, he just sat there like an irrational animal and the ruination of the land was as nothing to him.” <http://rbedrosian.com/ghehw6.htm>.

al-Bāb wa-l-Abwāb vidékén át támadjanak, Marwān pedig maga a kazárok földjén levő *Šaqāliba* ellen vezetett hadjáratot; húszezer családot hurcolt közülük fogságba, és őket *Hāhīṭba*³⁰⁹ telepítette le; ezek parancsnokukat megölve megszöktek, ő azonban utolérte és lemészároltatta őket. Mikor a kazárok vezetője megtudta, milyen rengeteg sok emberrel, hadiszerral és erővel vonul fel Marwān az országa ellen, e (hír) nagyon rágta szívét, és félelemmel töltötte el. (Marwān) közel érve, követet menesztett hozzá, hogy az iszlám felvételére szólítsa fel, vagy háborúra. Erre [a kagán] azt felelte: 'Felveszem az iszlámot; küldj hozzám valakit, aki megmagyarazza.' Ez meg is történt; színleg az iszlámra tért át, s azzal elbúcsúzott Marwāntól, hogy országának birtokában hagyja őt. Marwān útnak indult, vele a kazárok nagy tömege, akiket *Sammūr* és *Šābirān* között, al-Lakz földjének síkságán telepített le.³¹⁰

Ibn A'ṭam al-Kūfī részletesebb leírása is rendelkezésre áll. Eszerint Marwān 120 ezres katonasággal érkezett Szíriából, és egy Kasāk nevű helyen telepedett meg, ahonnan hódoltatta az örmény házakat. Azután utasította a Derbendben állomásozó muszlim hadakat, hogy induljanak a kazárok ellen, maga pedig a Dariel-hágón keresztül támadott, és Szamandar városánál találkozott a két had. A Derbendből érkező hadakat Usayd ibn Zāfir al-Sullamī vezette, aki Yazid apja volt. A seregszemle után „vonultak, elérve al-Bayḏā' városát, ahol a kagán, a kazár király lakik. A kagán elmenekült Marwān elől s elérte a hegyeket. Marwān a muszlimokkal a kazárok országában sikerrel járt és keresztülhatolt rajtuk, maga mögött hagyva azt. Aztán a *Šaqāliba*-ra és a velük szomszédos pogány népekre támadt. Húszezer családot (*ahl bayt*) ejtett fogságba. Aztán tovább haladt és a *Šaqāliba* folyó partján vert táborot.” Egy szíriait küldött át a folyón, hogy a kazár kagán negyvenezer serege ellen felvegye a harcot. Elsőként egy húszfős, kutyákkal és sasokkal vadászó csapatot méészároltak le, akik között volt a sereg vezére, *Hazar Ṭarhān* is. Aztán füstöt láttak felszállni, és így ráakadtak a kazár seregre, amelyet így meglepve, legyőztek. „Miután ez (a hír) eljutott a kagánhoz, a kazár királyhoz, félelemmel telt el, és megadta magát. Marwān ibn Muḥammadhoz követet küldött a következő szavakkal: 'Emír, foglyul ejtetted és lemészároltad a kazárokat és a *šaqāliba* (nevű népet), ezzel a célodat elérted, mit akarsz még?' Erre Marwān így válaszolt a követnek: 'Azt kívánom, hogy vegye fel az iszlámot, különben megöletem, hatalmát elveszem, s helyére mást ültetek...' Aztán a kagán, a kazárok királya felvette az iszlámot, s vele együtt háza és országa népéből sokan áttértek. Marwān megerősítette őt uralmában, és muszlim testvérévé fogadta őt, majd búcsút vett tőle, elfogadva (a kagán) ajándékait. Majd visszaindult, Bāb al-Abwāb [Derbendi-szoros] felé véve útját, s az idő tájt vele volt negyvenezer vagy még több pogány fogoly. Őket Marwān a *Kur* földjének síkságán a *Sammūr* folyónál lévő helyre telepítette.”³¹¹

Kisāl vagy Kasāk, a Marwān által választott központ, amelyet ő épített ki, Šamkūr és Tuš város közelében volt. A kazárok fővárosa a Volga alsó folyásánál volt és onnan kellett észak felé vonulni a kazár területen. A *Šaqāliba* nevű népcsoport azonosí-

³⁰⁹ Tartomány a Kaukázusban, az Alazani folyótól délre; örményül *Xaxeth*.

³¹⁰ Balādūrī, ed. DE GOEJE, 208; angol fordítása HITTÍ 1968 I, 325–326.

³¹¹ Ibn A'ṭam al-Kūfī 7–8, 260–263.

tására több kísérlet történt (szlávok, burtászok, törökök/volgai bulgárok). Azonban talán itt nem népnévről van szó, hanem egy terminusról, amely az erdőzónában élő népre utal.³¹² A steppei területen túl a Volga–Don régióban elsősorban finnugor nyelvű népességgel számolhatunk, csak a legnyugatibb területeken lehet szó szláv nyelvű népességről. Amennyiben a húszezer családot valóban Hāhīṭba telepítette le Marwān, amint al-Balāḍuri említi, az Kahētiát jelenti, amely viszonylag közel esik Šamkūr városához. Ezt a betelepítést lehetne talán leginkább a magyarság elődeivel kapcsolatba hozni. Miután a kazár kagán áttért az iszlámra, Marwān útban a kalifátus felé al-Balāḍuri szerint a vele levő foglyokat Sammūr és Šābirān folyó közötti al-Lakz földjén telepítette le, ez a terület pedig Derbendtől délre van. Ibn A‘tam al-Kūfī a Kur földjének síkságán a Sammūr folyóról tesz említést. A Lakz اللکز (*al-lakz*) alakból tévesen lett Kur الكر (*al-kur*).

Mindezek alapján a 8. század közepe táján (737–760) számolhatunk jelentős betelepüléssel a Kur folyó környékére, amit kapcsolatba lehet hozni al-Balāḍuri adatával, a Šamkūr városánál felbukkanó al-Sāw.rđiya népcsoporttal.

3. A harmadik kronológiai réteget Buḡā³¹³ említése képviseli, akit már az örmény források is ismernek, őt al-Mu‘tašim küldte Arméniába, hogy rendet teremtsen. Golden mutatott rá a kalifa udvarában levő kazár származású muszlim katonai vezetők kapcsán, hogy Buḡā ezek közé tartozott egy grúz forrás alapján, amely szerint tárgyalt kazár honfitársaival.³¹⁴ Az örményre fordított *Grúz krónika* arról tudósít, hogy Buḡā háromszáz kazár családot telepített Šamkūr-ba Derbenden túli területről, száz alán családot pedig Dmanis városba telepített a Dariel-hágón keresztül.³¹⁵ Buḡā

³¹² GÖCKENJAN, ZIMONYI 2001, 75, 107. jz.; ZIMONYI 2005, 235.

³¹³ Bughā: *EP*, 1, 1287.

³¹⁴ GOLDEN 2004, 281–282, 10. jz.

³¹⁵ A *Grúz krónika* eredetileg grúz szerzők munkáiból összeállított történeti munka a 6–12. századi eseményekről, amelyet a 13. században lefordítottak örményre. A vonatkozó rész Robert Bedrosian angol fordítása 1991-ből: [98] After some time, Xosroydis, the *ostikan* (“governor”) of Armenia, came and rebuilt Tiflis, which had been ruined by the Khazars. Now a certain Leon, son of the Khazar king’s daughter, took a crown and held Abkhazia and Egris as far as Lix mountain. Arch’il’s sons Iwane and Juansher died. Their place was taken by *Curopolate* Ashot [Ashot I, the Great, 813–830]. The emperor elevated him so that the Hagarites’ [influence] be weakened. After Leon’s death, his place was taken by his son T’eodos. After some days, amir Xalil [Halid ibn Yazid ibn Mazyad ash-Shaibani] came and killed Ashot, and was himself slain in Jawaxet’. Two hundred and nineteen years after the first Mahmet, Bughā arrived and cast the Armenian country into sorrow. Reaching Tiflis, he killed amir Sahak, for the latter did not obey him [g105]. He went to M’elet’ and took 300 hostages from them. [Bughā] wanted to enter Oset’ and encountered a severe snow storm from which many perished. However, no great harm was done to the multitude of survivors, who numbered about 120,000. [Bughā] returned to Baghdad to winter there. When spring came he went to Darband, opened the Gate, removed from there **300 Khazar houses and settled them at Shamk’or**. He removed 100 Ossetian [houses] from Darial and settled them at Dmanis. At that time the Abkhaz king, Giorgi, and Lewon’s son-in-law, Demetre, arose and captured K’art’li while Liparit took T’rheghk’ and built K’tecars. He made Bagrat’s son, Dawit, his heir in the [99] time of the world-ruler (*tiezerakal*)

kifosztotta Tiflist, meghódította Arrān, valamint Kahétia területét, és megtámadta a keresztény Sanār tartományt.

A muszlim forrásokban előforduló *siyāw.rđiya/sāw.rđiya* és az örmény források *sevordik'* alakja tökéletesen megfelelhetők egymásnak, és a 9–10. században pontosan ugyanarra a területre helyezik őket, így ezek azonosítása megalapozott. Ugyanakkor a muszlim történetírásban e nép egy évszázaddal korábban feltűnt, tehát már a 750–60-as években számolhatunk velük.

Marquart 1903-ban úgy fogalmazott, hogy a *sevordik'* = *szavárdok* már száz évvel korábban megjelentek Arménia területén, ugyanis a Levédiából Etelközbe történő költözést 862-re tette.³¹⁶ Deér József Németh Gyula 1930-as könyvére hivatkozik,³¹⁷ aki Marquartot idézi a szavárdok megjelenésével kapcsolatban al-Balāḍurī alapján, így 750–760 tájára tette a szavárdok megjelenését a Kaukázusban, aminek következtében a 38. fejezet értelmezési kerete legalább két évszázad lett.³¹⁸

Czeglédy Károly meghatározó szerepet játszott az elméletek alakulása során, hiszen a muszlim és a többi keleti források terén ő volt a legfőbb szaktekintély. Először úgy foglalt állást, hogy a 38. fejezet szavartoi–kangar háborúja nem egyeztethető össze al-Balāḍurī adatával, tehát a 750-es évekbeli költözéssel, hanem a besenyők elől menekülő magyarok már a 750-es évektől a Kur folyónál lakó rokonaiknál kerestek menedéket a 9. században.³¹⁹ 1950-ben rövid közleményben jelezte, egy szír forrásban 541-re datálhatóan szó esik arról, hogy Xosrav uralkodási idejében egy perzsa sereg Irán északi területén a *Kangarāyē* nevű törzssel harcolt.³²⁰ 1954-ben pedig részletes tanulmányban tette közzé új álláspontját. Ebben Mar Grigor mártírológiájában és Mar Aba *Vitájában*³²¹ található 541-es kangar adatot tárgyalta filológiai és történeti

Smbat, king of Armenia, who battled with the Abkhaz king, Constantine, and took K'art'li and Up'lists'xe. Once again making peace, they became in-laws and he turned back. In those days, the Saracen military commander, Bulkasim, came to Armenia, then to Tiflis and thence to Ujarma fortress which he took. The suffragan bishop Koyrike came to him, found affection and departed thence to Duin. Now Smbat, king of Armenia, eluded him and went wandering about the mountains of Abkhazia. The tyrant awaited him, for he had grown haughty with the conquest of Iberia [g106], having taken all of K'art'li and numerous fortresses, [such as] T'mok' and Xuila, wherein he had slain the handsome and valiant lad Gorun, since he refused to deny Christ. [Gorun's] martyrdom was written down by our blessed father, Step'anos. The blessed king Smbat also was martyred by the same tyrant in the city of Duin. He was tortured for one full year, then strangled and hanged on wood, so that he share the death and Cross of Christ [g107]. <http://rbedrosian.com/gc6.htm>.

³¹⁶ MARQUART 1903, 37. Marquart a *sāw.rđiya* alakot, ahol a második szótagban nincs kiírt magánhangzó, *sāwardiya*-nak olvassa, amellyel a szavartoi könnyen azonosítható, ugyanakkor Minorsky rekonstrukciója *Siyāvordi* (MINORSKY 1957, 13).

³¹⁷ NÉMETH 1930, 317; 1991, 302–303.

³¹⁸ DEÉR 1945–1946, 8–9.

³¹⁹ CZEGLÉDY 1943, 174.

³²⁰ CZEGLÉDY, *MÓT*, 230–231.

³²¹ A szír szövegek magyar fordítása: KMOŠKÓ, *Szír*, 242–246.

hátterrel, majd sorra vette az ide vonható örmény és arab³²² tudósításokat is. Aztán elemzi a kangar–besenyő viszonyt, leszögezve, hogy a kangar törzs- vagy népnév, és a besenyő törzsszövetség kialakulásában vezető szerepet játszott, tehát három kangar és öt besenyő törzsből állt össze a törzsszövetség. A szavárdkérdés kapcsán kifejti, hogy az al-Balādurī munkájára támaszkodó Marquart 750–760-as szavárd vándorlással kapcsolatos feltevése téves, a muszlim szerző adatai korábbi időre utalnak. Ezt a تجمع *tağamma‘a* ’összeverődni’ igére alapozza. „Itt tehát nem a szavárdok megérkezéséről van szó: Balādurī szavaiból az következik, hogy a szavárdok már előbb is Šamkor körül éltek. Marquart előbb helyesen ’sich zusammenrotteten’-nek fordítja a *tağamma‘ū-t*, a következő lapon azonban már ’erschienen sind’-et mond.”³²³ Ezután pedig ez a végkövetkeztetése: „Tekintettel azonban arra, hogy a kangarok 541-ben szerepelnek a Kaukázustól délre, a kazár birodalom kialakulása, tehát 550–600 után viszont a Volgától nyugatra egyetlen forrás sem tesz említést róluk, továbbá arra, hogy a szavárd név a magyarok esetében is igen régi időpontra mutat, valószínű, hogy a kangar–szavárd háború a VI. vagy VII. században, de mindenesetre 750 előtt jóval, valahol a Volgától nyugatra és a Dontól keletre játszódott le.”³²⁴ Czeglédy a 750 körüli kangar–szavartói háborút és a Levédia–Etelköz szállásváltást valószínűtlennek tartotta.

Györffy György az 1958-ban megjelent korai magyar történetre vonatkozó forrásgyűjtemény előszavában, elfogadva Czeglédy álláspontját, a magyarokat ért kangar támadást 750 előttre tette.³²⁵ Ugyanígy Szűcs Jenő az 1970-ben megírt disszertációjában Czeglédyre hivatkozva a kangar támadást a 6–7. századra datálta, és ennek megfelelően értelmezte a DAI 38. fejezetét.³²⁶

Czeglédy Károly 1975-ben megjelent cikkéből derült ki, hogy megváltoztatta a véleményét. Szerinte „a kazárok *szavír* neve azonos ugyan a magyar *szavarti* elnevezéssel, de nem feltétlenül azonos a *szavarti aszfali* elnevezéssel. Ez azt jelenti, hogy 854 táján minden számbavehető forrásunk alapján valóban mehettek magyar törzsek a Kaukázuson keresztül a Kur folyó völgyébe. Különböző forrásaink azt is világossá teszik, hogy a magyarok a Kalifátussal harcban álló dél-kaukázusi népek hívására és engedélyével tudtak átkelni a Dariel-szoroson. A korábbi szavarti vándorlások azonban forrásaink szerint nem szavarti aszfali, tehát magyar vándorlások voltak, hanem szavír, vagyis kazár betelepülések Dél-Kaukázusba, amelyek közül az elsőt bi-

³²² Czeglédy, felhasználva a középperzsa hivatalos évkönyv arab fordítását (amely többek között al-Ṭabarī művében is fennmaradt), Xosravnak az északi nomádok elleni hadjáratában említett *?.nğ.r* népnevet a kangar alakkal azonosította (MÓT, 269). Ezzel szemben BERTA Árpád a szövegkiadásban szereplő بنجر *b.nğ.r* alakból indult ki az új etimológia kidolgozásánál, amikor a magyar népnevet a *ban-ğer* összetételből vezette le (BERTA 1992). További irodalom: BOSWORTH 1999, 151.

³²³ CZEGLÉDY, MÓT, 276, 115. jz.

³²⁴ CZEGLÉDY, MÓT, 278, az egész tanulmány 246–280. Az 1956-ban publikált tanulmányban néhány további részletről is írt: MÓT, 300–305.

³²⁵ MEH, 11.

³²⁶ SZŰCS 1997, 155–156.

zánci források már 575 körül megemlítik.³²⁷ A dolog előzményének tekinthető egy 1959-ben publikált tanulmánya, amelyben a Kaukázus északi előterének 6. századi történetét elemezve a szavírok és kazárok azonosságát bizonyítottan látja, amelyet a történeti és földrajzi érvek mellett al-Mas‘ūdi megjegyzése is alátámaszt.³²⁸ A szavírok 575-ös és 587-es említését a bizánci forrásokban Szádeczky-Kardoss Samu elemezte.³²⁹ Ezek szerint a szavírok 558-ban avar uralom alá kerültek, majd 576-ban már a türkök az új uraik. A Kaukázusba 570-ben betörő, majd betelepülő szavírok (kazárok) hatalmát a bizánciak törték meg 576-ban, és a Kur folyótól délre telepítették őket. A türkök fennhatósága az északon maradt szavír-kazárok felett a 7. században is érvényesült.³³⁰

Czeglédy tehát a régebbi, 6–8. századi betelepülésekben kazár elemet lát, és a 854 táján történő betelepülést tartja szavartoi aszphaloi, azaz magyar beköltözésnek. Ez az álláspont nehezen védhető, hiszen a 8. században adatolt kazár, illetve kazár területen túlról származó *Šaqāliba*, illetve a 850-es években Buḡā idejére datálható betelepülés kapcsán is szó van kazárokról. Ugyanakkor a *DAI* a kangar–szavartoi háborút megelőzően éppen arról tudósít, hogy az utóbbiak közvetlen kazár függésben éltek, hiszen „minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”³³¹ Tehát végső soron nincs egyértelmű érv amellett, hogy az örmény forrásokban csak a 854-től adatolható *sevordik*‘ azonosíthatók a magyarokkal, hanem a muszlim források alapján a *sāwurdīya* betelepüléssel már 750 táján számolnunk kell. Ebben az értelemben – amennyiben a magyarokkal való azonosítás történetileg valószínűnek bizonyul – a 8. század közepére datálható egy magyar töredék költözése a Kaukázus vidékére.

A kangar–szavartoi háború datálási kísérletei közül a 889-est, ami Regino tudósítására támaszkodott, illetve a szír források alapján a 6–7. századra keltezett feltevéseket mára feladták. Az előbbiről Györffy György bizonyította, hogy védhetetlen, a másikat pedig maga Czeglédy Károly tekintette tárgyitalannak. Miután Czeglédy 854 mellett foglalt állást, Kristó Gyula erre építve dolgozta ki a *DAI* 38. fejezetének időrendi kereteit. A 8. század közepére datálható betelepülést kizáró feltevés azonban nem bizonyult védhetőnek, mivel a muszlim források több alkalommal tudósítanak a Kazár Kaganátus területéről Transzkaukázia területére történő betelepítésekről.

Így az örmény nyelvű kútfőket egy évszázaddal megelőzően a muszlim forrásokban adatolt *sāwurdīya* alapján feltételezhető, hogy a 730–750-es években a kazár név alatt a kagán alattvalóiként érkezhettek ide magyarok. Marwān 737-ben megtámadta a Kazár Birodalmat, és a hadjáratban részt vevő két muszlim hadsereg a Kaukázus mindkét hágóján áttörve Szamandarnál egyesült. Aztán a Volga alsó folyásánál lévő

³²⁷ CZEGLÉDY, *MÓT*, 122. Czeglédyt feltehetően Németh Gyula új álláspontja készíthette nézetének felülvizsgálatára.

³²⁸ „ويدعون بالتركية سبير وبالفارسية خزران وهم جنس من الترك حاضرة فعرب اسمهم قبيل الخزر”, Törökül sabirnak, perzsául *hazarān*-nak nevezik őket. Ők a letelepült törökök egyik fajtája, nevük arab alakja al-*hazar*.” Kmoskó *I/2*, 208–209. A két kéziratban szereplő névforma a szabir adatra: P: يسير *y.sīr*; L: بشر *b.š.r*.

³²⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS 1977, 277–282.

³³⁰ CZEGLÉDY, *MÓT*, 205–206.

³³¹ *DAI*, 171.

kazár fővárost elérte, de miután a kazár kagán már a hegyekbe menekült, Marwān észak felé vonult, és a kazár törzsterületen túl, feltehetőleg az erdővidéken legyőzte a *Šaqāliba*³³² nevű népet. Ezt a Volga menti finnugor nyelvű magyar népcsoporttal azonosítva, úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy egyik részük nyugatra vonult, egy kisebb csoportot Marwān vitt magával a Kaukázusba, vagy a 750-es években ment a kazárokkal együtt a Kaukázusba a kazár katun házasságakor. Így megkockázathatjuk azt a feltevést, hogy a *DAI*-ban a kangar–szavartoi háború Marwān 737-es hadjáratainak az emlékét őrizte volna meg.³³³

b) Perzsia

Az örmény *sevordik*; a muszlim források *s(iy)āwurdīya* és Konstantin *sevortoi* (*servotoi*) névre vonatkozó adatai tehát egy a Kur folyónál élő népre vonatkoznak, amely 750 táján jelenik meg először a forrásokban, azután a 9–10. században minden kétséget kizáróan mindhárom forráscsoportban előkerülnek. Egyetlen forrás sem közöl eredetükről történetileg használható tudósítást. Konstantin *De ceremoniis* című munkájában fennmaradt Σερβότιοι, melyet Marquart emendált Σεβόρτιοι formában, az örmény alakot tükrözi vissza, ezzel szemben a 38. fejezetben a magyarokkal kapcsolatban használt Σάβαρτοι egy ettől teljesen eltérő forma. A kettőnek az összekapcsolása, mint arra korábban rámutattunk, Thury ötlete volt, amelyet Konstantinnak tulajdonított, ugyanakkor Konstantin műveiben ennek nincs nyoma. Új szempontból vizsgálható a kérdés, ha nem a Σάβαρτοι névből indulunk ki, hanem megvizsgáljuk, hogy mit értett Bíborbanszületett Konstantin a *DAI* 38. magyar fejezetében a kétszer is említett Perzsia földrajzi kifejezésen: „a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, **Perzsia** vidékén telepedett le,” és „A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé **Perzsia** vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.” (*DAI* 38: 27, 62 – kiemelések *Z. I.*).³³⁴

A magyar történetírás a keleten maradt magyarok lakóhelyét a Kaukázusban kereste. Vámbéry már 1882-ben megfogalmazta, hogy Perzsia alatt nem a tulajdonképpeni Irán, hanem a Kaukázus értendő.³³⁵ A magyar historiográfiában általában ettől kezdve elfogadott tézis volt, hogy a Konstantinnál szereplő Perzsia a kaukázusi Perzsarménia. Tudomásom szerint egyedül Várady vetette fel, hogy amennyiben Levédiát a Volga és Ural folyók közé lokalizáljuk, akkor elképzelhető, hogy a kettészakadó magyarok keleti része a Kaszpi-tó keleti partján keresztül Horaszánba költözött.³³⁶ Tehát a Perzsia elnevezés értelmezését érdemes alaposan megvizsgálni.

³³² KALININA 2007, 201–203.

³³³ Egy ilyen feltevés Deér József és Fodor István álláspontjának történeti megalapozását teszi lehetővé.

³³⁴ *DAI*, 171, 173, 175.

³³⁵ VÁMBÉRY 1882, 148; vö. MARQUART 1903, 36.

³³⁶ VÁRADY 1989, 27; vö. BELKE, SOUSTAL 1995, 190, 421. jz.

A *DAI*-ban Perzsia a magyar fejezeten kívül előfordul a kalifátust, Arméniát és Grúziát tárgyaló fejezetekben is.³³⁷ Elsőként a *DAI*-nak az arabok korai történetével foglalkozó fejezeteiben található értesülések érdemelnek figyelmet, amelyet Konstantin Theophanész krónikájából vett át. A 21. fejezet a „Theofánisz krónikájából: a világ teremtésétől kezdve a 6171. év” címet viseli. A 750-ben bekövetkező Abbaszida-dinasztia hatalomra jutásával kapcsolatban kerül elő elsőként Perzsia neve: „Utána kijöttek **Perzsiából** (Περσίς) az úgynevezett feketeruhások, akik mind a mai napig uralkodnak, és megtámadták Muávija nemzetségét és megsemmisítették azt.”³³⁸ Ez a tudósítás Theophanésznál így hangzik: „Ebben az évben egy nép, a horaszáni fekete köpönyegeseknek nevezett felkelt Perzsia keleti részén Marwān és azon nemzetség ellen, amely Mohamed, a hamis próféta idejétől uralkodott egészen ugyanazon Marwānig, ez az úgynevezett Oumaja (Omajjád-dinasztia) eredete.”³³⁹ A fekete az iszlám világban az Abbaszida-dinasztia színe volt, akiknek felkelése Horaszánban szerveződött. Konstantin általában Perzsiát említi, ahol a felkelés kitört, míg forrása, Theophanész Perzsia keleti feléről vagy belsejéről tesz említést.

A második előfordulását a *DAI* 22. fejezete tartalmazza, amely „A megboldogult Theofánisz krónikájából ugyanezekről a dolgokról s Muávijáról és nemzetségéről...” címet viseli. 809-ben, a Hārūn al-Rašīd kalifa halálát követő polgárháborúban két fia, al-Amīn (Muhammad) és al-Ma'mūn (Abdalláh) küzdött egymással a hatalomért. Konstantin a következőket írta: „Ugyanebben az évben meghalt Hārūn, az arabok uralkodója a Koraszánnak³⁴⁰ nevezett Belső-Perzsiában, és átvette az uralmat fia, Mohamed, aki minden tekintetben tehetségtelen és következtelen volt, s aki ellen fitestvére, Abdalláh atyja haderejével az említett Koraszán földjéről felkelvén, belháborúnak az okozója lett.”³⁴¹ Theophanész tudósítása így hangzik: „Ebben az évben Aaron [Hārūn], az arabok uralkodója meghalt Belső-Perzsiában, amelyet Horaszánnak neveznek, március hónapban, a 2. indikcióban. Fia, Moamed [Muhammad], aki minden tekintetben alkalmatlan volt, követte a hatalomban, de testvére Abdelas [Abdallah], valamint apja serege fellázadt ugyanezen Horaszán tartományban, és ez belháborúhoz vezetett a nép között. Emiatt Szíria, Egyiptom és Líbia lakossága különböző fejedelemségekre szakadt...”³⁴² Theophanész a Belső-

³³⁷ Περσία, Perzsia: 25: 65, 67, 76, 79, 46: 138; Περσίς, Persis: 21: 24; 22: 63 38: 27, 62; 44: 8, 11, 27, 54, 117; 45: 12, 22, 66. *DAI*, 305.

³³⁸ *DAI*, 87.

³³⁹ „In this year a people called the Chorasani Maurophoroi rose up in the eastern part of Persia against Marouam and the clan that had ruled from the time of Mouamed the, false prophet, down to that same Marouam: that is the so-called progeny of Oumaia.” MANGO, SCOTT 1997, 587; vö. TURTLEDOVE 1982, 114.

³⁴⁰ Χωρασάν, Khorasan előfordulásai a *DAI*-ban: 22: 64, 66; 25: 67, 69. *DAI*, 313.

³⁴¹ *DAI*, 97.

³⁴² „In this year Aaron the leader of the Arabs died in **inner Persia**, called Chorasani, in the month of March, indiction 2. His son Mouamed, who was incompetent in all respect, succeeded to power, but his brother Abdelas as well as his father's army revolted against in that same country of Chorasani and caused an internecine war among their nation. For this reason the inhabitants of Syria, Egypt, and Libya were divided into different principalities...” MANGO, SCOTT 1997, 665; vö. TURTLEDOVE 1982, 165.

Perzsia kifejezést használta Khoraszánra ebben az esetben, míg korábban Perzsia keleti fele/belseje értelemben fordult elő.

Ami Theophanész illeti, rendkívül jól tájékozott volt arab ügyekben, ugyanis egy szír történeti munka görög fordítása állt rendelkezésére a kalifátus történetére vonatkozóan.³⁴³ Theophanész a Perzsia terminust a kalifátus megjelenésig egyértelműen a szászánida Perzsa Birodalomra használta. Az arab hódítás azonban teljesen átalakította a viszonyokat. Az arab hódítás első hullámában 635-ben Damaszkuszt hódították meg, majd 636-ban legyőzték a perzsa sereget Kádiszijánál, a bizánci császárt pedig a Jarmúk folyónál verték meg. 642-ben Alexandria bevételével Egyiptom került kezükbe, illetve a Nihávendnél vívott csatával a szászánida Perzsia sorsa megpecsételődött. Theophanész a 638/39. év alatt közli, hogy ebben az évben a szaracének elfoglalták Perzsiát. Csátát vívtak velük, és teljesen legyőzték a Perzsákat. Hormisdas, valójában Jazdagerd, Perzsia császára elmenekült, otthagya a palotáját, és Perzsia legbelső részébe futott.³⁴⁴

Theophanész ezt követően a 658/59. és 659/60. évek alatt közli, hogy Alit, aki egy ember Perzsiából, meggyilkolták, és Muávija lett az új uralkodó, ő a következő évben vallási ellentét következtében a Perzsiából származókat gyalázta, míg a szíriaiakat dicsérte.³⁴⁵ 681/82-ben a csaló al-Muhtār fellázadt és Perzsiát megkaparintotta.³⁴⁶ 685/86-ban ‘Abd al-Malik kalifa (685–705) ‘Ubayd Allah Ziyādot küldte a csaló és bitorló al-Muhtār ellen Perzsiába, de a csatában vereséget szenvedett és elesett.³⁴⁷ 687/88-ban ‘Abd al-Malik alávetette egész Perzsiát, majd a következő évben kinevezte Haġġāgot Perzsia katonai kormányzójának, és ezáltal Perzsia, Mezopotámia és Arabia behódolt, valamint véget ért a polgárháború.³⁴⁸

Theophanész először 692/93-ban említi Belső-Perzsiát, melyet Horaszánnal azonosított, és közli, hogy behódolt az araboknak.³⁴⁹ 698/99-ben ‘Abd al-Raġmān ibn Muġammad ibn al-Aš‘ať felkelt Perzsiában, és hatalmába kerítette s kiűzte Haġġāgot, aki azonban a következő évben visszatért és legyőzte a lázadót, Perzsiát pedig újból birtokba vette.³⁵⁰ 719/20-ban II. Yazīd lett a kalifa, és névrokona, Yazīd ibn al-Muġallab fellázadt Perzsiában, és sok perzsa csatlakozott hozzá. A kalifa Maslama-t küldte ellene, aki megölte a lázadót és Perzsiát alávetette.³⁵¹ 742/43-ban, III. Yazīd hatalomra kerülve, birtokba vette Damaszkuszt, miután pénzbeli támogatásukról és hűségükről biztosították őt az arabok Damaszkuszban, Perzsiában és Egyiptomban.³⁵² 744/45-ben Sulaymān ibn Hišām gyűjtött hadsereget és Marwān ellen támadt, de

³⁴³ MANGO, SCOTT 1997, lxxxii–lxxxvii.

³⁴⁴ „Innermost part of Persia”: MANGO, SCOTT 1997, 474.

³⁴⁵ MANGO, SCOTT 1997, 485.

³⁴⁶ MANGO, SCOTT 1997, 502.

³⁴⁷ MANGO, SCOTT 1997, 506–607.

³⁴⁸ MANGO, SCOTT 1997, 508–509.

³⁴⁹ MANGO, SCOTT 1997, 512.

³⁵⁰ MANGO, SCOTT 1997, 518.

³⁵¹ MANGO, SCOTT 1997, 554.

³⁵² MANGO, SCOTT 1997, 580.

legyőzték, ezért Palmyrába, majd Perzsiába menekült. Ugyanebben az évben al-Ḍaḥḥāk a háridzsitákkal Perzsiából kivonulva a kalifa ellen támadt, de őt is legyőzte.³⁵³

A 747/48-as év eseményeivel kapcsolatban Theophanész első mondatát már idéztük, mivel azt vette át a *DAI*. Az után arról esik szó, hogy Abū Muslim hogyan került Horaszánba, ahol az ottani előkelőktől katonai támogatást kért Marwān kalifa ellen, a sereg élén álló katonai vezető pedig Qaḥṭaba volt, aki nagy sereggel Perzsiába ment, és legyőzte Amīr ibn Ḍubāra-t Iszfahán közelében.³⁵⁴ 748/49-ben Abū-l-‘Abbās al-Saffāḥ Perzsiába helyezte át a birodalom központját.³⁵⁵ Itt nyilvánvalóan Kúfáról van szó. 753/54-ben al-Saffāḥ halála után kijelölt utóda, testvére, al-Manṣūr (‘Abd Allāh) Mekkából írt Abū Muslimnak, aki Perzsiában tartózkodott, hogy biztosítsa számára a trónt. Miután Abū Muslim értesült arról, hogy ‘Abd Allāh ibn ‘Alī – al-Manṣūr nagybátyja, aki Szíria kormányzója volt – Perzsiára vonult, és a szíriaiakat pártolta a perzsákkal szemben. A két sereg Nisibisnél ütközött meg, majd a győztes csata után al-Manṣūr Mekkából Perzsiába sietett. Abū Muslim a szíriai arabok ellen akart támadni, mivel fellázadtak a maurophoroi ‘feketeruhások’ ellen, azonban al-Manṣūr nem engedélyezte a bosszút. Ekkor Abū Muslim megsértődött, és Belső-Perzsiába húzódott vissza, azonban al-Manṣūr magához hívatta, majd saját kezűleg végzett vele.³⁵⁶ Ezután 804/5-ben értesülünk arról, hogy Hārūn al-Rašīd személyesen vonult Perzsiába, és verte le az ott kitört felkelést.³⁵⁷ A 808/9. évi eseményeket már idéztük, mivel azt emelte át a *DAI* szerzője. Végezetül 811/12-ben al-Amīn (Muḥammad néven szerepel) kalifaként megütközött testvérével, ‘Abd Allāhhal (al-Ma’ mūn) Belső-Perzsiában és vereséget szenvedett.³⁵⁸

Ezek után érdemes megvizsgálni, hogy Theophanész adataiból milyen kép bontakozik ki. Mindenekelőtt Horaszánról tudjuk, hogy eredetileg a szászánida Perzsiá keleti tartománya volt. Stratégiai jelentőségét az adta, hogy rajta keresztül lehetett biztosítani a hadi és kereskedelmi utakat Belső-Ázsia felé. A muszlim hódítók is hamar felismerték fontosságát. Az Abbaszida felkelésnek ez a tartomány szolgált a kiindulópontul, majd al-Ma’ mūn is bázisként használta a testvérével folytatott trónharcban. Ez azt jelzi, hogy Horaszán a kalifátus 8–10. századi történetében nagy jelentőséggel bírt.³⁵⁹

Theophanész adataiból világos földrajzi kép bontakozik ki. Az arab hódítást követően a negyedik kalifa, ‘Alī már Perzsiából származó uralkodónak számít, amit csak úgy lehet értelmezni, hogy ‘Alī volt az, aki a kalifátus központját – miután hatalma ellen a szíriai helytartó, Mu‘āwiya fellázadt – Medinából áttette Kúfába.³⁶⁰ Ez a város – a frissen meghódított területek közül Egyiptom és Szíria mellett a harmadik jelentős civilizációs múlttal rendelkező terület – Irak központjává lett. A 638-ban alapított

³⁵³ MANGO, SCOTT 1997, 584.

³⁵⁴ MANGO, SCOTT 1997, 587.

³⁵⁵ MANGO, SCOTT 1997, 588.

³⁵⁶ MANGO, SCOTT 1997, 592–593.

³⁵⁷ MANGO, SCOTT 1997, 660. Rayyba vonult.

³⁵⁸ MANGO, SCOTT 1997, 680.

³⁵⁹ FRYE 1975, 13; Khurāsān: *EP*, 5, 55–59.

³⁶⁰ Al-Kūfā: *EP*, 5, 345–351.

18. Perzsia és Horaszán

táborváros az iszlám civilizáció egyik kulturális és szellemi központjává fejlődött. Egyszerre volt az 'Aliig visszavezetett síita hagyomány központja, és ugyanakkor a szászánida Perzsia fővárosának, Ktésiphonnak/Madā'innak is az örökébe lépett. Ez utóbbit tükrözik Theophanész adatai is. Mu'āwiya Szíria kormányzójaként szerezte meg a hatalmat a Kúfára, tágabban Irakra, azaz Perzsiára támaszkodó 'Alival szemben. Mu'āwiya a kalifátus fővárosának Damaszkuszt tette meg, így Szíria lett a kalifátus központi tartománya. Halálát követően kitört a második polgárháború, amelyen 'Abd al-Malik lett úrrá. A felkelésben a háridzsiták Baszrát vették birtokba, Ibn al-Zubayr Medinát és Mekkát, így az Arab-félszigetet uralta, majd később Baszrát is magához ragadta. Kúfában a síiták kaparintották magukhoz a hatalmat, vezetőjük al-Muhtār, aki bevonta a mozgalomba a helyi áttérteket. Felkelése következtében 685 és 687 között hatalma kiterjedt Irak nagyobb részére. 'Abd al-Malik először egyik hadvezérért küldte ellene, de vereséget szenvedett. Végül Baszra kormányzója, Ibn al-Zubayr testvére vetett véget uralmának. 'Abd al-Malik 692-ben kerekedett felül, és egyesítette a kalifátust saját uralma alatt, miután Ibn al-Zubayrt is megölték. Kúfába Hāġġāġot nevezte ki, aki szigorú rendet vezetett be és konszolidálta a területet.³⁶¹

692/93-ban tűnik fel a Belső-Perzsia Horaszán nevéként. Horaszánt az arabok 651-ben, az utolsó Szászánida uralkodó halála után vették birtokba. A második

³⁶¹ CAHEN 1989, 39–44; KENNEDY 2004, 90–100.

polgárháború idején az arab uralom megrendült, de végül 692-re ‘Abd al-Malik-nak sikerült visszaállítania az Omajjádok uralmát itt is. Horaszán területe Irak két meghatározó városának, Kúfának és Baszrának a joghatósága alá tartozott, tehát az ottani kormányzó küldte keletre az arab nemzetségeket, törzseket, amelyek katonailag biztosították a meghódított keleti tartományokat.³⁶² Ḥaġġāġ szigorú rendet tartott, s mivel ő volt felelős a keleti tartományokért ‘Abd al-Raĥmān ibn Muĥammad ibn al-Aš‘atot, Irak egyik legtekintélyesebb emberét küldte Szisztánba 699-ben. Ő azonban fellázadt, és csapatait Ḥaġġāġ ellen vezette, legyőzte és birtokba vette Kúfát. Ḥaġġāġ csak nagy nehézségek árán tudta Irakot visszahódítani tőle 701-ben.³⁶³ A következő, Perzsia területén kitörő lázadás II. Yazīd kalifa idején volt. 720-ban Yazīd ibn al-Muĥallab, az egyetlen jelentős iraki előkelő, aki túlélte Ḥaġġāġ kormányzóságát, elmenekült a börtönből, és lázadást szított Baszrában, valamint Kúfában. A kalifa azonban korának egyik legkiválóbb hadvezérét küldte ellene, és 720 augusztusában legyőzték, majd megölték.³⁶⁴

Theophanész ezután Perzsia nevét abban az időszakban említi többször, amely Hišām kalifa halála (743) és az Abbaszida hatalom átvétele és konszolidációja közét esett. 744 és 746 között két Irakban zajló lázadásról is értesülünk, ekkor Sulaymān ibn Hišām kelt fel Marwān ellen, illetve al-Daĥĥāk a háridzsitákkal lépett szövetségbe a kalifa ellen.³⁶⁵ Az Abbaszida hatalomátvétellel kapcsolatban ismert, hogy Abū Muslim,³⁶⁶ a Kúfában felnőtt iráni, Horaszánban, azaz Belső- vagy Kelet-Perzsiában szervezkedett, és egy kitűnő katonai képességekkel rendelkező társat talált Qaĥṭaba³⁶⁷ személyében. Horaszánban 748-ban fellázadnak és elzavarják az Omajjád kormányzót, majd a szervezett sereg Qaĥṭaba vezetésével nyugat felé, Perzsia ellen indult, és Nisápúr közelében, attól keletre, legyőzte a horaszáni kormányzót, majd Iszfahán környékén az egyik legtehetségesebb Omajjád vezért kényszerítették térdre. Ezután 749-ben elfoglalták Irak nagy részét, és Abū-l-’Abbās al-Saffāĥot Kúfában kalifává választották. Majd a Záb folyónál az utolsó komoly Omajjád haderőt 750 februárjában Marwān kalifával együtt legyőzték. Marwān Szírián keresztül Fuszátba menekült, ahol kis kíséretével együtt legyilkolták. A többi Omajjád Palesztinában egy vacsora alkalmával mérsárolták le. Az új dinasztia megalapító al-Saffāĥ mindössze négy évet uralkodott, halála után al-Manšūr (‘Abd Allāh) Abū Muslim támogatásával biztosította a hatalmát, de később túl veszélyesnek és erősnek érezte, ezért udvarába hívatta és ott meggyilkolta Abū Muslimot.

A dinasztiaaváltás következtében megváltoztak a viszonyok, egyrészt al-Manšūr parancsára Ktésiphon közelében 762-re felépült az új főváros, Bagdad. Horaszán és Irak vált ezzel a kalifátus meghatározó tartományává, míg Szíria fokozatosan háttérbe szorult. Az új dinasztia öröklési rendszere sem bizonyult szerencsésnek,

³⁶² FRYE 1975, 77–78.

³⁶³ KENNEDY 2004, 101–102.

³⁶⁴ KENNEDY 2004, 107–108.

³⁶⁵ KENNEDY 2004, 114.

³⁶⁶ Abū Muslim: *EP*, 1, 141.

³⁶⁷ Qaĥṭaba: *EP*, 4, 445–447.

ugyanis Hārūn al-Rašīd halálakor (809) a két idősebb fia között kitört a polgárháború. A legidősebb fiú, al-Amīn Bagdadban kalifa lett, ugyanakkor testvére, ‘Abd Allāh, a későbbi al-Ma’mūn pedig Mervben, Horaszán fővárosában rendezkedett be, és csak formailag fogadta el testvére uralmát, aminek következtében kitört a polgárháború. Ebben végül al-Ma’mūn kerekedett felül, és 813-tól ő lett a kalifa. Először Mervben maradt és onnan igazgatta birodalmát, de Irakban állandósult a belső harc, így 817-ben átköltözött Bagdadba, ahol 833-ig uralkodott.³⁶⁸

Theophanész adatait áttekintve egyértelmű, hogy Perzsia az ő munkájában Irakot jelenti, míg Belső- vagy Kelet-Perzsia Horaszánt. Természetes, hogy a két terület történetileg és földrajzilag is összekapcsolható.

Visszatérve a *DAI*-hoz, melyben harmadik alkalommal a 25. fejezetben, „A szigriani Theofánisz történeti művéből” címűben említi a tudós császár Perzsiát. Azonban éppen a szóban forgó rész nem származhat Theophanész művéből, ugyanis a 10. századi kalifátus politikai viszonyait írja le: „Tudnivaló, hogy eredetileg, amikor a szaracének egész Szíriát birtokukba vették, Bagdadban székelt a hívők parancsnoka. Korlátlanul uralkodott egész Perzsia, Afrika, Egyiptom és Boldog Arábia felett. Nagy emírségei, azaz katonai tartományai ezek voltak: első emírség Perzsia, azaz Koraszán, második emírség Afrika, harmadik emírség Egyiptom, negyedik emírség Palesztina, azaz Ramble, ötödik emírség Damaszkusz, hatodik emírség Himsz, azaz Émesza, hetedik emírség Halab, nyolcadik emírség Antiochia, kilencedik emírség Harrán, tizedik emírség Amid, tizenegyedik emírség Naszibin, tizenkettedik emírség Mavszil, tizenharmadik emírség Tikrit. Miután pedig Afrika elszakadt a bagdadi hívők parancsnokának fennhatósága alól, s önkormányzatot nyert és külön emírt választott, az első emírség, mint ahogyan korábban is volt, Perzsia, a második Egyiptom lett, s így sorban tovább a többiek, mint előbb mondtuk. Újabban azonban, minthogy a bagdadi hívők parancsnokának a hatalma meggyöngült, Perzsiának, azaz Koraszánnak az emírje független lett és a hívők parancsnokának nevezte magát, nyakláncként viselve nyakán a korán-táblákat. Azt állítja, hogy ő Ali nemzetségéből való.”³⁶⁹

Az első három emírség (Perzsia, Afrika, Egyiptom) ténylegesen nagy földrajzi politikai egységek, míg a további tíz inkább a Bizánccal szomszédos katonai körzet neve, amelyek ismerete Bizánc számára létfontosságú volt.³⁷⁰

A kalifátus politikai széttagolódása a 10. század első felében tükröződik a *DAI* leírásában is. Afrika alatt a 909-től kikiáltott Fátimida kalifátus értendő, amelynek központja Mahdija lett.³⁷¹ Egyiptomban 939-ben egy Muḥammad Tuḡġ³⁷² nevű törököt neveznek ki kormányzónak, és a címe al-Iḥšīd lett, ő önállóan gyakorolta a hatalmat. Perzsia alatt elvben a bagdadi kalifa hatalma alá tartozó területet kellene érteni. Cahen külön tárgyalta Kelet-Íránt a 10. század első felében. Kelet-Írán,

³⁶⁸ CAHEN 1989, 93–95; KENNEDY 2004, 147–155.

³⁶⁹ *DAI*, 107, 109.

³⁷⁰ JENKINS 1962, 81–82.

³⁷¹ CAHEN 1989, 244–246.

³⁷² A fia neve: *Unūġūr* vö. Kāfūr. *EP*, 4, 418; Muḥammad b. Tuḡhdj: *EP*, 7, 411; CAHEN 1989, 278–279.

19. Az Abbaszida Szíria 800 körül

azaz Horaszán és a vele szomszédos Transzoxánia a Számánida-dinasztia kezében volt, amely formailag elismerte a kalifa hatalmát, de a gyakorlatban teljesen önálló volt. Cahen Nyugat-Íránt (Irak mellett) további négy egységre osztotta: Közép-Írán (Dzsibál), Kaszpi-tó déli partvidéke (Gilán, Tabarisztán, Dzsurdzsán), Dél-Írán (Farsz) és Azerbajdzsán-Kurdisztán.³⁷³

945-től új dinasztia vette birtokba Bagdadot, amely a Buwayhida nevet viselte. A dinasztianak nevet adó Būya három fia a Kaszpi-tó déli részén fekvő Dajlamból indult. Dajlamban az iszlám nem vert mély gyökereket, és hegyi lakossága híres volt gyalogsági harcmodoráról. Innen kiindulva először Farsz tartományt sikerült megszerezni, majd végül 945-ben Bagdad felett vették át a hatalmat, ezzel egyesítették a nyugat-iráni területeket. A Buwayhidák síita dinasztia volt, azon belül is a 12-es

³⁷³ CAHEN 1989, 252–271.

irányzatot képviselték, de nem tekintették magukat ‘Ali leszármazottainak, és így lehetővé vált, hogy a szunnita bagdadi kalifa megőrizze vallási pozícióját.³⁷⁴

A *DAI*-ban tehát Perzsiát azonosították Horaszánnal, és ez még akkor is fennállt a 10. században, amikor már Kelet-Perzsia gyakorlatilag önálló a Számánida uralom alatt állt, míg Nyugat-Perzsia a Buwayhidák alatt egyesült, és a dinasztia magát a Szászánida Perzsia örökösének tekintette.

A Perzsia terminus a *DAI*-ban még Arménia és Grúzia kapcsán fordul elő. Ismert, hogy Azerbajdzsán, Arrán és Arménia rövid életű dinasztiájának a Szádzsidok egyik kimagasló képviselője, Abúszádzs, azaz Abū-l-Qāsim Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ a főszereplője a következő tudósításnak: „Tudnivaló, hogy Asot, a fejedelmek fejedelme előtt – ez atyja volt Szmbatnak, a fejedelmek fejedelmének, akit Perzsia emírje, Abúszádzs lefejeztetett, s akinek két fia volt, Asót, aki utána fejedelmek fejedelme lett, és Apasz, akit utóbb nagymesteri ranggal tüntettek ki – ez a három város: Berkri, Hlat és Arcses Perzsia fennhatósága alatt állt.

Ez (Abúszáváda), miután Szmbatot, a fejedelmek fejedelmét Abúszádzs, Perzsia emírje megölte, mint független kényúr teljhatalmúan és önkényesen birtokába vette Manckert városát s a többi várost és a földeket... alávetette magát a császárnak, ... Miután Szmbatot, Nagy Arménia fejedelmek fejedelmét Abúszádzs, Perzsia emírje elfogta és lefejeztette, aki Manckert városában székel, hatalmába kerítette Hlat városát, Berkri városát és Arcses mezővárost. ... Mindezek az előbb említett városok és az előbb említett földek sohasem voltak Perzsia uralma alatt vagy a hívók parancsnokának uralma alatt, hanem, mint mondtuk, Leó császár idejében Szmbatnak, a fejedelmek fejedelmének uralma alatt voltak...”³⁷⁵

Konstantin a 44. fejezetben a kajszita emírek történetével foglalkozik, akik Manzikert, valamint a Van-tótól északra fekvő Khelat, Ardzses és Berkri nevű örömeny városok felett gyakoroltak hatalmat.³⁷⁶ Örményországot a perzsa Szászánidák és a bizánciak osztották fel egymás között. A szászánida kormányzó (marzaban) Dvin/Dabil városában székel, míg a bizánci befolyás alatt álló terület központja Erzincan/Keltzine volt. Arménia fölött ténylegesen hatalmas családok uralkodtak, akik kihasználták a két nagyhatalom érdekellentéteit, de egymással is versengtek a főhatalomért. A muszlim hódítás a 640-es években nem hozott alapvető változást. A 9. század közepén egy hatalmas felkelés rázta meg Arméniát, de a kalifátus úrrá lett a lázadókon. Mint fentebb említettem, ezt követően a Bagratida Asot (862–890) fokozatosan felülkerekedett a többi erős családon, és 862-ben elnyerte Bizáncból a hercegek hercege címet, majd 886-ban a kalifától király címet kapott. Így Arménia tényleges urává vált.

Fia, Szembat (890–912/4) szembekerül az új megerősödő azerbajdzsáni muszlim katonai dinasztia egyik tagjával, a Szádzsida Yūsuffal. A Szádzsida-dinasztia, amely Azerbajdzsán, Arrán és Arménia felett gyakorolt hatalmat 890–928 között, kelet-iráni

³⁷⁴ JENKINS 1962, 82; Buwayhids: *EP*, 1, 1350–1357.

³⁷⁵ *DAI*, 199, 201, 205.

³⁷⁶ JENKINS 1962, 167–168.

származású volt.³⁷⁷ Közülük való Abū-l-Qāsim Yūsuf ibn Abī-l-Sāğ (905–920), aki legyőzte Szembatot, miután nem volt hajlandó elfogadni az emír fennhatóságát, majd végül kivégeztette Szembatot 914-ben.³⁷⁸ A Perzsia emírje címet ekkor egy viszonylag rövid életű muszlim dinasztia, a Szádzsida képviselője viselte, aki a kalifátus északnyugati tartományai fölött gyakorolt hatalmat.

A 9. század végétől a kalifátus politikai széttagozódása a forrásokban jól nyomon követhető. A központi hatalom gyengülésének egyik következménye, hogy a bizánciaknak lehetővé tette hatalmuk kiterjesztését a korábban muszlimok által felügyelt örmény területekre is. Az örmény–arab emírségek a Van-tó környékén behódoltak Rómanosz Lepakénosznak, amint azt Konstantin is említi a kajszita Abū Sawāda kapcsán.³⁷⁹

A *DAI* 45. fejezetében, amelyben „Az ibéerekről” cím alatt a grúzokkal foglalkozik a császár, szerepel még Perzsia neve. Elsőként a grúzok eredete kapcsán tűnik fel: „...és azt mondják, hogy a nemzetségük Jeruzsálemből származik, s hogy álom által intettek meg, hogy költözzönek ki onnét és telepedjenek meg Perzsia vidékein, vagyis azon a földön, melyen most laknak. Akik pedig megintettek és kivonultak Jeruzsálemből, ama bizonyos Dávid és fitestvére, Szpandiátisz volt, s ez a Szpandiátisz, mint ők hangoztatták, az Istentől azt a kegyet nyerte, hogy teste semmiféle részét nem fogta a kard, kivéve a szívét, s ezt valamilyen védőburkolattal óvta a harcokban. Ezért félték és remegtek is tőle a perzsák, de legyőzte és leverte őket, s ibér rokonait letelepítette nehezen megközelíthető helyeken, melyeket most birtokolnak, ahonét aztán lassanként kiterjeszkedtek, megsokasodtak és nagy néppé lettek. Ezután, amikor Herákliosz császár a perzsák ellen hadat indított, egyesültek, s együtt hadakoztak vele, és attól fogva inkább a Herákliosz, a rómaiak császára keltette rémület révén, semmint a maguk erejével és hatalmával a perzsák számos városát és földjét leigázták. Mert amint egyszer Herákliosz császár a perzsákat megverte és uralmuknak véget vetett, könnyen le tudták győzni és igázni a perzsákat nemcsak az ibérek, hanem a szaracénok is. ... Az ibérek mindég szeretetet és barátságot tanúsítottak a theodosziúpolisziak, az avniakiak, a manckertiek és egész Perzsia iránt, de Baszianban sohasem szereztek maguknak területet.”³⁸⁰

Az ibériai, azaz grúz uralkodócsalád és nép a *DAI*-ban olvasható eredetlegendája fikció. A kivándorlástörténet mögött az állhat, hogy a 2. század óta Jeruzsálemben adatolható a grúz jelenlét, ami szoros kapcsolatokra utalhat. Konstantin a grúzok Jeruzsálemből történő kivándorlását az 5–6. századra teszi, tehát még a muszlim hódítás előtti időre.³⁸¹ A történetben szereplő Hérakleiosz császár (610–641) 627–628-ban támadt Perzsiára. Itt Konstantin Perzsia alatt egyértelműen a Szászánida Birodalmat értette. A Perzsiát ekkor ért katasztrofális vereség és az azt követő meggyengülése

³⁷⁷ CAHEN 1989, 264.

³⁷⁸ Sādjids: *EP*, 8, 745–746.

³⁷⁹ Aposebata: JENKINS 1962, 169–170; Armīniya: *EP*, 1, 637.

³⁸⁰ *DAI*, 205, 207, 209.

³⁸¹ JENKINS 1962, 171–173.

tette többek között lehetővé a század második felében az arab hódítást és a kalifátus kialakulását.

A *DAI* 46. fejezetében a grúz Klardzset és annak központja, Artanudzs kapcsán esik szó Perzsiáról. Rómanosz Lekapénosz egy Konstantin nevű patriciust küldött Artanudzsba 923 és 930 között.³⁸² A grúz hercegek azonban elleneztek a város közvetlen bizánci megszállását, és kérték, hogy a császár álljon el ettől: „Miótan a császár egyfelől megtudta mindezt az előbb említett fejedelmek leveléből, másfelől meghaltotta kiküldött embereitől is, és félt, hogy a szaracénokkal fognak tartani, és Perzsia seregeit majd Romania ellen vezetik.”³⁸³

Ebben az esetben a szaracén, azaz arabok terminust azonosították Perzsia lakóinak fogalmával.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Perzsia hagyományosan a Szászánida Perzsiát jelentette a bizánci forrásokban. A *DAI* 45. fejezetében a grúz honfoglalás és Hérakleiosz hadjárata kapcsán a Perzsia terminus egyértelműen ezt tükrözi.

A muszlim hódítás következtében a helyzet megváltozott, ugyanis Perzsia az arabok uralma alá került. Természetesen a bizánciak erről pontos értesülésekkel rendelkeztek. A muszlim hódítások második hullámában az Omajjádok kiterjesztették a kalifátus határait Keleten Kína közelébe és Nyugaton Andalúziáig. 750-ben a kalifátusban új dinasztia vette át az uralmat, amely Horaszánt és annak perzsa lakosságát használta bázisként az Omajjádok elleni harcban. A dinasztiováltás egyben azt is jelentette, hogy megszűnt az arabok kizárólagos uralma, és a perzsák is bekerültek, sőt túlsúlyba kerültek az államapparátusban. Az új fővárost, Bagdadot az egykori szászánida központ, Ktésziphon mellett építették fel az Abbaszidák, és ezzel a szászánida adminisztrációs hagyomány előtérbe került. Hasonló folyamat zajlott le 9. század elején a „Nagy Abbaszida polgárháború”³⁸⁴ idején is. És egy rövid ideig Khoraszán központja, Merv lett a Kalifátus fővárosa.

Theophanész munkájából egyértelmű, hogy nála Perzsia Irakkal azonos, és az Omajjád korban meghatározó szerepet játszó Kúfával kapcsolatban szerepel, a Belső-Perzsia terminus pedig Perzsia keleti feleként Horaszán tartományt jelenti. A korabeli bizánci szerzők a Kalifátuson belül megkülönböztették az arabokat és a perzsákat.³⁸⁵

A 9. század második felében a Kalifátus politikailag fokozatosan felbomlott. A tartományok függetlenedtek, és a 10. századra ez már a kívülálló is érezkelhette. 909-ben először a Fátimida uralkodó vette fel a kalifa címet, majd 929-ben a kordovai emír is kalifának címeztette magát. A Kalifátus keleti része, azaz a Bagdadi Kalifátus is nagyobb tartományokra esett szét.

Bíborbanszületett Konstantin a 10. századra vonatkozóan a Perzsia emírje fogalmat használja egyrészt az Azerbajdzsán, Arrán és Arménia felett viszonylag rövid ideig uralmat gyakorló Szádzsida-dinasztia egyik képviselőjére a 910-es évek ese-

³⁸² JENKINS 1962, 179.

³⁸³ *DAI*, 221, 223.

³⁸⁴ KENNEDY 2004, 147.

³⁸⁵ KAZHDAN 1991, 1631; ROSSER, 318–319.

ményei kapcsán, illetve a síita Buwayhida-dinasztiára, amely 945-ben szerzi meg a hatalmat Bagdad felett, ahonnan Bagdad és Nyugat-Perzsia felett gyakorolja az uralmat. Konstantin téved, amikor Horaszánt a Buwayhidák uralma alá tartozónak véli, hiszen Horaszán 900-tól a Számánida emír uralma alá tartozott Transzoxániával együtt, és a 10. században ez a perzsa reneszánsz bölcsője.

A 38., azaz magyar fejezetben szereplő Perzsia földrajzi meghatározása ezek figyelembevételével már nem tűnik olyan egyértelműnek. Természetesen tagadhatatlan, hogy a korai grúz történetre vonatkozó mondat: „telepedjenek meg Perzsia vidékein, vagyis azon a földön, melyen most laknak”, a magyar fejezet legközelebbi párhuzama. Ez az adat egy olyan korra vonatkozik, amikor még Perzsia a Perzsa Birodalmat jelentette, így Persarmeniaként értelmezhető. Amennyiben ugyanezt tartanánk érvényesnek a magyar fejezettel kapcsolatban, akkor itt egy 7. század előtti állapotra kellene következtetni. Ezzel szemben a 7–9. században Perzsia általában Irakot, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette Konstantin forrásában. Saját korára vonatkozóan pedig a rövid életű Szádzsita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Arménia területét magában foglaló Északnyugat-Irán területére, illetve a Buwayhida-dinasztia által uralt Nyugat-Iránra használta úgy, hogy a Kelet-Iránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a DAI 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük feltételesen Horaszánnak.

Ezt a hipotézist támogatja egy muszlim forrásban olvasható részlet. A nemrégiben kiadott anadalúziai al-Bakrī munkájában a magyarok új néven tűntek fel. Az *unquluš* népnév a magyarok nevének Andalúziában használt formája lehet, amit latin nyelvű források is alátámasztanak. Az eredeti tudósítást al-Bakrī (1067/68) alapján lehet rekonstruálni. A később alkotó al-Ĥimyarīnál (1461) a következő olvasható: „Ők Khoraszánból vándoroltak ki.”³⁸⁶ Amennyiben az eredeti információ a 10. századból származik, úgy nem elképzelhetetlen, hogy magyar vagy bizánci forrást használtak a muszlim szerzők.

A DAI 38. fejezetének értelmezési kereteit áttekintve megállapíthatjuk, hogy sajnos még az alapkérdésekben sem sikerült egységes álláspontra jutni, ugyanakkor az értelmezés terén történtek komoly előrelépések. A korai magyar történet vázának kialakítását már előre meghatározza, hogy a 38. fejezetben elmondott történetet valós történeti elbeszélésnek vagy mitikus történetnek tartjuk. Az előbbi szerint akkor csak a 9. század eseményeiről és szereplőiről beszélhetünk, míg az utóbbi esetben az időkorlátok két-háromszáz évre tolhatók ki. Ezzel függ össze, hogy a történet középpontjában található szavartoi–kangar háborút milyen ismert történeti eseménnyel lehet összekapcsolni. A korábbi szakirodalomban még meghatározóak voltak a Regino datálására, illetve a szír forrásokon alapuló 6–7. századra támaszkodó koncepciók, de ezeket feladták, miután az előbbi Györffy György cáfolta hitelt érdemlően, míg az utóbbi esetben az elmélet kidolgozója, Czeglédy Károly maga változtatta meg a véleményét. Így a szavartoi kaukázusi megjelenését az örmény források adataihoz kötötték, ahol elsőként 854-ben szerepeltek a *sevordik*. Ugyanakkor egyértelműnek

³⁸⁶ وهم ناقلة من خراسان : LEEUWEN, FERRE 1992, 490; al-Ĥimyarī, 39; ZIMONYI 2001a, 92.

tűnik, hogy a muszlim források már 750 körül jelzik a *sāwurdīya* nép jelenlétét a Kaukázusban, tehát ezt a datálást kizáró érvelés nem meggyőző, így nincs okunk ezt a feltételezést elvetni. Ugyanakkor kérdés, hogy a kutatás, amely eddig egyértelműen a Kaukázushoz kötötte a szavartoi-problematikát, nem járt-e tévúton. Ugyanis nem kizárt, hogy a *DAI* szerzője Perzsia neve alatt Horaszánt érti, ami az eddigi elképzeléseket számos ponton felülvizsgálatra kényszeríti. Nem zárhatjuk ki azonban azt sem, hogy Perzsia alatt egy általános értelemben vett Kelet fogalom húzódohatott meg.

39. és 40. fejezet

A 38. fejezet címe: „A türkök népének eredetéről, és hogy honnan származnak”, ebben pedig ténylegesen egy eredettörténetet kapunk. A 39. fejezet „A kabarok néperől”, a 40. pedig „A kabarok és türkök törzseiről” címet viseli, jelezve, hogy a két utóbbi főszereplője nem a magyarság, hanem a kabarok. A 40. fejezet azután még folytatódik a Kárpát-medence leírásával, illetve az ottani viszonyok bemutatásával, majd következik az Árpád-dinasztia leszármazásának bemutatása.

A két fejezetet egy táblázatban mutatjuk be:

39. fejezet	40. fejezet
kazár lázadás	törzsnevek felsorolása
a kabarok a magyarokkal letelepedtek a besenyők földjén és összebarátkoztak	a kabarok és türkök összeolvadván a besenyők földjére telepedtek le
kazárok nyelvére is megtanították a türköket	
háborúban elől járnak, az első törzsek rangjára emelték őket	
	a) Leo császár hívására megtámadják Symeont, b) Symeon a besenyőkkel egyezséget köt, c) türkök amikor hadjáratra mennek, Symeon és a besenyők a türkök földjére támad, d) türkök visszatérnek, látva a pusztulást elköltöznek mai hazájukba.
	a) A korábbi lakhelyük neve Etel meg Küzü, ahol ma a besenyők élnek, b) a türkök a besenyőktől elúztatva mai lakhelyükre költöztek

A párhuzamosságok alapján egy történet rekonstruálható, amelyben a kazár polgárháború következtében a kabarok csatlakoznak a magyarokhoz és együtt költöznek a besenyők földjére. Ez ismétlődik a 39. és 40. fejezetben, aztán a 40.-ben következik a Kárpát-medencébe való költözés története.

Miután tehát a kabarok beolvadtak a magyarságba, onnantól történetük már a magyarok története is. Vagyis alapvetően a magyarság kialakulásának két párhuzamos története áll előttünk egy magyar (38. fejezet) és egy kabar változatban (39–40. fejezetek).

Az utóbbi szerint az a kiindulópont, hogy a kabarok a kazárok közül származtak. Pártütés³⁸⁷ támadt a kormányzat³⁸⁸ ellen, aminek következtében belháború tört ki a kazároknál.³⁸⁹ A felkelést leverték, a lázadók egy részét megölték, a többi pedig elmenekült, „és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték őket.”³⁹⁰ Míg a 40. fejezetben erről a következő található: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.”³⁹¹

A kazár belviszály pontos részletei nem egyértelműek, nem tudjuk datálni az eseményt, a lefolyásáról is csak annyi bizonyos, hogy a kazár törzsszövetségén belül ki-tört hatalmi harcról lehetett szó, amelyen azonban az uralmat kezében tartó csoport úrrá lett. A vesztes félnek távoznia kellett. Várady úgy értelmezte a szöveget, hogy a kazár törzsi konglomerátumon belül a polgárháború csak a kabar törzsön vagy törzseken belül tört ki, és az nem érintette a kagánt, a többi törzset vagy törzsi csoportosulást. Erre a feltevésre azért van szüksége Váradynak, hogy megmagyarázza, a kagán miért a kabar származású Árpádot teszi fejedelemmé. Nyilvánvaló, hogy a fellázadt és leverett törzsi vezetőt a nomád világban nem szokás fejedelemmé kinevezni.³⁹² Ha eltekintünk ettől az előfeltevéstől, akkor a szöveg ilyen értelmezése erőltetettnek tűnik.

A felkelés leverése utáni események menete nem egyértelmű. A 39. fejezet szerint „elmentek és letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással”. Ezek szerint a magyarok a kabarokkal együtt vonultak arra a területre, ahol a besenyők a 10. században éltek – tehát nyugati irányba –, és ott történt az „összebarátkozás”. A 40. fejezet úgy tűnik, másképpen adja vissza a történeteket: „És így egymással összeolvadván, a kabarok a türkökkel a besenyők földjére telepedtek le.” Jenkins angol, illetve Belke és Soustal német fordításában is előidejűséget találunk, azaz miután összeolvadtak, azután laktak a besenyők földjén. A szöveghelyet érdemes lenne újból nyelvtanilag alapos vizsgálat tárgyává tenni.

Mindenesetre a türkök, azaz magyarok szerepe az eseményekben nem egyértelmű. Vajon mi lehetett a szerepük a felkelésben és a belharcban? Nyilván nem lehettek a felkelőkkel ellenséges viszonyban, hiszen akkor azok nem csatlakoznak hozzájuk, tehát vagy semleges, vagy pedig pártoló állásponton lehettek. A másik kérdés, hogy hol

³⁸⁷ ἀποστασία 'secession, Aufstand'.

³⁸⁸ ἀρχή 'government, Herrschaft'.

³⁸⁹ ἐμφύλιος πόλεμος 'civil war, Stammeskrieg'.

³⁹⁰ „Came and settled with the Turks in the land of the Pechenegs, and they made friends with one another”: MORAVCSIK, JENKINS 1967, 175; „kamen zu den Türken liessen sich mit ihnen im Land der Petschenegen nieder; sie schlossen Freundschaft miteinander”: BELKE, SOUSTAL 1995, 192–193. A német fordításból úgy tűnik, hogy a lázadók a türkökhöz mentek és velük együtt telepedtek le a besenyők földjén, holott nincs szó arról, hogy a türkökhöz mentek volna.

³⁹¹ „Having thus combined with one another, the Kabaroi dwelt with the Turks in the land of the Pechenegs”: MORAVCSIK, JENKINS 1967, 175. „Nachdem sie sich so zusammengeschlossen hatten, wohnten die Kabaren mit den Türken im Land der Petschenegen”: BELKE, SOUSTAL 1995, 193.

³⁹² VÁRADY 1989, 32.

lakhattak azelőtt, hogy a kabarokkal együtt a besenyők földjére költöztek. Nyilván csak Kazáriához közelebbi keleti terület jöhet számításba.

Ezen események leírása után már a Bölcs Leóval kötött szövetségről és a Simeon elleni hadjáratról, majd a besenyő támadásról és a honfoglalásról esik szó. Ez tehát a magyarok története kabar szemszögből. Így érthető, hogy miért a kabarok emelkedtek az első törzs szintjére.

A kabarok nevével, nyelvével, törzseik azonosításával, a magyar törzsszerberbe való beilleszkedésükkel, a kazárok közüli kiválás okaival és idejével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, melynek az áttekintése most nem feladatunk.³⁹³

Amennyiben összehasonlítjuk a két történetet, elég szembeötlő különbségeket találunk. A 38. fejezetben nincs szó kabarokról és a bulgárokkal vívott harcokról, míg a 39–40.-ben nem szerepelnek Árpád előtti személyek. Nincs a kazár kagán sem megemlítve, mint ahogy Levédia és Etelköz sem, a nyugati vándorlásra a honfoglalás előtti, kabarokkal közös letelepedés utal a besenyők földjén.

Néhány közös pontja azért van a két elbeszélésnek. A magyarok mindkettő alapján valahol a kazárok közelében élhettek: Levédia Kazária közelében található, illetve a kabarok a magyarokkal együtt telepedtek a besenyők földjére. Levédiából Etelközbe vagy a besenyők földjére való költözést valamilyen külső ok kényszerítette ki, az egyik esetben a kangar–szavartoi háború, illetve a másikban kazáriai belviszály. A kazároknak mindkét történetben fontos szerep adatik. Végül mindkettőben a magyar törzsszövetség politikai rendszere alapos átrendeződésének vagyunk tanúi. A 38. fejezet szerint a hét törzsből álló szövetség Etelközbe történő költözése után a kagántól kap fejedelmet, tehát magasabb politikai státuszra tett szert, míg a kabar történetben arról van szó, hogy a hét törzshöz egy újabb csatlakozik és egy új struktúra jön létre.

Eddig a szakirodalomban a 39. és 40. fejezet adatait felhasználták a 38. fejezet értelmezésénél. Amennyiben két külön elbeszélést tételezünk fel, akkor a kapcsolódási pont a Levédiából Etelközbe költözés, illetve a besenyők földjére való letelepedés mozzanata. Mindkettőt olyan hadi események váltották ki, amelyek Kazáriához köthetők: külső támadás, azaz a kangar háború, vagy belviszály, vagyis a kabar lázadás. Ráadásul a kettő kombinációja is elképzelhető. Az addig szoros kazár függésben lévő magyar törzsszövetség nagyobb része külső támadás és/vagy belviszály miatt nyugat felé húzódott. A kazár kagán, miután konszolidálódott a helyzet, újból alávetette a lázadókkal kiegészült magyar törzsszövetséget, és ilyenkor szokott sor kerülni az addigi vezetés leváltására. Tehát a kazár kagán Levedi helyett Árpádot nevezte ki a törzsszövetség élére. Természetesen a másik szempont sem zárható ki, és akkor a kangar–szavartoi háború és a kabar lázadás és csatlakozás két külön történeti eseményre vonatkozik.

A kazár–magyar viszony a 7–9. századi magyar történet egyik kulcskérdése, és a DAI 38., illetve 39. és 40. fejezete ezt tükrözi. A magyarok a kazárokkal együtt harcoltak, majd Levedi vajda kazár előkelő hölgyet kapott feleségül, és Árpádot a kagán

³⁹³ LIGETI 1986, 359–360, 531–533; GYÖRFFY 1990, 83–93; NÉMETH 1991, 261–266; KRISTÓ 1996, 149–158; RÓNA-TAS 1996, 272–275; TÓTH 1998, 61–95.

tette meg fejedelemmé, aki dinasztíát alapított, a kazár eredetű kabarok csatlakoztak a magyarokhoz, és az első törzs szintjére emelkedtek. A kazár–magyar viszony értelmezése vitatott. Az egyik vitatható vélemény szerint Árpád a kabar törzs vezetőjeként dinasztíát alapított, míg a másik szerint a hároméves együtt harcoláson kívül a magyarok sohasem voltak a kazár kagán alattvalói. A leggyakrabban olyan véleménnyel találkozunk, hogy a szoros függés utáni lazuló fennhatóságon át vezetett az út a magyarság teljes önállóságáig.³⁹⁴ A kazár–magyar viszonyra azután érdemes visszatérni, amikor rendelkezésre áll egy megbízható kazár történeti monográfia, és kellő steppe-történeti háttérrel közelítik meg a kérdést.³⁹⁵

A Ğayhānī-hagyomány a magyarokról

A muszlim források közül a Ğayhānī-hagyomány az, amelyik a legrészletesebb beszámolót őrizte meg a honfoglalás előtti magyarságról. Al-Ğayhānī műve nem maradt ránk, és szövege csak későbbi szerzők átirataiból rekonstruálható. A Ğayhānī-hagyományhoz tartozó muszlim forrásmunkák terén az első fontos lépést Kuun Géza tette meg, amikor *A magyar honfoglalás kútffői* című gyűjteményes kötetben az eredeti szövegeket magyar fordítás kíséretében közzétette 1900-ban.³⁹⁶ Kmoskó Mihály Kuun Géza munkájának átdolgozását vette tervbe. Ennek során felismerte, hogy a magyarság kialakulása elválaszthatatlan az eurázsiai steppe történetétől, s ezért összegyűjtötte és feldolgozta a nomád népek kora középkori történetére vonatkozó muszlim és szír forrásokat. Az 1931-ben elhunyt szerző műve kéziratban maradt fenn. E monumentális munka publikálása elkezdődött, a földrajzi irodalom három kötete 1997-ben, 2000-ben és 2007-ben jelent meg.³⁹⁷

A másik meghatározó jelentőségű kutató Czeglédy Károly volt, aki az 1950-es évektől kutatta a muszlim szerzők forrásadatait. Először Kmoskó kéziratának feldolgozását végezte el,³⁹⁸ azonban az akkori politikai viszonyok nem tették lehetővé

³⁹⁴ A kérdés legutóbbi összefoglalása: TÓTH 2000, 637–654

³⁹⁵ A kazár–magyar viszonyra analógiaként érdemes idézni Gardīzī kirgiz történetét: „...E vita közben azt a (bizánci) követet (Saqlāb) megölte, s így nem volt más hátra, mint hogy annak a főnöknek a saqlāb-ok közül el kellett mennie. Onnan eltávozva a Ğazar-okhoz ment. A Ğazar Ğāqān megbecsülte őt, amíg meg nem halt, de mikor másík Ğāqān került trónra, rossz szívvvel volt irányában, s így nem volt más hátra, mint hogy onnan is el kellett mennie, s Bašğirt-hoz ment. Ez a Bašğirt a Ğazar-ok nagyjai közül volt egy férfi; lakóhelye a Ğazar-ok és a kīmāk-ok között volt, kétezer lovassal. Ezután a Ğazar Ğān Bašğirt-hoz küldött valakit azzal az üzenettel, hogy azt a Saqlāb-ot pedig üzd el. Ő a saqlāb-bal beszélt és a saqlāb Ğrzi (Toğuz oğuz?) tartományba ment, mert közte és köztük rokonság volt. Midőn útközben egy helyre ért, amely a Kīmāk s Toğuz oğuz között volt, a Ğāqān saját törzsével a viszony rosszra fordult. Hogy dühét rajtuk kítőlte, leöldösték őket...” *HKĪF*, 25–26. Egy másik fontos forrás, amely betekintést enged Kazária viszonyaiba, a Schechter-féle szöveg, amely Hunyadi László fordításában áll rendelkezésre: HUNYADI 2001, 162–175. Egy értelmezési kísérlet RÓNA-TAS 2001, 18–25.

³⁹⁶ KUUN 1900, 167–173, 195.

³⁹⁷ K MOSKÓ I/1, 2, 3.

³⁹⁸ CZEGLÉDY 1954, 19–91.

Kmoskó tudományos munkásságának kiadását. Czeglédy Károly az 1980-as évekig számos tanulmányban foglalkozott a honfoglalás előtti magyarságra és a más nomád népekre vonatkozó muszlim forrásokkal.³⁹⁹ Az 1958 óta négy kiadásban is megjelentetett, Györffy által szerkesztett forrásgyűjteményben (*A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*) Czeglédy a Ğayhāni-hagyományhoz tartozó több szerző magyarokkal kapcsolatos passzusainak új fordítását tette közzé.⁴⁰⁰ A magyarokra vonatkozó muszlim források újabb fordításai készültek el a Kristó Gyula szerkesztésében megjelent *A honfoglaláskor írott forrásai* című kötetben.⁴⁰¹

Ezek az előzmények tették lehetővé a Ğayhāni-hagyomány új rekonstrukcióját. A hagyományhoz tartozó legfontosabb szerzők kéziratainak szövegellenőrzése után a szerzők mondatait beszámozva azokat filológiai és történeti kommentárok követték.⁴⁰²

Ez utóbbiak elkészítésénél három szakterület eredményei kerültek feldolgozásra: 1. A muszlim civilizáció ismerete alapján lehetséges a források értékelésénél kiszűrni azokat a kulturális jegyeket, amelyek sajátosan befolyásolták a szerzők látásmódját. Példaként említhető a nomád jelző használata az egyes muszlim szerzők arab szövegeiben. Ebben az esetben az interpretációjuk egyértelműen a beduin tevés nomadizmusra vonatkozott, és nem a belső-ázsiai steppei változatra.⁴⁰³ 2. A másik lényeges szakterület az eurázsiai steppéöv civilizációja, amelynek a magyarság része volt. Ezért a középkori nomádok gazdasági, társadalmi és kulturális életének ismerete elengedhetetlenül szükséges a korai magyarság történetének tanulmányozásához.⁴⁰⁴ 3. Végül a korai magyar történet kutatási eredményeinek ismerete is alapvető egy ilyen jellegű feldolgozáshoz.⁴⁰⁵

A 10. századi Számánida udvarban három, különböző generációhoz tartozó al-Ğayhāni nevű vezírről tudunk. Feltehetőleg a 913-ban kinevezett és a 922-ben Ibn Fađlānnal is kapcsolatba került vezír írta a földrajzi munkát, amelyet fia és unokája talán átdolgozott. A 10. század második felében al-Muqaddasi egy hétkötetes műről és annak egy rövidített változatáról adott hírt, amit bevallása szerint maga is látott.⁴⁰⁶

Al-Ğayhāni földrajzi munkája megírása során felhasználta Ibn Hurdāđbih művét, illetve mint a Számánida udvar vezírje, rendelkezésére álltak a diplomáciai jelentések, és maga is fogadott követségeket, és rendszeresen kikérdezte még a kereskedőket is, ráadásul az iszlám elterjesztése a Számánida területekkel szomszédos steppéken, ami a török törzsek iszlamizációjával járt, a Számánida politika legfontosabb célkitűzései közé tartozott. Ezért a steppéről és az ott lakó törzsekről, népekről pontos információkra volt szükség. A Kelet-Európában élő népekre vonatkozó leírásában al-Ğayhāni világos földrajzi rendszer szerint haladt: először a Volga mentén élő

³⁹⁹ Magyar nyelvű cikkeinek gyűjteményes kiadása: CZEGLÉDY, MÓT.

⁴⁰⁰ MEH, 86–89.

⁴⁰¹ HKÍF, 29–48.

⁴⁰² ZIMONYI 2005.

⁴⁰³ ZIMONYI 2005, 122–124.

⁴⁰⁴ ZIMONYI 1995, 65–75; 2002, 99–109; 2011, 98–105.

⁴⁰⁵ ZIMONYI 1999, 29–43; 2005b, 87–102; 2007–2008, 261–270.

⁴⁰⁶ ZIMONYI 2005, 13–19.

népeket írta le délről északra haladva: kazárok, burtászok, volgai bulgárok; majd a Dnyeper menti népeket délről északi irányba haladva: magyarok, szlávok, ruszok; végül az Észak-Kaukázusban élő alánok és szarír nevű nép leírása zárta a sort. Ezeknek a kelet-európai népeknek a leírásánál azonos sémát használt a szerző, amely nagyjából ugyanazokat a témákat érintette: földrajzi helyzetük, politikai-uralmi viszonyaik, vallás, életmód, kereskedelmi árucikkeik.⁴⁰⁷

Al-Ġayhānī földrajzi műve elveszett, így ezt csak arab, perzsa és török nyelvű munkákból rekonstruálhatjuk. Az arabul író szerzők közül a következők tartoznak ehhez a hagyományhoz: a feltehetőleg a 10. században alkotó Ibn Rusta, a 11. században Andalúziában élt al-Bakrī, a szeldzsük Malik Šāhnak (1072–1092) és utódainak udvari orvosa, al-Marwazī, valamint az 1273–1331 között élt szíriai Abū-l-Fidā', aki al-Bakrī művét kivonatolta. Perzsa nyelven egyrészt a 982-ben összeállított, ismeretlen szerzőjű *Hudūd al-‘ālam* őrzött meg részleteket al-Ġayhānī művéből. Másrészt Gardizī 1052 körül írt munkája foglalja magában a leghosszabb leírást.⁴⁰⁸

Al-Ġayhānī munkájának rekonstruálásában al-Marwazī, Ibn Rusta, Gardizī nyújtják az alapot, amely kiegészíthető al-Bakrī magyar fejezetével és a *Hudūd al-‘ālam* átfogalmazásaival. Al-Marwazī munkája igen közkedvelt volt, és ezzel magyarázható, hogy a 13. században ‘Awfi lefordította perzsára. Erről másolt később, a 15. században Šukrallāh, amelyről török fordítás is készült. Ez utóbbit másolták még további török szerzők is.

A kiadáson túl a kéziratokat is érdemes a nevek kapcsán átnézni.⁴⁰⁹ Így derült ki, hogy a szakirodalomban elfogadott *مجر* *m.ġġ.r* alak helyett legtöbbször *مجر* *m.ġf.r* / *مجر* *m.hf.r* forma olvasható a forrásokban, aminek háttérében egy arab eredetű népetimológia rejtőzik. Ebből alakult ki aztán egy legendás elbeszélés „a leásott föld”-ről és annak lakóiról.⁴¹⁰ A kéziratok tanulmányozásának másik fontos eredménye, hogy Minorsky szövegolvasatát és az ebből következő történeti megállapítását pontosítani lehetett. Minorsky ‘Awfi egyik kéziratából a szlávok és a magyarok közötti harc okát a vallási különbségben (در دین *dar dīn*) találta meg. A párhuzamos szöveghelyek alapján a helyes olvasat *روس* *wa rūs*, azaz a magyarok a szlávok és a ruszok ellen harcoltak.⁴¹¹

A Ġayhānī-hagyomány szövegének rétegzettségét különbözőképpen ítélték meg. Kmoskó szerint Ibn Rusta szövegének eleje és vége egy 9. századi szerzőtől ered, a közepe (8., 12., 13., 14. paragrafus) pedig al-Ġayhānī betoldása. Emellett létezik egy olyan felfogás, amely három réteget különít el: egy korait, amelyhez az első mondat tartozik, és egyben ez a magyarok Volga-vidéki szállásterületére utalna; a középső réteg a honfoglalás előtti állapotot tükrözi; végül egy kései, amely a Kárpát-medencére

⁴⁰⁷ ZIMONYI 2005, 29.

⁴⁰⁸ ZIMONYI 2005, 20–27.

⁴⁰⁹ A kései szerzők, al-Bakrī, Abū-l-Fidā', Muḥammad Kātib és Ḥāġġī Ḥalīfa esetében csak a kiadások álltak rendelkezésemre.

⁴¹⁰ A *ḥafara* 'ásni' szóból magyarázható az arab szerző által kitalált népetimológia: ZIMONYI 2005, 50–57.

⁴¹¹ ZIMONYI 2005, 231–232.

utalna. Czeglédy alapvetően egységesnek tekintette a szöveget, egyedül Ibn Rusta kazár–magyar viszonyra történő utalását tartotta egy korábbi rétegbe sorolhatónak.⁴¹²

Egy új összehasonlító elemzés első lépéseként tehát rekonstruálni szükséges az alapredakciót. Már itt világossá vált azonban, hogy az alapszövegnek volt egy rövid változata, amelyet kiegészítettek, és így jött létre a hosszabb redakció. A rövid változat normál betűtípussal szedett, míg a hosszabb verzió kiegészítései kurzívák. Az alapredakciót még legalább kétszer átdolgozták, melynek során újabb betoldásokkal egészítették ki a szöveget. Ezekben belül három típust különböztettem meg. Az aláhúzott részeket a hagyomány más, azonosítható helyéről másolták be a kései szerzők, illetve másolók. A kurzívált és aláhúzott mondatok forrásait filológiai és történetföldrajzi megfontolások alapján tudjuk azonosítani. Ezek bizonyára 895 előtt a magyaroknál megfordult muszlim kereskedőktől származhattak. Végül azokat a betoldásokat, amelyeknek az eredetét ez idő szerint nem tudjuk azonosítani, félkövérrel jelöltem.

A legkorábbi rekonstruálható szövegstruktúra a következő:

1. M.ġf.r/M.ĥf.r

2. **A besenyők országa és a bulgárok közé tartozó ' .sk.lek országa között van a magyarok határai közül az első határ.**

3. A magyarok a turkok egyik népe.

4. Főnökük 20 ezer lovas élén vonul.

5. Főnökük neve k.nd.h. Ez a név királyuk címe. Ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Ğ.l.h. *Minden magyar azt teszi, amit a Ğ.l.h.nak nevezett főnökük parancsol nekik a háború dolgában, a védelemben és más dolgokban.*

6. Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel.

7. Országuk széles, mérete eléri a száz farszakhszor száz farszakhot.

8. Országuk egyik határa a Rüm-tengert éri. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik. Ezek közül az egyik nagyobb, mint a Ğayhün. A magyarok lakóhelyei e két folyó között vannak. *Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmegfelelőbb számukra a téli szállás.*

(Al-Bakrī: Országuk egyik határa Rüm [Bizánc] országához csatlakozik,)

24. a másik, a sivataggal szomszédos határukon, hegység van, amelyben Aīn nevű nép száll meg. Nekik lovaik, lábasjóságaik és szántóföldjeik vannak. Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az Ugūna nevű nép lakik; ők keresztények, s az iszlámnak Tiflis vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Arménia első határa. Ez a hegység addig terjed, amíg al-Bāb wa-l-Abwāb földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik.

9. Ami azt a Ğayhünt illeti, amely balra van tőlük a saqlāb[ok] oldalán, ott van egy nép a rümök (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.rnak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek.

10. A két folyó neve: Dūnā és Atil. Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a n.nd.rokat látják.

⁴¹² ZIMONYI 2005, 31–33.

11. *A n.nd.rok fölött a folyó partján egy nagy hegység van, és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket M.rwätnek hívják. Közöttük és a n.nd.rok között tíznapi járó föld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlők vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.*

12. A magyarok országa bővelkedik fában. Talaja nedves.

13. Szántóföldjeik vannak.

14. A velük szomszédos saqālibakat és rūsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rumba viszik, s ott eladják őket.

14. (Ibn Rusta változata: 14–17) Az összes velük szomszédos saqāliba fölött győzelmet aratnak.

Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.

15. **A magyarok tűzimádók.**

16a. **Megtámadják a saqālibakat, s addig viszik a foglyokat a tengerparton, amíg Rüm országának (Bizánc) egy kikötőjéhez el nem jutnak, amelyet K.r.hnek neveznek.**

17. **Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.**

16b. **Amikor a magyarok a foglyokat K.r.hbe viszik, a rüm(ok, bizánciak) elébük mennek, s ott vásárt tartanak. A rabszolgákért cserébe rümi (bizánci) brokátot, gyapjúszőnyeget és más rüm (bizánci) árut vesznek.**

18. A magyarok szemrevaló, szép külsejű és nagy testű emberek.

20. Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.

19. **Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak.**

21. Állandóan portyára mennek a saqlābok ellen.

22. A magyaroktól a saqlābokig tíznapi járó földnyi út van. A saqlābok határvidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntītnak hívnak.

23. **A leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérlik, vételárat visznek a leány gazdagságának arányában, több vagy kevesebb állatot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek, a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi, és mindent összegyűjt, amije csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára válót. [Mindezt] egy szőnyegbe göngyölyíti, és a vőlegény atyjának lovára köti, majd hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki [a leány atyjának], amire csak szükség van az előre megállapított vételárhoz: állatot, pénzt, ingóságot, és akkor hazaviszik a leányt.**

25. Télen a magyarok megtámadják őket (szlávokat).⁴¹³

⁴¹³ ZIMONYI 2005, 273–275.

A szöveg felépítésének a rekonstrukciójában segítségünkre volt, hogy Ibn Rusta művének a kéziratában az egyes részek közötti elkülönítésre elválasztójelet találunk. Ezek a következő helyeken fordulnak elő: az 5. paragrafuson belül a gyula cím megadása és a funkciója leírása közé került az elválasztójel. A második a 15. paragrafus előtt, a harmadik pedig a 17. előtt van.

Az alapszövegnek a kezdete és a vége a legszerűsebb, tehát ott lehet várni a legtöbb problémát. Az alapszöveg első mondatának megállapítása sem tűnik egyszerű feladatnak.

A 2. paragrafusban leírt szöveg (Ibn Rusta, Gardizī és al-Bakrī munkáiban), amely a magyarság határát a Volgától keletre keresi, nem illik a későbbi földrajzi képbe, ezért inkább az feltételezhető, hogy az al-Marwazī és Abū-l-Fidā' művében fennmaradt első mondat – azaz a magyarok a törökök egyik fajtája – lehetett az alapszöveg első mondata. Ez Ibn Rusta és Gardizī 3. paragrafusa, tehát közvetlenül a besenyők és a volgai bulgárok eszkil törzse közötti magyar határra utaló mondat után következik. A magyarok török voltára a *Ḥudūd al-‘ālam*-ban is van közvetlen utalás, mivel az ismeretlen szerző a magyar fejezetet a Volgától keletre lakó török nyelvű népekről írt leírások közé helyezte.

A 2. és 3. paragrafus tehát tartalmilag összekapcsolható, hiszen a magyarok Volgán túli határa és török voltak egymásból következik. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy al-Ġayhānī a magyar népvétet összekötötte egy népetimológias („leásott föld”) történettel, amelyet a Volga középső folyása és az Urál hegység közé lokalizálhatunk, akkor a betoldás motívumai is kezdenek felsejleni. Persze a Volgán túl a 10. század elején élt egy magyar töredék is, amely az egésznek történeti alapot is adott. Mindezek alapján tehát a Volgától keletre lévő magyar határ említése mögött nem valami korábbi történeti vonatkozást, hanem éppen ellenkezőleg, kortárs vagy inkább későbbi, azaz 10. század eleji információt sejtethetünk.

Ezután azonban al-Marwazī az ország kiterjedésére vonatkozó adatot közli, amely a többi párhuzamos helyen (Ibn Rusta, Gardizī, *Ḥudūd al-‘ālam* és al-Bakrī) a 7. paragrafus alatt szerepel. Ebből a következtetés egyértelmű: al-Marwazī önkényesen megváltoztatta az alapszöveget és az ország kiterjedésére vonatkozó mondatot az eredeti helyéről kiemelte és előrehozta. Ezt bizonyítja, hogy nála a 6. paragrafus után a rekonstrukciónk szerinti 8. következik.

Ugyanezen a helyen al-Bakrī a magyarok bálványimádását említi, míg Abū-l-Fidā'nál az eredeti tűzimádás szerepel. Ibn Rusta és Gardizī ugyancsak említést tesz a 15. paragrafus alatt a tűzimádásról, de ott az egyértelműen betoldás, amely megzavarja a szövegösszefüggést. Nem tudjuk eldönteni, hogy ez az információ benne lehetett-e az alapredakcióban, és ha ott szerepelt, akkor azon belül hol volt a helye. Mindenesetre pillanatnyilag inkább az a feltevés látszik megalapozottabbnak, hogy nem volt benne az alapszövegben, hanem talán a szláv fejezetből keveredett ide, ahol pontosan ugyanez az értesülés olvasható.

Az alapszöveg második mondata a 4. paragrafus lehetett, ami a magyarság 20 ezer lovasáról tudósít, s amelyet Ibn Rusta, Gardizī, a *Ḥudūd al-‘ālam* és al-Marwazī is megőrzött.

Ezután pedig a magyar törzsszövetség fejedelméről szóló 5. paragrafus következett. Ezen belül több változatot különíthetünk el. Csak az egyik fejedelem szerepel a hiányos változatokban, amelyeket egyrészt al-Marwazī és al-Bakrī műveiben szereplő adatok képviselnek azzal, hogy csak a *künde* címet adják meg, másrészt a *Ḥudūd al-‘ālam*, ahol csupán a *gyula* tisztségnév szerepel. A rövid változatban tehát mindkét fejedelem címe megvolt, amelyet Ibn Rusta és Gardizī 5. paragrafusának első része képvisel. Emellett létezett az Ibn Rusta és Gardizī által megőrzött hosszabb változat: a magyarok a *gyula* parancsait követik. Ezt támasztja alá, hogy Ibn Rusta szövegében egy elválasztó jellel tudatja, hogy többlet következik.

A 6. paragrafusban szó esik a magyarság kupolás sátráról és a nomadizáló életmódjáról, azaz hogy a füvel együtt vonulnak, amely szó szerinti egyezés Ibn Rusta és al-Marwazī esetében, míg al-Bakrī a beduin életmód szóhasználatával egyezően kiegészíti, illetve megváltoztatja az alapszöveget. Gardizī nem szól a sátrakról, és csupán füves területeket említ, azaz kihagy a szövegből, a megmaradt mondatokat pedig kissé átfogalmazza. A *Ḥudūd al-‘ālam* szerzője ugyanakkor ezt a részt elhagyta.

A 7. paragrafusban megállapítják, hogy országuk nagy kiterjedésű, és megadják annak méretét: százszor száz farszakh. Ibn Rusta a teljes alapszövegből elhagyta a méretre vonatkozó adatokat, al-Bakrī és a *Ḥudūd al-‘ālam* csak a számadatot őrít meg. Az utóbbi munka szerzője önkényesen az egyik száz farszakhot százötvenre emelte. A hosszabb változatot Gardizī és al-Marwazī hagyományozta ránk, azonban al-Marwazī ezt a mondatot kiemelte eredeti helyéről, és a második mondatként illesztette a szövegébe.

A 8. paragrafus szintén egy rövid és egy hosszú változatot tartalmaz. A rövid változatot al-Marwazī szövege képviseli, amelyben szó esik a magyarok Rüm-tenger parti határáról, a tengerbe ömlő két folyóról, amelyek közül az egyik nagyobb, mint a Ğayhūn, és hogy a magyarok lakóhelyei a két folyónál vannak. Csupán az első információt tartalmazza al-Bakrī munkája, de ott is a tenger kifejezést kicserélte az ország szóra, majd utána elhagyja a magyarokra vonatkozó fejezetet, és ugyanennek a hagyománynak a kazárokra vonatkozó leírásából vett részt illeszti hozzá, és ezzel nála be is fejeződik a magyar fejezet. Ibn Rusta és Gardizī al-Marwazival megegyező módon idézi a tudósítást, majd ezután következik egy kiegészítés, ami a hosszabb változatot képviseli. Ebben szerepel, hogy télen a magyarok valamelyik folyóhoz húzódnak, és ott halásznak, s ez által biztosítják a megélhetést. Ennek a hosszabb változatnak a második részét még megőrizte a *Ḥudūd al-‘ālam* néhány részlet átdolgozásával, amelyek közül a ruszok említése kései kiegészítésnek tűnik.

Azután az alapszövegben a 10. paragrafus jöhetett, amelyre al-Marwazī szövegéből következtethetünk, ugyanis ott a 8. paragrafus rövid változata szerepel, majd logikusan megnevezi a két, már korábban említett folyót. Ibn Rusta és Gardizī a hosszabb változatot őrizte meg. Ennek ellenére Ibn Rusta az alapszövegben meglévő folyóneveket kihagyta. Gardizī pedig a 8. paragrafus hosszabb változata után egy kitérőt tesz. Először az egyik folyó kapcsán a 9. paragrafus alatt hírt ad a نندر *n.nd.r*, azaz a dunai bulgár népről, majd ezután következik a 10. paragrafus, benne a két folyó nevével, majd újabb kitérő olvasható a 11. paragrafus alatt a مروات *m.rwāt* (morva) népre vonatkozólag.

Gardīzi 9. és 11. paragrafus, azaz a dunai bulgárok és morvák leírásának párhuzamai önálló fejezetekként megtalálhatók a *Ḥudūd al-‘ālam*ban, ami arra vall, hogy ezeket a részeket a Gardīzi által képviselt szövegbe másodlagosan építették be. Ezek csak a perzsa nyelvű munkákban maradtak fenn. Mindenesetre a népnevek magyar adatközlőre vallanak, a földrajzi elhelyezkedés, azaz a dunai bulgárok és morvák közötti tíznapos út még a magyar honfoglalás előtti állapotokra utal, ugyanis utána már a magyarok a két népet egymástól elválasztották.

Az alapszövegben a két folyónév után a 12. paragrafus következik. A leírások közül al-Marwazī csak azt közli, hogy országuk erdős vidék, a *Ḥudūd al-‘ālam*ban emellett még az is szerepel, hogy folyóvizei is vannak. Ennek tökéletesen megfelelnek Ibn Rusta és Gardīzi párhuzamos helyei, de ők még további kiegészítést tettek, mikor közlik, hogy földjük talaja nedves. Nem dönthető el, hogy ez eredetileg is benne volt-e az alapszövegben, vagy esetleg a hosszabb változatnak volt része. Mindenesetre a Rusz fejezetben ugyanezt a kifejezést használták a talaj jellemzésénél.

Az alapszöveg következő mondata a 13. paragrafus, a magyarok megművelt földjeiről, amelyet azonban csak Ibn Rusta és al-Marwazī őrzött meg.

Az 14. és 16. paragrafus a magyar–szláv viszonyt tárgyalja. Al-Marwazī 14. paragrafusának szó szerinti párhuzama Gardīzi 16. paragrafus, és ezt tekintjük az alapszövegnek, ami a magyaroknak a szlávok és a ruszok elleni támadásáról, a fogoly-szerzésről, illetve a rabok bizánci területre való szállításáról és ottani értékesítésükről szól. Ibn Rusta és Gardīzi 14. és 15. paragrafusai is tökéletesen párhuzamosak, ráadásul az első mondat még al-Marwazī szövegével is egyezik. Ebben a magyarok szlávok elleni támadásairól, a magyaroknak adott élelmiszer ellátmányról, illetve a szlávok rab helyzetéről tesznek említést. Az utóbbi kettő valószínűleg a hosszabb változat része lehetett. A 15. paragrafus a magyarok tűzimádó voltáról aztán újabb témaváltást eredményezett, amit Ibn Rusta, illetve a ránk maradt kézirat másolója sajátos módon, azaz elválasztójellel is tudtukra adott. Ezután Ibn Rusta a szláv–magyar viszonyt tárgyaló témának a kibővített változatával folytatta. Megnevezte a bizánci tengerparti kikötőt, ahova a magyarok a rabszolgákat szállították (16a paragrafus), majd beszűrt egy nyilvánvalóan más forrásból származó információt a kazároknak a magyarok elleni védekezésésként ástott árkáról (17. paragrafus), s végül visszatért a bizánci kikötőhelyhez, illetve az ott folyó kereskedelemhez, amiből megtudható, hogy a magyarok a rabszolgákért bizánci brokátot és szőnyeget és más luxuscikkeket vásároltak (16b paragrafus). Ibn Rusta magyar fejezete itt zárul. Ellenben Gardīzi a 15. paragrafus után már nem az Ibn Rustával közös szövegből merített, hanem az alapváltozatot közli (16. paragrafus). A magyar portyázó hadjáratok emlékét valamilyen szinten a *Ḥudūd al-‘ālam* is megőrizte, igaz nem az eredeti helyén, hanem a magyar fejezet végén (14. paragrafus).

A szláv–magyar viszony tárgyalása után a 18. paragrafusban a magyarok küllemére vonatkozó megjegyzés található. Gardīzi és al-Marwazī a magyarok kellemes külsejére két kifejezést használt, majd ezt al-Marwazī egy a testük nagyságára utaló megjegyzéssel zárja. A *Ḥudūd al-‘ālam* pedig csupán egy jelzőt használt, amely öszssecseng az előző két szerző adatával, majd azt közli, hogy félelmetesek.

A magyar fejezet záró részlete feltehetőleg a 20. paragrafus lehetett, amelyben az áll, hogy a magyarok gazdagok. Ezt al-Marwazī a kereskedésükkel magyarázta, míg a *Ḥudūd al-‘ālam* szerzője gazdagságukat szembeállítja azzal, hogy közönségesek. Gardizī szövegszerűen nem őrizte meg ezt a részt, ugyanakkor a 19. paragrafusban arról tudósít, hogy a magyaroknak brokát ruhái és mívés fegyverei vannak, ami tartalmilag azt jelenti, hogy gazdagok.

Gardizī szövege azonban tovább folytatódik. A 21. paragrafus feltehetőleg a 14. és a 16. paragrafus első mondatának átfogalmazása, tehát egyfajta belső kölcsönzés, hogy újból a szlávokkal való kapcsolat témáját vezesse be. Ezt követi a 22. paragrafus, amit viszont egyértelműen a Ğayhāni-hagyomány szláv fejezetéből alakított át Gardizī. Végül a 23. paragrafusban a házasságkötéskor szokásos jegyajándék kérdését tárgyalja Gardizī részletekbe menően. A szakirodalomban már felmerült az a kérdés, hogy ez a részlet a magyarokra vagy a szlávokra vonatkozik-e. Általában Gardizīnél ezt tekintik a magyar fejezet záró részének.

Végezetül a 25. paragrafusban Gardizī és al-Marwazī szláv fejezetében a magyarok szlávok elleni portyázása került bemutatásra, amely benne lehetett az alapszövegben.

Míndezek alapján már az alapszövegnél is egy hosszabb és egy rövidebb változattal számolhatunk. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltéréssel nem számolhatunk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre vonatkozik. Az alapváltozatokat aztán legalább kétszer átdolgozták és kiegészítették, majd a Ğayhāni-hagyományt képviselő szerzők ehhez még újabb változtatásokat és átdolgozásokat eszközöltek, és ezeknek a tovább másolt változatai maradtak ránk a kéziratokban.

Az átdolgozások során a *n.nd.r* és *m.rwāt* népre vonatkozó adatokat (9. és 11. paragrafus) olyan szinten tudjuk azonosítani, hogy azok a népnévalakok (nándor, marót) feltehetőleg magyaroktól származtak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján ez az információ még 895 előttre datálható. Emellett három esetben (21., 22., 24. paragrafus) biztosan azonosítható a betoldás eredete, ugyanis mind a hármát a Ğayhāni-hagyomány egy másik helyéről másolták le. Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét nem sikerült azonosítani. Ebbe a kategóriába soroltam az Ibn Rusta és a Gardizī által hagyományozott 2., 14. és 15. paragrafust, illetve Ibn Rusta 16a–b és 17., valamint Gardizī 19. és 23. paragrafusát. A betoldások kronológiai szempontból egyértelműen honfoglalás előttiak lehetnek, mint pl. a 16a–b vagy a 24., a többi esetben ez nem dönthető el.

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
1. M.ğf.r/M.ħf.r				
2.				A besenyők országa és a bulgárok közé tartozó .sk.lek országa között van a magyarok határai közül az első határ.
3. A magyarok a turkok egyik népe.				
4. Főnökük 20 ezer lovas élén vonul				
5. Főnökük neve k.nd.h. Ez a név királyuk címe. Ugyanis annak az embernek a neve, aki a királyi hatalmat gyakorolja fölöttük, Ğ.l.h.	<i>Minden magyar azt teszi, amit a Ğ.l.h.nak nevezett főnökük parancsol nekik a háború dolgában, a védelemben és más dolgokban.</i>			
6. Sátorlakó nép. Együtt vándorolnak a friss és bőséges fűvel.				
7. Országuk széles, mérete eléri a száz farszakhszor száz farszakhot.				
8. Országuk egyik határa a Rüm-tengert éri. Ebbe a tengerbe két folyó ömlik. Ezek közül az egyik nagyobb, mint a Gayhün. A magyarok lakóhelyei e két folyó között vannak.	<i>Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikük a két folyó közül a hozzá közelebb levő folyónál telepszik meg. Ott töltik a telet, halakat fogva a folyóból. Ott a legmegfelelőbb számukra a téli szállás</i>			

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
9.		<u>Ami azt a Ğay-hünt illeti, amely balra van tőlük a saqlāb[ok] oldalán, ott van egy nép a rümok (bizánciak) közül, akik mind keresztények, n.nd.rnak nevezik őket. Ők többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek.</u>		
10. A két folyó neve: Dünā és Atil.		<u>Amikor a magyarok a folyó partján vannak, ezeket a n.nd.-rokat látják.</u>		
11.		<u>A n.nd.rok fölött a folyó partján egy nagy hegység van, és a folyó ennek a hegységnek az oldala mentén jön. A hegység mögött van egy nép a keresztények közül. Őket M.rwātnak hívják. Közöttük és a n.nd.rok között tíznapi járóföld van. Ők nagy lélekszámú nép. Ruházatuk emlékeztet az arabok ruházatára: turbánból, ingből és kabátból áll. Szántóföldjeik és szőlőik vannak, mert vizeik a föld színén folynak. Föld alatti csatornáik nincsenek.</u>		
12. A magyarok országa bővelkedik fában. Talaja nedves.				

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
13. Szántóföldjeik vannak.				
14. A velük szomszédos száqalibakat és rüsokat legyőzik, foglyokat ejtenek közülük, a foglyokat Rumba viszik, s ott eladják őket.				
14. Az összes velük szomszédos száqaliba fölött győzelmet aratnak,				Súlyos élelmszerellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket.
15.				A magyarok tűzimádók.
16a. s addig viszik a foglyokat amíg Rüm országának el nem jutnak,				Megtámadják a száqalibakat, a tengerparton, egy kikötőjéhez amelyet K.r.hnek neveznek
17.				Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
16b. s ott vásárt tartanak.				Amikor a magyarok a foglyokat K.r.hbe viszik, a rüm(ok) elébük mennek, A rabszolgákért cserébe rümi brokátot, gyapjuszőnyeget és más rüm árut vesznek.
18. A magyarok szemrevaló, szép külsejű és nagy testű emberek.				
20. Vagyonosak és szembetűnően gazdagok, amit kereskedelmüknek köszönhetnek.				19. Ruhájuk brokát, fegyvereik ezüsttel vannak kiverve és gyönggyel berakottak.
			21. <u>Állandóan portyára mennek a saqlábok ellen.</u>	
			22. <u>A magyaroktól a saqlábokig tíznapi járóföldnyi út van. A saqlábok határvidékeihez közel egy város van, amelyet Wāntitnak hívnak.</u>	
				23. A leánykérés alkalmával náluk az a szokás, hogy amikor a leányt megkérlik, vételárat visznek a leány gazdagságának arányában, több vagy kevesebb állapot. Amikor a vételár meghatározására összeülnek,

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
				a leány atyja a vőlegény atyját saját házába viszi, és mindent összegyűjt, amije csak van coboly-, hermelin-, mókus-, nyestprémből és rókamálból, a brokát ruhahuzatokkal és mindenféle bőrrel egyetemben tíz bőrruhára valót. [Mindezt] egy szőnyegbe göngyölíti, és a vőlegény atyjának lovára kötözi, majd hazaküldi őt. Akkor az mindent elküld neki [a leány atyjának], amire csak szükség van az előre megállapított vételárhoz: állatot, pénzt, ingóságot, és akkor hazaviszik a leányt.
			24. a másik, a <u>sivataggal szomszédos határon, hegység van, amelyben Aïn nevű nép száll meg. Nekik lovak, lábasjóságaik és szántóföldjeik vannak. Ennek a hegységnek az alsó részén, a tenger partján az Ugūna nevű nép lakik; ők keresztények,</u>	

A1	A2	895 előtt	Belső kölcsönzés	Ismeretlen
			<u>s az iszlámnak Tiflis vidékéhez csatlakozó országaival határosak, ez Arménia első határa. Ez a hegység addig terjed, amíg al-Báb wa-l-Abwáb földjéhez nem ér, s a kazárok országához csatlakozik.</u>	
25. Télen a magyarok megtámadják őket (szlávokat).				

A rekonstruált alapszövegünk alapján a 9. század második felére a korai magyarságot a következőképpen jellemezhetjük:

1. A muszlim szerző a Fekete-tenger partján élő magyarságról olyan elképzeléssel rendelkezett, hogy a magyarok valahonnan keletről jöttek. Ezt három dologra lehet alapozni: 1. a magyar népnév és a „leásott föld” történetének összekapcsolására; 2. a magyarok szállásterületét a volgai bulgárok és a besenyők közé tevő részletre, amely mögött a magyarság Volga-vidéken maradt töredékének ismeretét is feltételezhetjük; 3. a magyarság török népek közé sorolására, amely a muszlim szerzők világképe szerint azt jelenti, hogy a Volgától keletre élő török népek közül kellett elvándorolniuk.

2. A magyarság életmódjára utaló adatok alapján egy meglehetősen sokoldalú közösség képe bontakozik ki. A népesség steppén élő részét tipikusan sátorlakó nomádoknak ábrázolták, akik a folyó mentén nomadizáltak, és a kritikus téli hónapokban halászzattal egészítették ki táplálékukat. Ugyanakkor a ligetes steppén és az erdővidéken lakó magyaroknál magas szintű földművelés folyhatott. Emellett a magyarok bekapcsolódtak a nagy hasznot hozó távolsági kereskedelembe is. Az erdővidékre vezetett portyázó hadjáratok célja rabszolgaszerezés volt, akiket aztán feltehetőleg a Krím félszigeten értékesítettek. Nem véletlen, hogy a magyarság jólétét a magyarok területét felkereső muszlim kereskedők, akiktől az információik származtak, elsősorban a kereskedelemről származó luxuscikkekben mérték.

3. A földrajzi viszonyok ábrázolása is komoly hangsúlyt kapott a leírásban. A magyar törzsszövetség területének a kiterjedése, a százszor száz farszakh (600×600 km) ugyan nem határozható meg egészen pontosan, azonban körülbelül ugyanakkora, mint Hérodotosz Szkítiája vagy a dunai bulgárok országa, illetve kisebb, mint a besenyők Volgától keletre lévő szállásterülete, de nagyobb, mint a burtászok földje. A magyar szállásterület déli határa a Rüm-tengernek nevezett Fekete-tenger északi partvidéke. A két, név szerint felsorolt folyó közül az egyiket biztosan a Dunával lehet azonosítani. A másik a török *Ätil* > magyar *Etel* név, amely eredetileg a Volga neve

volt. A magyarok által lakott területet erdősnek és vízben gazdagnak írják le, ami azt támasztja alá, hogy a magyarság többsége a ligetes steppén élhetett. Ugyanakkor minden kétséget kizáróan az ettől délre húzódó steppeöv is hozzájuk tartozott.

4. Hatalmi viszonyaikra vonatkozólag az alapszöveg egy kettős uralmi rendet tükröz, amelyben a *künde* tényleges politikai hatalma formálissá vált, s a *gyula* vezette az államügyeket és a hadsereget. Mivel a *künde* cím a Kazár Kaganátus hierarchiájában a harmadik méltóságot illette meg, ez úgy értelmezhető, hogy a magyar törzsszövetség kazár függőségének lazulásáról, s ezzel párhuzamosan a magyar törzsszövetség érdekeit képviselő *gyula* politikai hatalmi pozíciójának erősödéséről lehet szó. A magyar törzsszövetség a 9. század folyamán ugyan időlegesen szembekerülhetett a kazár kagánnal, amint arra a kazárok körülárkolásáról beszámoló betoldás utalhat, azonban a honfoglalásig a Kazár Kaganátus része volt.

5. A magyarság katonai ereje két tümen volt, ez területének méreteihez hasonlóan jelentős haderő, amelyet általában hét-tíz törzsből álló szövetség tudott kiállítani. Ez a hadsereg képes volt a Kárpát-medence elfoglalására és annak katonai biztosítására, sőt még egy fél évszázadig rettegésben tartotta kalandozásaival a Nyugatot és Bizáncot. Azután pedig lehetővé tette, hogy a keresztény Európa keleti felén a Magyar Királyság az egész középkoron át jelentős politikai erő maradjon.

III. Magyarok a Kárpát-medencében

Az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonya

A 10. század a magyarság története szempontjából meghatározó, hiszen a század elején vette birtokba Árpád népe a Kárpát-medencét, és a végén pedig megtörtént a kereszténység felvétele. A honfoglalásról és a megkeresztelkedésről, tekintettel a nemrégiben ünnepelt ezerszáz és ezeréves megemlékezésekre, bő irodalom áll rendelkezésre. Jelen munkában elsősorban a geopolitikai és nagyobb történeti összefüggések szempontjából tekintem át a kérdést, és annak nomád háttérére összpontosítva.

A Kárpát-medence az eurázsiai steppeöv nyugati végpontja, ameddig a nomád népek történelmük során eljutottak, és oda betelepelve jelentős politikai alakulatokat hoztak létre. Az eurázsiai nomád életforma kialakulása a Kr. e. 1. évezred első felére már biztosan datálható. Ebben a régióban a nomádok többé-kevésbé hasonló életmóddal és anyagi és szellemi kultúrával rendelkeztek. A nomádok a Kr. e. 3. századtól a Kr. u. 15. századig hatalmas kiterjedésű birodalmakat hoztak létre, amelyek befolyásolták Ázsia és Európa civilizációinak alakulását. Az első birodalmat a xiongnuk hozták létre a Kr. e. 3. század végén, amely kiterjedt Mandzsúriától a Kazak-steppéig. Azt követően a türkök alapították meg birodalmukat a 6. század közepén, amely nyugat felé egészen a Krím félszigetig ért. Végül a mongolok egyesítve a steppeövet elfoglalták a déli civilizációkat is a 13. században, és így a világtörténelem legnagyobb birodalmát teremtették meg. Ezen birodalmak létrejötte, illetve utódállamaik döntő befolyást gyakoroltak a kelet-európai steppe, ezáltal a Kárpát-medence történetére.

A középkori kelet-európai nomádok történetének korszakolása az előbb említett birodalmak alakulásával szoros összefüggésben állott. A hun birodalom (370–453) a korábbi xiongnu hagyományhoz köthető. Itt elsősorban nem etnikai és nyelvi, hanem strukturális értelemben beszélhetünk utódállamról, vagyis a xiongnu birodalmi minták továbbéléséről a hunoknál. A hunokkal kezdődik meg az ún. népvándorláskor. A hunok mintegy 80 éves uralmát követő egy évszázadban három nagyobb népmozgás ment végbe. A 463 előtti években érkeztek meg Európába a szaragurok, ogurok és onogurok. 506 táján a szabírok elérték a Kaukázus előterét. Majd 558-ban az avarok jelentek meg, akik a türkök elől menekültek nyugatra. Az avarok 568-ban birtokba vették a Kárpát-medencét, és birodalmuknak ott volt a központja 803-as bukásukig. A Kazár Birodalom a Nyugati Türk Kaganátus utódállama, amely a 7. század elejétől 965-ig állt fenn. A kazárok 680-tól 895-ig uralmuk alatt tartották a Volga és az Al-Duna közötti területet. A 9. század végén és a 10–11. században a Kazak-

steppén végbemenő változások újabb nyugatra vándorlásokat idéztek elő. Elsőként a besenyők vették birtokba a Fekete-tengertől északra eső steppét 895-ben, majd az úzok terjeszkedtek nyugat felé a Kazár Birodalom bukása után. Végül a kunok a 11. század közepén érték el a Dnyepert, majd vették birtokba az Al-Dunáig terjedő területet. A kunoknak nem sikerült politikai egységet létrehozniuk a 11–13. század folyamán, ez majd a mongol hódítás következtében jött létre 1242-től, amikor Batu megalapította az Arany Hordát.

A Kárpát-medence földrajzi adottságai igen jók. Legutóbb Fodor István mutatott rá, hogy az életföldrajzi viszonyok a nomádok által megszállt Alföld és a kelet-európai steppe között különböznek. A csapadékmennyiség nagyjából másfélszerese, és a talaj vízmegetartása is sokkal kedvezőbb a Kárpát-medencében. Ugyanakkor a folyó menti nomadizálás egyrészt a hatalmas árterület, valamint az éghajlati különbségek hiánya miatt nem jellemző, hanem a folyóval merőlegesen mozgatták az állatállományt, és kisebb területen, ami lehetővé tette az állandó szállások kialakulását. Miután a Kárpát-medence területe a földművelésre is alkalmas, így aztán a letelepedéssel a földművelés is előtérbe került. Hasonló letelepedési folyamatot figyeltek meg a szkítáknál, szarmatáknál és avaroknál is a Kárpát-medencében.¹

A Kárpát-medence számára kelet felől a Kárpátok koszorúja természetes védelmet nyújtott, amit az avarok a türkök ellen, míg a magyarok a besenyők ellen aknáztak ki.² Ugyanakkor a Kárpát-medence politikai viszonyai nagyban befolyásolták a kelet-európai nomádoknak a Balkánra vagy a Kárpát-medencébe való beköltözését.

A hunok megjelenéséről a Kárpát-medencében különböző feltételezések vannak. Egy vitatott beszámoló szerint 427-ben Pannonia már ötven éve a hunok fennhatósága alatt állt.³ A Kárpát-medence nyugati fele, azaz a Dunától nyugatra lévő terület a Római Birodalomhoz tartozott, és a Duna vonalát erődrendszer védte. Miután leverték a vizigótokat, a hunok hatalmi szférája az Al-Dunáig terjedt ki. A gótok elárasztották a Balkánt 378-ban, Valensz, a keletrómai császár Hadrianupolisznál vereséget szenvedett, és maga is elesett a harcokban, amelyekbe hunok is beavatóztak a gótok oldalán. 384 elején egy hun lovasscapatról van adatunk, amely Noricum és Raetia tartományokon keresztül vonulva Galliában harcolt. Maenchen-Helfen szerint ezek a hunok nem messze keleten, hanem valahol az Alföldön élhettek.⁴

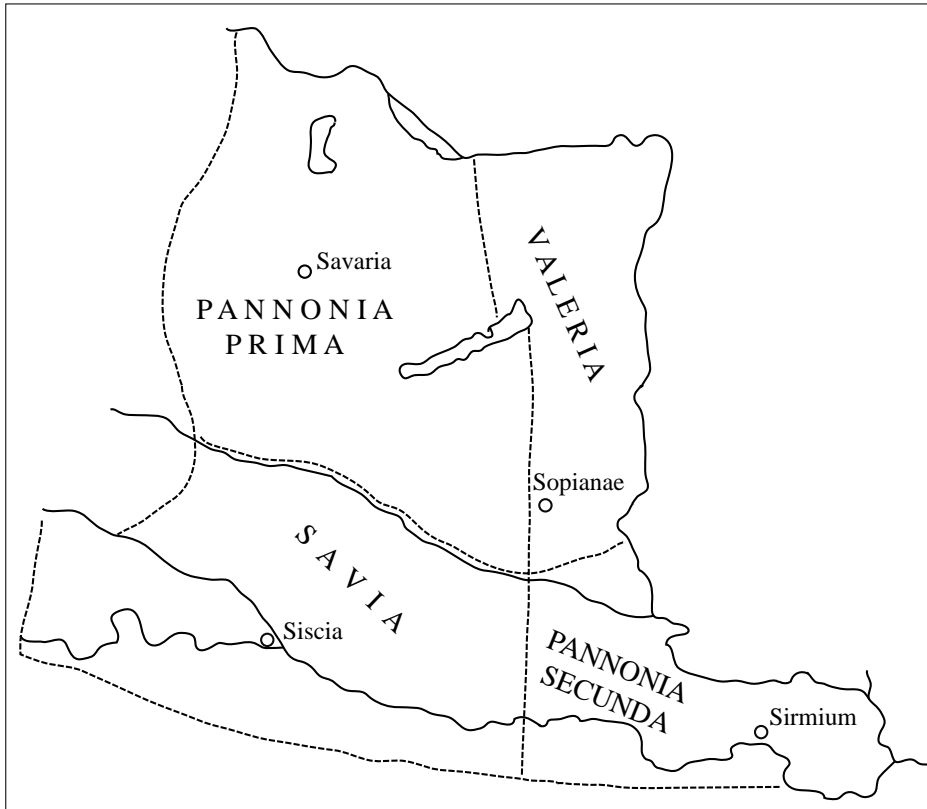
Mindenesetre 400 táján a hunok fejedelme, Uldin az Olttól keletre eső Al-Duna-vidéket tartotta ellenőrzése alatt. Bóna feltételezése szerint 402 táján a hunok a Kárpát-medencét átkaroló nagy hadműveletbe kezdtek: észak felé a Keleti-Kárpátokat megkerülve támadtak, míg Uldin az Al-Duna felé vezetett hadjáratot. Ezért a Duna völgyében egy vandál, alán, gepida mozgás indult meg, nyomukban pedig szvévek és újabb vandál csoportok nyomultak; másrészt pedig 406-ban Radagaisus gót, szarmata és más elemekből álló seregével Pannoniából Észak-Itáliába tört, ami mögött

¹ FODOR 2002, 18–29; 2009, 85–88.

² http://www.wg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 144.

³ THOMPSON 2003, 33.

⁴ MAENCHEN-HELFFEN 1973, 40–43.

20. Pannonia a késő római korban

Uldin közeledése állhatott.⁵ 412-ben Olümpiodórosz követsége kereste fel a hun királyt. Olümpiodórosz története töredékesen maradt fenn, ezért többféle értelmezést tesz lehetővé. Az egyik szerint a keletrómai követ Konstantinápolyból indulva a Fekete-tengeren keresztül a Don és Volga közötti területen kereste fel a hun királyt, Donat(us)t, akit álnok módon a követek megöltek, és Kharaton lett az új király, akit drága ajándékokkal igyekeztek rávenni a rómaiakkal való békekötésre. Ennek alapján feltehető, hogy a 420-as évekig a hunok nem vették birtokba a Kárpát-medencét.⁶ A másik elmélet azzal számol, hogy Olümpiodórosz Honorius nyugatrómai császár követe volt, aki az Adrián kelt át, és így valahol Pannoniában volt a hunok központja. Sinor szerint a Kárpát-medence keleti fele, a Dunától keletre már 400 után hun fennhatóság alá kerülhetett.⁷ Maenchen-Helfen elfogadja azt a véleményt, hogy

⁵ BÓNA 1993, 21.

⁶ THOMPSON 2003, 40; BÓNA 1993, 23, 44.

⁷ SINOR 1990, 185–186.

Olümpiodórosz a ravennai udvar szolgálatában állt, ugyanis egyrészt jól tudott latinul, amit a művében található latin szavak és tulajdonnevek tükröznek, másrészt *Történet* című műve kizárólag a nyugatrómai résszel foglalkozik.⁸

Ruga hun király (422–434) tette át a birodalom központját a Fekete-tenger vidékére a Kárpát-medencébe. A Kárpát-medence keleti fele megszállásának és birtokba vételének menete nem ismert, mindenesetre a 380-as évek elejétől igazolható, hogy ott hun csapatok megfordultak, tehát alapos ismeretekkel rendelkeztek a terület viszonyairól. A római uralom alatt lévő területeknek a megszerzése jól nyomon követhető. A rómaiak 425-ben ürítik ki *Valeria Ripensist*, és a lakosságot *Saviától* délnyugatra telepíthették. *Valeria Ripensis* területén nincs római helynévkontinuitás. Az Aquincum és a Dráva torkolata közötti Duna-szakasz római erődjeit nem pusztították el, ami arra utal, hogy Ruga feltehetően szerződéses úton szerezte meg a tartományt. 427-ben Pannonia veszélyeztetése következtében a keletrómai haderő megszállja *Pannonia Secunda* területét, ami hagyományosan nyugatrómai területnek számított. Ezt III. Valentinianus 437-ben konstantinápolyi esküvőjén hagyta jóvá. 432-ben Galla Placidia szövetségeseivel megbuktatta Aetiust, és az új hadvezér, Bonifacius Rimini mellett legyőzte Aetius seregét, aki Rugához menekült. A Ruga által rendelkezésre bocsátott hun sereggel szétverte a császári hadat, a vereség következtében a császárné kénytelen volt Aetiust legfőbb katonai parancsnokká kinevezni és patricius rangot adományozni neki. A támogatásért cserébe Aetius 433/34-ben átadta a hunoknak *Valeria* megmaradt területét és *Pannonia Primát*. Bleda (434–445) 440 őszén Viminaciumnál (Kostolac) átkelt a Dunán, és nyugat felé vonulva elfoglalta Margust, majd Singidunumot (Belgrád), azután 441-ben Sirmium esett áldozatul az ostromnak. Ezzel *Pannonia Secunda* is hun kézre került. Miután Attila 445-ben meggyilkolta bátyját, Bledát és átvette a hatalmat, Aetius követeket küldött az új hun uralkodóhoz. 445-ben Carpilio és Cassiodorus szenátorok új békét kötöttek Attilával, melynek értelmében átadták *Savia* tartományt és Attilát *magister militum*má nevezték ki, hogy leplezzék a hunoknak fizetett *tributumot*. Ezzel lezárult a Kárpát-medence birtokba vétele. Tehát a Dunától keletre eső területek 422-től már biztosan hun uralom alatt álltak, majd 425 és 445 között a Dunántúl is hun kézre került. A Kárpát-medence azonban csak rövid ideig maradt egységes, mivel Attila halála (453) és a Nedao melletti csata (455) következtében a Hun Birodalom szétesett.⁹ Az ezt követő mintegy száz évben a Kárpát-medence keleti felét a gepidák, a nyugati pedig a langobardok tartották ellenőrzésük alatt. Az újabb nomád hullám a 6. század közepén érte el a Kárpát-medecét.

Az avarok követői 558-ban érkeztek Konstantinápolyba. Az avaroknak elsőként a Kaukázus előterében élő barszélok, onogurok és szabírok hódoltak be. 561 táján az avarok anták elleni támadása jelzi, hogy a Fekete-tenger feletti puszták már a hatalmuk alá tartoztak. Az Al-Dunát 562-re érték el. Az avarok nyugatra húzódásának háttérben a türk fenyegetés állt. Miután a türkök az avarokat szökött rabszolgáiknak tartották, és hatalmukat kiterjesztették a Kaukázus előterére, az avarok kény-

⁸ MAENCHEN-HELFEN 1978, 53–54.

⁹ BÓNA et al. 1993, 11–12, 39–41, 45, 48.

szerhelyzetbe kerültek. 562-ben az avarok követet küldtek Konstantinápolyba, hogy bebocsátást kérjenek a Duna mögé *Scythia minorba* (Dobrudza), de Jusztinianosz (527–565) *Pannonia secundát* javasolta elfoglalásra, hogy az ottani gepidákat kiszorítsa. Miután az avarok ezt nem fogadták el, Bizánc az al-dunai limes védelmét megerősítette, így arra nem lehetett áttörni. 562/63-ban az avarok megkerülve északról a Kárpátok vonalát, Sigibert frank királytól szenvedtek vereséget Thüringiában az Elba mentén. 566/67-ben az avarok újból Sigibert területére törtek rá, és haderejét bekerítve legyőzték. Sigibert azonban ajándékokkal az avarokat arra készítette, hogy békét kössenek vele. Bóna István szerint az avaroknak nem volt túl sok lehetőségük, hiszen az Al-Dunát a bizánciak lezárták, a Keleti-Kárpátok hágóit a gepidák torlaszolták el, így a Kárpátokat északról lehetett megkerülni, amint azt a frankok elleni hadjáratok mutatják.¹⁰ 565-ben II. Jusztinianosz császár elődjével szemben, aki évpénz fizetésén és a diplomácián, valamint a belső ellentétek kihasználásán alapuló békepolitikát folytatott, a katonai fellépést és az évpénz fizetésének visszavonását részesítette előnyben. Így tehát a dunai határzárát tovább erősítette. A Kárpát-medencében Alboin langobard király uralkodott a Dunán túli területeken, aki 565-ben Sirmium ellen támadt. A gepidák Kunimund király vezetésével szövetségre léptek Bizánccal a langobardok ellen, így 566-ban a bizánciak segítségével visszaszorították a langobardokat. Alboin az ősz folyamán hírül vette a Baján avar kagán és Sigibert közti egyezséget, és szövetséget ajánlott az avaroknak, hogy ellensúlyozza a bizánci–gepida összefogást. Kunimund azonban nem teljesítette ígérteit a bizánciaknak, és nem volt hajlandó átadni Sirmiumot, így szövetséges nélkül maradt. Ellenfele, a langobard uralkodó, Alboin az avaroknak a gepidák országát és a langobard állatállomány tizedét ajánlotta fel, majd északról a Morva-kapun keresztül kalauzolták az avarokat a Kárpát-medencébe. A Duna-könyöktől a Tisza menti gepida királyságra támadtak az avarok, Kunimundot és seregét legyőzték, országukat pedig birtokba vették. A maradék gepida haderő és Sirmium a bizánciakhoz állt át. Alboin langobard király felismerte, hogy az avar szomszédság még a gepidánál is veszélyesebb, ezért az avar kagánnal megegyeztek, hogy békésen kivonulva Pannoniából Észak-Itáliába költöznek. 568-ban a langobardok kiűrtették a dunántúli területeket, és az avarok birtokba vették az egész Kárpát-medencét. Míg a hunok csak egy évtizedig tartották uralmuk alatt ezt a területet, addig az avarok mintegy 230 éven keresztül biztosították a Kárpát-medence politikai egységét. Az avarok bevonulásával a germán nyelvű népek dominanciája megszűnt, és ezeknek a népeknek, törzseknek a nyelve és etnikai tudata fokozatosan eltűnt, amint beolvadtak az újonnan érkező népesség hullámokba.¹¹

A 7. század második felében újabb nyugati vándorlásra került sor. A Kuvrat által alapított birodalom, amelyet a kérdéssel foglalkozó kutatók újabban a Kubán és a Dnyeper, illetve a Don és a Dnyeszter közé helyeznek,¹² a kazárok támadása következtében felbomlott valamikor 660 és 670 között. Theophanész Confessor és

¹⁰ BÓNA 1984, 311.

¹¹ POHL 1988, 37–40, 43–57. A korszakra vonatkozó források magyar fordítása bőséges kommentárokkal: SZÁDECKZY-KARDOSS 1992, 14–35.

¹² ROMAŠOV 1992–1994, 241–245; RÓNA-TAS 2000, 19.

Niképhorosz Patriarcha közös forrása Kuvrat öt fiának történetében számolt be az eseményekről. Eszerint a legidősebb fiú, (Bat)Baján az ősi földön maradt, a második, Kotrag átkelt a Donon és ott telepedett le, a negyedik Pannoniába költözött, és az avar kagán hatalmát ismerte el, míg az ötödik Itáliába, a ravennai Pentapolis földjén letelepedve bizánci adófizető lett. A harmadik fiú, név szerint Asparuch átkelt a Dnyeperen és Dnyeszeren, és a Duna torkolatánál talált magának szállást. Asparuchnak először az avar előőrsökkel kellett megküzdenie, azután sikerült birtokba venni a Duna torkolatvidékét. A bizánci politika minden eszközzel igyekezett azt megakadályozni, hogy átlépjék a Duna vonalát, ugyanakkor az arab flotta 673 és 677 között ötször is ostrom alá vette Konstantinápolyt, így nem állt rendelkezésre megfelelő számú haderő. Miután sikeresen visszaverték az arab támadást, IV. Konstantin maga indult a bulgárok ellen, felvonultatva 680-ban a hadiflottát a Duna torkolatához. De Asparuch sikeresen védekezett, majd ellentámadásba ment át, átkelt a Dunán, és birtokba vette a Duna és a Balkán-hegység által határolt területet, amit Bizánc a 681-ben kötött békeszerződésben szentesített. Ezzel gyakorlatilag elismerést nyert a dunai bulgárok állama. A Duna és a Balkán-hegység közti területre nagy tömegben beköltözött szlávok nem alkottak nagyobb politikai egységet, és elismerték a bizánci fennhatóságot. A „hét törzs” nevű szövetségük szembeszállt a bulgárokkal, akik legyőzték és nyugatra, az avarokkal szemben telepítették le őket, míg az önként behódoló szeverik törzset a bulgárok a Balkán-hegység keleti hágóihoz rendelték.¹³

A negyedik fiút a *Miracula S. Demetrii* és a madarai felirat alapján Kuberrel azonosították. Kuber az avarok országába, tehát a Kárpát-medencébe költözött népével, és behódolt az avar kagánnak. Sajnos a vándorlás útirányáról nincs adat. Mindenesetre az avar kagán helytartóvá nevezte ki Sirmium vidékére, ahová a bizánci hadifoglyokat telepítették. Hamarosan keresztény bizánci, valamint bulgár, avar, gepida és szláv alattvalói élén fellázadt az avar kagán ellen, és Macedonia területére vonult. Egyik főembere, Mauros segítségével megpróbálta bevenni Thesszaloniké városát, de ez a terv kudarcot vallott. Kuber Asparuchhoz hasonlóan berendezkedett Macedonia területén, amelyet azonban nem sikerült kiragadni a Bizánci Birodalomból, hanem végül mint szövetséges, a bizánci császár engedélyével telepedett meg Thesszalonikétől északra. Ezeket az eseményeket 674 és 678 közé datálják.¹⁴

Az onogundur-bulgárok vándorlása a Kárpát-medencét is érintette, de nem járt olyan hatással, mint a Balkán-félszigeten, mert az avarok hatalma szilárd volt. A vándorlás fő iránya a Balkán volt, ahol egyrészt a szláv nyelvű közösségek már megtelepedtek, és ezzel gyengítették a bizánci hagyományt, másrészt Bizánc az arab támadás elhárításával volt lefoglalva. Így elsőként az Asparuch vezette bulgárok hoztak létre önálló államot a Bizánci Birodalomtól elfoglalt területen.

A magyar honfoglalás hátterében az avar és a bulgár vándorláshoz hasonlóan keleti fenyegetés állott. A türkök elől menekültek az avarok, a kazár támadás hatására bomlott fel Kuvrat birodalma, a magyarokat a besenyők üzték ki Etelközből.

¹³ BEŠEVLIJEV 1981, 173–298; FINE 1983, 66–72.

¹⁴ SZÁDECZKY-KARDOSS 1971, 473–477; 1998, 219–220; BEŠEVLIJEV 1981, 159–172.

A Kárpát-medence három hatalom peremvidéke volt a 9. században. Erdély déli részét a bulgárok tartották kezükben, a Dunántúl *Oriens* néven a Frank Birodalomhoz tartozott, míg északnyugaton Morávia helyezkedett el. A magyarok Etelközből többször felkeresték már a Kárpát-medencét, ahol szövetségesként részt vettek a különböző hatalmi harcokban, így pontosan ismerték a térség földrajzi és politikai viszonyait.

894-ben feltehetően két szövetségi ajánlatot is kapott a magyar törzsszövetség. A bizánci császár, Bölcs Leó a bolgár Simeon ellen bérelte fel a magyarokat, akiket az Al-Dunánál a bizánci flotta szállított át a Dunán. A Liüntika vezette magyar sereg megverte Simeon seregét, aki végül Dristrába menekült előlük. A Liüntika vezette had visszafordult, és az Al-Dunánál a bizánciak megvásárolták tőlük a bulgár foglyokat. Simeon, miután békét kötött Bizánccal, sereget gyűjtött a magyarok ellen, és szövetségre lépett a besenyőkkel, akik megjelentek a magyarok hátában. Az így megerősödött bulgár had 895 őszen egy véres csatában legyőzte Liüntika seregét. Ez azt jelentette, hogy az esetleges Balkánra való betelepülésnek az esélye véglegesen megszűnt. A másik szövetségi ajánlat Szvatopluktól, a morva fejedelemtől érkezhett, és egy magyar sereg (Árpád vezérletével?) Pannoniára támadt. A hadjárat ideje alatt halt meg Szvatopluk. A harcok lezárulása után a magyar sereg további sorsáról nincs adat, van azonban olyan elképzelés, hogy a Felső-Tisza vidékén maradt. 895 őszen a besenyők az Etelközben élő magyarok területére támadtak, akiknek nem maradt más választásuk, mint hogy felkerekedve a Kárpátokon átkelve menedéket találjanak. A bevonulás útvonaláról igen kései adataink vannak, de valószínűleg a Vereckei-hágó mellett a délkeletre eső többi hágón keresztül is érkezhetek eleink a Kárpát-medencébe, és először az Alföld területét vették birtokba. A Dunántúl elfoglalására az itáliai hadjáratból 900 nyarán visszatérő magyar seregek kerítették sort. 902-ben a Morávia elleni sikeres hadjárat után az egész Kárpát-medence a magyarok kezére került. Lezárásként aztán 907-ben Pozsonynál vívott győztes csatában a Keleti Frank Királyság haderejével szemben sikerült biztosítani a Kárpát-medence feletti uralmat.¹⁵

A magyar honfoglalás rekonstruálásakor tanulságos lehet a mongol hadsereg Magyar Királyság elleni támadása 1241–42-ben. Tipikus bekerítő hadműveletet alkalmaztak, amihez rendkívül precíz felderítésre és együttműködésre volt szükség. Öt részre osztották a mongol sereget. Az északi szárny, Orda, Bajdar és Kajdu vezetésével egy tümen haderővel lengyel területre tört.¹⁶ Egy felderítő mongol hadtest Ratiborra támadt 1241. január 16-án, egy másik csapat Szandomirt vette be február 16-án. A lengyel sereget a mongolok Chmielniknél győzték le március 18-án, minek következtében Krakó március 24-én szintén elesett. Boleszláv herceg Magyarországra menekült. Ezután a mongolok Nagy-Lengyelországra és Sziléziára törtek, és II. Henrik sziléziai herceg seregét nyílt ütközetben verték szét Legnicánál április 9-én. Ezt követően a mongol tümen déli irányt véve elérte Észak-Magyarországot.¹⁷

¹⁵ BÓNA 2000, 25–35; KRISTÓ, MAKK 2001, 68–81.

¹⁶ C. de Bridia tudósítása: GYÖRFFY 1986, 193–194; GÖCKENJAN 1991, 44.

¹⁷ GÖCKENJAN 1991, 44–46.

A déli szárny Erdélyen keresztül tört a Magyar Királyságra. Kadan a Borgói-szoroson kelt át 1241. március 31-én, majd elfoglalta Radnát, amely az ezüstművelés központja volt. Ezt követően április 2-án bevette Besztercét, azután Kolozsvár és Várad érintésével Csanádra ért. A déli szárny másik két hadteste, Böcsek és Büri vezetésével az Ojtozi- és Vöröstoronyi-szoroson keresztül menetelt. Az Ojtozi-szoros átlépő csapat a Barcaságba tört be, ahol az erdélyi vajda seregét győzték le, majd március 4-én bevették Küküllővárat, innen Gyulafehérvárra vonultak, ahol bevárták a másik egységet. Ez utóbbi, amely a Vöröstoronyi-szoroson kelt át a Kárpátokon, Nagyszebent vette be április 11-én, majd innen Gyulafehérvárra ért. Az egyesült sereg aztán a Maros mentén haladva Csanádnál találkozott a Kadan vezette seregrésszel. Az egyesített déli szárny serege Szegednél kelt át a Tiszán, és Pest alá vonult.¹⁸

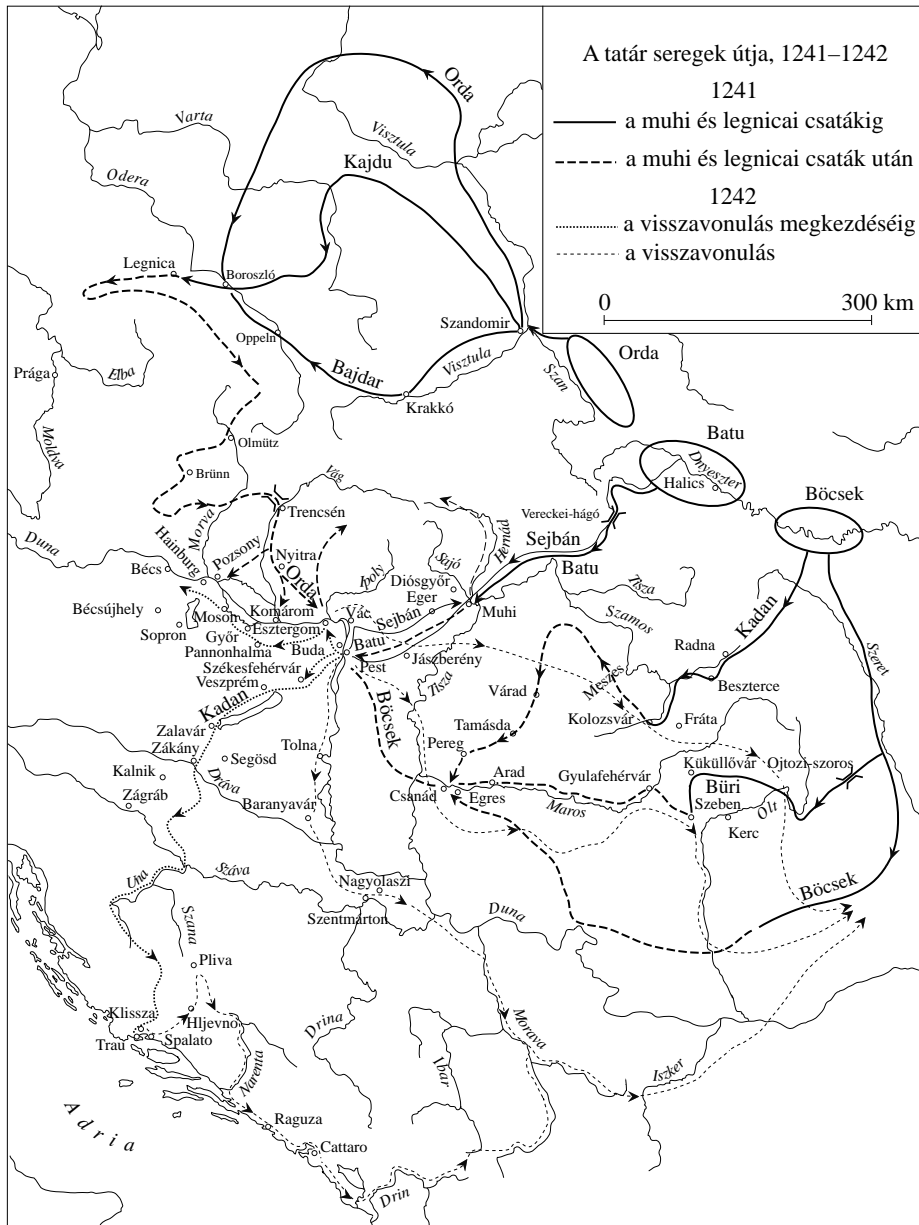
A sereg központi része Batu és Szübötej vezetésével a Vereckei-hágón keresztül jött Magyarország ellen, amelyet a Dénes nádor vezette sereg védett. A mongolok március 12-én legyőzték a nádort, aki 15-én már Pesten volt, hogy értesítse a királyt. Batu egy felderítő tüment indított útnak öccse, Sejbán parancsnoksága alatt, amely március 16–17-én megközelítette Pestet. Március 17-én Ugrin kalocsai érsek megtámadta a mongolokat, de azok törbe csalták és megverték a magyar sereget. Ez idő alatt egy másik mongol egység Vácot rabolta ki. Ugyanezen a napon gyilkolták meg a kun Kötönyt Pesten, mire a kunok a Duna mentén délre húzódva a Szerémségen át Bulgáriába költöztek. IV. Béla az összegyűlt seregével kelet felé indult, és a Sajónál táborozott le Muhi falu közelében. A folyón átkelést biztosító híd a mongolok kezén volt, akik április 11–12. éjjelén kísérletet tettek a folyó jobb oldalára való átkelésre, hogy ott pozíciót nyerjenek, de ezt a magyar csapatok sikeresen megakadályozták. A mongol hadvezetés azonban gázlókat talált, és ideiglenes hidat is vert, így több helyen át tudtak kelni a Sajón, majd bekerítették a magyar táborot. A magyar sereg katasztrofális vereséget szenvedett.¹⁹ IV. Béla, akit emberei kimenekítették a táborból, Pozsonyba futott. Az osztrák herceg, Frigyes Hainburgba hívta, ahol megzsarolta és a nála lévő arany- és ezüsterkékeit elvette tőle. Ezután a magyar király Segesdre ment kíséretével, ahonnan 1242. január 12-én érkezett Zágrádba, végül az Adria partján, Trau várában talált menedéket.

A mongol főssereg a muhi győzelem után Pest alá vonult, amelyet április 30-án ért el. A mongolok a Duna–Tisza közén töltötték a nyarat. A Dunát 1241/42 telén lépték át, mikor az befagyott. Batu elfoglalta Óbudát, és Esztergomot is körbevette, amit a fellegrvár kivételével elfoglalt. Székesfehérvár és Pannonhalma is sikeresen állt ellen a mongol támadási kísérletnek. Kadan a mongol stratégiának megfelelően a magyar király üldözésére indult, és egészen az Adria partjáig követte. A magyar király Spalatóból Trauba ment. A mongol sereg a nyomában haladt, de Trau ostromához nem kezdett hozzá, mert közben visszarendelték.²⁰ A mongol seregek végül visszavonultak az Al-Duna érintésével.

¹⁸ KRISTÓ 1984, 1432–1434; GÖCKENJAN 1991, 52–53.

¹⁹ Újabb tanulmányai a muhi csatáról: VESZPRÉMY L., Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez, in *Tatárjárás*, 384–394; NÉGYESI L., A muhi csata, in *Tatárjárás*, 395–406.

²⁰ KRISTÓ 1984, 1425–1432, 1436–1440; GÖCKENJAN 1991, 46–52, 58–59; SINOR 2001, 13–18.

21. A tatárjárás

A mongol sikerek ellenére állítható, hogy a Kárpát-medence kelet felől jól védhető, amennyiben annak politikai egysége biztosított. Az avarok és a magyarok által létrehozott hatalom sikeresen léphetett fel a keletről jövő többi támadással szemben. A bulgárok az avarok miatt kénytelenek az Al-Duna és a Balkán közé telepedni. Hasonlóképpen a besenyők, úzok a 11. században az Al-Dunán a Balkán felé találtak menedéket, és a nyugati kunok is a mongol támadás előtt többségében a Balkánon voltak aktívak. A mongolok hódításai a 13. században különleges esetnek tekinthetők, ugyanis a mongol hadak Kínát, az iszlám világ keleti felét és Kelet-Európát is legyőzték. A Magyar Királyság elleni hadjáratukat pontos felderítés és alapos tervezés előzte meg, és ez is hozzájárult sikereikhez.

A hunok és mongolok a Kárpát-medencét stratégiai okok miatt hódították meg, az avarok és magyarok honfoglalása mögött külső nyomás állt, a türk és a besenyő fenyegetés és hódítás. Ugyanez mondható el a dunai bulgárokról is, akiket a kazár támadás kényszerített a Balkánra vonulásban, vagy később a besenyők és úzok nyugatra húzódása a kunok vándorlásával függött össze.

A Kárpát-medence elfoglalása nagyjából a mongol támadáshoz hasonló feltételek között ment végbe. A Keleti-Kárpátok és Erdély hágóin lehet közvetlenül benyomulni (magyarok, mongol főerők), de ha ezek védelmét jól megszervezik, akkor észak felől meg lehet kerülni és a Morva-kapun lehet bejutni (avarok, egyik mongol hadtest). A magyarok is először az Alföldet szállták meg, azután második fázisban került sor a Dunántúl elfoglalására.

A Kárpát-medence nagyjából hasonló távolságra található az európai történelmet meghatározó hatalmi vallási központoktól: a nyugati kereszténység centrumától, Rómától, a Bizánci Birodalom fővárosától, Konstantinápolytól és a Német-római Császárság egyik központjától, Frankfurttól. A fő kereskedelmi és hadi utak a Kárpát-medencéből a középkortól kezdve keveset változtak. Diplomataik, kereskedők és seregek a Duna vonalát követve jutottak el német területre, dél felé Nándorfehérvár (Belgrád) után Nis, Szófia és Edirne érintésével lehetett Konstantinápolyba jutni, a Keleti-Alpokon át pedig Itáliába vezetett út. A hunok, avarok és magyarok ezeket az utakat használták hadi vállalkozásaik során is.

A Kárpát-medence birtokba vétele után a hunok, az avarok és a magyarok is a szomszédos birodalmaktól presztízsjavakat és kereskedelmi árukat szereztek be különböző formákban, amelyek a rablóhadjáratoktól, a foglyok kiváltási árán és a béke fejében fizetett évpénzen át a kereskedelemig terjedhetett. Ezek a nomád politikai alakulatok így hatalmas bevételekre tettek szert. A rendelkezésre álló forrásanyagból csak becsülni tudjuk a nomádok jövedelmét, de mindhárom esetben a régészeti anyagban tükröződik a befolyó nemesfém.

A hunoknak a keletrómaiakkal kötött szerződése alapján következtethetünk a mennyiségre: 423-tól 350 font (25 000 aransolidus²¹) évpénzben egyeztek meg, 435-ben 700 font (50 000 solidus), 443-ban 2100 font (150 000 solidus) állt a békeszerződésben, amelyet 450-ig folyósított a keletrómai állam.²² Az avarok a bizánciak-

²¹ 1 solidus = 4,55 g. 72 solidus = 1 font = 0,337 kg.

²² BÓNA et al. 1993, 48, 41.

tól a békéért fejében rendszeresen kaptak évpénzt, 573-tól 1100 font (80 000 solidus), 585-től 1400 font (100 000 solidus), 598-tól 1650 font (120 000 solidus) és 623-tól 626-ig évi 2800 font (200 000 solidus) aranyat.²³

Hun korszak	Évpénz solidusban	Évpénz fontban	összesen	Avar korszak	Évpénz solidusban	Évpénz fontban	összesen
423–434 12 év	25 000 solidus	350 font	4200 font, 300 000 s.	573–584 12 év	80 000 solidus	1100 font	960 000 s. 13 200 f.
435–442 8 év	50 000 solidus	700 font	5600 font, 400 000 s.	585–597 13 év	100 000 solidus	1400 font	1 300 000 s. 18 200 f.
443–450 8 év	150 000 solidus	2100 font	14 700 font, 1 050 000 s.	598–622 25 év	120 000 solidus	1650 font	3 000 000 s. 41 250 f.
				623–626 4 év	200 000 solidus	2800 font	600 000 s. 8 400 f.
423–450 28 év	1 750 000 solidus	24 500 font	8 000 kg	54 év	5 860 000 solidus	81 050 font	27 000 kg

A hunok 27 év alatt 8 tonna aranypénzt, míg az avarok 53 év alatt 27 tonna aranyat hajtottak be a keletrómai, majd bizánci kormányzattól. Ezek a számok csak tájékoztató jellegűek, ugyanis nyilvánvaló, hogy a bizánciak nem tiszta aranypénzzel, hanem csökkentett aranyértékű pénzekkel fizettek. Maenchen-Helfen szerint a 440-es években 900 000 solidust, azaz 13 000 font aranyat fizettek a keletrómaiak a hunoknak, ugyanakkor az éves bevétel 270 000 font volt.²⁴ Ez azt jelenti, hogy az évi adó mértékének az 1%-át sem érte el a legmagasabb évpénz. Mindenesetre a hunok esetében ehhez még hozzá kell adni a 8, majd 12 solidusra emelt váltságdíjat, melyet a fogságba esett római katonákért kellett fizetni, valamint a hadjáratok során megszerzett zsákmányt. Ehhez járult még a Nyugatrómai Birodalom által fizetett *tributum*, a váltságdíjak és zsákmány, amelyről nem rendelkezünk még csak megközelítő számadattal sem. Mindenesetre az évpénzként kifizetett 8 tonna arany – még ha csak irányszámnak tekinthető is – hatalmas bevételt jelentett a hun vezető réteg számára. Pohl az avarokkal kapcsolatban a 6 milliós solidus bevételen túl számol még az ismeretlen mennyiségű váltságdíjjal és zsákmánnyal.²⁵

Kovács László 2011-ben foglalta össze a magyar kalandozások eredményeként a Kárpát-medencébe került zsákmányra vonatkozó kutatásokat. Az itáliai kalandozásokkal kapcsolatban vannak csak számadatok. 942-ben 10 modius ezüstpénz fejében kötött békét a magyar sereg Provence-i Hugó itáliai királlyal, 947-ben 10 modius ezüstpénzt fizettek Taksonynak, hogy Dél-Itália felé folytassa a hadjáratot, végül 948-ban Pavia felgyújtása után a megmaradt kétszáz túlélő 8 modius ezüsstel váltotta meg magát.²⁶ A modius alapvetően térfogatmérték, amelyet különbözőképpen átszá-

²³ POHL 1988, 180–181.

²⁴ MAENCHEN-HELFFEN 1973, 180–182.

²⁵ POHL 1998, 181.

²⁶ KOVÁCS 2011, 12–14, 110, 123, 124.

mítanak súlymértékre: Györffy szerint 18 kg vagy 37,5 kg jöhet szóba; Kellner 1 modiusat kb. 350 kg ezüstnek gondolt, míg Hahn 104,5 kg-ra becsülte. Kovács László számba vette a lehetséges magyarázatokot.²⁷ A forrásban szereplő adatok alapján 28 modius egyértelmű, ugyanakkor 905-től 947-ig lehet számolni a magyaroknak fizetett évpénzzel. Ebből egy ötvenkénti és évi fizetéssel számolva a következő táblázatot állította össze:

		Györffy I.	Györffy II.	Kellner	Hahn
942, 947, 948	28 modius	504 kg	1050 kg	9800 kg	2926 kg
905–947, 5 évenként = 9-szer	90 modius	1620 kg	3375 kg	31 500 kg	9405 kg
905–947, évenként = 43-szor	430 modius	7740 kg	16 125 kg	150 500 kg	44 935 kg

Kovács 2011, 211.

Akármelyik becslésből indulunk ki, hatalmas mennyiségű ezüstről van szó. Nincs számadatunk a német és francia terület elleni hadjáratok zsákmányáról, ugyanakkor ismert, hogy a szász Madarász Henriket, amikor német királlyá választották (919–936), a magyarok megtámadták, 924-ben kilencéves békeszerződést kötött évpénz fejében, de sajnos ennek mértéke nem ismert.²⁸ A honfoglalás előtt Bölcs Leó, bizánci császár bérelte fel a magyarokat Simeon ellen, feltehetően nem kis összegért, a magyarok a bulgár foglyok kiváltásakor további pénzeket kaptak. A 934–958 között a bizánci udvar évpénzt fizetett a magyaroknak a béke fejében, amelynek mértékéről nincs írott adat.²⁹ Van olyan feltételezés, hogy ennek mértéke az avarok által kapottéhoz lenne hasonlítható.³⁰ Ezek a felsorolt számadatok csak tájékoztató jellegűek, és csupán azt jelzik, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló nomádok a szomszédos letelepült államokból rendkívül jelentős mennyiségű zsákmányt szereztek, és az arany- és ezüstoffolyamot a régészeti anyag is bizonyítja.

Walter Pohl hívta fel a figyelmet arra, hogy a nomád világban a hatalom centralizációja és decentralizációja viszonylag gyorsan megy végbe, valamint hatalmas területekre terjedhet ki. A hunok 375-ös feltűnésük és a Hun Birodalom szétesése, azaz Attila 453-as halála között 79 év telt el. Az avarok 568-ban foglalták el a Kárpát-medencét. A Konstantinápoly 626-os sikertelen ostromát követő válság 68 év múltán következett be. A magyarok 895-ös honfoglalásától Lechfeldig (955) 60 év, a 970-ben a Balkánon való kalandozások lezárásáig pedig 75 év telt el. Egy olyan hatalmi rendszer, amilyen a nomádoknál létezett, állandó expanzióra épült, amit azonban két

²⁷ Kovács 2011, 14–21.

²⁸ Kovács 2011, 24–27.

²⁹ Kovács 2011, 62–66.

³⁰ KRISTÓ, MAKK 2001, 147: Ők abból indulnak ki, hogy a Kárpát-medencében 568 és 626 között 100–120 bizánci érme került elő, míg a kalandozások korából 200 darabról van tudomásunk.

generáción túl már nem lehetett fenntartani.³¹ Pohl a párhuzamosságok mellett a nomád rendszer felbomlásának különbségeire is utal. A Hun Birodalom a steppei hagyományon felépült politikai rendszer, amelyre a római adminisztráció nem gyakorolt komoly hatást. A római aranyjövedelemre és zsákmányra épített rendszer haszonélvezője a hun elit volt, amely osztozott a hatalmon a hun életmódot követő germán nyelvű népek arisztokráciájával és a római tanácsadókkal, illetve görög kereskedőkkel. Részben Attila sikertelen nyugati politikája következtében, majd halála után a hatalomért versengő csoportok küzdelmében a birodalom megrendült és összeomlott. Az avarok a 626-os konstantinápolyi ostrom utáni válságot leküzdötték, és a felhalmozott kincsek, illetve a szláv nyelvű földművesekkel való együttműködés új alapokat biztosított a politikai keret megőrzésére. A szlávok életmódja kiegészítette az avarokét, ráadásul nem volt szükségük a római államra, mint a hun elitnek, hogy presztízsjavakat szerezzenek be. A szláv földművesközösségek beillesztése a nomád politikai keretbe adta az avar hatalom tartósságát, amelyet csak a 8. század végén külső erők ziláltak szét. Nagy Károly támadásai és Krum bulgár kán csapásai alatt omlott össze az Avar Birodalom, amit már az avar vezetők keresztény hitre térése sem tudott megakadályozni. A dunai bulgárok 680-as honfoglalását követően a bulgár nomád elem biztosította a politikai keretet, amelybe beillesztették a helyi szláv lakosságot, majd a nomád török nyelvű elit megtartva népnevét, amelyet egyben a politikai elnevezésként is használtak, pár generáció alatt beolvadt nyelvileg a szláv többségbe. Az avarok esetében az avar név a kaganátus bukásával együtt szűnik meg, ami azt jelenti, hogy inkább politikai terminus volt már a 8. század folyamán, és nem etnonyma. A hunokkal szemben az avar és bulgár politikai keret tartósságát a szláv nyelvű elemek biztosították.³²

A szláv nyelvű népek korai történetének kutatásában fordulatot hozott Florin Curta 2001-es könyve, amely címével, azaz „a szlávok megalkotása” (*The Making of the Slavs*) is jelzi, hogy szembeszáll a modern nacionalista szláv történetírás és annak szovjet variánsa által kidolgozott szemlélettel. A nyelvészet és régészet alapján kidolgozott modell abból indult ki, hogy a Pripjaty mocsaraiban lehetett a szláv őshaza, ahonnan kirajzottak és előzönlöttek Kelet-Európát a szlávok. Jordanes *Getica* művére alapozva azonosították a *venethi*, az *antes* és a *sclaveni* népeket, és mivel a *venethi* nevű nép korábbi forrásokban is előfordult, egyeztettek a szláv őstörténetet ezekkel a korai adatokkal. Curta meggyőzően mutatta be, hogy Jordanes két térkép adataiból és korábbi forrásokból vett ismeretekből alkotta meg teóriáját, amire nagyívű őstörténeti elképzeléseket építeni reménytelen vállalkozás. Hitelesen Jusztinianosz korából (527–565) vannak biztos adataink a venétekről és szlávokról. A szlávok nem vándoroltak el a Pripjaty mocsaraiból a mostoha életkörülmények miatt, hanem csak kis távolságokon belül történtek mozgások, mivel vándorló földművelést folytattak. Szláv nyelvű népességgel a 6. század első felében már számolhatunk az Al-Dunától északra. Jusztinianosz az Al-Duna védelmére az 530-as évektől kezdődően hatalmas hármasság védelmi vonalat épített ki mintegy húsz év alatt, másrészt az antákkal

³¹ http://wwwg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 148.

³² POHL 1997, 65–78; http://wwwg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 148.

szerződést kötött (*foedus*) 545-ben, hogy biztosítsa birodalmát egy északi támadással szemben. Ezen intézkedések eredményeképpen Jusztinianosz uralmának utolsó tizenöt évében a Dunát nem érte szláv támadás. A kiépülő bizánci védelmi vonal és a *foedus*-rendszer volt az a külső körülmény, amely az Al-Dunánál élő szláv nyelvű csoportokat nagyobb politikai keretbe kényszerítette, ugyanakkor a bizánci szerzők műveiben a szláv jelző nem etnikumot jelölt, hanem egy olyan barbár népességet, amely életmódját tekintve nem nomád, mint a hun vagy az avar, és nincs szövetségi viszonyban Bizánccal. Jóllehet az Avar Birodalom fennhatósága alá tartozó és attól északra fekvő területeken a *lingua franca* a szláv volt, a bizánci szerzők nyelvhasználatában a szláv elnevezés nyelvi vagy etnikai egységre való utalást nem tartalmazott. Curta a Dunától délre történő tömeges szláv behatolást Hérakleiosz császár uralmának (610–641) kezdetére tette, amikor a bizánciak a perzsa, majd az arab háború miatt anyagi és katonai erőforrásait kénytelenek voltak átcsoportosítani keletre, így az Al-Duna védtelen maradt, amit a szlávok kihasználtak.³³

Pohl arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyugati történetírásban a szláv nyelvű népek térnyerése a germán népvándorláshoz képest még mindig nem kap elég figyelmet, jóllehet az előbbi hatása Európa etnikai viszonyainak alakulásában jóval nagyobb hatást gyakorolt. A 4–6. századi germán népvándorlás során germán nyelvű népek hatoltak be a Római Birodalom területére, ahol hatalomváltás következett be, és jelentős politikai átalakulás ment végbe, ugyanakkor etnikai-nyelvi értelemben a „germanizáció” (*Germanisierung*) csak Bajorországban és Alamannia területét érintette a Dunánál és a Rajnánál, a többi esetben néhány népnév vagy helységnév őrzi a betelepült germán nyelvű népek emlékét (Franciaország, Anglia, Burgundia vagy Lombardia). Ezzel szemben a szláv nyelvű csoportok nem hoztak létre birodalmat, és nem törekedtek a római államapparátus feletti ellenőrzés megszerzésére, mégis óriási területek népességi viszonyait változtatták meg. A szlávkérdésben a nyugati történetírás a germán népvándorlásra kidolgozott modellt alkalmazta, csupán a kronológiai keretek voltak mások, ugyanakkor Kelet-Európa modernizációs deficitjét történeti kontextusba helyezve már a középkor elejére kivetítették. A modern nacionalista szláv történetírás a nyelvi, régészeti és írott forrásokat úgy értelmezi, hogy az minél korábbi időkre vigye vissza a történetüket. Az azonban biztosnak tűnik, hogy a 6. században már laktak szláv nyelvű csoportok a Kárpátok mindkét oldalán és az Al-Dunától északra. A bizánci szerzők az Al-Dunától északra lévő szlávokról rendelkeztek megbízható információkkal. Bizánc közelsége serkentette nagyobb politikai-etnikai egységek kialakulását, azonban ebben sem a bizánciak, sem az avarok nem voltak érdekeltek, sőt mindent elkövettek ennek megakadályozására. A bizánciak nem törekedtek a szlávok elitcsoportjaival megegyezni, mint ahogy azt tették a gótok vagy más germánok esetében. Csak a 7. században történt meg a Balkánon, hogy nagyobb szláv etnikai-politikai egységek jelentek meg saját fejedelemséggel. A bizánci politika a Balkán elszlávosodását nem volt képes feltartóztatni a 7. században. A másik oldalon a szlávoknak nem fűződött érdeke a római infrastruktúra fenntartásához, szemben a Nyugatrómai Birodalmat megdöntő barbárokkal, ahol egyfajta integráció

³³ CURTA 2011.

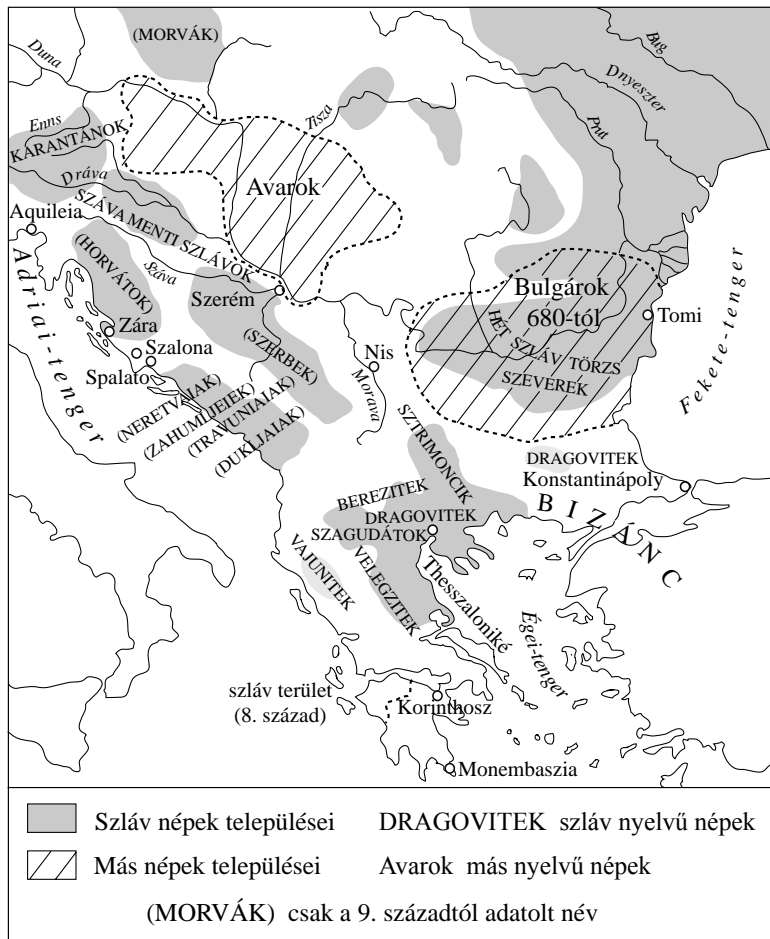
következett be. Ebből arra is lehet következtetni, hogy a szláv társadalomban nem volt olyan erős a rétegződés, mint a Rómát megdöntő barbárokéban. Feltehetően az idegenek befogadása a szláv nyelvű közösségekben viszonylag könnyen ment, ugyanis a szlávok által lakott területen a korábbi lakosság gyorsan asszimilálódott. A római provinciák területére beköltözött szlávok, mivel nem volt földesúri rétegük, akiknek adót fizettek volna, vonzó alternatívát jelentettek a bizánci alsó néprétegeknek, így a római hagyomány ezeken a területeken megszűnt. Az elszlávosodás folyamatáról nem rendelkezünk adatokkal. A korai szláv nyelvű csoportok etnikai viszonyainak alakulása sem egyértelmű. Curta nyomán Pohl megállapítja, hogy a 6. században az idegenek által használt népnév, a mi-tudat, valamint a nyelvi, a kulturális és az életmód által meghatározott közösségek nem esnek egybe. Bizánc szerepe a szlávok nagyobb politikai egységbe való szerveződésében vitathatalan, ugyanakkor a szláv nyelvű csoportok vándorlásában az avarok expanziójának is komoly szerep jutott. Az avar hatalom nyugaton kiterjedt a mai Szlovénia és Ausztria keleti tartományain át Csehorszáig, a középső Elba vidékéig, amely terület elszlávosodása nyilvánvaló. A 7–8. században hatalmas szlávok által lakott terület alakult ki, amely nyelvi és kulturális szempontból meglepően hasonló volt mindenütt.

Az Avar Birodalom biztosította a szláv nyelvű közösségek számára az összekapcsolódás lehetőségét, és politikai-társadalmi rendszerükre is hatott. Az avar hatalom kiterjedése és a szláv közösségek mozgása, valamint életmódjának terjedése egymást kiegészítő folyamat. Az avar uralom és a szláv népesség egy lehetséges alternatíva volt a tartósabb birodalom fenntartására, amit a dunai bulgár példa igazol, bár ott a nomád bulgár réteget asszimilálta a szláv többség. Az avar hatalom bukása után a birodalom periferiáján szláv közösségek maradtak. Szláv nyelvű népek határozott politikai struktúráira csak a 8. századtól vannak megbízható adataink. A Karantán Fejedelemség a 8. században, a morvák a 9. században frank hatásra, majd a csehek és lengyelek a német-római befolyás következtében formálódtak ki.³⁴ Ez a szláv kitérő azért fontos, mert a magyar történetírásban a Kárpát-medencei szlávok szerepét a magyarság 10–11. századi történetében vagy alábecsülték, vagy túlértékelték, amelyben a modern kori politikai-eszmei áramlatok hatásai érhetőek tetten.

A Kárpát-medencét elfoglaló nomádok közül a magyarok tudták a keresztény Európába beilleszkedve politikai és etnikai keretüket fenntartani. Miután bezárult a nomád hatalmi státusz fenntartásához szükséges kalandozások kora nyugaton 955-ben, keleten pedig 970-ben, amely a presztízsjavakat és a megélhetést a szomszédos országokból biztosította, a magyar vezető réteg kénytelen volt a földbirtokokból biztosítani a megélhetését, amit már csak letelepedett földművelő lakossággal és nyugati mintákra szervezett intézményrendszerrel lehetett fenntartani, amiben a kereszténységnek meghatározó szerepe volt.

A Kárpát-medencét az 5–10. században különböző nyelvű népek lakták. A hunok többségében germán nyelvű népeket találtak területén, és birodalmuk bukása után a germán nyelvű elembe olvadt be a helyben maradt hun népesség. Azután a gepidák és langobardok korszaka következett. Ezen a helyzeten változtatott az avar uralom

³⁴ http://wwwg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf, 150–159.

22. Szláv települések a Balkánon a 7–8. században

két és fél évszázada (568–800). A langobardok 568-ban Itáliába költöztek, a gepidák egy része a langobardokhoz, másik része Bizánchoz csatlakozott, a helyben maradtak nyomaival a 9. századig számolhatunk.³⁵ Az avarok nyelvének meghatározása továbbra is komoly nehézségekbe ütközik, mivel nem áll rendelkezésre összefüggő nyelvi anyag, de a forrásokban fennmaradt glosszák alapján török, esetleg mongol nyelvű népe sséggel számolhatunk.³⁶ A Kuvrat vezet te birodalomból felbomlása után török nyelvű népe sség telepedett be a Kárpát-medencébe, ami erősíthette a török nyelvi elemet. A szláv nyelvű közösségek megjelenése Erdélyben, a Balatontól délre

³⁵ BÓNA et al. 1993, 57–58, 110–112.

³⁶ LIGETI 1986a, 141–149.

Zalavár központtal Pribina fejedelemségében és az északnyugati Morávia területén jól adatolható. Az Alföldön élő avar lakosság nyelvéről csak feltételezéseink vannak, elszlávosodásuk mértékét nem ismerjük. A hun korszakban a germán elem túlsúlya biztosított volt, ugyanígy a Balkánon is a nagyszámú szláv nyelvű népesség Asparuch bulgárjait nyelvilag asszimilálta.

A honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő finnugor, török, alán, szláv nyelvű elemek közül a politikailag domináns nomád vezetőréteg a külső szemlélő számára nomád, azaz török népnek tűnt, ugyanakkor a nyelviileg meghatározó elem a magyar nyelvű népesség volt. Ezt a nyelvet beszélhette a köznép többsége, amely félig letelepült életmódot folytatott már a honfoglalás előtt. A Kárpát-medencében nem volt egységes politikai keret, és a lakosság különböző nyelveket használt. Ezek a viszonyok tették lehetővé, hogy a honfoglaló magyarok meghatározó finnugor nyelve fennmaradjon, amit nagyban támogatott, hogy politikailag a magyaroknak volt domináns szerepük, és így az etnikai tudat folyamatossága is biztosítva volt a keresztény Magyar Királyság keretei között.

Van még egy közös vonás a Kárpát-medencében berendezkedett mindhárom nomád hatalom történetében. Ez pedig az, hogy a hunok és az avarok bukása a Nyugatrómai, illetve Frank Birodalommal hozható összefüggésbe, míg a magyarok életmódváltása és a kereszténység felvétele a Német-római Birodalommal köthető össze. A Hun Birodalom csúcspontjának Bleda uralkodása (434–445) tekinthető. Az ő uralkodása idején a hun sereg 440-ben az Al-Duna mentén lévő erődrendszert lerombolta, amikor a keletrómai hadak Szicíliában és Arméniában voltak elfoglalva. Két békeszerződést is kötött a keletrómaiakkal. Az első, 435-ben kötött margusi békeszerződés értelmében az évpénz 700 font arany volt, a keletrómaiak nem szövetkeztek a hunok ellenségeivel, a római foglyokért 8 solidust tartoztak fizetni, és nyilvános piacokat kellett nyitniuk a hunok számára. 443-ban Anatolius első békeszerződése még kedvezőbb volt a hunoknak: 2100 font arany évi tributumot fizettek a rómaiak, a római hadifoglyok kiváltásának az ára 12 solidus volt, és a rómaiak kötelesek voltak kiadni a hun szökevényeket. A Hun Birodalom elérte legnagyobb területi kiterjedését, hatalmi szféráját nyugaton kitolta az Alpokig, a Rajnáig és a Visztuláig, a Nyugatrómai Birodalommal baráti kapcsolatot ápolt elsősorban Aetius révén, aki a hunok segítségével védte meg Galliát, de ennek egyik következményeként átengedte a nomádoknak a Dunántúlt. Az elért sikereket békeszerződés garantálta.³⁷ 445-ben Bleda meggyilkolását követően Attila uralkodása nem volt sikeres. A keletrómai béke ratifikálása előtt, 450-ben meghalt Theodosius, helyére Marcianus lépett, aki a hunokkal kötött békét érvénytelennek tekintette, és nem volt hajlandó folyósítani az évpénzt. Attila közben már a nyugati rész elleni hadjárat előkészítésével volt elfoglalva. A 451-es Gallia elleni hadjárata és a mauriacumi csata azonban végül is sikertelen volt, a csatában mindkét fél jelentős veszteségeket szenvedett, majd Attila visszavonult. A 452-es itáliai hadjáratban sikerült zsákmányra és a békekötés fejében nemesfémre szert tenni, de közben a seregben járvány pusztított, ráadásul Marcianus

³⁷ BÓNA 1993, 52–57.

serege is támadásba lendült az Al-Dunánál.³⁸ Attila 453-as halálakor a hun udvar nem tudta biztosítani az uralma fenntartásához szükséges presztízsjavakat, amelyet a Római Birodalom két részétől préselt ki, így a bukás elkerülhetetlen volt.

Az Avar Birodalom bukása kapcsán a magyar szakirodalomban élénk vita alakult ki, ugyanis legutóbb Bóna István meggyőzően érvelt amellett, hogy a nyugati források által ábrázolt Nagy Károly dicsőséges hadjárata, melynek során az Avar Birodalmat meghódította, valójában egy kiszínezett és tendenciózus elbeszélés. Már a háború kitörésének indoklása is sántít, hiszen nem az avarok törték meg a békét, hanem Nagy Károly támadott hódító célzattal. Nagy Károly 791-es őszi hadjárata akkor indult, mikor az isztriai frank seregek befejezték elterelő támadásukat. A Regensburgból induló hadak a Duna mentén haladva Tulln és Zeiselmaur között ütköztek meg az avar lovassággal és megfutamtították őket, majd egészen Gönyüig juthattak el. Az avarok a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, aminek következtében a frank lovasság lovainak kilenczede elpusztult, és számos frank előkelő haláláról is van adatunk. Ez a frank hadjárat valójában nem érte el a célját. 795-ben az Avar Birodalomban a kagán és a jugurus között harc robbant ki, amelynek során mindketten meghaltak. A tudun, a nyugati rész vezetője ebben az évben Aachenbe ment, ahol meghódolt Nagy Károlynak, és felvette a kereszténységet. Közben Erik friauli dux frank és langobard sereg élén, feltehetően a Száva menti szlávok segítségével benyomult a Kárpát-medencébe, rajtaütött a kagáni székhelyen, majd kirabolta. 796-ban Nagy Károly fiát, Pippint küldte az avarok ellen. Az újonnan választott kagán a Dunánál fogadta Pippint és behódolt neki, majd Pippint a székhelyére hívta, ahol gazdagon megajándékozta. A tudun 797-ben az Adria környéki szlávok lázadását támogatta, és az erőszakos keresztény térítés ellen is fellépett, ami 799-ben nyílt lázadáshoz vezetett, így a tudun vesztőhelyen fejezte be életét. A Dunától keletre lévő avarság vonatkozásában Krum 803-as hadjárata volt meghatározó. Miután a bulgár uralkodó 804-ben az avar haderőre megsemmisítő vereséget mért, ennek a területnek az ura, a kagán és az előkelők a Dunántúlra menekültek és behódoltak a frankoknak.³⁹

A magyarok nyugat felé a 955-ös, a Balkán felé a 970-es vereség hatására voltak kénytelenek feladni a nomád hagyományra épülő politikát. Géza fejedelem nyugati nyitását magyarázták már földrajzi tényezőkkel, azaz hogy szállásterülete közelebb feküdt a Német-római Birodalomhoz, de azzal is, hogy nem akart második lenni az erdélyi gyula után, aki Bizáncban már megkeresztelkedett, és végül érveltek a bizánci hódítás veszélyével is.⁴⁰ Újabban a Kazár Birodalom 965-ös bukásának politikai következményeit is számba vették Géza politikájának alakításakor.⁴¹

A továbbiakban Európa kialakulásának szemszögéből vizsgáljuk meg a nomádok szerepét. A Kárpát-medencébe települt nomád népek a középkori latin és bizánci

³⁸ BÓNA 1993, 52–92.

³⁹ BÓNA 1994, 67–75; SZŐKE 1994, 82–83; OLAJOS 1996, 91–97; SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 272–308.

⁴⁰ MAKK 1996, 29–42; BÓNA 2000, 66–81; TÓTH 2010, 230–231.

⁴¹ DOBROVITS 2011a, 102–103.

görög források szerzőire komoly hatást gyakoroltak. Ők voltak a keresztény írók szemében Góg és Magóg népe, akik a végítélet előfutárai. Azok a szerzők, akik kapcsolatba kerültek a nomádokkal, általában a Hérodotoszra visszavezethető toposzokkal dolgoztak, azaz nincs állandó lakhelyük, állandóan vándorolnak, lovasfjászként és állattenyésztésből élnek. Ehhez járult még, hogy állandóan rabolnak és gyilkolnak. Persze ezzel párhuzamosan szűk körben igazolható egy másik szemléletet, a romlatlan barbár képe, amely az elpuhult, kényelmesen élő városi élet alternatívájaként jelenik meg. A nomádokkal kapcsolatos előítéletek csak az utóbbi évtizedekben kezdtek oldódni a történettudományban. Thompson 1948-ban a hunokról írt könyvében martalócoknak és rablóknak tartotta őket.⁴² Az újabb kutatások már ezt a sematikus ábrázolást elhagyták, és a germán népvándorlás elindításában játszott szerepükről, bizonyos mértékig a germán nyelvű népek új politikai keretbe szerveződésének jelentőségéről (germán–nomád szintézisről), a Nyugatrómai Birodalom életének meghosszabbításáról vagy bukását elősegítő hatásukról szólnak a viták. A Kárpát-medencében a római uralom felszámolása, a medence egy politikai keretbe szervezése, az Al-Duna-menti limes elpusztítása mind a hun uralom következménye.⁴³

Az avarok ugyan a langobardok hívására érkeztek a Kárpát-medencébe 568-ban, az utóbbiak azonban még abban az évben Észak-Itáliába költöztek, lezárva ezzel a germán népvándorlást. Az avarok 230 évre megteremtették a politikai egységet a Kárpát-medencében. A hunok által már meggyengített, de időközben újra helyreállított, az Al-Duna mentén húzódó limest 582 és 586 között az avarok nagyrészt elpusztították, ami egyik feltétele volt annak, hogy a szláv nyelvű csoportok behatolhassanak a Balkánra. Arról, hogy az avarok milyen szerepet töltek be a szlávoknak a Balkán nyugati felében, valamint a Kárpátoktól északra és nyugatra történő térnyerésében, már esett szó. Jóllehet a Nagy Károly vezette hadjárat az avarok ellen sikertelen volt, de végül a frankoknak sikerült az avarokat meghódoltatni, és a római uralom alatt állt Pannoniát Oriens néven a Karoling Birodalom részévé tenni.

A honfoglaló magyarság visszaállította a Kárpát-medence politikai egységét. A 10. században a muszlim és viking hadjáratokkal párhuzamosan zajlottak a magyar portyázó hadjáratok, amelyek időszakát a magyar történetírás eufemisztikusan „kalandozások kora” néven tartja számon. Ezek a „kalandozó” hadjáratok nagyban hozzájárultak a Német-római Császárság 962-es megalapításához. 955 és 970 után ez a magyar politika megbukott, így a 970-es évektől a Nyugathoz való közeledés tapasztalható, amely 1000-ban a kereszténység Rómából történő felvételéhez vezetett. A 10. századi nyugati történetírás a magyarokat azonosította a korábban itt élt nomád avarokkal és hunokkal, portyáikat pedig a szaracén (muszlim) és viking inváziókhöz hasonlóan értékelték. Kellner hívta fel a figyelmet arra, hogy érdekes módon a magyarok nagyon kedvezőtlen képe csupán a kereszténység felvétele után alakult ki a nyugati irodalomban, hogy az újonnan keresztény hitre tért nép pogány múltját még inkább kárhóztatni lehessen.⁴⁴ A 11–12. századi magyarországi latin írás-

⁴² THOMPSON 2003, 173.

⁴³ ALTHEIM 1951, 14; BÓNA 1984, 276.

⁴⁴ KELLNER 1997.

beliségben is a pogány múlt élesen állt szemben az új keresztény királysággal, azt sötét színekkel ábrázolták. Ezen a téren csak a 13. század hozott változást, amikor ez a szembeállítás elvesztette jelentőségét, és ekkor már lehetett meríteni a korábbi hagyományokból, amit csak erősítettek a korabeli Európában elterjedt nézetek és origo-modellek. Így született meg Kézai hun-magyar teóriája, ami a magyar nemeség közkincsévé válva a 19. század végéig a magyar nemzeti tudat alaptétele volt.⁴⁵

A középkori keresztény Európa kialakulása hosszú és bonyolult folyamat. Ennek kezdetét a germán népvándorlás, valamint a Nyugatrómai Birodalom bukása után – a római hagyományokból és a germán törzsi királyságok integrálódó elemeiből – kialakult új modell jelzi, amely a Frank Birodalomban öltött rövid ideig birodalmi méreteket. Szűcs Jenő plasztikusan fejtette ki, hogy a második fázisban a germán népvándorláshoz hasonló népvándorlási hullám érte el Európát a 7–10. században. Ebbe beletartozott az arabok hódítása, amely az addig egységes mediterrán térséget két részre hasította a 8. század első felében, a szláv népvándorlás a Balkánra, valamint nyugaton az Elba vonaláig, a nomád népek vándorlásai, a dunai bulgárok és magyarok térfoglalása, és végül a viking hódítások, és hadjáratok. Európa két hatalmi centruma, a Frank Birodalom és utódállamai, valamint Bizánc azonban nemcsak sikeresen hárította el és vészeltte át ezeket a viharokat, hanem a kereszténység terjesztésével a Skandinávia és a Kárpát-medence közti régiót is magához kapcsolta. Így a csehek és lengyelek, valamint a nomád hagyományokkal rendelkező magyarok nyugatról vették fel a kereszténységet, míg Bizánc a dunai bulgárok és a kijevi Rusz területén terjesztette a keresztény hitet. Ezáltal a Balkán és Kelet-Európa erdőzónája is a keresztény középkori Európa része lett.⁴⁶

Walter Schlesinger Európa kialakulási folyamatának leírására új tipológiát dolgozott ki. E szerint a folyamat első fázisát a római Germania jelenti, ezt a Római Birodalom területére beköltözött germán nyelvű törzsek és a helyi lakosság alkották. Az őslakosok asszimilálták a betelepülőket. Ez történt Itáliában, Hispániában és a frank Galliában, ahol ma is újlatin nyelveken beszélnek. A germán Germania a Rajna, Duna és Elba közötti Austrasiával azonos, ahol a germán nyelvű törzsek laktak. A Karolingok korában a frank Galliából történt meg az említett terület leigázása, és ezzel párhuzamosan kiépült a kereszténységet és a római hagyományokat is magába építő intézményrendszer. Végül a szláv Germania az Elbától keletre lévő területeket jelenti. A Német-római Birodalom közvetítette a római hagyományt erre a vidékre a 10–11. században.⁴⁷ Karol Modzelewski lengyel középkorász nem tartja elfogadhatónak, hogy Schlesinger etnikai terminusokat használt fel történeti folyamatok közötti különbségek érzékeltetésére, illetve úgy véli, a Germania-fogalom szerepe nem világos, és így központi szerepe is vitatható. Azzal egyetért, hogy a Római Birodalom maga mezőgazdasági rendszerével, a római társadalmi és politikai intézmények a középkori Európa kialakulásának kiindulópontja, amely aztán különböző formákban fokozatosan kiterjedt északra és keletre. Ennek a folyamatnak a közvetítői a Frank,

⁴⁵ Szűcs 1984, 413–555.

⁴⁶ Szűcs Jenő részletes elemzése: 1997, 19–31.

⁴⁷ SCHLESINGER 1963.

majd a Német-római Birodalmak voltak. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az erdőzóna germán nyelvű népeinek társadalmi és politikai szerkezete nem különbözött az erdőövezetben lakó szláv nyelvű csoportokétól. A döntő különbség az volt, hogy Skandináviába és a szláv régióba, illetve a magyarok lakta területekre a római hagyományok csak másodlagosan, frank-német birodalmi közvetítés révén jutottak el.⁴⁸

Reinhardt Wenskus egy sokkal árnyaltabb területi csoportosítást javasolt: 1. a Mediterráneum a városokkal és a klasszikus kultúrával; 2. a pontuszi steppe nomádjai; 3. Európa északkeleti erdőzónájának *Barbaricum*a; 4. az Alpoktól északra elterülő *Barbaricum*. Megállapította, hogy a kelták, a germán, a balti és a szláv nyelvű népek hasonló társadalmi és politikai berendezkedéssel rendelkeztek.⁴⁹ Wenskus munkásságát követve az osztrák Herwig Wolfram a gótok történetét dolgozta fel önálló kötetben, majd a germán nyelvű népekről írt könyvet.⁵⁰ Különbséget tett a germán és a szláv nyelvű népek között e népek római hagyománnyal való kapcsolata miatt, és a nomádok jelentőségére is rámutatott. Tanítványa, Walter Pohl kiváló monográfiát írt az Avar Birodalom történetéről, s foglalkozott a hun, az avar, a dunai bulgár és a magyar történet kérdéseivel is. Véleménye szerint az avar és a dunai bulgár birodalmak stabilitását a szláv nyelvű csoportok társadalmi-politikai rendszere biztosította.⁵¹

Már ezek a munkák is azt mutatják, hogy a középkori Európa történetét érdekes az eurázsiai steppe történetének figyelembevételével együtt vizsgálni. A középkori Európa története a Mediterráneum és az erdőzóna kultúrájának szintézise. A középkori Európa kialakulásának korszakait nemcsak a római világtól való távolsági különbség határozta meg, hanem tekintetbe kell venni, hogy a római világot az erdőzónától a Kárpát-medence és a délorosz steppe választotta el, ami azzal járt, hogy az erdővidéken létrejövő nagyobb politikai-társadalmi képződmények nemcsak Rómával való találkozás nyomán alakultak ki, hanem a nomádok is hatással voltak rájuk. Ennek az alternatívának jelentősége fokozatosan csökkent, miután a Nyugat-Európában kikristályosodott Mediterráneum-erdővidék modell fokozatosan kelet felé hatolva az erdőzónában a Kárpát-medencét bekebelezte a 10. század végére. Ez fordulóponthoz jelentett a Kárpát-medence történetében, mert ettől kezdve az már többé nem a nomád népek központi területe, hanem tartósan Európa része lett, ahova ugyan besenyő és kun nomád töredékek még beköltöztek, de hamarosan asszimiláltak és életmódváltásra kényszerítették őket. A mongolok magyarországi hadjárata pedig a középkori Európa szempontjából már csak az egykori nomád központ szerepére utaló emlékeztető. A 16. század közepén pedig a bizánci közvetítésű római hagyományt képviselő Moszkva gyűrte maga alá az egész kelet-európai steppeövezetet.

A középkori Európa kialakulásának folyamata tehát nem írható le nyelvészeti fogalmakkal, nem szerencsés a germán vagy szláv fogalom használata. Az Alpoktól északra és részben keletre a többségben germán nyelvű erdőlakó csoportok a Római

⁴⁸ MODZELEWSKI 2000.

⁴⁹ WENSKUS 1974, 19–20.

⁵⁰ WOLFRAM 1988; WOLFRAM 1997.

⁵¹ POHL 1988; POHL 1997.

Birodalom közelsége következtében nagyobb politikai egységekbe tömörültek. A Nyugatrómai Birodalom belső feszültségei, illetve a hunok kiváltotta népmozgások vezettek Róma bukásához és az új királyságok kialakulásához. A nyugati szintézist a Frank Birodalom képviselte, amely kelet felé terjeszkedett. Eközben az Avar Kaganátus folytatta a steppei hagyományt a Kárpát-medencében. Az erdőlakó szláv nyelvű közösségek szimbiózisba léptek a steppei nomád mintával a Kárpátok közelében, az Al-Dunánál pedig Bizánccal léptek kapcsolatba. A Balkánra települő szláv többsége bizánci befolyás alá került, míg az egykori Nyugatrómai Birodalom területén, illetve a Kárpátoktól északra lévők a keletre terjeszkedő frank struktúra vonzáskörzetébe kerültek. Ilyen értelemben különbözik a szláv és germán modell, nem pedig valamilyen etnikai-nyelvi vonatkozásban. A magyar történet egységét az adja, hogy a magyaroknak megvolt a nomád mintájuk, ennek ellenére a közép-európai erdőlakó közösségekből kialakuló csehekkel és lengyelekkel együtt a német-római modellt követték.

A keresztény Nyugat és a 10. századi világ

Amikor István királyt 1000 karácsonyan királlyá koronázták, ez szimbolikusan azt jelentette, hogy elkötelezte magát és királyságát a keresztény Nyugat felé. Ezt a modern történetírás és az általa befolyásolt közvélemény a modern kori tapasztalatokon alapuló modernitásdeficitre asszociálva úgy érzékelteti, hogy a magyarság már a 10. századtól Európa része, illetve csatlakozott a fejlett Európához, retrospektív kiterjesztve a modern kori Nyugat-Európát keleti irányba. Ugyanakkor ha kézbe vesszük a francia középkorkutatás egyik kimagasló alakjának, George Dubynek *A katedrálisok kora* című kötetét, ott a következőt olvashatjuk: „Elvétve egy-egy ember – nyugat felé, észak felé, kelet felé húzódó, hatalmas, mindent elborító pusztaságok – ugar, ingoványok, csavargó kedvű folyók, cserjés síkságok, pagonyok, legelők, megcsontított erdőségek és bozóttüzek a szénégetők nyomában – helyel-közzel egy-egy irtás, ezúttal már meghódított, de csak félig-meddig megzabolázott föld; sovány, neveltséges barázdák, melyeket csenevész ökrök vonta faekék hasítottak a makrancos földbe; nagy, még üres foltok e tápláló térségben, azok a táblák, amelyeket parlagon hagytak egy évre, két évre, három évre, olykor tíz évre is, hogy a pihenésben természetes módon nyerjék vissza hajdani termékenységüket – kőből, sárból vagy vesszőből összerótt, egy bokorba bújt, tüskés gallyakból font sövénnel és kertekkel övezett kunyhók – védelmet nyújtó palánkok gyűrűjében imitt-amott egy-egy főember lakóháza, fapajta, csűrök, szín a rabszolgáknak, és kissé távolabb a tűzhely és a konyhák – nagy ritkán egy-egy település, nem több, mint egy római város maradványa, melynek kifehérült csontvázát befonta a természet vegetációja, a romba dőlt házakat ekék szántják körbe, hevenyészetten kifoltozott városfalak, a császárság korában emelt, templommá vagy erődítménnyé átalakított kőépületek; néhány tucat kunyhó a közelükben, szőlőművesek, takácsok, kovácsok élnek bennük, azok a házi kézművesek, akik hűbéruruk, a püspök és a helyőrség ékességeit és fegyvereit készítik, végül két-három zsidó család, amelyek zálog ellenében kölcsönöznek némi

pénzt – kitaposott ösvények, robotjukat végző teherhordók hosszú sora, bárkaraj valamennyi folyón: így fest Nyugat az ezredik esztendőben. Paraszti, Bizánccal és Córdobával összehasonlítva nagyon szegénynek és nagyon kifosztottnak tűnő világ. Éhség ostromolta világ.⁵²

Az új *Cambridge Medieval History* 3. kötetében a 10. századi uralkodókról és kormányzatról írott tanulmányában Janet Nelson arra hívta fel a figyelmet, hogy a királyságon belül az uralkodó feladata az igazság és a béke fenntartása volt, amelyet azonban a gazdaság fejletlensége miatt általában a király nem tudott fizetett, szakszerű tisztségviselők segítségével biztosítani, így saját emberei és szolgálói, valamint egyházi emberek látták el ezeket a feladatokat. Az igazságszolgáltatás fenntartása is decentralizálódott, és nagyobb részben a helyi földbirtokos feladatkörébe tartozott. A király és előkelői együttesen tudtak sereget állítani, általában a király néhány száz fő kiállítására volt képes. Ottó 955-ös, a magyarokat legyőző néhány ezres hadserege különleges esetnek számított. A politika alakításának legfontosabb fórumai a gyűlések voltak, amelyek általában valamilyen kultikus központhoz kötődtek. Ilyen volt 973-ban Quedlinburg is. Ezekben a személyes kapcsolatoknak elsőrendű jelentősége volt, ami egyébként is jellemzi a korszakot: az uralkodó és előkelői együttesen alakítják a politikát.

Ezzel szemben Konstantinápoly és Kordova egészen más képet mutatott. 950-ben Cremonai Liudprand arról írt elképedve, hogy a bizánci császár tisztségviselői éves fizetést kapnak aranypénzben rangjuknak megfelelően,⁵³ amit csak egy fejlett adminisztrációval és gazdasággal rendelkező birodalom engedhetett meg magának, ehhez ugyanis az adókat be kellett szedni, majd azokat újraosztani. Konstantinápolyhoz hasonlóan Kordova a 10. században óriási város. Mindkettő hatalmas birodalom központja volt, amely pontos földrajzi határokkal, vámhelyekkel és határőrséggel rendelkezett. Mindkét birodalom több ezres fizetett zsoldossereget tartott fent. 953-ban III. ‘Abd al-Rahmān követeket küldött I. Ottóhoz, aki Gorze-i Jánost küldte válaszkövetségbe. János elcsodálkozott részben a nemrég felépített palotakomplexumon és az azt őrző rabszolgákból álló harcosokon, valamint a hatalmas adminisztráción, amely hihetetlen mennyiségű papírmunkát követelt. A kordovai uralkodó Jánossal folytatott beszélgetése során elárulta, hogyan látták Ottó uralmát, amikor János arról áradozott, hogy Ottó király a földkerekség leghatalmasabb uralkodója az emberek számát és területi kiterjedést tekintve. A forrás szerint a kordovai uralkodó előbb mérges lett, majd „A kalifa pedig haragja csillapodtával így szólt: »Érdemtelenül magasztalod a királyod.« Mire amaz: »Igaz vagy hamis, próbára teheted.« A kalifa erre: »A többit még csakugyan elismerhetném; egy dolog van csupán, amelyből bizonyos, hogy ő (Ottó) nem elég előrelátó.« »És mi az?« »Hogy a saját országa feletti hatalmát nem egyedül magának tartja meg, hanem bőkezűen engedte a saját embereinek (királyi) hatalmát gyakorolni, úgy, hogy birodalmának részeit közöttük szétosztotta, mintha emiatt ők hűségesebbek és alázatosabbak lennének. Ez teljesen másként van. Mert ez hűtlenséghez és lázadáshoz vezet, ahogy ez mostanában megtörtént a saját

⁵² DUBY 1984, 11.

⁵³ Liudprand 2005, 481–483.

nemzetiségében, amely nyíltan fellázadt ellene, miután az ő fia hűtlensége miatt átpartolt, egészen odáig, hogy kívülről behívtak egy idegen népet, a magyarokat területük belsejébe, annak elpusztítása céljából.«⁵⁴ A kalifa a 953-as német beháborúra utalt, amelyben Ottó fia, a trónörökös Liudolf is részt vett.⁵⁵ Gorze-i Jánost nem fogadta a kalifa, mivel az Ottó által küldött levelekben Mohamed prófétát gyalázó kijelentések voltak. Amikor ez kiderült, a muszlimok azon a véleményen voltak, hogy a bűnös halálbüntetést érdemel, és ha a kalifa az iszlám törvényt nem tartja be, akkor őt is halálbüntetéssel kell sújtani. Jánost teljesen meglepte, hogy a kalifa nem képes a törvény módosítására, átszabására, amely Ottó számára nem jelentett volna problémát. Egy másik döbbenetes és utálatos dolog volt János számára, hogy a „pogány” kalifa szolgálatában állt a zsidó Haszdaj ibn Saprút, valamint a mozarab keresztény Reccemund, akik azonban ebben semmi kivéttnivalót nem találtak. Ezzel szemben Jánost a mártíromság önkéntes vállalásától csak az tartotta vissza, hogy ezzel az ot-tani keresztényeknek komoly kárt okozott volna.⁵⁶

Rentschler Cremonai Liudprandról írt tanulmányában részletesen foglalkozott a bizánci udvarban kétszer is megfordult szerző élményeivel és annak kultúrtörténeti vonatkozásaival.⁵⁷ 956-ban Liudprand és Reccemund, a kordovai kalifa követe Ottó udvarában, Frankfurtban találkozott. Liutprand az *Antapodosis* című munkát „Recemundusnak, a hispániai Liberris püspökének” ajánlotta. Rentschler a két diplomata benyomásait így összegezte: „A császári palota méretei, berendezése és az udvari ceremóniák azonban egyaránt vidékiesnek hatottak azokra az emberekre, akik megszokták, hogy olyan városokban forgolódjanak, mint Konstantinápoly és Córdoba.”⁵⁸

A 12. század elején szerkesztett orosz krónika, a *Régmúlt idők krónikája (Poveszty vremennih let – PVL)*⁵⁹ Vlagyimir fejedelem és a kijevi Rusz megkereszteléséről a 987. év alatt részletes beszámolókat közöl. Az egyik szerint Vlagyimir a különböző vallások értékeinek kipuhatolása végett kíséretének néhány tagját elküldte a volgai bulgárokhoz az iszlám megismerésére, illetve Nyugatra, a „németekhez” és a görögökhöz Konstantinápolyba, a kereszténység feltérképezésére. Az elbeszélés nyilván számos fikciót tartalmaz, és már a nagy egyházszakadás után került lejegyzésre, de híven fejezi ki Bizánc és a Nyugat közötti különbséget: „(987. év) Ők pedig visszaérkeztek földjükre. Volodimer (Vlagyimir) fejedelem összehívatta a bojárokat és az előljáróit, és így szólt hozzájuk: »Nos, megérkeztek az általunk elküldött férfiak, hallgassuk hát meg, mi történt velük«, és így szólt a küldöttekhez: »Szóljatok a fegyve-

⁵⁴ Zimonyi Ákos fordítása. Vita Iohannis abbatis Gorziensis auctore Iohanne abbate S. Arnulfi: *MGH SS*, IV, 376–377: ad hoc ut gentem externam Ungrorum per media quaeque regnorum suorum depopulandam transduxerit. „the rebels call the Hungarians into the midst of their regna to lay them waste...” NELSON 1999, 127. A magyarokra vonatkozó rész más értelmezése: MAKK 1998, 106.

⁵⁵ GYÖRFFY 1984, 687–688.

⁵⁶ NELSON 1999.

⁵⁷ RENTSCHLER 2005.

⁵⁸ RENTSCHLER 2005, 195.

⁵⁹ FONT 1996, 119–129.

reseim előtt!« Ők pedig így kezdték el: »Jártunk a bolgároknál, megnéztük, hogyan imádkoznak a templomukban, a mecsetben: öv nélkül állnak ott; meghajolván, leülnek, és mint az esztelenek, ide-oda tekintgetnek, és nincs ott vidámság, csak szomorúság és nagy bűz. Nem jó az ő törvényük. És jártunk a németeknél, templomaikban különböző istentiszteletet néztünk meg, de szépséget, semmilyen sem láttunk. És megérkeztünk a görög földre, és bevezettek bennünket oda, ahol az istenüknek szolgálnak, és nem tudtuk, hogy az égben vagy a földön vagyunk-e: mert nincs a földön olyan látvány és olyan szépség, és nem is tudjuk, hogyan meséljük el, csak azt tudjuk, hogy ott az isten jelen van az emberek között, és az ő istentiszteletük jobb az összes többinél. Képtelenek vagyunk feledni azt a szépséget, hiszen ha valaki megízleli az édes ízt, többé nem fogadja el a keserűt; így mi sem maradhatunk tovább pogányságban.« A főurak (bojárok) pedig így szóltak: »Ha rossz lett volna a görög hit, akkor nem vette volna fel nagyanyád, Olga, márpedig ő mindenkinél bölcsebb volt az emberek között.« És ezt kérdezte Volodimer: »Hol vesszük fel a keresztséget?« Ők pedig így válaszoltak: »Ahol akarod.«⁶⁰ A Rusz küldöttei tehát nem véletlenül a görögök hite mellett foglaltak állást, de a leírásból az is nyilvánvaló, hogy érzékelték, Bizánc pompája és reprezentációja nem hasonlítható össze a Nyugatéval, még ha tudjuk azt is, hogy a bizánci udvar és diplomácia erre nagy hangsúlyt helyezett. A Konstantinápolyba érkező idegen követeket ámulatba ejtették a fogadások, lakomák, öltözetek, játékok.⁶¹ A muszlimokkal kapcsolatban a leírás a volgai bulgárookra vonatkozik, akik hivatalosan 922-ben vették fel az iszlámot, és az iszlám világ legészakibb perifériáját képezték. Az ottani intézményi és kulturális élet nyilvánvalóan nem hasonlítható össze Bagdaddal vagy Kordovával.

A 10. századi muszlim földrajzi és történeti irodalomban a világ felosztása alapvetően a muszlim és nem-muszlim területek szerint történt, és természetesen a hangsúly mindig az iszlám világon volt, ugyanakkor különböző politikai, vallási, diplomáciai és kereskedelmi okok miatt az iszlám területeken kívüli népek és birodalmak iránt is mutattak érdeklődést. A 10. század egyik muszlim hagyománya, amelyet al-Balḥī nevével fémjeleznek, a Föld térképéhez, illetve az egyes területek térképeihez fűzött kommentárokból áll. Ennek a hagyománynak a jeles képviselője, a 10. század első felében alkotó al-Iṣṭahṛī, aki földrajzi munkája bevezetőjében ezt írta: „Ez itt a Föld rajza, lakott és lakatlan részeivel egyetemben. Ez több birodalomra oszlik. A Föld birodalmainak négy pillére vagyon. Ezek közül a legvirágzóbb, javakban leginkább bővelkedő, politikai rend és kulturális intézmények tekintetében a legkiválóbb Irānšahr birodalma. Ennek főhely Bābil területe. Ez Fārs birodalma. E birodalom határa a perzsák idejében közismert vala. Mikor az iszlám megjött, minden birodalomból egy részt kisajátított: a Rūm birodalomtól elvette Szíriát, Egyiptomot, Nyugat-Afrikát és Andalust; Hind birodalmától elvette a Maṣšūra és Multānnal szomszédos vidéket egészen Kābulig és Toḥāristān felső szegélyéig; Šin birodalmától elvette a Folyóntúlt, mire e hatalmas birodalmak hozzá kapcsolódtak. A Rūm birodalmához tartoznak a ṣaḡāliba s a velük szomszédos rūs, Sarīr, alálok,

⁶⁰ Ferincz István fordítása. *PSRL*, 1, 108.

⁶¹ RENTSCHLER 2005, 229–264.

az örmények és más keresztény hiten lévő népek területei. A kínai birodalomhoz tartoznak a törökök többi vidékei, Tibet egy része, s azok, akik a bálványimádók vallását követik. Hind birodalmához tartoznak: Sind, Qaşmır, Tibet egyik széle, s a velük egy hiten levők.⁶² Európa nyugati feléről még a további információkat őrzött meg: „Rüm földjének határa az Óceántól kezdve a galáliqa, az ifraŋga, Róma és Athén földjén át Konstantinápolyig, továbbá azon túl a űaqaľıba földjéig terjed. ... Ami ifraŋga, galalıqa és mások általunk Rüm földjéhez vett területeket illeti, e vidékek nyelvei különböznek ugyan, de egy vallásuk és egy birodalmuk van, úgy mint az iszlám birodalmában a nyelvek különbözöek ugyan, de a király egy.”⁶³ Hasonló szemléletet tükröz al-Iřtahrı kortársa, al-Mas‘üdi is, aki az uralkodókat a következőképpen rangsorolta: „Elözölég Kína, a törökök, Hind és Zāŋg királyai s a világ többi uralkodói kifejezetten Babel királyának hódoltak, mert ő a királyok közül az első, s az ő szerepe közülük a Holdénak felel meg a csillagok között, mert az ő területe (klıma) a legnemesebb, és mert vagyon dolgában ő a legnagyobb király, természete a legkiválóbb köztük, kormányzás és erény tekintetében pedig ő a legelesebb. E terület (klıma) királyainak illetén jellemzése a régmúlt időké, nem a jelené, értve a háromszázharminckettedik évet (943 A.D.). E király a řahān-řah címet kapta; ennek jelentése ’királyok királya’. Az ő szerepe olyan a világban, mint a szívé az emberi testben, vagy a középső ékkő szerepe a nyakláncban. Utána következik India királya; ő a bölcsesség s az elefántok királya, mivel a Kısra-királyok (szászánidák) meggyözödése szerint a bölcsesség eredete Indiában van. India királyát rangsorban Kína királya követi; ő a pásztorkodás, a kormányzás és az okos tettek királya; a világ királyai között egy sincs, aki pásztorkodás és alattvalókra való katonai és polgári felügyelet dolgában kiválóbb volna Kína királyánál; ő amellet bator, hatalmas és méltóságtejes uralkodó, akinek készenléiben tartott seregei, lovai és fegyverei vannak; serege rendes zsoldot kap, úgy mint Babel királyánál dívott. Kína király után következik a törökök egyik királya, aki Kūřān városának gazdája, a törökökhöz tartozó řoguzoguz királya. Őt így hívják: a ’fenevadak és lovak királya’, mert a világ királyai között egy sincsen, akinek az emberei bátrabb vitézek, oroszlánok módjára vérengzöbb hösök volnának, mint az övéi, s akinek több lova volna, mint neki. Birodalma külön egészet képez Kína vidékei és Khoraszān sivatagjai között. Közönséges nevén Uyğurhān-nak nevezik. A törököknek számos királyuk van ugyan és különbözö nemzetségeket képeznek, akik semmiféle királynak nem engedelmeskednek, ezek közül uralkodói hatalmát egy sem közelíti meg. Ezután következik a Rüm királya, akit így hívnak: ’a férfiak királya’; a világ királyai között egy sincs, aki szebb lenne az ő embereinél. A világ királyai további rangban egyformák és rangfokozat tekintetében egymáshoz közel állnak.”⁶⁴ Az iszlám világ központjaiban a 9–10. században a saját civilizációjuk mellett Kína, India és Bizānc, esetleg valamelyik eurázsiai nomád nagyhatalom (türk, ujjur) számított nagyhatalmi státusszal rendelkező birodalomnak.

⁶² Kmoskó I/2, 13–14; BGA, I, 4.

⁶³ Kmoskó I/2, 17; BGA, I, 8–9. Vö. MIQUEL 1975, 527.

⁶⁴ Kmoskó I/2, 165–166; al-Mas‘üdi II, 189–190.

A muszlim geográfusok és történetírók tisztában voltak azzal, hogy a birodalmi keretek perifériáin további politikai képződmények is voltak. Nyugat-Európával kapcsolatban a muszlim irodalomban a Nagy Károly által alapított Frank Birodalmat és utódállamait az ifrang, Hispánia keresztényeit galáliqa, a vikingeket mağūs, a szlávokat űaqałiba néven ismerték.⁶⁵ Ibn Hurdābih a 9. században már több alkalommal is említi az ifrang/firanğ nevet, többek között Európa részeként, illetve a zsidó és rusz kereskedelmi útvonalak kapcsán.⁶⁶ A 10. század első felében Ibn Rusta őrizte meg egy Bizáncot megjárt hadifogolyrak, Hārūn ibn Yaḥyānak a leírását, amelyben van egy rövid utalás ifrangra.⁶⁷ Korábban a világbirodalmak kapcsán idézett al-Mas‘ūdī önálló fejezetet szentelt a Frank Birodalomnak, szó esik Jáfettől való származásukról, jól szervezett, kiterjedt birodalmukról, ahol 150 város van, és fővárosuk Bariza; valamint ír egy 947-ben Egyiptomban a kordovai trónörökös, al-Ḥakam számára egy keresztény püspök által 939-ben összeállított frank királylistáról, Klovistól IV. Lajosig.⁶⁸ A diplomáciai kapcsolatok révén maradt fenn Ibrāhīm ibn Ya‘qūb jelentésének töredéke al-Bakrīnál, amelyben I. Ottót *malik ar-rūm* 'Róma királya' címen illette, ami egyértelműen a 962-es császárrá koronázás utáni időszakra mutat.⁶⁹ Mindezek az adatok azt mutatják, hogy erről az északi területről a muszlim szerzők keveset tudtak és perifériaként kezelték. Jelentős változást csak a mongol uralom hozott, amikor a perzsiai mongol udvarban az első világtörténetet megalkotó Rašid al-Dīnnek egy pápai követ Martin Polonus (megh. 1278) krónikáját rendelkezésére bocsátotta. Ennek alapján írta meg a perzsa szerző a frankok történetét I. Albert német-római császárig, illetve a pápaságét is egészen XI. Benedekig. A 16. századig hasonló kísérletről nincs tudomásunk.⁷⁰

Rašid al-Dīn (1247–1318) világtörténete már új szemléletet tükröz. Munkájának címe a *Ġāmi‘ al-tawārīḥ* 'Krónikák gyűjteménye' több nagyobb egységet tartalmaz. Az első rész a török és mongol törzsek, valamint a mongol birodalom története Dzsingisz halálától (1227) Gazan kán uralma végéig (1304). A második egység egy egyetemes történet, amely Ádámtól kezdődik a pátriárkák történetével, az iszlám előtti perzsa uralkodókkal, Mohamed prófétával és a kalifákkal, Perzsia muszlim dinasztiáival, az oguzokkal és törökökkel folytatódik, végül Kína, a zsidók, frankok és India történetével zárul. A harmadik rész az öt genealógia lenne, ami az arabok, zsidók, mongolok, frankok és kínaiak anyagát tartalmazza, végül pedig egy földrajzi leírás lenne az utolsó, záró rész.⁷¹ A 14. század első évtizedében alkotó szerző a mongol világbirodalom perzsa utódállamának udvarában dolgozva már másképpen látta a világot, mint a 10. századi muszlim tudósok. Az iszlám világ keleti fele mongol uralom alá került, Kína is behódolt a mongoloknak, India meghódítása azonban sikertelen volt. Már

⁶⁵ B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1044–1046.

⁶⁶ Kmoskó I/1, 121–123; B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1044.

⁶⁷ Kmoskó I/1, 193; B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1044.

⁶⁸ Kmoskó I/2, 201; B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1044; al-Mas‘ūdī I, 145–150; francia fordítása: PEL-LAT 1965, 343–346.

⁶⁹ Kmoskó I/2, 244–245; B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1045.

⁷⁰ B. LEWIS, *Ifrandj*: *EP*, 3, 1045.

⁷¹ D. O. MORGAN, *Rašid al-Dīn*: *EP*, 8, 443–444.

nincs szó Bizáncról, hanem a Nyugatot egyértelműen a frankok képviselték ebben a korszakban. Ennek a változásnak az okaira még röviden visszatérünk.

A kínai civilizáció történetét áttekintő Jacques Gernet megállapítja, hogy Eurázsia két meghatározó civilizációja a kínai és az iszlám a 7–13. században. A kínai reneszánszról írt összefoglalójában ekképpen vélekedik: „A 11–13. századi Kínát látva az ember meghökken a csodálatos gazdasági és szellemi fellendülésen. Marco Polo meglepődése a 13. század végén őszinte volt. Megdöbbenő az időbeli különbség Kelet-Ázsia és a keresztény Nyugat között. Elegendő, ha csak néhány szempontból hasonlítjuk össze a korabeli Kínát a keresztény világgal – a kereskedelem volumene, a technológia fejlettsége, politikai szervezetség, a tudományos ismeretek, a művészetek és az írásbeliség szempontjából –, hogy meggyőződjünk Európa nagyon is jelentős »lemaradásáról.«⁷²

Archibald Lewis az 1988-ban kiadott *Nomádok és keresztések* című könyvében Eurázsia és Afrika területén lévő civilizációk történeti alakulását vizsgálta 1000-tól 1368-ig.⁷³ A modern korszakban Nyugat civilizációja volt meghatározó, a többi valamilyen szinten ehhez volt kénytelen alkalmazkodni. Az európai dominancia kialakulásának középkori előzményeit, illetve belső feltételeit és lefolyását már több oldalról megvilágították, ugyanakkor megmaradt a kérdés, hogyan tudott felülkerekedni Európa azokon a civilizációkon, amelyek a középkorban még messze felette álltak. Lewis szerint 1000 körül Eurázsia és Afrika területén öt civilizáció létezett: a távol-keleti, azon belül Kína volt a meghatározó; India; az iszlám világ; Bizánc Kelet-Európával és végül Nyugat-Európa. Ezek közül az utolsó helyen a civilizációs fejlettségi szintet tekintve Nyugat-Európa volt.

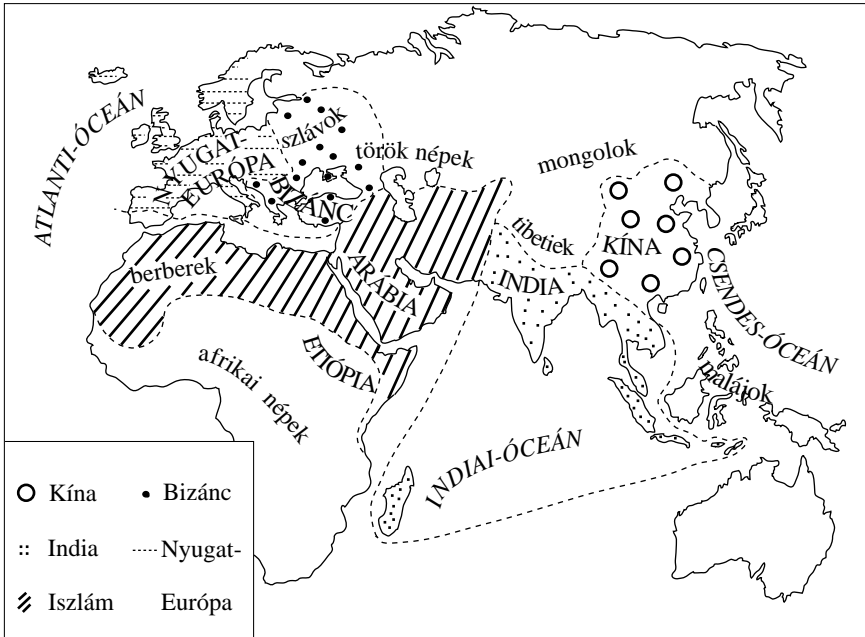
Távol-Kelet központjában, Kínában 909-re a Tang Birodalom szétesett, és elkezdődött az Öt dinasztia kora. 979-ben aztán a Song-dinasztia újra egyesítette Kínát. Délen Észak-Vietnam és a Thai Fejedelemség, északon, Ganszu vidékén a tangut Xi xia, Mandzsúriában a kitaj Liao, míg keleten Korea és Japán közvetlen a kínai civilizáció mintáit követte. Mongólia, Tibet és Kelet-Turkesztán vonatkozásában erős kínai hatás érvényesült.

Földrajzi szempontból hatalmas hegláncok választják el Kínát az indiai és iszlám civilizációtól, északra pedig sivatag és a steppevidék határolja. Ganszu vidékén át vezet a fő szárazföldi kereskedelmi út nyugat felé, amelyet Selyemútnak nevezünk, míg tengeri úton India és azon túl Arábia volt elérhető. Ami a klimatikus viszonyokat illeti, Kína a tropikus zónától a mérsékeltig terjedt. Három zónára osztható: a Huai folyó vonalától délre a rizs termelésén alapult a megélhetés, és ebben a Jangce völgye játszotta a meghatározó szerepet.

Ettől északra a Nagy Fal vonaláig a búza- és a kölestermelés adta az alapélelmi-szert. Északkeleten az erdővidék, míg északon a steppe volt a harmadik zóna a maga nomád és erdőlakó népességével. A Kína belsejét átszelő nagy folyók egyrészt biztosították az öntözés lehetőségét, valamint a belső összeköttetést, amihez járult még a csatornahálózat, amely a Sárga-folyót a Jangcéval kötötte össze. Kulturális vonatko-

⁷² GERNET 2001, 274, 226–227.

⁷³ LEWIS 1988.

23. Óvilági civilizációk 1000 táján

zásban a kínai minta volt meghatározó, de Tibet és a steppe (Mongólia, Turkesztán) speciális helyzetben volt. Ez utóbbi azért fontos, mert itt a régi nomád hagyomány mellett a kínai és a muszlim civilizáció is komoly befolyást gyakorolt.

Távol-Kelet lakosságát 85-90 millióra becsülik, amelyből a Song Kína 74 millió; a Liao uralta terület 4 millió (ebből 2,5 millió kínai), Tibet, Turkesztán, Mongólia, Mandzsúria 5-10 millió. A nomádok és letelepültek aránya 1:8 lehetett.

A Song Kína jelentősen különbözött Tang-kori elődjétől. A változások sorában az első, hogy a birodalom súlypontja déli irányba tolódott, azaz a Sárga-folyó helyett a Jangce került előtérbe. A rizstermelés technikája gyorsan fejlődött, és hatalmas népesség eltartását tette lehetővé. Emellett nagy intenzitással növekedett a belső és külső kereskedelem, amely népes kereskedőcsoportok megjelenéséhez vezetett, illetve a növekvő terméshozam a kézműipar és kereskedelem fellendülésével és a pénzgazdálkodás fejlettségével járt együtt. Jelentős átalakulás ment végbe a társadalomban is, a régi katonai hagyományokat ápoló zárt előkelő réteget felváltotta egy birtokos réteg, amely szoros kapcsolatban állt a kereskedőkkel, és közülük kerültek ki az állami hivatalnokok, akiket komoly versenyvizsgákon keresztül válogattak ki. Ez a megújult társadalmi elit ideológiájában visszanyúlt a régi konfuciuszi tanokhoz. Hivatásos zsoldoshadsereget alakítottak ki, amely felváltotta a korábbi sorozott hadsereget. Végül egy technikai újítás, a fametszés hozott a kultúra és tudomány átörökí-

tése terén is áttörést.⁷⁴ A 978-ban létrehozott császári könyvtár 80 000 kötetet őrzött, és 1034–1036 között már a katalógusa is elkészült.⁷⁵

A másik, India központú civilizáció kiterjedt Ceylonra, Burmára és Indonéziára. Indiát északról hatalmas hegyláncok határolják, ami védelmet jelent. Az északi hódítók, de a szárazföldön utazó kereskedők és a zarándokok is Afganisztánon és Pandzsábon keresztül juthattak az Indus völgyébe, azután India belsejébe. India tengeri kapcsolatai kelet és nyugat felé is fontos tényező. Az éghajlati viszonyokat a monszun határozta meg, a májustól októberig tartó esős évszakot meleg, száraz tél követi. Ennek megfelelően az alapvető élelmiszer a rizs, kivéve északon Pandzsáb, Kasmír területén, ahol a búza, valamint az árpa a jellemző. Az indiai civilizáció területén a 10. században isteni eredetű kisebb királyok harcos réteggel tartották kézben a hatalmat a parasztok fölött. Ugyanakkor ügyeltek arra, hogy a csatornahálózatot rendben tartásák. A városokban élő kereskedők és kézművesek felett is szoros ellenőrzést gyakoroltak. A másik jellegzetesség a templomok, a papi réteg, azaz a bráhmánák, akik biztosították vallási oldalról a királyok hatalmát, a paraszti rétegnek pedig vallási igényét elégitették ki. India nagy részén a hinduizmus a maga kasztrendszerével a meghatározó vallás. A népesség számának becslése bizonytalan, általában 30 és 50 millió közé teszik. Ami a városfejlődést illeti, az indiai városok létrejöttében főleg az uralkodók és a templomok játszottak szerepet, ezek köré települtek a kézművesek. Nem volt szerves kapcsolatuk a falvakkal, így gyorsan eltűntek hatalmi változások esetén. A 10. században Észak-India politikailag szétagolódott, a korábbi központ Kanauzsért különböző dinasztiaiá harcoltak. Ezek közül a Pratiharák, Csandéllák, Paramarák, míg India déli részén a Csálukják érdemeltek figyelmet. A 10. század végén Afganisztánban egy új muszlim dinasztia erősödött meg, a Gaznevida, amelynek híres uralkodója, Mahmúd Gazni (998–1030) 1000 után 17 hadjáratot indított India ellen. Ezzel kezdődött Észak-India muszlim meghódítása, és ez vezetett később a Delhi Szultánátus megalapításához.⁷⁶

Az iszlám világ a közvetítő civilizáció a középkorban, amely mind a négy másikkal kapcsolatba került. Földrajzilag kiterjedt az Atlanti-óceántól Észak-Afrikán át húzódó sivatagi övezetre (Szahara, Núbiai-sivatag), amely folytatódott az Arab-félszigeten át Perzsiáig, és ehhez csatlakozott keleten Transzoxánia és Szemirecsje, nyugaton pedig az Ibér-félsziget. A sivatagi övezet több nagy folyami rendszert foglalt magában a maga ősi kultúráival, azaz a Nílus, a Tigris és Eufrátesz, valamint az Amu-darja és Szír-darja mentét. Az iszlám világot a végeinél hegyláncok zárták el a szomszédos civilizációktól: a Tien-san, Pamír és Hindukus Kína, valamint India felé; a Kaukázus Kelet-Európa, a Pireneusok pedig Nyugat-Európa irányában jelentettek akadályt. Ennek a civilizációnak meghatározó eleme az iszlám vallás, amely az öt oszlopra vagy alapelve építve az élet minden területét szabályozza, ugyanakkor nem rendelkezik a hagyományos értelemben vett papsággal vagy egyházzal. Más vallásokkal szemben nem tör kizárólagosságra, hanem a türelmi adó megfizetése fejében

⁷⁴ LEWIS 1988, 3–14, vö. GERNET 2001, 216–217, 239–274.

⁷⁵ GERNET 2001, 266.

⁷⁶ LEWIS 1988, 15–20; vö. WOJTILLA 1999.

biztosítja a keresztény és zsidó közösségek saját vallásgyakorlatát. Az iszlámnak köszönhető az arab nyelv elterjedése és dominanciája Észak-Afrikában, ami az egész iszlám világban *lingua franca*. Az iszlám kialakulásától kezdve a nomádok, kereskedők és földművesek közötti egyensúlyra épült egészen a 10. századig. A 11. században ez az egyensúly a nomádok javára eltolódott, aminek súlyos következményei lettek. Az iszlám területen a városok a mecset, piac és az állami adminisztráció központjai, a városi autonómia nem jellemző. Az államszervezetben a polgári adminisztráció a 8. századtól a perzsa birodalmi mintára épített, és vezetője a vezír. Az igazságszolgáltatásban a bíró, a kádi játszott döntő szerepet. Katonailag kezdetben a beduin arabok domináltak, majd őket váltották a horaszániak, végül a 10. századra a rabszolgákból toborzott haderő lett meghatározó, amit kiegészítettek a határvidékeken alkalmazott határvédelmi csapatok (Andalúzia, Bizánc, Khoraszán). A zarándoklat, ami minden muszlim vallási kötelessége, nagyban hozzájárult a kereskedelem fellendüléséhez is. Az iszlám központi területeitől Észak-Afrika partjainál szárazföldi út vezetett Andalúziáig, de Alexandria, Tunisz, Szicília és Andalúzia között a tengeri hajózás is alapvető volt. Egyiptom Szírián keresztül kapcsolódott Irakhoz, amelynek központja Bagdad, innen indultak a keleti útvonalak Buhara, Szamarkand érintésével Kínáig (Selyemút), Afganisztánon át Indiába. Emellett kelet felé jelentős volt a hajózás is, India felé és azon túl Kínáig is eljutottak a muszlim hajósok. Kereskedelmi szempontból meghatározó valuta az aranydínár és az ezüstdirhem volt, de a kölcsönügyletek is fejlett szinten álltak. Az alapélelmiszer a búza volt, amelyből alapvetően Irak, Észak-Szíria, Egyiptom, a Magreb területén volt bő a termés. A textilipar fejlett volt az egész muszlim területen. A fa a hajóépítés miatt fontos, de ezen a téren behozatalra szorultak, elsősorban Andalúziából és Bizánc területéről. Nyugat-Európából vasat szereztek be. Jelentős számú rabszolgával rendelkeztek, akiket főként Kelet-Európából, Afrikából és Belső-Ázsiából hoztak be.

Az iszlám világ lakosságára is csak becsléseink lehetnek. A nagyobb városok lélekszámai: Bagdad 200-300 ezer, Kairó 60-90 ezer, Buhara 100 ezer és Kordova 50-100 ezer. Az iszlám világban 50-80 millió lakossal számolhatunk. A 10. században politikailag három nagy régió alakult ki, amit jelzett, hogy már három kalifa osztotta az iszlám világot: a Bagdadi, a Fátimida és a Kordovai Kalifátus uralkodói.

A muszlim Nyugat Líbiától az Atlantikumig húzódott, és beletartozott Andalúzia és Szicília is. 800 körülre ez a régió már politikailag elkülönült: Andalúziában az Omajjádok megőrizték hatalmukat, és ebből született meg a 10. századra a Kordovai Kalifátus (929). Észak-Afrika közepén a Fátimidák alapítottak kalifátust 909-ben Kairuán központtal. A középső vagy központi régió Egyiptom és Szíria. Egyiptomban az Abbaszida hatalom gyengülését jelezte a török származású Tulunidák (868–904), majd Ihsididák (935–969) uralma. Végül 969-ben a Fátimidák hódították meg Egyiptomot és alapították meg Kairót. Egyiptom a 10. század végére kereskedelmi centrummá vált, és jelentős flottát épített ki. A Fátimidák erős hadsereggel (berber, fekete és török mameluk); hatékony adminisztrációval (kopt, zsidó) rendelkeztek. Természetesen szembe kellett nézni kihívásokkal is: a síita uralommal szemben a többség szunnita maradt; illetve gondot jelentett az állandó beduin fenyegetés az Arab-félszigetről, és az újrakezdő Bizánc terjeszkedése is.

A muszlim Kelet formálisan a bagdadi kalifa uralma alatt állt, azonban Bagdad, azaz Irak és Nyugat-Perzsia felett a tizenkettes síita Bujidák vagy Buvajhidák (945–1055) vették át az uralmat, helyén hagyva a szunnita bagdadi kalifát. Az ő idejüktől terjedt el az *ikta* rendszer, vagyis az állam fizetesként a katona vagy állami alkalmazott számára egy adott földterületet biztosít. Kelet-Perzsia, azaz Khoraszán és Transzoxánia felett a perzsa Számánidák uralkodtak a 10. században. A Számánida politika a perzsa adminisztrációra és a török mameluk seregre támaszkodott, emellett alapvető célként fogalmazták meg uralkodói a tőlük északra lakó nomád törökök iszlamizációját. Végül udvaruk volt az újperzsa irodalmi nyelv bölcsője. Afganisztánban a Számánidák török testőrségéből elmenekült csoportok alapították meg a Gaznevidinasztiát, amely India felé terjeszkedett. A muszlim Keleten a perzsa nyelv dominanciája megmaradt, csupán az arab írást alkalmazták lejegyzésére a 10. századtól.

Az iszlám civilizáció a maga arab hagyományának megőrzése mellett befogadta és integrálta a szomszédos civilizáció kulturális eredményeit, így a perzsa, görög és indiai kultúrkincs nagy részét átvette, továbbfejlesztette. Emellett számolhatunk bizonyos mértékű kínai hatással is, de az korántsem volt olyan mélyreható.⁷⁷

A bizánci civilizációba Lewis beleérti magát a Bizánci Birodalmat, a kelet-európai steppét és a Kijevi Ruszt. A Bizánci Birodalomnak nem voltak olyan biztonságot adó hegylancokkal lezárt határai, mint Kínának vagy Indiának, ami sokkal sebezhetőbbé tette a külső támadásokkal szemben, ugyanakkor rendkívüli rugalmasságot mutatott ezek kivédésében. A muszlim hódításoknak ilyen terepviszonyok és földrajzi közelség ellenére egyedül Bizánc tudott hatékonyan ellenállni, és éppen a 10. század második felében ellenoffenzívát indítani. Bizánc földrajzi helyzete és története szorosan összefüggött Konstantinápolyval, a császárvárossal. A város fekvése, építésze és gazdagsága messze földön híressé tette.

A bizánci császár a Római Birodalom örököse. A bizánci császár Isten által kiválasztott uralkodó, aki törvényhozói hatalommal bírt. Rendelkezett a közigazgatás és a sereg felett, valamint az egyházi ügyekbe is volt beleszólása. A bizánci egyház élén a konstantinápolyi pátriárka állt, egy teljesen kiépített szervezettel és görög nyelvű liturgiával. A monostorok szerepe a 9. századtól újra megerősödött. A konstantinápolyi pátriárka és a római pápa között a pápai primátus kapcsán komoly feszültség keletkezett, amely a 9. század második felében volt különösen éles, aztán a 10. században elcsendesedett, végül a 11. század közepén kiújulva egészen az egyházszakadáshoz vezetett. Konstantinápolyból több térítési hullám indult ki, amely a 9. században a kazárokra, ruszokra és bulgárookra terjedt ki. Ez utóbbi a dunai bulgárok esetében tartósan bizonyult. A Rusz megkeresztelése csak Vlagyimir idején vált véglegessé 989-ben. A kereszténység terjesztésében Cirill és Metód nyomán kialakították a szláv nyelvű liturgiát, így lehetőség nyílt, hogy saját nyelvükön végezzék a térítő munkát.

Konstantinápoly lakossága 200–300 ezres lehetett, de vannak 500 ezres számítások is. A Bizánci Birodalom összlakosságát 20 millióra, a Kijevi Ruszt maximum 4,5 millióra, a kelet-európai steppe lakosságát 1–1,5 millióra becsülték. Ez összesen 25–26 millió, ami fele az iszlám világnak vagy Indiának, és harmada Kínának.

⁷⁷ LEWIS 1988, 27–47; vö. CAHEN 1989; KENNEDY 2004.

Bizánc gazdasága a paraszti termelésen nyugodott, amelyet Thrákia és Kis-Ázsia területe biztosított. A városi hálózat megőrizte római hagyományait, ugyanakkor egyfajta falusiasodás figyelhető meg. A kereskedelem élénk maradt, Konstantinápoly központból tengeri és szárazföldi utak hálózták be a birodalmat. A bizánci aranypénz a kor legértékállóbb valutája, amelyre kiviteli tilalom volt érvényben. A bizánci hadrendszer a 9. század végéig a thémarendszeren nyugodott, és a szabad birtokos parasztok adták a hadsereg fő erejét. A 10. századi gazdasági virágzás lehetővé tette zsoldos haderő alkalmazását, amely a 10. században meghozta gyümölcsét, és ez jelentős területi növekedéssel is járt Arménia, a muszlim világ és Bulgária irányában. A Makedón-dinasztia Bizánc virágkorát hozta el a 10. században, amelyben a kulturális terület is részesült (Makedón-renaisszánsz).⁷⁸

Nyugat-Európa esetében csak néhány jellegzetességre utalunk. A Karoling Birodalom szétesett: a nyugati része is tartományokra hullott, a Német-római Császárság 962-ben éledt újjá. A perifériákon Anglia stabilizálódott, Skandinávia és Közép-Európa (Lengyelország, Csehország, Magyarország) pedig a kereszténység felvételével éppen csatlakozott a latin Európához, amelynek egységét a kereszténység biztosította. A latin nyelvű liturgia letéteményese a római pápaság intézménye, amely nemcsak szellemi tápot, hanem az egyházszervezet révén intézményi mintát is szolgáltatott a frissen megtérteknek. Európa gazdasága az egységesülő majorságon alapult, és alapvetően önálló szinten volt. A 10. században kezdődött a háromnyomásos gazdálkodás, amit a lovak megnövelt vonóerejével használatos nehézeke tett lehetővé. Ennek eredményei a 11. századtól lesznek érzékelhetőek. A 10. század első felében jellemző inváziók (muszlim, viking, magyar) belső bizonytalanságot eredményeztek, ami a társadalom militarizációját erősítette és egy fegyverforgató réteg kialakulását kényszerítette ki.⁷⁹

Amennyiben az ezredfordulón a civilizációk fejlettségi szintjének megfelelő rangsort állítunk, akkor annak élén Kína és az iszlám világ állt, majd ezeket követte India és a bizánci–rusz civilizáció, a sor végén pedig Nyugat-Európa szerepel. A 10. században a kapcsolatok a különböző civilizációk között szorosak voltak. Kína és a Távol-Kelet részben Ganszu, Kelet-Turkesztán, Transzoxánia és Afganisztán területén keresztül állandó érintkezésben volt Indiával, ahonnan a buddhizmus Kínába és a vele szomszédos országokba is eljutott, de tengeri úton is tartotta a kapcsolatot az indiai civilizációval. Az északi szárazföldi út nyugati folytatása az iszlám világ központjába vezetett, de a tengeren is megvolt az összeköttetés Kína és az iszlám világ között. Kína mellett India is érintkezésbe került az iszlám világgal, azután a 10. század végén a Gaznevidák behatoltak India belsejébe. Az iszlám világ a másik négy civilizációval közvetlen szomszédos volt. Bizáncot a Bagdadi Kalifátus elvágta a Távol-Kelettől és Indiától is. Nyugat pedig Bizánccal és az iszlám világgal került kapcsolatba. Így tehát a Kárpát-medencében vagy Kelet-Európában élő nomád uralkodók megbízható információkkal rendelkezhetek az iszlám világról, Bizánccal és a Nyugatról.

⁷⁸ LEWIS 1988, 48–66; vö. OLAJOS 2000, 233–252.

⁷⁹ LEWIS 1988, 67–86.

Lewis könyvének további fejezeteiben arról értekeznek, hogy a 11. és 13. században hogyan változnak meg a civilizációk közötti viszonyok. A 11. században Nyugat-Európa jelentős fejlődést mutatott, és az első keresztes hadjárat, illetve a reconquista Andalúziában már jelzi ezt az erősödő pozíciót. Az iszlám világ nyugati felén a 11. században a berber és beduin betörések felborították Észak-Afrikában a földműves-nomád egyensúlyt, ami hanyatlással járt együtt. A másik fontos jelenség a török népek térfoglalása az iszlám Keleten a Transzoxániától északra lakó török nyelvű népek iszlamizációja következtében. 962-ben Alp Tegin, a Számánida udvar török testőre Gaznába menekült, ahol megalapította a Gaznevida-dinasztiát. Utóda, Szebüktegin (977–997), és annak fia, Mahmúd (998–1030) stabilizálta hatalmukat. 1000 után elfoglalta Mahmúd Horaszánt, azonban 1040-ben Dandanakánnál a Gaznevidák súlyos vereséget szenvedtek, így hatalmi ambícióik India felé irányultak, és elkezdték annak meghódítását. A Karahanidák a Szemirecsje és a Tarim-medence török nyelvű karlukjainak utódai, akik a 10. század közepén felvették az iszlámot, majd 999-ben meghódították a Számánida területet. A szeldzsükök a 10. század második felében vették fel az iszlámot. A Transzoxánia és Horaszán környéki hatalmi küzdelmekbe bekapcsolódva 1040-ben Dandanakánnál ők győzték le a Gaznevidákat, majd nyugat felé terjeszkedtek, és 1055-ben Bagdadot is elfoglalták. Neves uralkodójuk, Alp Arszlan (1063–1072) 1071-ben Manzikertnél legyőzte a bizánciakat, és magát a császárt is foglyul ejtette, ami elindította a török törzsek beáramlását Kis-Ázsiába. Ez a hatalmas török népvándorlás nemcsak az iszlám Keletet, Indiát és Bizánc kis-ázsiai területeit érintette, hanem Kelet-Európát is. Miután Szvjatoszláv 965-ben felszámolta a Kazár Birodalmat, a Kazak-steppe nomád népei előtt lehetőség nyílt a nyugatra való vándorlásra, és a 11. század közepén úz és kun törzsek húzódtak nyugati irányba, ami kiváltotta a besenyők betelepülését bizánci területekre.

A 13. században újabb nomád hullám indult, ami még félelmetesebb hatású volt: létrejött a mongol birodalom. Ezzel párhuzamosan Nyugat-Európa is újabb expanzióba kezdett, Andalúziában a reconquista hatására a felsziget Granadán kívül keresztény uralom alá került, 1204-ben a keresztesek elfoglalták Konstantinápolyt, illetve a Baltikumban a keresztes lovagok hatoltak be. Ehhez persze nem mérhető a mongol hódítás, ami a 13. században létrehozta a világtörténelem legnagyobb kiterjedésű szárazföldi birodalmát, Kínát, az eurázsiai steppét, az iszlám világot Szíriáig – ahol az egyiptomi mamelukok állították meg őket 1260-ban – és Kelet-Európát is magában foglalta. Ennek alapján Lewis helyesen állapította meg, hogy a távol-keleti és iszlám civilizációt nagyban sújtották a nomádok hódításai és pusztításai, Bizáncot részben a 11. századi nomád támadások, részben pedig a 13. század elején a keresztesek hódítása vetette vissza. Így ezek a nomád hullámok míg Kínában, az iszlám világban és Bizáncban komoly gondot okoztak, addig Nyugat-Európa viszonylag zavartalanul erősödhetett. Valószínűleg ezek az események is hozzájárulhattak ahhoz, hogy az újkortól Európa lett a világ vezető civilizációja, és maga alá gyűrte a többieket.⁸⁰ Ehhez csak annyit érdemes magyar szempontból hozzátenni, hogy a 11. században a Magyar Királyság akadályozta meg a besenyők, majd nyomukban az úzok nyugatra

⁸⁰ LEWIS 1988.

vándorlását, és kényszerítette őket arra, hogy az Al-Dunán átkelve Bizánc területére költözzenek. A mongolok ugyan meghódították a Magyar Királyságot 1241–42-ben, de nem tudtak berendezkedni a Kárpát-medencében.

Még egy szempontra érdemes figyelni a civilizációk áttekintése során. A fentebb elmondottak tükrében egyáltalán nem véletlen, hogy a 10–11. században a kulturális virágzását élő Bizánc és a Kalifátus írástudói őrizték meg a magyarságra vonatkozó legpontosabb adatokat (*DAI*, Ğayhāni).

Visszatérve tehát a magyarság beilleszkedésére Európába, illetve a kereszténység felvételére, az valószínűnek tűnik, hogy a 10. század második felében Géza és István döntését nem a civilizációs fejlődési szint, avagy a benne rejlő perspektíva határozta meg, ugyanis a magyar udvarban Kordova vagy Konstantinápoly civilizációs előnyével tisztában lehettek, hanem nyilván más tényezők befolyásolták, amelyekre a következő fejezetben térünk ki.

Világvallások Közép- és Kelet-Európában a 10. században

A kereszténység felvétele történeti értelmezésének áttekintése nem feladatunk, csak néhány szempont felvetésére lehet jelen keretek között vállalkozni. A Dunántúl az 1. századtól a Római Birodalomhoz tartozott Pannonia néven. Amikor kialakult a Kelet- és Nyugatrómai Birodalom, Pannonia az utóbbi része lett. A római uralomnak a hunok vetettek véget az 5. század első felében. Az Avar Birodalom bukását követően a Frank Birodalom az egykori Pannoniát visszaszerezte mint a Nyugatrómai Birodalom örököse, és a Dunántúlt Oriens néven szervezték tartománnyá. Ugyanakkor a Kárpát-medence keleti fele nem volt sem római, sem frank uralom alatt, igaz, keletrómai vagy bizánci fennhatóság alá sem került. Így aztán Szűcs Jenő a régiók elméletének kidolgozása során a magyar, a cseh és a lengyel királyság nyugatról történő krisztianizálása kapcsán megjegyezte, hogy egy hosszan ható történeti tradíció eredményeként a Kelet- és Nyugatrómai Birodalmat elválasztó vonal északi meghosszabbítása – kisebb korrekciókkal – nyomán történt meg a közép(-kelet) európai régió kialakulása.⁸¹

Közép- és Kelet-Európában a 10. században három nagy vallás létezett. A kereszténység Bizáncban és a Karoling utódállamokban dominált, a 9–10. század folyamán intenzív térítés folyt a Balkánon, Közép- és Kelet-, valamint Észak-Európában. Kelet-Európában a 9. században a nagyhatalmi pozíciót betöltő Kazár Kaganátus uralkodó eliteje a zsidó hitet választotta, amely mögött nyilvánvaló politikai és kereskedelmi érdekek érhetőek tetten. A kazárok a két szomszédos nagyhatalommal, azaz Bizánccal és a Bagdadi Kalifátussal szemben döntöttek a judaizmus mellett, illetve fontos hangsúlyozni, hogy a távolsági kereskedelemben meghatározó szerepe volt a zsidó közösségeknek. A 10. században a zsidó vallású elit irányította Kazár Kaganátus nagyhatalmi szerepe megingott, és komoly területi veszteségeket szenvedett, miután a besenyők a Fekete-tengertől északra lévő területekre költöztek, valamint miután a

⁸¹ Szűcs 1997, 25. A régiókra újabban FONT 2009.

ruszok a 10. század elején északról áthelyezték központjukat Kijevbe. A kijevi fejedelem, Szvjatoszláv 965-ben megtámadta a kazárokat, és birodalmukat felszámolta. Ennek hatására a térség második nagy vallása, a zsidó elvesztette politikai támaszát, és így a Kaukázusba, valamint a Krímbe szorult vissza.

A harmadik nagy vallás az iszlám, amely a 10. században sikeresen terjeszkedett Kelet-Európában. 922-ben a volgai bulgár uralkodó, Almis fogadta a bagdadi kalifa követeit, és hivatalosan is elismerte a volgai bulgárok iszlámra való térését. Az események mögött egy hosszú folyamat volt. Az Omajjádok a 8. század első felében terjesztették ki a kalifátus határait Kínáig és a Pireneusokig. Ennek részeként kísérletet tettek Bizánc meghódítására is. Konstantinápoly két hosszú ostromot állt ki (674–678, 716–718),⁸² végül feltartóztatta a muszlim előrenyomulást Szíria északi határainál. A Kaukázuson keresztül a muszlim hódítás Kazáriát is veszélyeztette. 652-ben kelt át egy arab hadtest a Kaukázuson, de a kazárok legyőzték és visszaszorították a támadókat. Aztán 722-ben a Kaukázus északi előterében fekvő kazár főváros ellen folytatott sikeres hadjáratot az arabok, ennek következtében a kazár fővárost a Volga alsó folyásához helyezték át. 737-ben Marwān a Kaukázus két hágóján keresztül elérte az alsó Volgánál fekvő kazár fővárost, majd északra nyomulva legyőzte a kazár kagán testőrségét, és a kagánt az iszlám felvételére kényszerítette. Miután 750-ben dinasztiaaváltás következett be a kalifátusban, és az új hatalom inkább a békés kereskedelmi viszonyokat részesítette előnyben, először egy házassági szövetségkötéssel próbálkoztak, amiről már korábban esett szó, aztán 800 után megindult a Kaukázuson keresztül a kereskedelem, amelynek régészeti emlékei az ezüstdirhem-leletekben egész Kelet-Európában jól adatolhatók. Ugyanakkor a kazár kagán iszlamizációja nem volt tartós, hiszen egy évtizeddel később már nincs nyoma, és a kazár kagán az elitel együtt végül a zsidó hitre tért át. A 10. században Transzoxániában a Számánida udvar, hogy biztosítsa határait az északi nomádokkal szemben, aktív térítő politikát folytatott, amelynek első eredménye a volgai bulgárok áttérése volt az iszlámra a 10. század első két évtizedében. A volgai bulgár uralkodó számára is előnyös volt az iszlám felvétele, hiszen stabilizálta hatalmát a törzsszövetségben belül, tovább erősítette a kereskedelmi kapcsolatokat, amiből jelentős bevétele származott, illetve a kazár függőség helyett egy formális, politikailag nem érvényesíthető alárendelődést vállalt a bagdadi kalifától.

Az iszlám története szempontjából azonban nem ennek lett súlyos következménye, hanem a Számánida Emirátussal közvetlen szomszédos török nyelvű népek iszlamizálásának. A török nyelvű karlukok a 10. század közepén vették fel az iszlámot, és alapították meg a Karahanida muszlim birodalmat, ami a Számánidáktól északkeletre feküdt. Később, az ezredfordulón az új birodalom bekebelezte Transzoxániát, véget vetve a Számánida uralomnak. A Számánida udvar török testőrségéből menekültek Afganisztán területére a muszlim Gaznevida-dinasztia alapítói, akiknek meghatározó szerepe volt az iszlám India felé történő elterjesztésében. Az Aral-tónál és attól északra lakó oguzok között az iszlám a 10. század elejétől terjedt el. Sikeres politikai szerveződés után 1040-ben vereséget mértek a Gaznevidákra, és birtokba vették

⁸² KENNEDY 2007, 324–334.

Horaszán területét, ahonnan nyugat felé nyomulva 1055-ben bevonultak Bagdadba. A szeldzsükkök örökösei voltak a kis-ázsiai tartományokban az oszmánok, akiknek sikerült Kis-Ázsián keresztül áttörve hatalmukat a Magyar Királyság közepéig kiterjeszteni a 16. században.

A Számánidák iszlamizáló törekvéseinek sikerét jelzi, hogy a volgai bulgároktól délre fekvő Volga-szakasz vidékén is – amely a Kazár Kaganátus központi területének számított 965-ig, a Kazár Kaganátus legyőzéséig – az iszlám hódított tért. A Volga és a Káma összefolyásáig levő terület tehát az iszlám vallás hatókörébe került, amely egyébként összekötötte Kelet-Európát az iszlám Kelettel.

Az iszlám jelenlétét ettől nyugatra is érzékeltetni lehetett. A kijevi Rusz megkeresztelkedése kapcsán az orosz forrásokban az iszlám is felmerült alternatívaként. Sőt, a besenyők kapcsán is fennmaradt olyan tudósítás, amely szerint felvették az iszlámot, igaz szinte ugyanabban az időben keresztény térítésről (Querfurti Brunó) is van adatunk. A Kárpát-medencében élő magyarság a kelet-európai muszlim kereskedőkkel szoros kapcsolatot tartott fent, és a magyar fejedelemségben is jelentős számú muszlim közösség élt.⁸³ Ez persze nem azt jelenti, hogy reális esély lett volna az iszlám felvételére, csupán azt jelzi, hogy ilyen lehetőség felmerülhetett. A mongol hódítást követően az Arany Hordában Berke (1257–1266), majd Özbek kán (1313–1341) az iszlám felvételével ezt az alternatívát valósította meg, igaz, hogy ezt nagyban befolyásolta, hogy az Arany Horda központja a Volga alsó folyásánál volt.⁸⁴

A keresztény térítés két irányból érte Közép- és Kelet-Európát. A bizánci missziókat Konstantinápolyból irányította a császár és a pátriárka szoros együttműködésben. A nyugati térítés Róma kezében volt, azonban a frank, illetve később a német-római császárnak nem ott volt a központja. A keresztény térítés a vallás univerzális igényéből táplálkozott, ugyanakkor a sikeres missziók egyházi oldalon szervezeti kérdéseket vetettek fel, azaz a krisztianizált terület kinek a *iusdictio*nja alá tartozik, aminek politikai vonatkozásai is voltak, mivel a Konstantinápolyból felvett kereszténység Bizánc iránti elkötelezettséggel járt, míg a pápai térítés mögött a Német-római Birodalom állt. A térítés egyházpolitikai és annak hatalmi konstellációival a 9–10. században a keresztény hitre tért fejedelmi udvarokban tisztában lehettek, ugyanakkor annak hosszútávú kulturális és civilizációs hatásával csak az utókor szembesülhetett. Az egyházon belül folyó viták és különbségek a pápa és a konstantinápolyi pátriárka között a 9. század második felében ugyan kiéleződtek, de utána elsimultak. A döntő változás, vagyis az egyházszakadás, a *schisma* 1054-ben következett be, tehát addig a kereszténység egységes volt.⁸⁵ Ugyanígy az a kérdés, hogy a pápa vagy a német-római császár játszott-e meghatározó szerepet a keresztény misszióban, az 1070-es évektől válik fontossá a forrásokban is, mivel ekkor éleződött ki a pápaság és császárság primátusának kérdése.⁸⁶ Mindez azért fontos, mert meg a szakirodalomban is előfordul, hogy a későbbi események ismeretében olyan

⁸³ ZIMONYI 2001a, 92.

⁸⁴ ZIMONYI 2009, 11–28.

⁸⁵ KRISTÓ 2000, 8.

⁸⁶ KRISTÓ 1993, 108.

szempontokat és politikai terveket vetítenek vissza, amelyekről a korszak elitjének fogalma sem volt. Meggondolásra érdemes Althoff III. Ottóról írt könyvének figyelemztetése is. A középkori uralkodókról alkotott kép azt mutatja, hogy elsősorban a béke (*pax*) és igazság (*iustitia*) fenntartása volt a legfontosabb cél, amit követett a többi kötelesség, az egyház védelme, a szegények, gyengék és védtelenek oltalmazása. Csak a legritkább esetben lehet forrásszerűen kimutatni, hogy hosszútávú politikai koncepciókat alkottak volna, és azt következetes politikával megvalósították volna. Felmerül, hogy modern kori tapasztalatokat vetítünk vissza olyan korszakba, amikor azok nem voltak jellemzőek.⁸⁷

A bizánci térítés első hulláma a 9. század második felében érzékelhető, amikor kísérlet történik Kazária, a ruszok, a Balkán és Morávia krisztianizációjára. Ennek eredményeképpen a dunai bulgárok Bizánctól vették fel a kereszténységet.

861-ben Phótiosz pátriárka kezdeményezésére Konstantint (Cirill) a kazárokhöz küldték egy hitvitára a zsidókkal és a muszlimokkal. Először Kherszonba utazott, majd onnan tovább a kazár uralkodóhoz, ahol szerény vallási eredményeket ért csak el. Ellenben a követküldés mögött a vallási célokon túl az lehetett, hogy a bizánci politika biztosítani akarta magát a rusz fenyegetés esetén, ugyanis a kazároknak szövetségest látott a ruszokkal szemben.⁸⁸

Konstantin tevékenysége sokkal sikeresebb volt a morváknál. Phótiosz és III. Mihály bizánci császár 862-ben Konstantint és Metódot Moráviába küldte, miután Raszisztzláv ellen a keleti frank uralkodó, Német Lajos a dunai bolgárokkal szövetségre lépett. Moráviába Bajorországból érkezett a kereszténység, ezért Raszisztzláv Bizánc felé tájékozódott, hogy a keleti frank függést ellensúlyozza, vallásánitokat, de elsősorban püspököt kért. A két testvér az új írás kialakítására tett kísérletet, ami a szláv nyelven való ige hirdetéshez szükséges volt. 863-ban a helyszínen belátták, hogy Raszisztzláv próbálkozása a latin egyháztól való elszakadásra nélkülözi a reális lehetőséget, és ezért a pápával kezdtek egyezkedni. 867-ben Rómába utaztak, ahol a pápa engedélyezte a szláv nyelvű ige hirdetését, és a német püspököktől független, közvetlenül Rómának alárendelt érsekség szervezésére adott engedélyt, de Konstantin meghalt Rómában (869). Testvére visszatért ugyan, azonban a német püspökök akadályozták tevékenységében, és 885-ös halála után tanítványait kiűzték Moráviából, akik Bulgáriába menekültek. Konstantin és Metód tevékenysége kulturális szempontból rendkívül fontos, hiszen a szláv nyelvű liturgia – valamint a szláv írásbeliség – kialakításában döntő szerepük volt.⁸⁹

864-ben Borisz bulgár uralkodó frankokkal való szövetségét ellensúlyozandó III. Mihály bizánci császár felvonultatta hadait Bulgária ellen, mire Borisz behódolt, és 865-ben Bizánctól vette fel a kereszténységet, és Bulgáriába térítő püspök is érkezett. A bizánci térítés ellen komoly méretű felkelés tört ki, amelyet a bulgár uralkodó kegyetlenül leverte. Miután Borisz nem kapott engedélyt Bizánctól bulgáriai patriarchátus létrehozására, 866-ban a pápához és Német Lajoshoz fordult, de érseki rangot

⁸⁷ ALTHOFF 2003, 18–19.

⁸⁸ NOONAN 2006, 156.

⁸⁹ OBOLENSKY 1999, 174–187; FONT 2009, 244–247.

ők sem voltak hajlandóak megadni. Végül 870-ben dőlt el a kérdés, amikor a bulgár egyházat a konstantinápolyi pátriárka alá rendelték.⁹⁰

A bizánci térítő politika a ruszok felé is érvényesült, a ruszok 860-as támadása után nem sokkal rusz követség járt Konstantinápolyban, amely a Rusz megkeresztelését kérte, ami meg is történt. A megtérésről tudósít Phótiosz is egyik 867-es körlevelében, ahol megemlítette, hogy a bulgárok mellett a ruszok is felvették a keresztiséget. Bíborbanszületett Konstantinnak nagyapjáról, I. Baszileoszról írt életrajzában van még néhány ide vonható adat. Az orosz forrásokban szinte semmi nyomot nem hagyott ez a megkeresztelkedés.

Az első nagy térítési hullám után a 10. század közepétől van egy újabb aktív térítő-hullámról adatunk, amely elsősorban a ruszokra és a magyarokra irányult. A kijevi Ruszban Igor halála után felesége, Olga a 950-es (957) években Konstantinápolyba látogatott, ahol felvette a kereszténységet, és Bíborbanszületett Konstantin kétszer is fogadta. Sajnos a részletek nem ismertek, de nyilván szó eshetett a Rusz helyéről a bizánci egyházi rendszerben. Mindenesetre a tárgyalások nem lehettek túlságosan eredményesek, hiszen Olga követei 959-ben Ottó királynál is jelentkeztek, és püspököt és papokat kértek a térítéshez. 960-ban Frankfurtban a Szent Alban-kolostorból való Libutiust a ruszok püspökévé szentelték, de ő még indulás előtt elhunyt, így aztán Adalbertet szentelték püspökké, aki el is utazott, de 962-ben visszatért, jelezve, hogy nem járt sikerrel. Olga ezzel a misszióval sem lehetett elégedett. Fiát és utódát hiába próbálta rávenni a keresztiségre, de őt végrendelete értelmében keresztény módra temették el 969-ben. Szvjatoszláv ragaszkodott a pogány hitvilághoz. Halála után Jaropolk (972–980) vette át a hatalmat Kijevben. 976/77-ben II. Ottó császár a bajor herceg ellen, aki a csehekkel és lengyelekkel lépett szövetségre, Jaropolkkal felvette a kapcsolatot és házassági ajánlatot tett, unokáját, Richlint adná feleségül, amennyiben Jaropolk felveszi a kereszténységet. A házasság azonban meghiúsult, mert közben Jaropolkot 980-ban Vlagyimir legyőzte és megölette.

Vlagyimir megkeresztelkedésének eseménytörténetét a lengyel történész, Andrej Poppe tisztázta: 986. augusztus 17-én a 28 éves II. Baszileiosz császár Szófia közelében súlyos vereséget szenvedett. Az elégedetlenkedő bizánci előkelők kihasználva a helyzetet két trónbitortól állítottak, és Kis-Ázsiát hatalmuk alá vonták. Ilyen külső és belső fenyegetés hatására fordult Baszileiosz Vlagyimirhoz. 987 július–augusztusában érkezett meg követe Kijevbe, aki a következő szerződést kötötte: Vlagyimir a császárnak katonai segítséget nyújt, egyrészt katonai alakulatot küld Konstantinápolyba, másrészt maga indul Kherszon ellen, mivel a lázadó, aki a Fekete-tenger egész déli partját a kezében tartotta, nyilván kiterjesztette ide is a hatalmát. A császár a segítség fejében nőtestvérének kezét ígérte Vlagyimirnak. Ez azonban csak akkor érvényes, ha Vlagyimir magát és népét megkereszteli. A rusz egyház saját metropolitát kap, aki a konstantinápolyi pátriárkának van közvetlenül alárendelve. Mindkét fél érdekelt volt a szerződésben. A császárnak hatalma megtartása volt a tét, míg Vlagyimirnak rendkívül jelentős hatalmi státusz elérését tette lehetővé az egyezés, ugyanis a bíborbanszületett hercegnek csak kivételes esetben mehetett hozzá idegen uralkodó-

⁹⁰ OBOLENSKY 1999, 110–125; BALOGH 2009, 73–75; FONT 2009, 249–250.

hoz. Elég, ha arra utalunk, hogy csak Nagy Ottó császár fiának, II. Ottónak sikerült bizánci hercegnőt feleségül vennie.

Vlagyimir 988. január 6-án keresztelkedett meg, és a keresztségben a Vaszilij nevet vette fel, amely részben az egyházatya Baszileiosz, részben pedig az akkori bizánci császár nevével állhatott kapcsolatba. Valószínűleg a fejedelem pogány környezete is ekkor, vagy röviddel ezután megkereszteltetett. Ezzel a házasság feltétele adott volt. 988 tavaszán Vlagyimir 6000 harcosból álló sereget küldött Konstantinápolyba, amely 988 júniusában meg is érkezett oda. Ezzel egy időben indulhatott útnak Anna Kijevbe. Vlagyimir seregével a Dnyeper zátonyaihoz ment a mennyasszony és kísérete elé, hogy tisztelegjen előtte, illetve hogy megvédje őket egy esetleges besenyő támadástól. 988 nyarán lehetett az esküvő, amelyet megelőzhetett Kijev lakosságának tömeges megkeresztelése a Dnyeperben. A hatezres rusz sereg és Baszileiosz császár csapatai 989 februárjában meglepetésszerűen támadtak Khriszopolisznál és csatát nyertek. Tíz hét múlva pedig 989. április 13-án Abüdosznál verte meg a császár lázadó ellenfelét, akivel szívroham végzett. 988 őszén Vlagyimir ostrom alatt tartotta a lázadókhöz tartozó várost, Khorizont 989. április 7. és július 27. között, miután a lázadó meghalt, és az ellenállás értelmetlenné vált, a város behódolt. Ennek ellenére Vlagyimir kifosztotta, és számos egyházi relikviát és ikont vitt Kijevbe.

Itt egy hosszabb folyamat végpontjáról van csupán szó, amely legalább egy évszázaddal korábbról indult. A 865 körüli első megkeresztelkedés nyilvánvalóan csupán a politikai vezetés legfelső szintjét érintette, és egy hatalomváltás elég volt ahhoz, hogy nyomtalanul eltűnjön. A 10. század első felében az intenzívvé váló kereskedelmi és hadi kapcsolatok során többen megkeresztelkedtek, azonban a fejedelmek varég és szláv kísérete kitartott a pogány hit mellett, és még Olga megkeresztelkedése sem tudott ezen változtatni. Vlagyimir a hatalom megszerzése miatt először a pogány hitvilághoz ragaszkodott, testvére, Jaropolk kereszténységre hajló politikájával szemben. De nemsokára be kellett látnia, hogy a pogány irányzat felkarolása tartósan nem lehet sikeres.

A földrajzi helyzet egyértelműen Bizánc felé orientált, miután a központ Kijevbe helyeződött át, és a fő kereskedelmi út a Dnyeperen keresztül vezetett. Vlagyimir megkeresztelkedésekor Kijevben létrehozták a 60. metropóliát, amely a konstantinápolyi pátriárka hatalma alatt állt. Ezzel Kelet-Európa egyik legjelentősebb hatalmi centruma és lakossága is Konstantinápoly felé kötelezte el magát, ami lehetővé tette a szláv liturgia és nyomában a szláv nyelvű irodalom kialakulását.⁹¹

A morvák esetében a bizánci misszió kudarca nyilvánvaló a földrajzi adottságok révén, ugyanis az a terület sohasem tartozott Bizánchoz, ráadásul a német területekkel volt szomszédos. Bulgária területe hagyományosan bizánci érdekszféra, tehát politikailag nem engedhette, hogy Róma és a frank utódállamok felé orientálódjon, habár a bulgár uralkodó ezt a lehetőséget igyekezett kihasználni. A Kijevi Rusz esetében, mint láttuk, geopolitikai és kereskedelmi szempontból Bizánc volt a legkedvezőbb választás, de azért Vlagyimir és elődei a német területek felé is tájékozódtak, sőt az iszlám alternatíva lehetőségként szintén jelen volt.

⁹¹ MÜLLER 1987; FONT 2009, 250–254.

A Kárpát-medencei magyarság esetében a kereszténység térhódítására⁹² a kezdeményezés Bizánctól jött. 946/47-ben az Árpád-dinasztia képviselőjében Termacsu és a harmadik méltóságot viselő Bulcsú járt Bíborbanszületett Konstantinnál, és Bulcsú felvette ott a keresztiséget, Termacsu esetében erről nincs híradás, csak feltételezik, hogy ő is megkeresztelkedett. Néhány évvel később, 953-ban Gyula járt Konstantinápolyban, és a keresztiség elfogadásával egy görög térítő püspök, Hierotheosz is elkezdte működését feltehetően a Gyula uralta területen.⁹³ A 955-ös augsburgi vereség következtében Bulcsút kivégezték, és ennek híre eljutott Bizánctba, ugyanis 955 végén Bíborbanszületett Konstantin követeket küldött Ottóhoz. Ehhez kötötték egyes kutatók, hogy 957-ben Bizánc is megtagadta az évpénz kifizetését a magyaroknak. Ez magyar részről újabb fegyveres akciót váltott ki, amely során 958-ban az Apor vezette sereg Konstantinápoly falaiig hatolt. Innentől 970-ig a magyarok több hadjáratban vettek részt Bizánc ellen, így a magyar–bizánci viszony ellenséges volt.

Nyilván ennek is része lehetett abban, hogy a magyar fejedelmi udvar nyugat felé kezdett tapogatózó tárgyalásokat. Ennek első jeleként Taksony fejedelem bulgár származású követe 963-ban megjelent Rómában XII. János pápánál, aki egy Zacheus nevű térítő püspököt bízott meg a magyarok megtérítésével. A pápa és Ottó császár közötti ellentét azonban olyan éles volt, hogy Ottó emberei Capuában a pápai küldöttséget elfogták, és a pápai levelet elkobozták, ugyanakkor a következő évi zsinaton Zacheus mint térítő püspök részt vett.⁹⁴

A kezdeti lépések után Géza fejedelem uralma hozta meg az áttörést. 970-ben lezárult az utolsó kalandozó hadjárat a Balkánon, ráadásul a győztes bizánci császár a német-római császárral házassági szerződés kötött, amelynek következtében 972-ben Theophanu görög hercegnő és II. Ottó egybekeltek. Géza – akinek felesége, a Gyula leánya, Sarolt keresztény volt, mégpedig a bizánci térítésnek köszönhetően – követeket küldött Ottó császárhoz a béke ügyében. Ottó feltételeként szerepelhetett a kereszténység felvétele, ugyanis 972-ben már térítő püspökké szenteltette Prunward Sankt Gallen-i barátot, és levelet küldött Piligrim passzai püspöknek, akinek a területe a magyarokkal volt szomszédos, hogy mindenben segítse a missziót. A térítő püspök megkeresztelte Gézát, aki keresztény uralkodóként küldte követeit a 973-as quedlinburgi fejedelmi találkozóra. Prunward térítő püspök a mainzi érsekséghez tartozott egyházilag, akárcsak az Olga részére küldött térítő püspök, és a prágai püspökség is, ami jól illusztrálja a császári befolyást az egyházi ügyekre. Ugyanakkor voltak törekvések a salzburgi érsekség és a passzai püspökség részéről, hogy a szomszédos magyar fejedelemség egyházi szervezetének vezetését megszerezzék, de nem jártak sikerrel. Géza fejedelem művét fia fejezte be.⁹⁵

Vajk, aki a keresztiségben az István nevet kapta, a német szövetség zálogaként 996-ban a bajor hercegnővel, Gizellával házasodott össze III. Ottó császár beleegyezésével. Gizella lovagok és papok kíséretében magyar földre költözött. Ezzel Géza műve

⁹² GYÖRFFY 1984, 680–815; KRISTÓ 2000, 7–17; MAKK 2002, 89–95.

⁹³ GYÖRFFY 1984, 681–684; MAKK 1996, 17; MORAVCSIK 1984, 85.

⁹⁴ GYÖRFFY 1984, 712–713. A misszió legutóbbi részletes elemzése: KOSZTA 2010, 219–233.

⁹⁵ GYÖRFFY 1984, 726–733; MAKK 1996, 30–38.

beteljesedett, és röviddel ezután, 997-ben el is hunyt. Istvánnak a trónért Koppánnyal kellett megküzdenie, és a győzelem után került sor a keresztény királyság megalapítására. III. Ottó és nevelője, II. Szilveszter pápa Rómában tartózkodott, amikor 1000-ben megérkezett a magyar követség. III. Ottó koronát küldött, ami a keresztény királyság létrehozását jelképezte, míg a pápa áldást adott az érsekség alapítására, azaz a magyar egyházszervezet kiépítésére.⁹⁶ Újabban a lándzsa jelentőségére is felhívták a figyelmet.⁹⁷ Mindenesetre ezzel eldőlt végérvényesen, hogy a magyar királyság a latin rítusú Nyugat része lett a csehekkel és lengyelekkel párhuzamosan.⁹⁸

Természetesen nem konkrét eseményekről, hanem folyamatról van szó. A koronázás után került sor 1003-ban az erdélyi Gyula legyőzésére, végül pedig a szintén görög rítusú Ajtony legyőzése zárta a belső konszolidációt. Ezzel párhuzamosan István a bizánci kapcsolatok jelentőségét és fontosságát világosan érzékelt, és II. Baszileiosz szövetségese lett annak bulgárok elleni harcában. István Bizánc-barát politikájának az eredménye Imre herceg bizánci hercegnővel való házassága.⁹⁹ A magyar királyság politikájának a Balkán és Kelet-Európa irányába mindig nyitottnak kellett maradnia, hiszen ezek a területek közvetlen szomszédságuk révén állandó figyelmet és aktivitást követeltek.

⁹⁶ GYÖRFFY 1984, 745–763; MAKK 1996, 40–51.

⁹⁷ BÓNA 2000, 84–87; KOVÁCS 2001, 99–128.

⁹⁸ FONT 2009, 233–236, 238–241.

⁹⁹ GYÖRFFY 1984, 814–815; MAKK 1996, 59–60.

Összegzés

A magyarság legkorábbi története a Volga és az Ob közötti területhez kapcsolódik. A finnugor nyelvészet megállapította, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közül az ugor nyelvághoz tartozik, így a magyar nyelvű közösségek a legközelebbi nyelvrokonaik, azaz a hanti és manysi nyelvű csoportokkal élhettek együtt az Ob és a Középvolga között. Az ősmagyar nyelv kialakulása a Kr. e. 1. évezred első felében mehetett végbe. A nyelvtudományban a nyelvrokonság egy fogalmilag körülírt és megalapozott terminus, amelynek érvényességi körét szigorúan meghatározták. Nagyon gyakran előfordul azonban az, hogy ezt a modellt alkalmazzák a népek közötti rokonságra is. Holott szociológiailag népen általában egy olyan nagyobb csoportot értünk, amelynek tagjai személyesen nem ismerik egymást, így annak összetartó erejét, kohézióját valamilyen közösen elfogadott fikció biztosítja. A mi-tudat hordozója a vérségi köteléken alapuló modell (család, nemzetség), amelyet kivetítenek az egész közösségre, így ez nyilvánvalóan fikciósá válik, és nem beszélhetünk tényleges rokonságról. Ez az elképzelés általában valamilyen eredetmítoszban ölt testet. Az eredetmítosz mellett, mint erre Szűcs Jenő is felhívta a figyelmet, a közös kultúra és nyelv a másik két meghatározó elem, ugyanakkor az etnikai kialakulás folyamatának alapvető kelléke a szilárd politikai keret. Anthony D. Smith a nemzetről írott összefoglaló munkájában az etnikumot a következőképpen határozza meg: „önálló nevet viselő lakosság közös eredetmítoszzal, történelemmel, specifikus területtel és szolidaritásérzéssel”. Az etnikum vagy nép esetében rokoni viszony már önmagában fikció. Ezek után nyilvánvaló, hogy két nép közötti rokoni kapcsolat felállítása fogalmilag képtelenség. Miután az etnikum szempontjából két fontos meghatározó jellegzetességben, azaz a nyelvrokonság és az eredetmítosz vérközösség-képzetében, explicit módon a rokonság használható fogalom, az a látszat keletkezett, hogy lehet néprokonságról is beszélni. Ráadásul ezt a nyelv maga is rögzítette, és a modern korban a nyelv és nemzet között szoros összefüggés látható. Így aztán szinte észrevétlenül a nyelvrokonság átalakul néprokonsággá, még olyan esetekben is, amikor a szerző tudatában van annak, hogy a nyelvtörténetet nem lehet azonosítani a néptörténettel. Nem beszélhetünk azonban rokon népekről, hanem csupán rokon nyelvet beszélő népekről. Mikor finnugor népet említ a tudomány, akkor valójában finnugor nyelvet beszélő közösségről van szó. Ez tulajdonképpen egyszerűsítés, ami azonban nehezen megy át a köztudatba.

A kérdés persze az, hogy a magyar nyelvben fennmaradó jövevényszavak, amelyek részben a magyarsággal kapcsolatba került idegen nyelvű népek, részben a honfoglaló magyarság kialakulásában részt vevő török (kabar, berszil ~ bercel stb.), iráni (alán, hozrezi ~ káliz) és szláv nyelvű csoportok emlékeit őrzik, vajon részesei-e a magyarság korai történetének, miután körükben a magyar nyelv dominánssá vált, és ezek a más nyelvű csoportok nyelvileg asszimilálódtak. Nyilván történetileg tarthatatlan az az álláspont, hogy ezeket kizárjuk a magyar nép korai történetéből. Egyértelmű, hogy a kelet-európai török, iráni és szláv nyelvű népek és közösségek 5–10. századi történetének tanulmányozása elengedhetetlen a honfoglaló magyar nép létrejöttének kutatásában.

A forrásokban a 10. századtól a Volga–Káma-vidéken kimutatható egy magyar néprész. Erről legkorábban a muszlim források számoltak be. A Balhī-hagyomány a 10. század első évtizedeiből már egyértelműen kétféle magyarokról tud: a Volgától keletre és a Kárpát-medencében élő magyarságról. Ez a hagyomány egészen a mongol korig nyomon követhető a muszlim forrásokban. A domonkos rendi szerzetes, Julianus közvetlenül a tatárjárás előtt találta meg a Volga–Káma-vidéken maradt magyarokat, akikkel beszélgetni tudott magyarul, és akiknél még élt az a tudat, hogy „a magyarok tőlük származnak”. Julianus a középkori gondolkodásnak megfelelően értelmezve a helyzetet, a magyarság bölcsőjét a megtalált keleti magyarság területére helyezte. A Jugria-elmélet, amely az orosz krónikások névhasználatán alapuló teóriája, a Julianus által őshazának tekintett vidékhez kapcsolódva, sőt, azt erősítve vált tévesen egy ideig elfogadott tudományos tézissé, ami ma már csak tudománytörténeti érdekesség.

Mindazonáltal a Volga–Káma-vidéken élt, a nyelvtörténet által kikövetkeztetett ősmagyar nyelven beszélő csoportok és a 10. századtól a 13. századig adatolható keleti magyarság viszonya tisztázatlan. Az ősmagyar nyelvet beszélő csoportok közül a többség részt vett a magyar etnogenezisben, ugyanakkor szinte biztosan feltételezhető, hogy egyes közösségek helyben maradtak. A 9. században az írott forrásokban már megjelenő magyar nép kialakulását történeti szempontból két-háromszáz évre tehetjük, kb. ennyi szükséges a gentilis tudat kialakulásához. A magyarság egy töredéke, valószínűleg a 9. század végén elszakadva a népalakulat zömétől, északra húzódott, ahol több mint három évszázad múltán Julianus rájuk talált. Felmerül a kérdés: vajon a Volga–Káma-vidéken maradt ősmagyar nyelvű csoportok és a 9. század végén betelepült magyar diaszpórák között volt-e valamiféle kapcsolat? Sajnos, erre nem tudunk válaszolni. Azért is rendkívül bonyolult a helyzet, mert a magyar nyelv kialakulása és a Volga-vidéki magyar töredék megjelenése között másfél-kétezer év különbség van, amelynek történeti áthidalása források hiányában jelenleg reménytelen vállalkozásnak tűnik.

A korai magyarokra vonatkozó írott forrásokkal csak a 9. század derekától, inkább második felétől rendelkezünk, így a magyarság 5–8. századi történeti-földrajzi kereteit alapvetően a magyar nyelv török jövevényszavainak tanulságai és Kelet-Európa történetének adatai segítségével rekonstruálták.

Az oszmán kor előtti török jövevényszavainkat két rétegbe sorolták a nyelvtörténészek: a honfoglalás előtti és az ún. középső rétegbe. A kronológiai különbség mellett mindazonáltal az átadó nyelv szempontjából a korai, vagyis a honfoglalás előtti

réteg esetében bolgár-török vagy csuvasos típusú török átadó nyelvre gondoltak, míg a középső rétegre a besenyő és kun vagy csak a kun elnevezést használják. Miután Gombocz Zoltán, majd nyomában Németh Gyula is abból indult ki, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavaink csuvasos vagy bolgár-török típusúak, úgy vélték, a köztörök kritérium alapvetően a középső réteg török jövevényszavaira jellemző, mivel történetileg ismert volt, hogy a besenyők és kunok betelepültek a Kárpát-medencébe és beolvadtak a magyarságba. Mivel a kunok nyelvét ismerjük, a besenyőkről pedig feltételezzük, hogy nyelvük köztörök volt, így nyelvi szempontból a tétel védhető. Van azonban egy logikai probléma: a besenyő–kun réteg minden bizonnyal köztörök szavakat tartalmaz, de felmerül a kérdés, vajon kizárható-e, hogy a honfoglalás előtt nem kerülhettek köztörök elemek a magyar nyelvbe. Eddig abból indultak ki, hogy amelyik jövevényszó köztörök kritériummal bír, az a középső rétegbe tartozik.

A korai magyarság történeti útját meghatározó koncepció arra épült, hogy a magyarság csak olyan török nyelvű népekkel érintkezhetett, amely bolgár-török nyelvet beszélt. Gombocz Zoltán és Németh Gyula a nyelvtörténeti érvekre épített rendszere értelmében csak a volgai bulgár terület és a Fekete-tenger környéki bulgár–ogur–onogur területek jöhettek szóba. Az is meghatározó volt, hogy Gombocz Zoltán a kazár nyelvet köztöröknek tartotta. Ennek következtében úgy vélte, hogy a magyarság 600 és 800 között a volgai bulgárokkal volt szoros kapcsolatban, majd onnan költözött a Fekete-tengerhez, vagy 463 táján az onogurokkal elköltözött a Volgavidékéről a Kubán folyóhoz, és onnan 600 táján nyugatabbra vonult, hogy elkerülje a kazárokat.

A kazár nyelvet Gombocz Zoltán nyomán Németh Gyula is köztöröknek határozta meg, míg újabban Ligeti Lajos és Róna-Tas András csuvasosnak vagy bulgár-töröknek vélik. Az új eredmények tükrében a kazár nyelv köztörök voltára felépített, a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavai átvételének hagyományos történeti koncepciója megdőlt, így a 9. századot megelőzően a magyarság szálláshelyének megállapítását más módszerekkel kell megkísérelni.

A magyar nyelv török jövevényszavai lehetőséget adnak bizonyos történeti következtetések levonására. Ezek közül a növény- és életföldrajz, az átvett szavak kultúrtörténeti tanulságai, illetve a kronológiai rétegek és lehetséges nyelvjárások elválasztása érdemelnek külön figyelmet. A fa- és más növényneveink, halneveink, a szőlő- és borkultúránk arra utal, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásában a Kaukázus előtere fontos szerepet játszhatott. Kultúrtörténeti szempontból az állattenyésztés, solymászat, társadalmi, politikai és vallási élet török jövevényszavai egy hagyományos nomád társadalom meglétére utalhatnak, ugyanakkor a mezőgazdasággal kapcsolatos terminusok magas színvonalon álló földművelésre, kertészetre, szőlő- és borkultúrára utalnak, ami túlmutat a nomád életmód keretein. A jövevényszavak kronológiájának és rétegeinek alapján Ligeti Lajos, nyomában Róna-Tas András és Berta Árpád három-négyszáz éves nyelvi érintkezést lát indokoltnak. Nem véletlenül helyeznek ekkora súlyt a magyar nyelv török jövevényszavaira a magyarság 7–9. századi történetében.

A kelet-európai steppe 4–10. századi történetének nyugati, bizánci és muszlim forrásai értesüléseinek jellegét és megbízhatóságát alapvetően a nomádokkal szomszéd-

dos letelepült hatalmak politikai, vallási, kereskedelmi, diplomáciai érdekei határozták meg. A nyugati, vagyis a latin nyelvű források a Kárpát-medencében és ritkábban a Fekete-tengertől északra található stepperégióban zajló eseményekről számoltak be. A bizánci szerzők, mivel a Balkán, a Krím félsziget és a Kaukázus nyugati fele birodalmuk érdekszférájába tartozott, az ott és a szomszédos területeken folyó események miatt az egész kelet-európai steppe eseményeiről megbízható adatokkal rendelkeztek. A muszlim források érdeklődése mögött először a katonai szempontok domináltak, ugyanis a Kaukázuson átkelve a 8. század első felében többször is kísérletet tettek a Kaukázus északi előterének meghódítására. Később a kereskedelmi kapcsolatok, illetve a térítés kapott nagyobb hangsúlyt. Ekkor a Kaukázuson keresztül menő kereskedelem, illetve a Számánidák kereskedelmi és vallási politikája, valamint a Kordovai Kalifátus diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatai révén gyűjtöttek értékes adatokat Kelet-Európáról.

A magyarság korai történetének szempontjából ugyanakkor fontos megállapítani, hogy mind a bizánci történetírás, mind a keleti szerzők kevés használható információt szolgáltatnak Kelet-Európa történetének 8–9. századi korszakáról. A 8. század első felében jelentős átrendeződés következett be Eurázsia történetében. Az iszlám közép-ázsiai térhódításával Transzoxánia muszlim kézre került, és a muszlimok 751-ben Talasznál Kínával kerültek szembe. A 8. század közepén az ujjurok megdöntötték a Türk Kaganátust. Kínában pedig az An-lu-san-féle lázadás következtében a Tang-dinasztia történetének új szakaszába lép, amely a korábbi nagy expanzív politika végét jelentette. A politikai átrendeződésnek a forrásanyagra is döntő befolyása volt, ugyanis 760-tól mintegy másfélszáz évre az információk rendkívüli módon lecsökkentek. Míg 760-ig a kínai, muszlim, szogd, sőt türk források viszonylag bőségesen adtak hírt a területen végbemenő eseményekről és folyamatokról, ezután a 10. század elejéig nagyon gyér anyag áll a kutatás rendelkezésére. A bizánci történetírásban a 7. század végétől a 9. század elejéig komoly visszaesés van, ami egybeesik a képprombolók és képimádók közötti viszály, illetve a kalifátus elleni háborúskodás időszakával. A korabeli források hiányát feltehetően a vallási és háborús körülmények miatti pusztulással lehet magyarázni.

A korai magyarság történetének legfontosabb bizánci forrása Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzása* című művének három, magyarokkal foglalkozó fejezete. A magyarokkal kapcsolatos részek áttekintésére, illetve a kutatások állásának bemutatására vállalkoztam, két esetben pedig a keleti vonatkozások értelmezésében lehetett továbblépni. Elsőként a tudósításokban szereplő magyar névanyagot, a forrás összeállítójának nyelvhasználatát és a felhasznált források kutatásának állását mutattam be. A 38. fejezet a magyarság korai történetének elbeszélése, amelynek értelmezése meghatározza azt a koncepciót, amelyre történetünket felépíthetjük. Az értelmezés első kérdése, hogy a tudósítás történetileg minden részletében valóság-hű elbeszélés-e. Ha hitelesnek fogadják el a téma kutatói, akkor úgy vélik, hogy a fejezetben leírtak 20–70 év közötti időszak alatt történhettek. Ha pedig úgy gondolják, hogy a mitikus jelleg a meghatározó, akkor 150–230 év körüli időtartam is szóba jöhet. Mivel a történet központi eseménye a szavartoi aszphaloi–kangar háború, ennek datálása meghatározó jelentőségű. A kronológia meghatározásakor négy dátum

merült fel: az első Regino 889-es besenyő–magyar háborújához köthető; a második elképzelés 853-hoz kapcsolható, ekkor jelennek meg a szevordik (*sevordik'*) az örmény forrásokban; a harmadik elképzelés szerint a háború a 750-es évekre datálható, amikor a muszlim források szávurdokat (*sāwurdīya*) említenek a Kaukázusban történtek leírásakor; valamint a 7. századra is teszik a kangaroknak a szír forrásokban való korai előfordulására alapozva.

Miután a koncepció központi kérdése a szavartoi aszphaloi–kangar háború, megvizsgáltam a szavartoi aszphaloi-kérdést, illetve hogy mit jelent a Perzsia terminus abban az összefüggésben, hogy a szavartoi népesség kelet felé, Perzsia vidékére költözött. A szakirodalom áttekintése után vált nyilvánvalóvá, hogy Thury 1897-es tanulmánya után egyetlen armenista sem foglalkozott intenzíven a kérdéssel. Az 1980-as évektől a vonatkozó örmény forrásoknak az angol fordítása történeti kommentárokkal rendelkezésre áll. Így ezek számbavételére is vállalkoztam.

János katholikosz művében három eseménnyel kapcsolatban fordul elő a *sevordik'* név: 853-ban, a 897–901 közötti időszak történései kapcsán és 910-ben. A többi hat alkalommal csak Uti tartomány, a *sevordik'* területének neve szerepel. Eredetükről János katholikosz nem tudott sokat, a népetimológiás *heros eponymos* nem hordoz történeti információt. II. Asot 910-ben harcolt a *sevordik'* ellen, és tudni róla, hogy 914-ben fogadták a konstantinápolyi császári udvarban, s vele volt János katholikosz is. Így tehát a bizánci udvarban az örmény ügyekről naprakész információkkal rendelkeztek, amit mellel a *DAI*-nak a Kaukázus népeivel foglalkozó fejezetei is jól mutatnak, de ott a *sevordik'* neve nem fordul elő. A császár egy másik munkájában szerepel a **sevortioi* egy örmény népcsoport nevéként. Az is egyértelmű, hogy a magyarokra használt *savartoi* és az Uti tartomány népességére vonatkozó **sevortioi* azonosítása nem VII. Konstantin császártól, hanem Thurytól és Marquarttól származott.

A muszlim forrásokban előforduló *siyāwurdīya/sāwurdīya* és az örmény források *sevordik'* alakja tökéletesen megfelelő egymásnak, és a 9–10. században pontosan ugyanarra a területre helyezik őket, így ezek azonosítása megalapozott. Ugyanakkor a muszlim történetírásban e nép egy évszázaddal korábban is feltűnt, tehát már a 750–60-as években számolhatunk kaukázusi jelenlétükkel. Sőt egy új feltételezést is megkockáztathatunk: Marwān 737-ben megtámadta a Kazár Birodalmat, és a kazár törzsterületen túl, feltehetőleg az erdővidéken legyőzte a *saqāliba* nevű népet. Őket a Volga környéki finnugor nyelvű népességgel azonosítva úgy rekonstruálhatjuk a történetet, hogy egyik részük nyugatra tért ki, egy másik pedig keleti irányba menekült, míg egy kisebb csoportot Marwān vitt magával. A nyugatra húzódó csoportokat esetleg azonosíthatjuk a honfoglaló magyarság nyelvét meghatározó elemmel.

A szavartoikérdésnek másik fontos eleme, hogy hol volt Perzsia. Az eddigi kutatás alapvetően arra épült, hogy ez a Kaukázus, pontosabban Persarmenia lehet. Ha megvizsgáljuk alaposan, hogy Bíborbanszületett Konstantin mit érthetett Perzsián, akkor megállapítható, hogy a forrásként használt 7–9. századi bizánci előzményekben Irakot, Belső-Perzsia pedig Horaszánt jelentette. A császár saját korára pedig a rövid életű Szádsita-dinasztia (890–928) Azerbajdzsán, Arrán, Arménia területét magában foglaló Északnyugat-Irán területére, illetve a Buvajhida-dinasztia által

uralt Nyugat-Íránra használta úgy, hogy a Kelet-Íránban lévő Horaszánt azonosította Perzsiával, amely a Számánida-dinasztia hatalma alatt volt. Ezért feltételezhető, hogy a *DAI* 38. fejezetében szereplő Perzsiát is értelmezhetjük Horaszánnak, amit al-Bakri nemrégiben előkerült tudósítása egyértelműen alátámaszt.

Mindenesetre a *DAI* 38. fejezetének értelmezési kereteit áttekintve megállapíthatjuk, hogy még az alapkérdésekben sem sikerült egységes álláspontra jutni a kutatásnak, ugyanakkor az értelmezés terén történtek komoly előrelépések. A korai magyar történet vázának kialakítását már előre meghatározza az, hogy a 38. fejezetben elmondott történetet valós elbeszélésnek vagy mitikus elemekkel tarkított legendának tartjuk. Ezzel függ össze, hogy a története középpontjában található szavárd–kangar háborút milyen más ismert történeti eseménnyel lehet összekapcsolni. A korábbi szakirodalomban meghatározó a Regino datálására, illetve a szír forrásokon alapuló 6–7. századi időszakra épült koncepciókat feladták, mivel az előbbi Györffy György hitelt érdemlően cáfolta, míg az utóbbi esetben az elmélet kidolgozója, Czeglédy Károly maga változtatta meg a véleményét. Így a szavárdok kaukázusi megjelenése alapján maradt a muszlim források által megőrzött 750 körüli első említés, vagy az örmény forrásokban elsőként 854-ben feltűnő *sevordik*, amire a kangar–szavárd háború időpontját építeni lehet. A 750 körüli datálást kizáró érvelés nem meggyőző, tehát nincs okunk ezt a feltételezést elvetni. Ugyanakkor kérdés, hogy a kutatás, amely eddig egyértelműen a Kaukázushoz kötötte a szavárdkérdést, nem járt-e tévúton, ugyanis nem kizárt, hogy a *DAI*-ban Perzsia neve Horaszánt rejti, ami az eddigi elképzeléseket számos ponton felülvizsgálatra készíti. Nem zárhatjuk ki, hogy a Perzsia elnevezés egy általános értelemben vett Kelet fogalommal azonosítható.

A 38. fejezet mellett a 39. és 40. szól még a magyarságról. Ha összevetjük a 38. fejezet történetét, illetve a 39–40. fejezetből rekonstruálható történetet, akkor azt látjuk, hogy a honfoglaló magyarság kialakulásának két párhuzamos története áll előttünk: egy magyar (hétmagyar) szempontból előadott eredet (38.) és egy kabar változat (39–40.), amely a kabarok magyarsághoz történő csatlakozása után már helyet kap a magyarok történetében is. A két történet viszonya és történeti értelmezése számos új kérdést vet fel. A honfoglalás előtti magyarság történetének másik alapforrása a Ğayhānī-hagyomány, amely a többi kelet-európai nép mellett a magyaroknak is szentelt egy fejezetet. Ennek alapos feldolgozását egy korábbi munkámban elvégeztem. Itt csak a szövegrekonstrukció kapcsán előkerült fontosabb történeti eredményeket foglaltam össze. A párhuzamos szövegek (Ibn Rusta, Gardīzī, a *Hudūd al-‘Ālam* és al-Marwazī) alapján egyértelmű, hogy az alapszövegnek volt egy rövid változata, amelyet kiegészítettek, és így jött létre a hosszabb redakció. A kettő egymáshoz való viszonyában elsősorban tartalmi és filológiai szempontból lehetett jelentős különbség, nagyobb időbeli eltéréssel nem számolhatunk, azaz mindkét változat a honfoglalás előtti évtizedekre utal. Az alapredakciót még legalább kétszer átdolgozták, melynek során újabb betoldásokkal egészítették ki a szöveget a Ğayhānī-hagyományt képviselő szerzők. Ezekben belül három típust különböztettem meg. Van, amit a Ğayhānī-hagyomány más, azonosítható helyéről másoltak be a kései szerzők, illetve másolók. Egyes szövegrészek forrásait filológiai és történetföldrajzi megfontolások alapján tudjuk azonosítani. Ezek bizonyára a 895 előtt a magyaroknál megfordult muszlim

kereskedőktől származhattak. Végül vannak olyan betoldások, amelyeknek az eredetét ez idő szerint nem tudjuk azonosítani.

Az átdolgozások során a dunai bulgár, azaz nándor (n.nd.r) és morva, azaz marót (m.rwät) népre vonatkozó adatokat olyan szinten tudjuk azonosítani, hogy ezek a népnévalakok magyar forrásközlőkre utalnak. Történeti és földrajzi megfontolások alapján a két nép leírása még 895 előtről származott, és ezeknek csak perzsa nyelvű változatai maradtak fenn (Gardizī, *Ḥudūd al-‘ālam*). Emellett három esetben biztosan azonosítható a betoldás eredete, hiszen mindhármát a Ğayhāni-hagyomány egy másik helyéről másolták le.

Végül vannak olyan részletek, amelyek eredetét nem sikerült azonosítani. Ebbe a kategóriába soroltam az Ibn Rusta és a Gardizī által hagyományozott több részt. Ezek közül kettőt emelek ki, amelynek történeti aspektusai fontosak.

Ibn Rusta, Gardizī és al-Bakrī munkáiban a magyarság határa a Volgától keletre esik, ez nem illik bele a források földrajzi képébe. Korábban ezt az adatot úgy értelmezték, hogy az a magyarság Volgán túli korábbi lakhelyére utalna. Miután az értelmezés igen ellentmondásos, felmerült, hogy esetleg a Volga-vidéken maradt magyarságról szólna a tudósítás, és abban az esetben lehet egykorú vagy 10. századi betoldás is.

A magyar–szláv viszonyt tárgyaló tudósítás alapszövege Marwazínál és Gardizī adatainak második részében maradt meg. Ibn Rusta és Gardizī szövege alapján megállapítható, hogy ezt kétszer még átírták és kiegészítették. Ezt követően Ibn Rusta beszűrt egy nyilvánvalóan más forrásból származó információt: „Azt mondják, hogy a kazárok régebben árokkal vették körül magukat a magyarok és más, az országukkal szomszédos népek ellen.” Ibn Rusta szövegének elemzése azt mutatja, hogy az alapszöveg kétszeri átdolgozásába került be egy interpoláció a kazár–magyar viszonyról. Ez azért lényeges, mert ezen szövegrész alapján kapcsolták össze Sarkel felépítését a magyarok megjelenésével a 830-as években. Ez az érvelés az új eredmények alapján tarthatatlan.

A negyedik fejezetben a magyarságnak a Kárpát-medencébe települését és a keresztény Magyar Királyság megalapításáig tartó történetét geopolitikai, valamint nagyobb történeti összefüggések szempontjából tekintetem át.

Elsőként az eurázsiai steppe és a középkori Európa viszonyrendszerében vizsgáltam a magyarság korai történetét. A Kárpát-medence földrajzi adottsága lehetővé tette, hogy a nomadizáló lakosság a bőséges folyó menti legelőterületek miatt állandó szállásokat alakíthasson ki, és mivel a területe a földművelésre is alkalmas, a letelepedéssel ez is egyre fontosabb lehetett.

A Kárpát-medence számára kelet felől a Kárpátok hegykoszorúja természetes védelmet nyújtott. Amennyiben a medence egységes politikai vezetése alatt állott, mint például az avarok és a magyarok esetében, csak komoly erővel lehetett oda betörni. A bulgárok, később a besenyők, az úzok azért kénytelenek az Al-Duna és a Balkán-hegység közé telepedni, mert az Avar Kaganátus, illetve a Magyar Királyság szilárdan a kezében tartotta a Kárpát-medencét, ennek következtében csak kisebb bulgár, besenyő, úz csoportok költözhetek a Kárpát-medencébe, amennyiben erre engedélyt kaptak.

A Kárpát-medence elfoglalása nagyjából hasonló feltételek mellett ment végbe a hunok, az avarok és a honfoglaló magyarok korában. A Keleti-Kárpátok és Erdély hágóin tudtak a nomádok közvetlenül benyomulni, de ha ezek védelmét jól megszervezték, akkor viszont észak felől a Morva-kapun át lehetett bejutni. Először az Alföldet szállták meg, azután második fázisban a Dunántúl elfoglalására került sor.

A Kárpát-medence birtokba vétele után a hunok, az avarok és a magyarok is a szomszédos birodalmaktól különböző formákban presztízsjavakat és kereskedelmi árukat szereztek be különböző formákban: rabló hadjáratokkal, foglyok kiváltásával, béke fejében fizetett évpénzzel, kereskedelemmel. Ezek a nomád politikai alakulatok hatalmas bevételekre tettek szert. A rendelkezésre álló forrásanyagból csak becsülni tudjuk a nomádok jövedelmét, de a régészeti anyagban mindhárom esetben tükröződik a leletegyüttesekben a befolyó nemesfém. Ennek a rendszernek a fenntartása 80 éven túl egyik hatalomnak sem sikerült. Van még egy közös vonás a Kárpát-medencében élt mindhárom nomád hatalom történetében. Ez pedig az, hogy a hunok és az avarok bukása a Nyugatrómai, illetve Frank Birodalommal hozható összefüggésbe, a magyarok életmódváltása és a kereszténység felvétele pedig a Német-római Birodalommal állt kapcsolatban.

A középkori Európa kialakulásában a nomádoknak jelentős szerepük volt. Az Alpoktól északra és részben keletre élő, többségében germán nyelvű erdőlakó népesség a Római Birodalommal való érintkezés következtében nagyobb politikai egységekbe tömörült. A Nyugatrómai Birodalom belső feszültségei, illetve a hunok kiváltotta népmozgások vezettek Róma bukásához és az új királyságok kialakulásához. A nyugati szintézist a Frank Birodalom képviselte, amely kelet felé terjeszkedett. Eközben az Avar Kaganátus folytatta a steppei hagyományt a Kárpát-medencében. Az erdőlakó szláv nyelvű közösségek szimbiózisba kerültek a steppei nomád mintát követő csoportokkal a Kárpátok közelében, az Al-Dunánál pedig Bizánccal léptek kapcsolatba. A Balkánra települő szlávok többsége bizánci befolyás alá került, míg mások az egykori Nyugatrómai Birodalom területére, illetve a Kárpátoktól északra lévők a keletre terjeszkedő frank struktúra vonzaskörzetébe tartoztak. A magyar történet egyediségét az adja, hogy a magyaroknak megvolt a nomád mintájuk, ennek ellenére a közép-európai erdőlakó közösségekből kialakuló csehekkel és lengyelekkel együtt a német-római modellt követték.

Ha az ezredfordulón a civilizációk fejlettségi szintjének valamiféle rangsorát állítjuk fel, akkor annak élén Kína és az iszlám világ állt, majd azt követte India és a bizánci civilizáció, és a sor végén szerepel Nyugat-Európa. Ez azt mutatja, hogy Géza és István döntését nem a civilizációs fejlődési szint, avagy a benne rejlő perspektíva határozta meg, ugyanis a magyar udvarban Kordova vagy Konstantinápoly civilizációs előnyével tisztában lehettek, ennek ellenére nem azok mellett döntöttek.

Választ kell adni arra a kérdésre is, hogy a világvallások felvétele hogyan alakult Közép- és Kelet-Európában a 10. században. A Kárpát-medence nyugati fele a Római Birodalom, illetve később a Frank Birodalom része volt, és amint arra Szűcs Jenő a régiók elméletének kidolgozása során felhívta a figyelmet, a Magyar, a Cseh és a Lengyel Királyság nyugatról történő krisztianizálása hosszan ható történeti tradíció eredményeként a Kelet- és Nyugatrómai Birodalmat elválasztó vonal északi

meghosszabbítása – kisebb korrekciókkal – nyomán ment végbe, és alakult ki a közép(-kelet) európai régió.

Közép- és Kelet-Európában a 10. században a térítés három fő irányt követett. Keletről, a Számánida udvarból indultak ki iszlamizáló törekvések, amelyek a volgai bulgároknál, a Volga–Káma összefolyásánál sikeresek voltak. Az iszlám további nyugati terjeszkedési kísérleteit adathatjuk a kijevi Rusz és a besenyők kapcsán. A Kárpát-medencében élő magyarság a kelet-európai muszlim kereskedőkkel szoros kapcsolatot tartott fenn, és a Magyar Fejedelemségben jelentős számú muszlim közösség élt. Ez persze nem azt jelenti, hogy reális esély lett volna az iszlám felvételére, csupán azt jelzi, hogy ilyen lehetőség felmerülhetett.

A keresztény térítés két irányból érte Közép- és Kelet-Európát. A bizánci misztiókat Konstantinápolyból irányította a császár és a pátriárka szoros együttműködésben. Bizánc kísérletet tett a 9. század második felében és a 10. század derekán a Kárpát-medence megtérítésére is, azonban a 10. század második felében a pápaság és a Német-római Császárság is aktívan bekapcsolódott a térítésbe, amelynek következtében Géza és István politikája révén a magyar királyság a latin rítusú Nyugat része lett a csehekkel és lengyelekkel együtt. 1000-ben a koronázás a keresztény királyság létrehozását jelképezte, és a pápai áldás az érsekség alapítására vonatkozhatott, azaz a magyar egyházszervezet kiépítésére. A Nyugathoz való csatlakozásban nem a civilizációs fejlettségi szint, hanem inkább a hosszabbban ható történeti, geopolitikai hagyományok, illetve a rövid távú politikai érdekek játszottak meghatározó szerepet.

Bibliográfia

- AALTO, P., PEKKANEN, T. (1980), *Latin Sources on North-Eastern Eurasia* by P. A. – T. P., Part I, Wiesbaden, 1975, Part II, Wiesbaden.
- AGYAGÁSI, K. (2012), Language contact in the Volga-Kama Area, in KINCSES-NAGY, É. & BIACSI, M. (eds), *Szeged Conference. Proceedings of the 15th International Conference on Turkish Linguistics held on August 20–22, 2010 in Szeged*, Szeged, 21–37 (Studia Uralo-Altaica, 49).
- ALI-ZADE, A. A. (ed.) (1980), Fazlalláh Rašid al-Dīn, *Džāmiʿ at-Tavāriḥ*, vol. II/1, Moskva.
- ALTHEIM, F. (1951), *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden.
- ALTHOFF, G. (2003), *III. Otto*, Pennsylvania.
- ASADOV, F. M. (1993), *Arabskie istočniki o tjurkah v rannee srednevekov'e*, Baku.
- AŠMARIN, N. I. (1902), *Bolgary i čuvaši*, Kazan'.
- BAGAUTDINOV, R., HUZIN, F. (2006), Rannie bulgary na Srednej Volga, in *Istorija Tatar*, tom II, Kazan', 116–123.
- BAHRUSIN, SZ. V. (1975), Osztják és vogul fejedelemségek a XVI–XVII. században, in *A vízi-madarak népe. Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*, Bp., 35–66.
- BALĀDHURĪ, ed. DE GOEJE = al-Balādhurī, *Futūḥ al-buldān*, ed. M. J. DE GOEJE, Leiden, 1866.
- BÁLINT CS. (2004), *A nagyszentmiklósi kincs*, Bp. (Varia Archaeologica Hungarica, XVIa).
- BÁLINT CS. (2006), Az ethnosz a kora középkorban, in *Századok*, 140, 277–346.
- BALOGH L. (2005), Some notes on the western Turks in the work of Theophanes Confessor, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, 187–195.
- BALOGH L. (2009), A dunai bulgárok keresztény hitre térése, in *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*, szerk. BALOGH L., KOVÁCS SZ., Bp., 67–77 (MŰK, 25).
- BÁRCZI G. (1941), *Magyar szófejtő szótár*, Bp.
- BARTHA A. (1984), A magyar nép őstörténete, in *Magyarország története*, I/1, 375–468.
- BARTHA A. (1988), *A magyar nép őstörténete*, Bp.
- BARTHA A. (1977), Társadalom és gazdaság a magyar őstörténetben, in *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. BARTHA A., CZEGLÉDY K., RÓNA-TAS A., Bp., 23–44.
- BELKE, K., SOUSTAL, P. (1995), *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos*, übersetzt, eingeleitet und erklärt von K. B. – P. S., Wien (Byzantinische Geschichtsschreiber 19).
- BENDEFY L. (1937), *Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Juliani illustrantes*, Bp.
- BENKŐ L. (szerk.) (1967–1984), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, Bp., 1967, 1970, 1976, 1984.

- BENKŐ L. (1984), A magyarság honfoglalás előtti történetéhez *Leved és Eteköz* kapcsán, in *Magyar Nyelv*, 80, 389–419.
- BENKŐ L. (1993–1997), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, I–III, Bp., 1993, 1995, 1997.
- BENKŐ L. (2009), *A Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*, Bp.
- BERTA Á. (1991), Török eredetű törzsneveink, in *Nyelvtudományi Közlemények*, 92, 3–40.
- BERTA, Á. (1992), Die chasarische Benennung der Ungarn, in *Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik – Turkologie – Diplomatiek*, hrsg. Christa FRAGNER und Klaus SCHWARZ, Berlin, 7–11 (Islamkundliche Untersuchungen, 150).
- BERTA Á. (1997), Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről, in *Honf.nyelv.*, 211–219.
- BERTA, Á. (2001), Álmos and táltos, in *Shaman*, 9, 99–117.
- BERTA Á. (2004), *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*, Szeged.
- BEŠEVLEV, V. (1981), *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam.
- BGA = *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, I–VIII, ed. M. J. DE GOEJE, Lugduni-Batavorum, 1870–1894.
- BOLSAKOV, O. G., MONGAJT, A. L. (1985), *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában, 1131–1153*, Bp. Orosz eredeti: *Putešestvie Abu Hamida al-Garnati v Vostočnuju i Centralnuju Evropu (1131–1153 gg.)*, publikacija O. G. BOLŠAKOVA, A. L. MONGAJTA, Moskva, 1971.
- BÓNA I. (1984), A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon, in *Magyarország története*, I/1, 265–373.
- BÓNA I. (1991), *Das Hunnenreich*, Stuttgart.
- BÓNA I. (1993), *A hunok és nagykirályaik*, Bp.
- BÓNA I. (1994), Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények, in *Honf.rég.*, 67–75.
- BÓNA I. (2000), *A magyarok és Európa a 9–10. században*, Bp.
- BÓNA I., CSEH J., NAGY M., TOMKA P., TÓTH Á. (1993), *Hunok – Gepidák – Langobardok*, Szeged.
- BOSWORTH, C. E. (1999), *The History of al-Ṭabarī*, Vol. 5, The Sāsānids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen, transl. and annotated by C. E. B., State University of New York Press.
- BOYLE, J. A. (1958), *The History of the World-Conqueror by 'Ata Malik Juwaini*, transl. from the Text of Mīrza Muhammad Qazvīni, vol. I–II, Manchester.
- BOYLE, J. A. (1971), *The Successors of Gengis Khan*, transl. from the Persian of Rashid al-Din by J. A. B., New York.
- CAHEN, C. (1989), *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*, ford. Sárközi Júlia, Bp.
- CAMPBELL, L. (1999), *Historical Linguistics*, Edinburgh.
- CFH = Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungariae*, I–III, Bp., 1937–1938. Mutató: Csapody Cs., IV, Bp., 1943.
- CURTA, F. (2001), *The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge.
- CZEGLEDY K. (1943), Keleten maradt magyar töredékek, in *LIGETI* 1943, 154–177.
- CZEGLEDY, K. (1954), Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 4, 19–91.
- CZEGLEDY, K. (1960), Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762–764, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11, 78–88).
- CZEGLEDY K. (1985), *Magyar őstörténeti tanulmányok*, Bp.

- DAI = *Bíborbanszületett Konstantín, A birodalom kormányzása*, a görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK Gy., Bp., 1950. Olajos Teréz bevezető tanulmányával újra megjelent 2003-ban.
- DAIM, F. (1982), Gedanken zum Ethnosbegriff, in *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 112, 58–71.
- DANKOFF–KELLY, Maḥmūd al-Kāšġarī, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Luġat at-Turk)*, transl. R. DANKOFF in collaboration with James KELLY, I–III, Cambridge, Mass, 1982–1985.
- DEÉR J. (1945–46), A IX. századi magyar történet időrendjéhez, in *Századok*, 79–80, 3–20.
- DIENES I. (1972), *A honfoglaló magyarok*, Bp.
- Dimišqī, ed. MEHREN = *Cosmographie de Chems-ed-Din Abou Abdallah Mohammed ed-Dimichqui*, texte arabe publié d'après l'édition commencée par M. Fraehn et d'après les Manuscrits de StPetersbourg, de Paris, de Leyde et de Copenhague par M. A. F. MEHREN, Saint-Petersbourg, 1866.
- DOBROVITS M. (2006), *Égi kagánok eltűnt birodalma. A türk nép és a türk birodalmak története (545–745)*, PhD-disszertáció, Szeged.
- DOBROVITS, M. (2011), The Altaic World through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus' Journey to the Turks (AD 569–570), in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 64, 373–409.
- DOBROVITS, M. (2011a), On Some Eastern Parallels of the Development and Consolidation of the Early Hungarian State, in *Chronica* 11, 96–103.
- DOERFER, G. (1997), Čilġer's Self-Criticism and the Problem of Ethnic Cleansing, in *Historical and linguistic interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PIAC) Szeged, Hungary: June 16–21, 1996*, ed. Á. BERTA, Szeged, 81–88.
- DÖRRIE, H. (1956), *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionsreisen des fr. Iulianus O. P. ins Ural-Gebiet (1234–5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, Göttingen.
- DUBY, G. (1984) *A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420*, Bp.
- DÜMMERTH D. (1980³), *Az Árpádok nyomában*, Bp.
- DUBLER, C. E. (1953), *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas*, Madrid.
- DUNLOP, D. M. (1954), *The History of the Jewish Khazars*, Princeton.
- EP = *The Encyclopedia of Islam*, New Edition, 1–13, Leiden/London, 1989–2004.
- ELIADE, M. (1988), *Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem*, ford. Pásztor Péter, Bp.
- ELTER I. (2009), *Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról*, Szeged.
- ERDAL, M. (2007), The Khazar Language, in *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, ed. by Peter B. GOLDEN, Haggai BEN-SHAMMAI and András RÓNA-TAS, Leiden–Boston, 75–108.
- FARKAS Cs. (1998), *A türk történelem bizánci és középlatin forrásai*, egyetemi doktori disszertáció, Szeged.
- FEHÉRTÓI K. (1997), Eltérő nézetek legrégebb személyneveink eredetéről, in *Honf.nyelv.*, 235–246.

- FEHÉRTÓI K. (1997a), Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személyneveink eredete, in *Magyar Nyelv*, 93, 426–441.
- FINE, Jr. J. V. A. (1983), *The Early Medieval Balkans*, Ann Arbor.
- FODOR I. (1973), Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből, in *Régészeti Füzetek*, Ser. II. No. 15., Bp.
- FODOR I. (1975), *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*, Bp.
Angol fordítása:
FODOR, I. (1982A), *In Search of a New Homeland*, Bp.
Német fordítása:
FODOR, I. (1982N), *Die grosse Wanderung der Ungarn vom Ural nach Pannonien*, Bp.
- FODOR I. (1977), Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet, in *MÓT*, 79–114.
- FODOR, I. (1977a), Où le dominicain Julien de Hongrie retrouva-t-il les Hongrois de l'Est?, in *Studia Archaeologica*, VI, Bp.
- FODOR, I. (1982), On Magyar–Bulgar–Turkish Contacts, in *Chuvash Studies*, ed. A. RÓNA-TAS, Bp., 45–81.
- FODOR I. (1990), A régészeti kutatások félszázados történetéről, in *Magyar Tudomány*, 1990:3, 276–282.
- FODOR I. (2002), Changes in the Hungarian Economy during the 10th Century, in *The First Millennium of Hungary in Europe*, ed. K. PAPP, J. BARTA, Debrecen, 18–29.
- FODOR I. (2009), *Őstörténetünk és honfoglalás*, Bp.
- FONT M. (1991), II. András orosz politikája és hadjáratai, in *Századok*, 107–144.
- FONT M. (1996), Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai, in *Honfoglalás*, 119–129.
- FONT M. (2009), *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453)*, Pécs.
- FRYE, N. R. (1975), *The Golden Age of Persia*, London.
- GERNET, J. (2001), *A kínai civilizáció története*, Bp.
- GLADNEY, D. C. (1990), The Ethnogenesis of the Uighur, in *Central Asian Survey*, 9:1, 1–28.
- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Begründet von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat, hrsg. von F. KÄMPFER, R. STICHEL, K. ZERNACK. Serie A: Lateinische Namen bis 900 (Redaktion R. ERNST, D. WOJTECKI), I, II, III, Wiesbaden, 1973–1989; Serie B: Griechische Namen bis 1025 (Redaktion A. A. FOURLAS, A. A. KATSANAKIS), Wiesbaden 1974–.
- Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*: Beiheft:
1: SCHULE, Wolfgang, *Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen*, Bearb. Wolfgang SCHULE, Wiesbaden, 1982.
2: *Namenträgende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Bearb. Rade MIHALČIĆ, Red. Ludwig STEINDORFF, Wiesbaden, 1982.
3: *Acta et diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana collecta* ediderunt Franciscus MIKLOSICH et Iosephus MÜLLER. Namenregister zu Miklosich–Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, vol. IV und V, Bearb. Norbert HENKELMANN, Annelies LUDAT, Stuttgart, 1986.
4: DURIC, Vojislav J., *Namenträgende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert*, Bearb. Vojislav DJURIĆ, Anna TSITOURIDOU, Stuttgart, 1986.
5: *Das Ethnikon Sklabenoi, Sklaboi in den griechischen Quellen bis 1025*, Bearb. Günter WEISS, Red. Anastasios KATSANAKIS, Stuttgart, 1988.

- 6: *Das Ethnikon Sclavi in den lateinischen Quellen bis zum Jahr 900*, Bearb. Jutta REISINGER, Günter SOWA, Stuttgart, 1990.
- 7: Lübke, CHRISTIAN, *Arbeit und Wirtschaft im östlichen Mitteleuropa die Spezialisierung menschlicher Tätigkeit im Spiegel der hochmittelalterlichen Toponymie in den Herrschaftsgebieten von Piasten, Premysliden und Arpaden*, Stuttgart, 1991.
- GOLDEN, P. B. (1975), The people *nukarda*, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 21–35.
- GOLDEN, P. B. (1980), *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I–II, Bp.
- GOLDEN, P. B. (1992), *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden.
- GOLDEN, P. B. (2004), Khazar Turkic Ghulāms in Caliph Service, in *Journal Asiatique*, 292, 279–309.
- GOMBOCZ Z. (1908), *Honfoglalás előtti török jövevényszavaink*, Bp.
- GOMBOCZ, Z. (1912), *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, Helsingfors.
- GOMBOCZ Z. (1915), *Árpádkori török személyneveink*, Bp.
- GOMBOCZ Z. (1923), A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány, in *Nyelvtudományi Közlemények*, 46, 1–33, 168–193.
- GÖCKENJAN, H. (1991), Der Westfeldzug (1236–1242) aus mongolischer Sicht, in *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*, hrsg. von Ulrich Schmilewski, Würzburg, 35–75.
- GÖCKENJAN, H., ZIMONYI, I. (2001), *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition*, Wiesbaden.
- GYÖRFFY Gy. (1948), *Krónikáink és a magyar őstörténet*, Bp.
- GYÖRFFY Gy. (1959), *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Bp.
- GYÖRFFY Gy. (1984), Honfoglalás és megtelepedés; A kalandozások kora, in *Magyarország története*, I/1, 577–716.
- GYÖRFFY Gy. (1984a), Levédia és Etelköz kérdéséhez, in *Magyar Nyelv*, 80, 385–389.
- GYÖRFFY Gy. (1986), *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*, Bp.
- GYÖRFFY Gy. (1990), *A magyarság keleti elemei*, Bp.
- GYÖRFFY Gy. (1997), A magyar törzsnevek és törzsi helynevek, in *Honf.nyelv.*, 221–234.
- ĤABĪBĪ ‘Abd al-Ĥayy (ed.) (1963), *Abū Sa‘īd ‘Abd al-Ĥayy ibn al-Ĥaĥĥāk ibn Maĥmūd Gardīzī, Zayn al-Āĥbār*, Tehran.
- HAJDÚ P., DOMOKOS P. (1978), *Uráli nyelvrokonaink*, Bp.
- HAKIMZJANOV, F. S. (1986), New Volga Bulgarian Inscriptions, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 40, 173–177.
- HALIKOV, A. H. (1975), A középső Volga-vidék és a finnugor őstörténet, in *Vízimadarak népe*, szerk. GULYA J., Bp., 163–191. Orosz eredeti: Nekotorye voprosy etničeskoy istorii, in *Drevnjaja istorija Srednego Povolž’ja*, Moskva, 1969, 370–390.
- HARMATTA J. (1977), Irániak és finnugorok, irániak és magyarok, in *MÓT*, 167–182.
- HARMATTA J. (1984), Lebedia és Atelkuzu, in *Magyar Nyelv*, 80, 419–431.
- HARMATTA J. (1996), Konstantinos Porphyrogenetos magyar vonatkozású művei, in *Honf.for.*, 105–111.
- HARMATTA J. (1997), A nyelvtörténet korszakolásának problémái, in *Honf.nyelv.*, 11–17.
- HARMATTA J. (1997a), A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban, in *Honf.nyelv.*, 119–140.

- HARMATTA J. (2001), A Volgától a Dunáig. A honfoglaló magyarság történeti útja, in *Magyar Nyelv*, 97, 1–14.
- AL-ĤIMYARĪ = Ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ĥimyarī, *Kitāb al-Rawḍ al-Mi‘tār fī Khabar al-Aqtār*, ed. by Ihsān ‘ABBĀS, Beirut, 1975.
- HITTI, Ph. (1968), *The origins of the Islamic state*, being a transl. from the Arabic, accompanied with annotations, geographic and historic notes of the Kitāb futūḥ al-buldān of al-Imām Abu-l ‘Abbās, Aḥmad ibn-Jābir al-Balādhurī, by Philip Khūri HITTI, New York.
- HKĪF = *A honfoglalás korának írott forrásai*, OLAJOS T., H. TÓTH I., ZIMONYI I. közreműködésével szerkesztette KRISTÓ Gy., Szeged, 1995.
- Honffor.* = *A honfoglaláskor írott forrásai*, szerk. KOVÁCS L., VESZPRÉMY L., Bp., 1996 (A honfoglalásról sok szemmel, II, főszerk. GYÖRFFY Gy.).
- Honf.népr.* = *Honfoglalás és néprajz*, szerk. KOVÁCS L., PALÁDI-KOVÁCS A., Bp., 1997 (A honfoglalásról sok szemmel, IV, főszerk. GYÖRFFY Gy.).
- Honf.nyelv.* = *Honfoglalás és nyelvészet*, szerk. KOVÁCS L., VESZPRÉMY L., Bp., 1997 (A honfoglalásról sok szemmel, III, főszerk. GYÖRFFY Gy.).
- Honf.rég.* = *Honfoglalás és régészet*. Szerk. KOVÁCS L., Bp., 1994 (A honfoglalásról sok szemmel, I, főszerk. GYÖRFFY Gy.).
- HONTI L. (főszerk.) (2010), *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*, Tinta Könyvkiadó, Bp.
- HUNYADI L. (2001), A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz, in *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, szerk. RÓNA-TAS A., Bp., 162–175 (MÖK, 16).
- HUNYADI Zs. (é. n. [2011]), *A kereszties háborúk világa*, Debrecen.
- Istorija Tatar*, I. *Narody stepnoj Evrazii v drevnosti*, II. *Volžskaja Bulgarija i Velikaja Step’*, Kazan’, 2002, 2006.
- Ibn A‘tam al-Kūfī, *Kitāb al-futūḥ*, ed. ‘Alī ŠĪRĪ, vol. 1–8, Beirut, 1991.
- Ibn Sa‘id, *Kitāb al-ġuġrāfiyā*, ed. Ismā‘il AL-‘ARABĪ, Beirut, 1970.
- Iordanes, *Getica. A gótok eredete és tettei*, közreadja KISS M., Bp., 2005.
- JENKINS, R. J. H. (ed.) (1962), *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, vol. II. *Commentary*, London.
- JWAIDEH, W. (1959), *The Introductory Chapters of Yāqūt’s Mu‘jam al-buldān*, Leiden.
- KALININA, T. M. (2007), Al-Khazar and aš-Šaqāliba: Contacts and conflicts, in *The World of the Khazars. New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium hosted by the Ben Zvi Institute*, ed. by P. B. GOLDEN, Haggai BEN-SHAMMAI and A. RÓNA-TAS, Leiden–Boston, 195–206.
- KALININA, T. M., KONOVALOVA, I. G., PETRUHIN, V. Ja. (2009), *Drevnjaja Rus’ v svete zarubežnyh istočnikov, Hrestomatija*, tom III, Moskva.
- KAPITÁNYFfy I. (2003), Konstantinos magyarokra vonatkozó tudósításainak forrásai, in *Hungaro-Byzantina*, Bp., 139–144.
- KAZAKOV, E. (2002), Rannie bolgary v Povolž’e, in *Istorija Tatar*, I, 185–194.
- KAZHDAN, A. P. (1991), *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. K., Oxford.
- KELLNER, M. G. (1997), *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der »Gens detestenda« zur »Gens ad fidem Christi conversa«*, München.
- KENNEDY, H. (2004²), *The Prophet and the Age of the Caliphates*, Harlow, Longman.

- KENNEDY, H. (2007), *The Great Arab Conquests. How the spread of Islam changed the world we live in*, Phoenix.
- KINCSES NAGY É. (szerk.) (1991), *Őstörténet és nemzettudat 1919–1931*, Szeged (MÖK, 1).
- KIRÁLY P. (1974), *A magyarok említése a Konstantin- és Metód-legendában*, Bp.
- KIRÁLY P. (1984), Levedia–Etelköz a szlavisztikai irodalom tükrében, in *Magyar Nyelv*, 80, 431–439.
- KLIMA, L. (1996), *The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis*, Oulu (Studia Historica Fenno-ugrica, I).
- KLIMA L. (2002), *Finnugor történeti chrestomathia*, II, Bp.
- KMOSKÓ M. (1929), Muḥammad al-‘Aufi anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete, in *Történeti Szemle*, 14, 14–54.
- KMOSKÓ M. I/1, I/2, I/3, *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom, szerk. ZIMONYI I., Bp., 1997, 2000, 2007 (MÖK, 10, 13, 23).
- KMOSKÓ M., *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. FELFÖLDI Sz., Bp., 2004 (MÖK, 20).
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gy., szerk. ENGEL P., MAKK F., Bp., 1994.
- KONOVALOVA, I. G. (2004), Administrativno-političeskaja struktura Halifata glazami vizantijcev («Vnutrennaja Persija» Konstantina Bagrjarodnogo), in *Slavjanskij mir meždu Rimom i Konsztantinopolem*, Moskva, 39–43.
- KOSZTA L. (2010), Metód és a magyar kereszténység kezdetei. Zacheus püspök felszentelése 963-ban, in „Fons, skepsis, lex”. *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, Szeged, 219–233.
- KOVÁCS L. (2001), A Szent István-i lándzsa, in *Koronák, koronázási jelvények*, szerk. BENDE L.–LŐRINCZY G., Ópusztaszer, 99–128.
- KOVÁCS L. (2011), *A magyar kalandozások zsákmányáról*, Bp. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára).
- KOVÁCS Sz. (2005), Borc, a kunok negyedik fejedelme, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 120, 55–66.
- KRISTÓ Gy. (1980), *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Bp.
- KRISTÓ Gy. (1984), A tatárjárás (1241–1242), in *Magyarország története*, I/2, 1417–1440.
- KRISTÓ Gy. (1993), *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*, Szeged.
- KRISTÓ Gy. (1996), *Hungarian History in the Ninth Century*, Szeged.
- KRISTÓ Gy. (1998), Levedia és Etelköz, in *Magyar Nyelv*, 94, 151–157.
- KRISTÓ Gy. (1998a), Levedi, Liüntika, Levente, in *Magyar Nyelv*, 94, 187–188.
- KRISTÓ Gy. (2000), Orientációs irányok a Kárpát-medencében az ezredforduló táján, in K. Gy., *Írások Szent István koráról*, Szeged, 7–17.
- KRISTÓ Gy. (2005), A DAI 38. fejezete, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 3–9.
- KRISTÓ Gy., MAKK F. (2001), *A kilencedik és tizedik század története*, Pannonica Kiadó, Szeged.
- KUMEKOV, B. E., KUMEKOVA, R. B. (2010), *Istorija Kazahstana v arabskih istočnikah*. II. *Arabskie geografij i putešestvenniki IX–XII vv.*, Almaty.
- KUUN G. (1900), Keleti Kútfők, in *A magyar honfoglalás kútfői*, szerk. PAULER Gy., SZILÁGYI S., Bp., 137–284.
- LÁSZLÓ Gy. (1971), *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetföldön*, Bp.

- LECH, K. (1968), *Das mongolische Weltreich. Al-ʿUmarīš Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-absār fi mamālik al-amšār*, Wiesbaden.
- LEEUEWEN, A. P. VAN, FERRE, A. (1992), *Kitāb al-Masālik wa-l-Mamālik dʿAbu Ubayd al-Bakrī*, edition critique avec introduction et indices A. P. L. – A. F., Qarṭāğ.
- LEWIS, A. R. (1988), *Nomads and Crusaders, A.D. 1000–1368*, Bloomington and Indianapolis.
- LexMa. = Lexikon des Mittelalters*, Bd. I–IX, München–Zürich, 1997–1998.
- LIGETI L. (szerk.) (1943), *A magyarság őstörténete*, Bp.
- LIGETI, L. (1971), *Histoire secrète des Mongols*, ed. L. LIGETI, Bp., 1971 (Monumenta Linguae Mongolicae, I).
- LIGETI L. (1979), *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, II, Bp.
- LIGETI, L. (1981), The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script, in *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, 5–18.
- LIGETI L. (1985), Levédia és Etelköz, in *Magyar Nyelv*, 81, 1–19.
- LIGETI L. (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*, Bp.
- LIGETI L. (1986a), A pannóniai avarok etnikuma és nyelve, in *Magyar Nyelv* 82, 129–151.
- LITAVRIN, G. G., NOVOSEL'CEV, A. P. (1989), Konstantin Bagrjanorodnyj, *Ob upravlenii imperiej*, Moskva.
- Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, I/1, I/2, főszerk. SZÉKELY Gy., szerk. BARTHA A., Bp., 1984.
- MAKK F. (1996), *Magyar külpolitika (896–1196)*, második, bővített és átdolgozott kiadás, Szeged.
- MAKK F. (1998), *A Turulmadártól a Kettőskeresztig*, Szeged.
- MAKK F. (1999), Levedi, a fővajda, in *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*, szerk. KLANICZAY G., NAGY B., Bp., 189–196.
- MAKK F. (2001), Etelköz–Mezopotámia, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 113, 31–40.
- MAKK, F. (2002), Les Hongrois et l'Europe entre 895 et 1038, in *Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére*, Szeged, 89–95.
- MAKK F. (2009), A magyarság korai története, in *Királylányok messzi földről. Magyarország és Katalónia a középkorban*, szerk. MIQUEL, Marina – SAROBE, Ramon – MAKK Ferenc – TÓTH Csaba, Bp.
- MAKKAY, J. (2005), The secondary homeland of the Proto-Hungarians in Western Siberia, in *MENDE* 2005, 369–391.
- MAENCHEN-HELFEN, O. P. (1973), *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*, Berkely, Los Angeles, London. Átdolgozott német fordítása:
- (1978), *Die Welt der Hunnen. Eine Analyse ihrer historischen Dimension*, deutschsprachige Ausgabe besorgt von R. GÖBL, Wien–Köln–Graz.
- MAKSOUDIAN, K. (ed.) (1987), Yovhannes Draxanakertac'i *History of Armenia*, transl. and ed. K. M., Atlanta.
- MÁNDOKY KANGUR I. (1976), Magyar eredetű törzsek a baskíroknál, in *Tiszatáj*, 1976. október, 41–44.
- MÁNDOKY KONGUR I. (1986), Jenő és Yänäy, in *Keletkutatás*, 1986. tavasz, 70–74.
- MANGO, C., SCOTT, R. (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford.
- MARQUART, J. (1903), *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Berlin.

- MARQUART, J. (1924), Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Lander aus dem 10. Jahrhundert, in *Uralische Jahrbücher*, 4, 261–334.
- MARTIN, J. (1986), *Treasure of the Land of Darkness*, Cambridge.
- MARTINEZ, A. P. (1982), Gardizī's Two Chapters on the Turks, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 109–217.
- AL-MAS'ŪDĪ, *Murūğ al-ḍahab wa ma'ādin al-ğawhar*, vol. 1–7, ed. Ch. BARBIER DE MEYNARD, A. PAVET DE COURTEILLE, rev. et corr. par Ch. PELLAT, Beirut, 1966–1973.
- MATVEEVA, G. I., KOČKINA, A. F. (1998), *Muromskij gorodok*, Samara.
- MEH = *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*, szerk. GYÖRFFY Gy., Bp., 1958, 1975, 1986³.
- MENDE, B. G. (ed.) (2005), *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the Hungarian Academy of Sciences, 2003–2004* (Varia Archaeologica Hungarica, XVIII).
- MESTERHÁZY K. (1980), *Nemzeti szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*, Bp.
- MHK = *A magyar honfoglalás kútfoi*, szerk. PAULER Gy., SZILÁGYI S., Bp., 1900.
- MINORSKY, V. (1937), *Ḥudūd al-Ālam 'The Regions of the World'. A Persian Geography 372 A. H. –982 A. D.*, transl. and explained by V. MINORSKY, London.
- MINORSKY, V. (1942), *Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India*, Arabic text with an English transl. and commentary by V. MINORSKY, London.
- MINORSKY, V. (1953), *Studies in Caucasian History*, London.
- MINORSKY, V. (1958), *A History of Sharvān and Darband in the 10th–11th Centuries*, Cambridge.
- MIQUEL, A. (1973, 1975, 1980, 1988), *La géographie humaine du monde musulman jusq'au milieu du 11e siècle*, vol. 1–4, Paris–La-Haye.
- MÓCSY A. (1975), *Pannonia a késői császárkorban*, Bp.
- MODZELEWSKI, K. (2000), Római Európa, feudális Európa, barbár Európa, in *Aetas*, 16, 2000/3, 5–24.
- MORAVCSIK Gy. (1934), *A magyar történet bizánci forrásai*, Bp.
- MORAVCSIK, BT = Gy. MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. *Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*, II. *Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin, 1942–1943; 1958².
- MORAVCSIK Gy. (1984), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, Bp.
- MORAVCSIK, Gy., JENKINS, R. J. H. (1967), Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, vol. I. Greek text by Gy. Moravcsik, English transl. by R. J. H. Jenkins, Washington.
- MŐK = Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, Bp.
- MŐT = *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. BARTHA A., CZEGLÉDY K., RÓNA-TAS A., Bp., 1977.
- MÜHLMANN, W. E. (1985), Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie, in *Studien zur Ethnogenese*, Bd. I, Opladen.
- MÜLLER, L. (1987), *Die Taufe Russlands. Die Frühgeschichte des russischen Christentums bis zum Jahre 988*, München.
- NAGY, K. (2005), The Seawordik' in Armenia: an Attempt to Identify an Armeno-Greek Ethnonym, in *Acta Orientalia Hungarica*, 58, 233–241.
- NELSON, Janet L. (1999), Rulers and government, in *New Cambridge Medieval History*, vol. III, c. 900 – c. 1024, ed. Timothy Reuter, Cambridge, 95–129.

- NÉMETH Gy. (1921), Török jövevényszavaink középső rétege, in *Magyar Nyelv*, 17, 22–26.
- NÉMETH Gy. (1922), On ogur, hét magyar, Dentümogyer, in *Kőrösi Csoma-Archívum* I, 148–155.
- NÉMETH Gy. (szerk.) (1940, 1986²), *Attila és hunjai*, Bp.
- NÉMETH Gy. (1930, 1991), *A honfoglaló magyarság kialakulása*, Bp.
- NÉMETH Gy. (1966), Magyar törzsnevek a baskiroknál, in *Nyelvtudományi Közlemények*, 68, 35–50.
Német változata: NÉMETH, J. (1966), Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren, in *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16, 1–21.
- NÉMETH, J. (1975), Türkische und ungarische Ethnonyme, in *Ural-Altisches Jahrbücher*, 47, 154–160.
- NOONAN, Th.S. (1985), Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 5, 179–204.
- NOONAN, Th.S. (2006), Bizánc és a kazárok. Vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket?, in *A bizánci diplomácia*, szerk. J. SHEPARD, S. FRANKLIN, Bp., 148–180.
- NYITRAI I. (1996), A magyar őstörténet perzsa nyelvű forrásai, in *Honf. for.*, 61–76.
- OBOLENSKY, D. (1999), *A Bizánci Nemzetközösség*, Bp.
- OKLADNYIKOV, A. P., MARTINOV, A. I. (1983), *Szibériai sziklarajzok*, Bp. Orosz eredeti: *Naskal'nye risunki epohi neolita i bronzy*, Moskva, Izdatel'stvo «Iskusstvo», 1972.
- OLAJOS T. (1995), Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részleteihez, in *Magyar Nyelv*, 91, 44–52.
- OLAJOS T. (1996), A 9. századi avar történelemre vonatkozó görög források, in *Honf. for.*, 91–103.
- OLAJOS T. (2000), Bizánc, in *Európa és Magyarország Szent István korában*, szerk. KRISTÓ Gy. és MAKK F., Szeged, 233–253.
- OLAJOS T. (2001), *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*, Szeged.
- OLAJOS T. (2012), *Theophülaktosz Szimokattész, Világtörténelem*, Bp.
- OSTROWSKI, D. (2006), The growth of Muscovy (1462–1533), in *The Cambridge History of Russia*, vol. I, ed. M. PERRIE, Cambridge, 213–239.
- PAULER Gy. (1900), *A magyar nemzet története Szent Istvánig*, Bp.
- PELLAT, Ch. (1962, 1965), Mas'üdi, *Les Prairies d'or*, trad. française de Ch. BARBIER DE MEYNARD et A. PAVET DE COURTEILLE, rev. et corr. par Charles PELLAT, tome I, II, Paris.
- PELLIOT, P. (1949), *Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or*, Paris.
- POHL, W. (1988), *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567 bis 822 n. Chr.*, München.
- POHL, W. (1997), The Role of the Steppe Peoples in Eastern and Central Europe in the First Millennium A.D., in *Origins of Central Europe*, ed. P. Urbańczyk, Warsaw, 65–78.
- POMORSKA, M., (2004), *Middle Chulym noun formation*, Kraków (Studia Turcologica Cracoviensia 9).
- POÓSÁN L. (1996), *A Német Lovagrend története a 13. században*, Debrecen.
- Prosographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Erste Abteilung (641–876). Prolegomena. Nach Vorarbeiten F. WINKELMANNS erstellt von Ralph-Johannes LILIE, Claudia LUDWIG, Thomas PRATSCH, Ilse ROCHOW u.a. Walter de GRUYTER, Berlin, New York, 1998, cf. CD-Rom edition: *The Prosography of the Byzantine Empire*.
- PSRL = *Polnoe sobranie russkikh letopisej*, Leningrad, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1–, 1926–.
- PUSZTAY J. (1977), Az „ugor-török háború” után. *Fejezetek a magyar nyelvhasználat történetéből*, Bp.

- QAZWĪNĪ, Mīrzā M. (ed.) (1912), *The Ta'rikh-i-Jahān-Gushā of 'Alā'ūd-Dīn 'Aṭā Malik-i-Juwaynī*, London (E. J. W. Gibb Memorial, XVI, vol. 1).
- Rašīd ad-Dīn, *Sbornik Letopisej*, 1952, II = Rašīd-ad-Dīn, *Sbornik letopisej*, t. II, per. Ju. P. VERHOVSKIJ, Moskva.
- REISKE, J. (1829), Constantine Porphyrogenitus: *De Caeremoniis Aulae et Ecclesiae Byzantinae*, ed. J. REISKE, Bonn.
- RENTSCHLER, M. (2005), Cremonai Liudprand. Tanulmányok a középkor kelet-nyugati kultúrtörténetéhez, in Peter CLASSEN – Cremonai Liudprand, *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*, Bp., 193–308.
- RÉVÉSZ L. (1996), *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*, Miskolc.
- ROMAŠOV, S. A. (1992–1994), Bolgarskie plemena severnogo pričernomor'ja v V–VII vv. in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 8, 207–252.
- ROMANČUK, Alla I. (2005), *Studien zur Geschichte und Archäologie des Byzantinischen Cherson*, Leiden, Boston.
- RÓNA-TAS A. (1978), *A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban*, Bp.
- RÓNA-TAS, A. (1978a), Julius Németh. Life and Work, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 32, 261–284.
- RÓNA-TAS A. (1982), A kazár népnévről, in *Nyelvtudományi Közlemények*, 84, 349–380.
- RÓNA-TAS A. (1986), *A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton*, in *Magyar Nyelv*, 82, 78–81.
- RÓNA-TAS A. (1993), *A honfoglaláskori magyarság*, Bp. (Értekezések, emlékezések).
- RÓNA-TAS A. (1996), *A honfoglaló magyar nép*, Bp.
- RÓNA-TAS, A. (1998), Turkic influence on the Uralic languages, in SINOR, D. (ed.), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Handbuch der Orientalistik, Achte Abteilung, Handbook of Uralic Studies, Leiden, 742–780.
- RÓNA-TAS, A. (1999), *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, CEU Press, Bp.
- RÓNA-TAS A. (1999a), *Honfoglalás és népalakulás a középkori Euráziában*, Bp. (Székközlések a Magyar Tudományos Akadémián).
- RÓNA-TAS A. (2001), Magyarok a korai történelmünk forrásaiban, in *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, szerk. RÓNA-TAS A., Bp., 18–25 (MŰK, 16).
- RÓNA-TAS A. (2004), Néhány megjegyzés faneveinkről, I–II. (*bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy*), in *Magyar Nyelv*, 100, 260–273, 419–438.
- RÓNA-TAS, A. (2005), Turkic–Alanian–Hungarian Contacts, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, 205–213.
- RÓNA-TAS, A., BERTA, Á. (2011), *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden (Turcologica, 84).
- ROSSER, H. (2012), *Historical Dictionary of Byzantium*, Landham, Maryland.
- RUSSEL, J. (1998), The Armenian Shrines of Black Youth (t'ux manuk), in *Le Muséon*, 111, 319–343.
- SCHÄFER, T. (1998), *Untersuchungen zur Gesellschaft des Hunnenreiches auf kulturanthropologischer Grundlage*, Hamburg.
- SCHLESINGER W. (1963), West und Ost in der deutschen Verfassungsgeschichte, in *Beiträge zur deutschen Geschichte des Mittelalters*, II, Göttingen, 233–253.

- SCHREINER, P. (1989), Eine chinesische Beschreibung Konstantinopels aus dem 7. Jahrhundert, in *Istanbuler Mitteilungen*, 39, 493–505.
- SIMON R. (2007), *Ibn Fadlân, Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*, ford. S. R., Bp.
- SINKOVICS B. (2002), Vámbéry és a magyar-török rokonság, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 112 (Szeged), 89–97.
- SINOR, D. (1990), The Hun Period, in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. S., Cambridge, 177–205.
- SINOR, D. (2001), The Mongols in the West, in *Journal of Asian History*, 33, 1–44.
- SIPŐCZ K. (2006), A magyar mint uráli nyelv, in KIEFER F. (szerk.), *Magyar nyelv*, Bp., 288–314.
- SMITH, D. Anthony (1998), *Nationalism and Modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*, Routledge, London, New York.
- SOMOGYI S. (1984), Történeti földrajzi bevezető, in *Magyarország története*, I/1, 25–68.
- SOTOODEH, M. (1962), *Hudūd al-'ālam min al-mashriq ila al-maghrib*, compiled in 982–3 A.D./372 A.H., ed. M. S., Tehran.
- SPITZER, J. Shlomo, KOMORÓCZY G. (2003), *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, Bp.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum, Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY*, I–II, Bp., 1937–1938 (reprint: 1999, SZOVÁK K. és VESZPRÉMY L. utószavával és kiegészítéseivel).
- SSS = *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 1–8, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961–1991.
- STEPHENSON, P. A. (2001), On the need for further studies of medieval Hungary in English, in *Byzantium and East Central Europe*, ed. G. PRINZIG, M. SALAMON, Cracow, 99–109.
- Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*, szerk. MAKK F., TAR I., WOJTILLA Gy., Szeged, 1998.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1990), The Avars, in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. D. SINOR, Cambridge, 206–228.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1977), Adalék a szavárd magyarság problémájához, in *MŰT*, 277–282.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, S. (1986), *Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen*, Szeged.
- SZÁDECZKY-KARDOSS S. (1998), *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806*, Bp.
- SZÓKE B. (1962), *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*, Bp. (Régészeti Tanulmányok 1).
- SZÓKE B. M. (1994), A Kárpát-medence a 9. században, in *Honf.rég.*, 77–84.
- SZŐM = *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba*, szerk. HAJDÚ P., KRISTÓ Gy., RÓNA-TAS A., I–IV, Bp., 1976–1982, írták a Szegedi Akadémiai Bizottság Őstörténeti Munkaközösségének tagjai.
- SZŰCS J. (1984), *Nemzet és történelem*, Bp.
- SZŰCS J. (1992, 1997), *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, Szeged, Bp. (MŰK, 3).
- al-Ṭabarī = *Tārīkh at-Ṭabarī*, ed. Mohammad Abul-Fadl Ibrahim, Cairo, 1979.
- TAAGEPERA, R. (2000), *A finnugor népek az orosz államban*, Bp.
- TAKÁCS Z. B. (2004), A magyarok türk megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De administrando imperio című munkájában, in *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* (Szombathely), 317–333.
- Tatárjárás*, szerk. NAGY B., Bp., 2003.

- TER-GHEWONDYAN, A. (1976), *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, Erevan, 1965, English transl. by N. G. Garsoian, Lisbon.
- TESZ = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–III, szerk. BENKŐ L., KISS L., PAPP L., Bp., 1967–1976.
- THACKSTON, W. M. (1999), Rashiduddin Fazlullah, *Jami'ū't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*, transl. and annotated by W. M. TH., Cambridge, Mass., Harvard University (Sources of Oriental Languages and Literatures, 45).
- THOMPSON E. A. (1948, 2003), *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948; magyar fordítás: E. A. THOMPSON, *A hunok*, Szeged, Szukits Könyvkiadó, 2003.
- THOMSON, R. (ed.) (1985), Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, tr. and ed. R. TH., Detroit.
- THURY J. (1897), A magyaroknak »Szavarti-Aszfali« nevééről, in *Századok*, 31, 317–327, 391–403.
- TOGAN, A. Z. V. (1939), *Ibn Fadlān's Reisebericht*, Leipzig.
- TÓTH Sándor L. (1998), *Levediától a Kárpát-medencéig*, Szeged (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 14).
- TÓTH Sándor L. (2000), Szövetség vagy vazallitás? Megjegyzések a magyar–kazár kapcsolatokhoz, in „Magyaroknak eleiről.” *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*, szerk. PITI F., Szeged, 637–654.
- TÓTH Sándor L. (2010), *A honfoglalástól az államalapításig. A magyarság története a 10. században*, Szeged.
- TOUMANOFF, C. (1966), Armenia and Georgia, in *The Cambridge Medieval History*, vol. IV, The Byzantine Empire, part I, Cambridge, 593–637.
- TURTLEDOVE, H. (1982), *The Chronicle of Theophanes, An English translation of anni mundi 6095–6305 (A.D. 602–813)*, with introduction and notes by Harry TURTLEDOVE, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- UNGVÁRY J. (1999), Rendíthetetlen szavárdok, in *Aetas*, 1999/3, 5–10.
- UNGVÁRY J. (1998), Πρωτος βοεβοδος, in *Magyar Nyelv*, 94, 188–191.
- UNGVÁRY J. (1998a), Κεφαλή, in *Studia Varia*, 148–151.
- VALEEV, R. (2006), Denezno-vesovaja sistema, in *Istorija Tatar*, II, 290–298.
- VÁMBÉRY Á. (1882), *A magyarok eredete: ethnologiai tanulmány*, Bp.
- VARADY, L. (1989), Revision des Ungarn-Image von K. Porphrogennetos, in *Byzantinische Zeitschrift*, 82, 22–58.
- VÁSÁRY I. (1974), A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugriakérdés történetéhez), in *Középkori kútjöink kritikus kérdései*, Bp., 261–275.
- VÁSÁRY, I. (1975), The Hungarians or Možars and the Meščers Mišers of the Middle Volga Region, in *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 237–275.
- VÁSÁRY I. (1977), A Volga-vidéki magyar töredék a mongol kor után, in *MŐT*, 283–290.
- VÁSÁRY, I. (1982), The “Yugria” Problem, in *Chuvash Studies*, ed. A. RÓNA-TAS, Bp., 247–257.
- VÁSÁRY I. (1985), A baskír-magyar kérdés nyelvi vetületben, in *Nyelvtudományi Közlemények*, 87, 369–388.
- VÁSÁRY I. (2008), *Magyar őshazák és magyar őstörténések*, Bp. (MÖK, 24).
- VAISSIÈRE, É. de la (2005), *Sogdian Traders*, transl. by J. WARD, Leiden–Boston.
- VÉKONY G. (1986), Levedia meg Atel és Kuzu, in *Magyar Nyelv*, 82, 41–53.

- WENSKUS, R. (1961), *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln–Wien.
- WENSKUS, R. (1974), Probleme der germanisch-deutschen Verfassungs- und Sozialgeschichte im Lichte der Ethnosoziologie, in *Historische Forschungen für Walter Schlesinger*, hrsg. H. BEUMANN, Köln, 19–46.
- WIET G. (1955), *Ibn Rusteh, Les atours précieux*, trad. de G. W., Cairo.
- WIRTH, G. (1999), *Attila: das Hunnenreich und Europa*, Stuttgart, Berlin, Köln.
- WOJTILLA Gy. (1999), *A középkori India története*, Szeged.
- WOLFRAM, H. (1988), *History of Goths*, transl. Th. Dunlap, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- WOLFRAM, H. (1997), *The Roman Empire and Its Germanic Peoples*, transl. Th. Dunlap, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- al-Ya'qūbī, ed. HOUTSMA = al-Ya'qūbī, *Ta'rikh*, ed. M. Th. HOUTSMA, Leiden, 1883.
- Yākūt al-Rūmī, *Mu'djam al-buldān*, 1–5. Dar Sader, Beirut, 1979.
- ZAHODER, B. N. (1962, 1967), *Kaspijskij svod svedenij o vostočnoj Evrope*, I–II, Moskva.
- ZIMMERMANN, H. (2001), *Der Deutschen Orden in Siebenbürgen. Eine diplomatische Untersuchung*, Köln–Weimar–Wien.
- ZIMONYI I. (1988), Ligeti Lajos magyar őstörténeti koncepciója, in *Századok* 122, 216–221.
- ZIMONYI, I. (1990), *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged (Studia Uralo-Altaica, 32).
- ZIMONYI I. (1995), Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédjai, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 99 (Szeged), 65–75.
- ZIMONYI I. (1996), A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Ğayhāni-hagyomány, in *Honf. for.*, 49–59.
- ZIMONYI I. (1998), Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török hátteréről, in *Studia Varia*, 159–166.
- ZIMONYI, I. (1999), Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble, in *Les Hongrois et l'Europe conquête et intégration*, par S. CSERNUS et K. KOROMPAY, Paris–Szeged, 29–43.
- ZIMONYI, I. (2001), Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources? in *Néptörténet – Nyelvtörténet A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, szerk. KÁROLY L. és KINCSES NAGY É., Szeged, 201–212.
- ZIMONYI I. (2001a), Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról, in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk. FELFÖLDI Sz., SINKOVICS B., Bp., 88–96 (MÖK, 15).
- ZIMONYI I. (2002), Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 112 (Szeged), 99–109.
- ZIMONYI, I. (2003), Bodun und El im Frühmittelalter, in *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56, 57–79.
- ZIMONYI I. (2005), *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhāni-hagyomány magyar fejezete*, Bp. (MÖK, 22).
- ZIMONYI I. (2005a), Volgai bulgár városok a 10–13. században, in *Wojtilla Gyula Emlékkönyv*, szerk. FELFÖLDI Sz., Szeged, 160–167.
- ZIMONYI I. (2005b), The state of the research on the prehistory of the Hungarians. Historiography (Oriental sources, history of the Steppe), in *Research on the prehistory of the Hungarians: A review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004*, ed. B. G. MENDE, Bp., 87–102 (Varia Archaeologica Hungarica, XVIII).

- ZIMONYI, I. (2007–2008), Vom Ural ins Karpaten-Becken. Die Grundzüge der ungarischen Frühgeschichte, in *Chronica* 7–8, 261–270.
- ZIMONYI I. (2009), Az iszlám és a középkori Kelet-Európa, in *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*, szerk. BALOGH L., KOVÁCS Sz., Bp., 11–28 (MŰK, 25).
- ZIMONYI I. (2011), A nomádok jelentősége a középkori Európában, in *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 127 (Szeged), 98–105.
- Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny* [Arab források a szlávok történetére], I. Hrsg. T. LEWICKI, Wrocław, Kraków, 1956; II/1. Hrsg. T. LEWICKI, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1969; II/2. Hrsg. T. LEWICKI, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1977; III. Hrsg. A. KMIETOWICZ, F. KMIETOWICZ, T. LEWICKI, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1985.
- ZSIRAI M. (1930), *Jugria. Finnugor népnevek*, I, Bp. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 174).

A térképek forrása

1. A magyarok a Kaukázusban és Dél-Oroszországban Ligeti nyomán (LIGETI 1943, 115).....	14
2. A magyar népvándorlás Makk szerint (MAKK 2009, 50)	16
3. A magyar vándorlás Fodor szerint (FODOR 2009, 39).....	18
4. A magyar vándorlás Ligeti szerint (LIGETI 1986, 340, 365).....	19
5. Török nyelvek és dialektusok a Csulim folyó vidékén Pomorska alapján (POMORSKA 2004, 9)	30
6. Usztyugi utak Szibériába (MARTIN 1986, 98).....	39
7. Moszkva terjeszkedése, 1462–1533 (OSTROWSKI 2006, 214).....	40
8. Julianus első útja (LÁSZLÓ Gy., „Emlékezzünk régiekről...”, Bp., 1979, 118)	45
9. Volgai Bulgária a 10–12. században (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/cv/d/d9/ Bulgar_volga.jpg)	48
10. Régészeti kultúrák a Volga–Káma vidékén a Kr. u. 1. évezred közepén (<i>Istorija tatar</i> , I, 207).....	65
11. A korai volgai bulgárok temetői (<i>Istorija tatar</i> , I, 185)	67
12. Az ősmagyarság vándorlása Róna-Tas nyomán (RÓNA-TAS, BERTA 2011, 1486)	91
13. A kaukázusi régió 565 körül (http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/18/Caucasus_565_map_de.png)....	103
14. Földrajzi nevek lehetséges azonosítása a honfoglaló magyarság területein Benkő nyomán (BENKŐ 1984, 397).....	113
15. A Kaukázus Toumanoff műve alapján (TOUMANOFF 1966, 608).....	128
16. Arménia a korai Bagratida-korban (884–962) (MAKSODIAN 1987, 321–322)	130
17. A Kaukázuson túli terület keleti része a 10. században (MINORSKY 1953, 78).....	137
18. Perzsia és Horaszán (http://www.muhammadanism.org/maps/Asia_minor_persia_ 1000.gif)	151
19. Az Abbaszida Szíria 800 körül (http://matrix.msu.edu/hst/fisher/HST3722008/hst372/readings/maps/ AbbasidSyria.html).....	154
20. Pannonia a késő római korban (MÓCSY 1975, 104).....	181
21. A tatárjárás (HÓMAN B. – SZEKFŰ Gy., <i>Magyar történet</i> , II, Bp. 1928, 112–113. oldal között)	187
22. Szláv települések a Balkánon a 7–8. században (http://www.wg.uni-klu.ac.at/eo/Pohl_Jahrtausend.pdf , 154).....	194
23. Óvilági civilizációk 1000 táján (LEWIS 1988, 91).....	207

A Magyar Östörténeti Könyvtár kötetei

1. *Östörténet és nemzettudat*, szerk. KINCSES NAGY Éva, Szeged, 1991.
2. SÁNDOR Klára, *A Bolognai Rovásemlék*, Szeged, 1991.
3. SZÜCS Jenő, *A magyar nemzeti tudat kialakulása*, szerk. ZIMONYI István, Szeged, 1992.
4. *Rovásírás a Kárpát-medencében*, szerk. SÁNDOR Klára, Szeged, 1992.
5. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai, I (Die Quellen der Awarengeschichte)*, Szeged, 1992.
6. BÓNA István, CSEH János, NAGY Margit, TOMKA Péter, TÓTH Ágnes, *Hunok – gepidák – langobardok*, összeállította BÓNA István, Szeged, 1993.
7. VÁSÁRY István, *A régi Belső-Ázsia története*, Szeged, 1993.
8. BÁLINT Csanád, *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Régészeti tanulmányok*, Szeged, 1995.
9. RÓNA-TAS András, *A magyarság korai története*, Szeged, 1995.

A további kötetek a Balassi Kiadó gondozásában jelentek meg.

10. KMO SKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom, I/1*, szerk. ZIMONYI István, Bp., 1997.
11. RÉDEI Károly, *Östörténetünk kérdései*, Bp., 1998.
12. SZÁDECZKY-KARDOSS Samu, *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig (Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806)*, Bp., 1998.
13. KMO SKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom, I/2*, szerk. ZIMONYI István, Bp., 2000.
14. *A Kárpát-medence és a steppe*, szerk. MÁRTON Alfréd, Bp., 2001.
15. *Nomád népvándorlások – magyar honfoglalás*, szerk. FELFÖLDI Szabolcs, SINKOVICS Balázs, Bp., 2001.
16. *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*, szerk. RÓNA-TAS András, Bp., 2001.
17. *A sámánhit emlékei. Török népek*, szerk. MOLNÁR Ádám, Bp., 2003.
18. RÉDEI Károly, *Östörténetünk kérdései*, Bp., 2003².
19. VÁSÁRY István, *A régi Belső-Ázsia története*, Bp., 2003².
20. KMO SKÓ Mihály, *Szír írók a steppe népeiről*, szerk. FELFÖLDI Szabolcs, Bp., 2004.

21. *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, szerk. BALOGH László, KELLER László, Bp., 2004.
22. ZIMONYI István, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete*, Bp., 2005.
23. KMO SKÓ Mihály, *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom, I/3*, szerk. ZIMONYI István, Bp., 2007.
24. VÁSÁRY István, *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*, Bp., 2008.
25. *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*, szerk. BALOGH László, KOVÁCS Szilvia, Bp., 2009.
26. Theophylaktosz Szimokattész, *Világtörténelem*, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta OLAJOS Teréz, Bp., 2012.
27. ZIMONYI István, *Középkori nomádok – korai magyarok*, Bp., 2012.